

**Socijaldemokratski klub
Friedrich Ebert Stiftung**

Izdavači

*Socijaldemokratski klub
Fondacija Friedrich Ebert*

Za izdavače

*Paola Petrić
Ana Manojlović*

Lektor

Dragiša Kalezić

Dizajn korica

Sanja Čudanov

Tehničko uređenje i prelom

Tehnička redakcija „Službenog glasnika”

ISBN 86-83767-12-4

Srećko Mihailović (ur.), Zoran Vidojević, Đokica Jovanović,
Vukašin Pavlović, Dušan Pavlović, Slaviša Orlović,
Radovan Marjanović, Nebojša Čović, Neven Cvetičanin,
Irena Ristić, Đorđe Vuković, Boško Kovačević,
Ljubo Đorđević, Dragica Vujadinović, Zlatko Šram,
Vera Marković, Mikloš Biro, Dragoljub B. Đorđević,
Rade Veljanovski, Snježana Milivojević, Simeon Pobulić
i Goran Nikolić

PET GODINA TRANZICIJE U SRBIJI

II

Beograd, 2006

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.334.2/.3(497.11)“2000/2005”(082)
316.4:330.342(497.11)“2000/2005”(082)
321.7:316.7(497.11)(082)

PET godina tranzicije u Srbiji. 2/ Srećko Mihailović (ur.) ... [et al.]. – Beograd : Socijaldemokratski klub : Fondacija Friedrich Ebert, 2006 (Beograd : Glasnik). – 336 str. : table ; 24 cm.

Tiraž 400. – Napomene i bibliografske reference uz tekst. – Bibliografija uz svaki rad. – Summaries.

ISBN 86-83767-12-4 (SDK)

1. Михаиловић, Срећко

а) Друштвени процеси – Трансформација – Србија – 2000–2005 – Зборници б) Цивилно друштво – Србија – Зборници с) Србија – Транзиција – 2000–2005 – Зборници

COBISS.SR-ID 130379788

Sadržaj

	Strana
<i>Uvod</i>	7
Zoran Vidojević Restauracija i inovacija	9
Đokica Jovanović Zakasneli romantizam i blokirana postoktobarska modernizacija	34
Srećko Mihailović Dugo putovanje u kapitalizam	43
Vukašin Pavlović O deficitu institucionalnih kapaciteta u Srbiji	67
Dušan Pavlović Zarobljena država	77
Slaviša Orlović Demokratska konsolidacija Srbije	92
Radovan Marjanović „Državu i njene institucije” prepustimo Englezima	110
Nebojša Čović Imali smo mogućnosti, donekle smo ih iskoristili	125
Neven Cvetičanin U potrazi za izgubljenim konsenzusom	129
Irena Ristić Povratak Srpske radikalne stranke nakon 5. oktobra	134
Đorđe Vuković Kako do najpovoljnijeg izbornog sistema za Srbiju?	144

Boško Kovačević i Ljubo Đorđević Etničko (ne)poverenje.....	164
Dragica Vujadinović Tranzicijski procesi, politička kultura i civilno društvo.....	178
Zlatko Šram Socijalni stavovi i osobine ličnosti kao komponente političke kulture	200
Vera Marković Promene vrednosnih orijentacija	219
Mikloš Biro Stavovi prema zakonitosti u tranzicionoj Srbiji	228
Dragoljub B. Đorđević Religijsko-crkveni kompleks u postoktobarskom periodu	239
Rade Veljanovski Osujećena medijska tranzicija.....	254
Snježana Milivojević Televizija u tranziciji: Od državne kontrole do divljeg tržišta	272
Simeon Pobulić Peti oktobar i pravci socijalno-ekonomskog razvoja	286
Goran Nikolić Ekonomski odnosi sa inostranstvom u postmiloševićevskom periodu	300
Five years of transition in Serbia – <i>Abstracts</i>	321

Uvod

Kada je ljudima ove zemlje bilo najbolje?

Ovo pitanje smo postavili građanima Srbije u jednom istraživanju Centra za proučavanje alternativa, u maju 2002. godine.

Od 100 ljudi:

3 je odgovorilo – *pre Prvog svetskog rata,*

4 – *između dva svetska rata,*

2 – *tokom pedesetih godina,*

30 – *tokom šesdesetih i sedamdesetih godina,*

47 – *tokom osamdesetih godina,*

4 – *tokom devedesetih,*

5 – *posle 2000. godine.*

5 nije ništa odgovorilo, oni valjda misle da ljudima u ovoj zemlji nikada nije bilo dobro!

Kada će ljudima ove zemlji biti bolje?

Ovo pitanje smo postavili građanima Srbije u jednom istraživanju Centra za slobodne izbore i demokratiju, u aprilu 2005. godine.

Od 100 ljudi:

4 je odgovorilo – *ni sada mi nije loše,*

17 – *u naredne dve-tri godine,*

25 – *u narednih četiri-pet godina,*

29 – *za desetak godina ili kasnije,*

25 – nije znalo da odgovori; oni možda misle da ljudima ove zemlje nikada neće biti dobro!

Plojka

Ima u Crnoj Gori jedna djetinja igra o kojoj piše Vuk St. Karadžić u svom Srpskom rječniku.

„Plojka se upravo zove okrugla i glatka kamena pločica, kojom se u ovoj igri gađa u drugi ispravljeni kamen, koji se zove *cilj*; kad se počinje bacati, zove se *činjati*; koji činja, obično rekne: „činj i počinj; koji prvi činja, vazda ga dobija; koji zadnji činja, nigda ga ne dobija!” Koja strane prije pogodi 10 puta, ona jaše onu drugu od jednog do drugog cilja...”

Pet godina tranzicije u Srbiji

Socijaldemokratski klub je organizovao razgovor o temi *Pet godina tranzicije u Srbiji*. Savetovanje je pomogla Fondacija Fridrih Ebert.

O tranziciji u Srbiji razgovarali smo 12. novembra 2005. godine. U razgovoru je učestvovalo 60 ljudi. Razgovoru je pripomogla knjiga *Pet godina tranzicije u Srbiji* koju su Socijaldemokratski klub i Fondacija Fridrih Ebert objavili pre same rasprave. O temama koje su problematizovane u raspravi u ovom zborniku koji je sada pred čitaocima piše 21 autor. – O prigovoru koji se čuo u toku rasprave – da pristupi ponekih autora nisu socijaldemokratski – mogu i sada da ponovim ono onda rečeno: Nismo pravili socijaldemokratsku raspravu, socijaldemokrate su samo pokrenule raspravu. A usput, možemo se pozvati i na reči R. H. Tonija: *Društva, kao i pojedinci, imaju svoje moralne krize i svoje revolucije. Onaj koji ih proučava može da prati posledice ovih prevrata, ali teško da može pokušati da ih proceni bez predrasuda, jer je vatra koju su one razgorele upalila i njegovu malu sveću.*

Srećko Mihailović

ZORAN VIDOJEVIĆ,
Institut društvenih nauka, Beograd

Restauracija i inovacija

Pluralnost i različitost značaja „tranzicija“

Postoji više tipova tranzicije, s različitim efektima, u svetu kao celini. Tranzicija u Srbiji važna je za nas, dok je za šire procese istorijskih promena, evropskih i opštesvetskih, objektivno nevažna. Ali je zato za nju kao društvo i kao državu taj opšti kontekst onoga što se podrazumeva pod tranzicijom, posebno u bivšim socijalističkim zemljama, izuzetno važan. Bez njega se ne može ni razumeti, niti objasniti šta se to sistemski menja, posredstvom kojih socijalnih i političkih subjekata i s kakvim efektima u jednoj maloj zemlji na periferiji istorije i Evrope, kakva je sadašnja Srbija. Logika velikih brojeva i logika sile, određuju njen stvarni položaj i na „stariom kontinentu“ i u svetskim razmerama.

U svim bivšim socijalističkim zemljama zbiva se u osnovi isti proces promena, po manje-više istim pravilnostima, da ne kažemo zakonitostima, ali s različitim rezultatima. Većina tih zemalja već je duboko zašla u istorijski nižerazredni, „divlji“ kapitalizam, uska manjina se kreće ka kakvom-takvom liberalnom modelu društva, s mnogim ograničenjima, uključujući i ona koja se odnose na demokratiju, posebno na status manjina. Postoji i nekoliko zemalja „sive zone“ tzv. tranzicije. Srbija spada u onu većinsku grupu u kojoj se ustaljuje i prošireno reprodukuje taj istorijski nižerazredni, razvojno nesposobni kapitalizam. On proizvodi novu, veoma duboku sistemsku i opštedruštvenu krizu. Tranzicija u takav kapitalizam jeste *nova istorijska drama*, po glavnom društvenom toku i njegovim efektima, premda na sporednom (u smislu sadašnje snage) istorijskom koloseku ima nekih tendencija i potencijala koji su drukčijeg karaktera, ali daleko od mogućnosti da prerastu u magistralnu struju društvenih kretanja.

Međutim, ni tranzicija bivših realsocijalističkih društava kao celine nije sada od primarnog značaja za svetska kretanja. Pre petnaestak godina – bila je. Svakako, ona utiče na svetske tokove, ali ne odlučujuće. Primar-

nog su značaja tranzicije u jezgru vodećih svetskih zemalja: Sjedinjenim Državama, najrazvijenijim zemaljama Evrope, u Japanu, delimično u Rusiji, a na drukčijim kulturnim osnovama u Kini, Indiji i glavnim islamskim zemljama. Od toga čime će rezultovati te tranzicije, kakav će biti odnos između njihovih glavnih nosilaca, da li će se i koliko uspešno rešavati sve dublji i sve oštiji sukobi interesa i „slika sveta” što oblikuju sadržinu magistralnih istorijskih trendova – najviše zavise globalna kretanja, uključujući i to da li će doći do oružanih sukoba planetarnih razmera.

Za sve te najvažnije tranzicije ne zna se pouzdano kuda vode. Ali se najmanje zna u šta će se za nekoliko decenija pretvoriti „tehnotronsko” društvo Sjedinjenih Država, na šta upozorava I. Volerstajn, a dodao bih da je slična nepoznanica, bar iz sadašnjeg horizonta saznanja, šta će se zbivati u neposrednoj budućnosti u Rusiji, do čega će dovesti sada uspešni preobražaj Kine, čime će rezultovati modernizacija Indije, a posebno u kom smeru će se menjati najvažnije islamske zemlje. To su, dakle, tranzicije od svetsko-istorijske važnosti.

Sve se to, u većoj ili manjoj meri, prelama i u razvoju Srbije, tako da su te spoljašnje tranzicije jedan od važnih unutrašnjih činilaca društvenih tokova u njoj i njene budućnosti kao društva i države. Time *govor o tranziciji neizbežno postaje govor o globalizaciji.*

Uvid u rang značaja različitih tranzicija u svetu mora biti dopunjen uvidom da, zapravo, *ne postoji iole razvijenija teorija tranzicije* bivših evropskih društava realsocijalizma. Postoji niz relevantnih empirijskih nalaza, opisa fenomena onoga što se, po navici, podrazumeva pod tranzicijom. Ali, generalno gledano, nema odgovarajuće teorije koja bi sve te nalaze, često i protivrečne, dovela do nivoa *suštinske misli i predviđanja* (koliko je to u njenoj moći) *kuda svi ti procesi vode* na nešto dužu vremensku stazu gledano.

Zavladalo je krajnje suženo i, što je još važnije, u osnovi *nereflektovano* shvatanje tranzicije. Ona se manje-više svela na njene ekonomske i političke komponente, koje su, takođe, pretežno sužene na neoliberalnu recepciju i sistemsku izvedbu tog procesa. Moralna komponenta tranzicije jedva da se na ozbiljniji način propituje i da se nalazi u polju interesovanja čitave „armije” „tranzitologa”. To, svakako, nije slučajno već je uslovljeno prirodom samog toka, glavnih korisnika i usmerivača društvenih zbivanja koja se imenuju „tranzicijom”.

Odnos morala i politike, kao i morala i ekonomije, veoma je složen, a teorijski diskurs o njemu ne bi se smeo izroditi u demagošku retoriku, ili

crtanje nekakvog apstraktno-utopijskog društva. Ali, ako se ne zapostave neke univerzalne ljudske vrednosti ka kojima mora biti usmereno društvo da bi bilo bolje, a ne u ukupnom rezultatu (kada je reč o uslovima egzistencije njegove nadmoćne većine) uglavnom isto, a u mnogim slučajevima čak i gore od prethodnog, onda je moralna dimenzija njegovih promena jedan od bitnih indikatora istine o njemu.

Pred teorijsku misao nameće se niz pitanja, a pre svega pitanje *kakva je masovna sudbina ljudi*, kakve su stvarne mogućnosti dominantnog dela stanovništva da izađe iz stanja lišenosti zadovoljavanja nekih neophodnih životnih potreba.

Druga grupa pitanja je: *šta, kako i u čijem interesu pretežno rade ključne političke i ekonomske institucije društva, kakva je priroda upravljačkih elita, postoje li neke uzde, uključujući i moralne, koje onemogućuju drastičnu zloupotrebu vlasti?*

I treći krug pitanja koja se tiču identifikacije istine društvenih promena nazvanih „tranzicijom” jeste sledeći: *kakvi su ljudi na glavnim tačkama vlasti*, jesu li oni koji sačinjavaju upravljačke elite dorasli dramatičnosti društvene situacije, spajaju li u sebi kompetentnost i neophodnu moralnost (razume se, ne tražeći od njih da budu „ikone”).

Tek teorijski zasnovanijim odgovorima na ta pitanja može se stvoriti relativno objektivna slika društvenih promena i njihovih rezultata. Ako stvari tako posmatramo pokazuje se nerazdvojivost moralne i svih drugih sastavnica promena označenih najčešće mutnim i uveliko izandalim terminom „tranzicije”.

Validnost termina „tranzicija”

Najveći nedostatak teorijskog diskursa o tranziciji jeste u tome što se ona *ne problematizuje* kao termin, a još manje kao pojam. Mnogo toga što se tim terminom pokriva do te mere je rastegljivo, bezglavo i ideologizovano da istina društvenih procesa koju on, proizlazeći iz odgovarajućeg pojma, treba da izrazi – ostaje u magli, ili sam taj termin skriva ono što se uistinu zbiva. On je unapred određen da bude nosilac poželjnog, „pozitivnog” značenja i izraz istorijskog optimizma, uz „nužne” „propratne teškoće” kretanja ka boljem svetu. Po tome ima sličnu, ili istovetnu funkciju kao i ključni termini u negdašnjoj teoriji socijalizma kao „protivrečnog”, ali, ipak, istorijski osiguranog „prelaznog perioda” iza koga nužno sledi „besklasno društvo”.

Tako upotrebljavan taj termin, kada iza njega nema jasnog pojma, preplavio je javni govor i uveliko prodro u teoriju društva, te zato nema gotovo nikakvu analitičku vrednost.

Prva stvar u raščišćavanju teorijske zbrke i rasterivanja magle jeste dati terminima jasno značenje, na osnovi pojmovnog mišljenja, što podrazumeva njihovu kritičnost i dostojanstvo.

Termin „trazicija” morao bi označavati prelaz iz jednog sistema u drugi i iz jedne istorijske epohe u drugu. Ali, on ništa ne kazuje o *karakteru* tog prelaza. On može biti prelaz unapred, unatrag, ili i jedno i drugo, ali s različitim udelom elemenata napretka, stagnacije ili nazatka. Teorijski je bitno odrediti stvarne sadržaje različitih konkretno-istorijskih prelaza.

Drugi korak u tom raščišćavanju jeste stvaranje one teorijske aparature koja najbolje izražava upravo te sadržaje. „Tranzicija” samo govori o spoljnim obeležjima prelaza, da jedno nestaje, a drugo nastaje, ali ne i o tome šta stvarno nastaje, kakav tip društva se zaista uspostavlja.

Nije dovoljno služiti se poštapalicama „postsocijalistička”, a pogotovo „postkomunistička” društva budući da komunizma, u smislu besklasnog i ujedno visoko razvijenog društva slobodnih ljudi, nikada nije ni bilo.

Kada je reč o tipu društva koje nastaje u nas i u izrazitoj većini bivših socijalističkih zemalja, sudeći po načinu i efektima privatizacije, pre svega uspostavljanja socijalne strukture i njoj svojstvenih nejednakosti u društvenom položaju i životnim šansama različitih klasa, slojeva i ljudi kao pojedinaca – *nastaje kapitalizam ponovljene prvobitne akumulacije bogatstva, čiji je glavni subjekt mafiozno-nomenklatura buržoazija*. U preovlađujućem delu teorija „tranzicije” o tome se ne govori. Takav kapitalizam je ujedno periferni i vazalni u odnosu prema centrima svetske kapital-moći.

Kada se taj tip kapitalizma uspostavi, u Srbiji ili drugde, onda on svojom logikom nameće bitna obeležja „živog” političkog sistema i stvarnu lestvicu vrednosti, te nema nikakvih iznenađenja otkud toliko korupcije, i uopšte društvene patologije, usled čega nastaje takav obim socijalnog nezadovoljstva, šta je primarni uzrok neuspešnih sistemskih promena (neuspešnih sa stanovišta razvitka društva kao celine, a ne interesa posednika odlučujuće ekonomske i političke moći), odakle reprodukcija siromaštva i bede, kao i sve veće zapadanje u vazalni položaj u ekonomskom, političkom, pa i kulturnom smislu. Na pretpostavkama takvog kapitalizma, a ne nekog socijalizovanog, ili korporativno-patronatskog, to je *moralo uslediti*. Stoga je u teorijskom identifikovanju onog što se stvarno zbiva u društvima novog prelaznog perioda od odlučujuće važnosti sagledati genezu,

glavne dobitnike i gubitnike sistemskih promena, interesnu podlogu konkretne strukture moći i ključnih društvenih tokova, kao i uticaj svetske „kartografije” moći na te tokove.

Naravno, ostaje pitanje je li kapitalizam ponovljene prvobitne akumulacije bogatstva bio jedini mogući put nakon sloma prethodnog sistema. Takav put nije izabran nekom vrstom društvenog konsenzusa. On je *nametnut*, te stoga i nelegitiman.¹ Najveći deo građana u svim bivšim socijalističkim zemljama odbacio je sistem političke represije i neslobode, ili ga, u najmanju ruku nije branio. Ali, *nije izabrao* sistem u osnovi pljačkaškog kapitalizma, niti je narod (u smislu demosa) o takvom kardinalnom zaokretu uopšte pitan. On je naturen jednom novom vrstom diktature „odozgo”. Ta činjenica nelegitimnosti ekonomsko-socijalnih promena, koje su u znaku drukčije diktature, u većini literature koja se bavi promenama u tim zemljama (koliko je autoru ovog rada poznato) uglavnom se prećutkuje, zabašuruje i ne domišlja do nužnog konačnog zaključka. I tu se nameće velika sličnost s logikom ranijeg sistema i ponašanjem kvazi-teorijske misli.

S obzirom na nivo dostignutog razvoja Srbije, a to više ili manje važi i za pretežni deo drugih zemalja bivšeg realsocijalističkog prostora, *nije bilo istorijski neminovno* uspostavljanje takvog, u osnovi regresivnog kapitalizma. Ali, s obzirom na stvarnu strukturu moći, na to da se nomenklatura znatnim delom, posebno u državi u kojoj živimo, pretvorila u novu krupnovlasničku, zapravo, primitivnu kapitalističku klasu, nesposobnu da upravo kao klasa, sagledavana u svojoj celosti, razvija civilizacijske funkcije kapitala, i imajući u vidu slabost otpora, dezorganizovanost i dezorijentisanost gubitničkih socijalnih skupina, te snažnu potporu svetskog kapitala i najmoćnijih zemalja Zapada baš takvom zaokretu, uz neke nesusštinske primedbe – stvarne alternative, praktično nije bilo.

Prelazak, ne u istorijski viši tip društva nego u primitivni kapitalizam, uglavnom je dovršen, i u nas i u većini drugih zemalja na prostoru bivšeg realsocijalizma. Socijalna struktura manje-više je oformljena, izgledi pripadnika donjih klasa i slojeva da promene nabolje svoj materijalni i celokupni životni položaj praktično su zanemarljivi, sem za retke pojedince, i to prvenstveno putem „sive ekonomije” ili klasičnog kriminala. Mit

1 O strategiji razvoja koja nema podršku društvene većine detaljnije u radu: А Н Данилов, Постсавјетскаја, трансформација – вибор будушћево дља всјево мира, Восточнојевропејскије исљедовањја, Россијскаја акадеија наук, Москва, 2005, str. 44.

„otvorenog društva” i „liberalna teologija”² raspadaju se u sudaru s takvom stvarnošću.

Svakako, ništa nije u ljudskom svetu u potpunosti ni „crno”, niti „belo”. Ipak, to je nivo trivijalnog saznanja. Ali, ako se iza reči „tranzicija” ne vide životne sudbine miliona ljudi, ako ispod podataka ne progovara *dublja istina od one statističke*, onda ta reč ne samo da mimoilazi tu istinu nego je i poriče. A za istinu nije dovoljno znanje nego, kao i uvek, i hrabrost da se ona javno saopštava i brani.

Saldo „posleoktobarskih” promena u Srbiji

Ono što važi za magistralni tok promena u društvima na prostoru doskorašnjeg real-socijalizma, mora važiti i za Srbiju. Te promene, imenovane na prvi pogled neutralnim terminom „tranzicija”, u biti su mešavina dominantnog procesa *restauracije* kapitalizma prvobitne akumulacije bogatstva, i nekih elemenata skromno razvijenih i, pre svega potencijalnih *inovacije*³. Sama restauracija je *dvostruka*, ali sastavnice te njene dvostrukosti nisu podjednake snage. Sem obnavljanja kapitalizma prvobitne akumulacije (naravno, ne u istovetnim oblicima kakvi su postojali pre uspostavljanja socijalističkog poretka) kao *konkretno-istorijske naddeterminante*, postoje latentne, ali i manifestne tendencije *obnavljanja načina vladavine*, karakterističnog za prethodni sistem, pri čemu je sukob restauracije i relativne inovacije (naravno, inovacije s obzirom na naše prilike, a ne u svetkoistorijskom smislu) najizraženiji baš na području politike.

Zbiva se, dakle, na prvi pogled neprirodan spoj procesa restauracije, koji preovlađuje, i krhke inovacije. Međutim, u konkretnim procesima društvene transformacije ono što izgleda nespojivo postoji kao sukcesija isprepletenih suprotnosti, ali bez mogućnosti nadilažanja istorijskom sintezom. Suprotnosti ostaju „razobručene”. Svakako, restauracija svedoči o neprevladanom horizontu kapitalističke epohe, ali nije, niti može biti, puko ponavljanje prošlosti. Ona znači da se u preobraženom vidu obnavljaju

2 T Kuljić, Kritička kultura sećanja, tri načela, Zbornik: *Pet godina tranzicije u Srbiji*, Socijaldemokratski klub, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2005, str. 133.

3 Nešto drukčijim pojmovima Z. Golubović identifikuje bitno različite istorijske mogućnosti sadržane u procesima koji nose zbirno ime „tranzicije”. Ona kaže da „... tranzicija može imati dva suprotna smera: *evolutivni* i *involutivni* – retrogradni, te da postoji opasnost od obnavljanja autoritarnog sistema, ukoliko izostane jasna artikulacija dugoročne strategije demokratske transformacije...” (Z. Golubović. „Tranziciona raskrsnica postsocijalističkih društava”, Republika, br. 368-369, 1-30 novembar 2005, str.14).

bitni sadržaji određenih tipova društva za koje je *izgledalo* da su istorijski minuli. Nastaje *drukčije, ali u svojoj suštini ne i istorijski novo društvo*. Staro, u ontološkom smislu, i to često u njegovim regresivnim, patološkim i stagnantnim oblicima, koji nisu bili neizbežni, pokazuje se neuporedivo nadmoćnijim od elemenata novog.

Kapitalizam prvobitne akumulacije bogatstva, po svojoj prirodi istorijski nižerazredan, surov, i bez razvojne snage, *nije negacija nego je zamena*, i to u mnogo čemu loša zamena ranijeg sistema, koji je, takođe, bio bez dovoljno razvojnih sposobnosti. Sama ta zamena, kada se svojinski i institucionalno učvrsti isto tako je *nereformljiva* kao i raniji sistem. Ona se reprodukuje kao u biti „balsamovano” društvo, sa u osnovi stvrdnutom socijalnom strukturom u kojoj su unapred određene životne šanse, zavisno od pripadnosti određenoj klasi i sloju, eliti ili neeliti. „Zdravo” malo i srednje preduzetništvo, koje se oformilo i koje, s obzirom na njegov status u prethodnom sistemu, takođe predstavlja izvesnu inovaciju, ne može da se razvije i iz sebe iznedri modernu srednju klasu u ambijentu „divljeg” tržišta, stvaranja proizvodnih, finansijskih i trgovinskih monopola i neoeatizma kao nužne posledice opšteg stanja društva.

Najvidljivija inovacija, ali nepostojana i podložna restaurativnim procesima, imajući na umu prirodu kapitalizma i celokupnost stanja u Srbiji, kao i većini drugih postrealsocijalističkih zemalja, jeste znatno povećanje *formalnog prostora političkih sloboda*, i što je najvažnije – *smanjenje mogućnosti koncentracije vlasti* u rukama jedne ličnosti, ili njenog prisvajanja od strane jedne jedine partije. A čim je vlast koncentrisana u jednim rukama, ili veoma uskom krugu, stvaraju se pretpostavke za njenu veliku zloupotrebu i za zločinstva radi njenog zadržavanja. Raskid s takvim režimom nije samo oslobođenje od straha, sistemski proizvođenog, nego je i važan opšti civilizacijski korak napred, pod uslovom da se zaobilaznim putem vlast opet ne nađe u posedu pojedinca ili grupe na vrhu države i društva uopšte. Međutim, to samo po sebi *ne osigurava racionalni politički sistem*, niti je to dovoljno za rešavanje čitavog niza krajnje teških ekonomskih, širih socijalnih, kao i državnih pitanja. Ma koliko potencijalno bile značajne institucionalne prepreke za ranije vidove monopolisanja vlasti, ono se može pojaviti u drukčijim oblicima. Postoji ne samo jednopartijski nego i *višepartijski monopol* vlasti, ako se ona pretvori u neku vrstu privatnog vlasništva nekolicine vođa najuticajnijih partija. Vrednost jednog političkog sistema meri se, pored ostalog, njegovom već pomenutom *razvojnom sposobnošću*, time da li je u stanju da podstakne rešavanje najvažnijih pitanja izlaska iz svekolike, duboke i teške krize, koja u mnogo čemu prelazi

u civilizacijsko nazadovanje, te da u bliskoj perspektivi vodi unapređenju ekonomije i celokupnog društva. Demokratska forma, ma koliko važna, bez te razvojne sposobnosti postaje prazna ljuštura, ili omotač ispod koga stoji sadržaj koji poništava socijalne pretpostavke demokratije, kao što je to u velikoj meri slučaj u sadašnjoj Srbiji.

Navedene inovacije na području politike nisu takve da bi mogle sprečiti nastanak *autoritarnog zaokreta* i reprodukovanje u osnovi razvojno nesposobnog i parazitskog tipa kapitalizma u kome oligarhija bogatstva i moći vlada glavnim sistemskim polugama u svom interesu, a preduzetništvo je potisnuto špekulativnim aktivnostima novostvorenih „biznismena” i zeleništvom. U takvim okolnostima demokratija postaje prvenstveno privilegija za gornjih pet do deset postotaka stanovništva. Socijalne kategorije koje pripadaju „četvrtom svetu”⁴ od nje nemaju, praktično, ništa.

Elementi inovacije sastoje se i u *institucionalizaciji civilnog društva*, premda još nerazvijenog, malo uticajnog i nedovoljno samostalnog⁵. Ali, i pored toga, ono otvara izvestan prostor za oblikovanje autonomne političke javnosti i pod određenim pretpostavkama predstavlja začetak jednog novog političkog subjektiviteta, koji ide šire i dublje od tradicionalnih političkih partija i kada su one progresivno usmerene.

Civilno društvo ima svoje korene u ranije oformljenim pokretima i grupama građanskog otpora autoritarnoj vlasti u čijem su slamanju imali važnu ulogu. Ostaje pitanje njegovog *političkog identiteta i snage u današnjim uslovima*. Ako treba da bude stecište kritičke misli i inovativnih društvenih pokreta, onda ono nije za „jednokratnu” upotrebu. Njegova kritička i progresivno-mobilizatorska funkcija morala bi biti *stalna*, što znači da bi moralo reagovati na sve promašaje postojećih vlasti i ozbiljne mane novouspostavljenog poretka. Bez toga ono gubi svrhu postojanja ili se uklapa u pravdanje sadašnjeg st

otpora, ideološki i politički ve

liberalizma, demokratskog socijalizma, pobornika desničarskog nacionalizma i antikomunizma, itd.) *istopila se*, a vođe tog pokreta znatnim delom postali su funkcioneri nove vlasti ili partitokratskih vrhova. Samim tim

4 V Vuletić, „Svet na početku novog milenijuma”, Zbornik: *Pet godina tranzicije u Srbiji*, str. 193.

5 „Civilno društvo tokom poslednjih pet godina nije 'potisnuto', ali nije ni onoliko jako koliko bi trebalo da bude u jednoj slaboj državi kakva je Srbija. Ono je upravo onakvo kakva je i država – slabo” (Ž. Paunović, „Civilno društvo u tranzicionoj Srbiji”, Zbornik: *Pet godina tranzicije u Srbiji*, str. 108).

izgubili su neophodnu distancu i motive za oštru kritiku prema poretku čije su personifikacije, ili se nalaze na njegovim značajnim mestima, podležući zakonitosti da politički i socijalni bunt, ma koliko bili opravdani i posle sloma nekog autokratskog ili despotskog režima, na jednoj, i poredak, na drugoj strani, ne idu zajedno. *Ista imena nisu isti ljudi kada su nosioci socijalnog bunta i kada su udobno etablirani u novouspostavljeni poredak.*

Profilisanje novog tipa civilnog društva tek predstoji. Ali neka iskustva i teorijski koncepti kretanja u tom pravcu već postoje.

Dakle, između klasične političke sfere, prvenstveno državne, i one ekonomske, umetnulo se nešto čega u Srbiji u *administrativno neometanom vidu* nije bilo, mada je to veoma nerazvijeno i s neizvesnom budućnošću.

Pod određenim uslovima civilno društvo može postati važan činilac inovacije, obogaćenja i širenja demokratije, čak biti i *transpolitička forma* društvenog angažovanja ljudi, s obzirom na zasićenost političkim partijama i sve veće nezadovoljstvo učincima njihovog delanja⁶, kao i radom vlasti i ustajalih sindikata. Najvažniji od tih uslova su sledeći: da ono okuplja nepriviligovane misaone i politički kreativne grupacije i pojedince, da u sebi koncentriše nov politički i kulturni senzibilitet, posebno mladih, da bude nezavisno od stranih i domaćih centara ekonomske i političke moći, te njihovih fondova, da se nevladine organizacije, kao njegov važan sastojak, ne pretvaraju u neku vrstu *transmisija* vladajućih ili opozicionih partija, s jednim te istim vođama koji se dugo zadržavaju na svojim mestima i teže materijalnim privilegijama, poput profesionalnih političara⁷.

Međutim, civilno društvo može biti progutano restauratorskim procesima od kojih su neki izrazito regresivni (ekstremni nacionalizam, religiozna isključivost, tendencije neofašizma i rasizma uopšte), a pre svega može biti poništeno ekonomskim stanjem društva, ogromnim socijalnim nejednakostima, masovnom nezaposlenošću i raširenom korupcijom, ukoliko oni koji sačinjavaju to društvo ostanu nemi i pasivni pred tim kardinalnim egzistencijalnim pitanjima.

6 U Sbjiji je početkom 2005. godine bilo „307 formalno postojećih partija”, pri čemu su „gotovo dve petine građana privremeno... ili trajno...digli ruke od izbora” (Z. Stoilković, *Partijska scena Srbije – solisti, statisti, posmatrači i šaptači*, Zbornik: *Pet godina tranzicije u Srbiji*, str. 81, 104.

7 „Naše nevladine organizacije su postale izvor mogućih karijera. Znam ljude koji su po 15 godina profesionalni aktivisti, iako je to suprotno logici aktivizma” (Ž. Puhovski u intervjuu datom G. Novaković pod naslovom „Postali smo previše moćni”, „Politika”, 28. novembar 2005, str. 1).

Upozoravajuće zvuče Habermasove reči da se „demokratski legitimitet ne može imati bez društvene pravednosti”⁸. Takođe, kao opomena da se od demokratije ne sme praviti mit deluje stav da se „najveći dio društvenih odnosa ne može organizirati na strogo demokratskim temeljima, a da ne dovede do proširene disfunkcionalnosti”⁹ (Ekstein). Oba ta stava odnose se na stanje u razvijenim društvima i državama „starih demokratija”. Šta tek reći za zemlje poput Srbije u kojima nedostaju mnoge socijalne, proceduralne i kulturne pretpostavke demokratije kao poretka, procesa i načina života, gde celokupno socijalno, institucionalno i kulturno stanje objektivno više „radi” za proautoritarne nego prodemokratske procese, i to onu „balkansku” varijantu autoritarnosti, bez razvojne sposobnosti istočno-azijskih „malih zmajeva”¹⁰.

Treći bitan (tačnije, potencijalno bitan) element inovacije jeste *usmerenost ka uključivanju u evropske integracione procese*. Iako se ona često pretvara u političku mitologiju i „čarobnu”, svespasavajuću formulu, to *jeste* istorijski novum, verovatno i najznačajni po budućnost Srbije kao društva i kao države, bilo da uspe, bilo da doživi neuspeh¹¹.

Šta će doneti ta istorijski neophodna i neizbežna preusmerenost zavisi od toga kakva će biti Evropa kao celina, ali i od toga kakva će i kolika biti Srbija. Krupne su razlike između Evrope u kojoj dominira model „socijalne države” i Evrope neoliberalnog kapitalizma (čija su glavna svojstva brzorastuća ekonomska i politička moć nadnacionalnih korporacija, profit kao samosvrha, apsolutizacija uloge tržišta i destrukcija upravo takve države), Evrope istorijskog kompromisa „rada” i „kapitala” i Evrope stalnog porasta socijalnih nejednakosti, poluzaposlenosti i nezaposlenosti, Evrope koja ima poverenja u projekat svog demokratskog ujedinjenja kao celine i one koja intimno odbacuje svaki takav projekat.

Ističući da je Evropska unija najoriginalniji eksperiment u izgradnji političkih institucija nakon Drugog svetskog rata, kao i da je ujedinjenje zapad-

8 Prema: S. Vrcan, „O politici identiteta: prilog prepoznavanju upitnog konteksta”, rad u prprerni za objavljivanje, str. 11.

9 Isto, str. 13

10 „...Pet godina nakon oktobarske promene ponovo (se) nudi (političkom društvu Srbije – prim. Z. V.) autoritarna solucija” (M. Podunavac, „Srbija između diktature i demokratije”, Zbornik: *5 godina tranzicije u Srbiji*, str. 24).

11 Ako u Češkoj, kako ističe P. Mahonin, nema strategije ostvarivanja evropeizacije i modernizacije zemlje putem oslonca na podršku značajne društvene većine (II. Махонин, Кристализација социјалново статуса и постсоцијалистическаја трансформација, Восточнојевропејскије иследовањија, Россијскаја академија наук, Москва, 2005, str. 79), šta se tek može očekivati u Srbiji gde su i društvo i država duboko i bezmalo po svim linijama antagonizovani i razoreni.

ne i istočne Evrope izgledalo kao nemogući san najmanje dvadeset godina unazad, U. Bek i E. Gidens, ujedno naglašavaju da su francusko i holandsko „ne” na referendumu povodom usvajanja ustava EU suštinski motivisani ekonomskom i socijalnom uznemirenošću i zalažu se ne samo za očuvanje nego i produbljenje socijalne pravde. Pri tom oni upozoravaju na činjenicu da je sada unutar EU 20 miliona nezaposlenih i 93 miliona ekonomski neaktivnog stanovništva od kojih bi mnogi hteli da rade kada bi imali mogućnosti¹².

Ako bi se Evropa gradila na temelju rekonstrukcije i osavremenjivanja socijaldemokratskog modela u skladu s imperativima globalizacije, to bi imalo krupne posledice i po celokupne sistemske i opštedruštvene promene u Srbiji. U tom slučaju u njoj ne bi mogao, bar ne u sadašnjim razmerama, opstati kapitalizam prvobitne akumulacije bogatstva. Zalaganje za Evropu višeg istorijskog nivoa istovremeno je zalaganje za Srbiju koja ostavlja iza sebe takav model društvenih odnosa.

Ako se, pak, Evropa bude gradila na osnovama „kapitalizma bez kočnica i granica”, onda će zadugo ostati upravo ovakav model društva, iako će njime biti nezadovoljan (tačnije, želeće da on bude u potpunosti napušten) najveći deo stanovništva, ali bez efektivne moći da bilo šta ozbiljnije promeni u sistemu i uslovima svog života. Takav model upravo odgovara globalizaciji neoliberalnog kapitalizma.

Političke i šire društvene promene moraju se posmatrati polazeći ne samo od „dugih istorijskih talasa”, nego i od onih srednjeročnih i kratkoročnih. Nije jasno u kom se pravcu kreće Evropa danas i šta će doneti njena integracija, kakav će biti politički, ekonomski, i uopšte socijalni lik buduće Evrope. Pitanje u kakvu će se Evropu, za deceniju ili više, eventualno, uključiti Srbija, već sada se mora postaviti. Takođe se mora imati i *rezervna varijanta strategije razvoja* u slučaju, istorijski krajnje nepovoljnom, da propadne projekat Evrope kao *zajedničkog doma* svih njenih naroda i država. Rečju, morala bi se slediti drevna mudrost da ne valja „sva jaja stavljati u istu korpu”. Ali i u slučaju da ne dođe do totalnog „brisanja” tekovina „socijalne države”, da se one renuvelišu, eventualni ulazak u EU ne bi doveo do brzog, pogotovo ne „magičnog” preobražaja Srbije¹³. Cena tog ulaska ne bi mogla biti mala.

12 U. Back and Anthony Giddens, Natinalism has now become the enemy of Europe's nations, *The Guardian* Tuesday, October 4, 2005.

13 „U slučaju Srbije za očekivati je da bi samo relativno uzak sloj i samo pojedini regioni imali značajne koristi od trenutnog pristupanja EU, dok se život većine stanovništva ne bi bitno izmenio” (V. Vuletić, „Svet na početku novog milenijuma”, *Zbornik: Pet godina tranzicije u Srbiji*, str. 195).

Pristupanje toj Uniji jeste jedna vrsta *tranzije u tranziciji*, koja, najverovatnije, donosi poznati fenomen velikog raskoraka između očekivanja zemalja kandidata za članstvo u njoj i ostvarenja njihovih nadanja. Već se potvrđuje da su „najvažnije, nove centralno-evropske članice Evropske Unije godinu dana po pristupanju zapale u teške turbulencije”, da „...postoji strukturalni nesklad između zahteva koji dolaze od strane zemalja članica i kapaciteta mladih centralno-evropskih demokratija” i da je „...unutar elita centralne Evrope široko rasprostranjen kriticism Unije, koja prema svojim novim i siromašnim članicama nije bila baš velikodušna”¹⁴. S druge strane, model „socijalne tržišne privrede”, usled dubokih promena u načinu proizvodnje nastalih pod pritiskom globalizacije i nemogućnosti države da i dalje bude „široke ruke” u podmirivanju socijalnih potreba građana, očitio ne može više opstati u doskorašnjem obliku. Da bi se održale osnovne funkcije takve ekonomije neophodni su, kako ističe I. Fečer, veliki naponi koji prevazilaze okvire sopstvene države¹⁵.

Drugo pitanje od velike važnosti za Srbiju i promene u njoj jeste kakav će stav imati Evropska unija, a posebno Amerika, prema stvarnom statusu Kosova i Metohije, kao i celokupnoj sudbini države Srbije.

Trenutno Srbija nema otvoreno neprijateljskih država ni u svom susjedstvu, niti u svetu kao celosti, a ni sama, kao država nije nikome neprijatelj. To, takođe, spada u pozitivni „saldo” „posleoktobarske” vlasti. Ali, sve je to daleko od trajnog mira, koji traži svoje društveno-ontološke, institucionalne, kulturne i mentalne pretpostavke, ne samo u obliku uzajamne „katarze”, nego pre svega *kulture mira*, kao prevladavajućeg sadržaja političke svesti i načina življenja. Stanje ne-rata samo je nužan, a ne i dovoljan uslov mira koji donosi bolji život svim doskora zakrvljenim narodima, kao i novu svest „s one strane” istorijski neutemeljenog (premda ne i besmislenog) idealizma bratstva i jedinstva, ali i nacionalne i verske mržnje, kao i nacionalnog i verskog nihilizma.

Međutim, mora se sagledati jedna činjenica u svoj njenoj otrežnjujućoj neprijatnosti: Srbija ni danas, u suštini, *nema jakih strateških saveznika*. Ona je i dalje dosta usamljena i „obeležena” država, svakako, manje nego pre; država koja se ne pita ni za svoje bitne interese, donekle i zbog onog što se može nazvati *sindromom snishodljivosti* dela političke elite, vladajuće

---

14 M. Ehrke, „Godinu dana posle: Srednje-istočna Evropa u krizi posle pristupanja EU?”, Materijal o socijalnoj demokratiji, Friedrich Ebert fondacija, Kancelarija u Beogradu 2005, str. 2,3.

15 I. Fetsher, „Kontroverze – kapitalizam i socijalna tržišna ekonomija”, isto, str. 3.

i nevladajuće, prema novim gospodarima sveta. Glavni uzrok tome, ipak, nije u takvom ponašanju pripadnika tog dela elite, nego u *maloj značajnosti* Srbije kao države.

Sve to utiče i na rešavanje kosovskog pitanja. Ono je za Srbiju kao državu od primarne, dok je za Evropsku uniju i „međunarodnu zajednicu” od sekundarne važnosti.

Ako područje Kosova i Metohije dobije „uslovnu nezavisnost” – zapravo, potpunu nezavisnost u omotu eufemističke frazeologije i što je vrlo verovatno, sledi unošenje klice realno mogućih ponovljenih ratova za teritorije i povodom njih na većem delu balkanskog prostora, čak i u slučaju relativno uspešne početne integracije celokupnog tog prostora u Evropsku uniju. Takođe sledi još jedan veliki talas izbeglica u centralnu Srbiju i vrlo verovatni nacionalni sukobi na području njenog južnog pograničnog pojasa, nastanjenog većinskim albanskim življem. Srbija će se osećati ugroženom demografskim i političkim prodorom Albanaca, kao i njihovom težnjom za stalnim teritorijalnim širenjem, ma koja vlada bila na njenoj političkoj sceni.

Logika stvari koja vuče ka opasnosti od dugotrajnih međunacionalnih sukoba regionalnog karaktera, uključujući i one krvave, ima svoj koren i u prenošenju socijalne bede i egzistencijalne ugroženosti na nacionalni plan, što se obilatno činilo i čini. Interesi mafiozno-nomenklaturnih oligarhija „presvlače” se u svečanu, „patriotsku” odeždu. Ta tradicionalna, i uvek „nova” logika manipulacije dobila bi u jačini ukoliko EU ne bude u stanju, ili ne bude voljna, da pruži perspektivu napretka celokupnom stanovništvu Balkana. No, treba biti svestan činjenice da nije sigurno da perspektiva višeg standarda za sve može neutralisati težnje za nacionalnom i državnom posebnosti (što najbolje pokazuju primeri Kanade i Španije).

Nastavak tih procesa verovatno bi doveo do porasta napetosti, latentnih i manifestnih sukoba na nacionalno-verskoj osnovi u Vojvodini. U tom smeru već deluju nacionalšovinističke grupacije unutar većinskog, srpskog naroda, pritisak profašističkih i ekspanzionističko-revanšističkih grupacija u Mađarskoj i njihovih ogranaka u Vojvodini, kao i eksplicitni zahtevi svih separatističkih patija u severnoj pokrajini, nezavisno od njihovog nacionalnog predznaka, da ona ide što dalje od inače neophodne autonomije i racionalne decentralizacije, da dobije status republike, a s „ostatkom” Srbije zadrži što manje suštinskih veza. Time bi, gotovo sigurno, međunacionalni sukobi, koji dugo tinjaju i sve više dobijaju vidljive i potencijalno opasne vidove – buknuili i pretvorili se u vrlo oštre, možda i

krvave. Ali bi i unutarsrpski sukobi na tom području, povodom statusa Vojvodine, mogli postati takvim.

Slično bi se moglo dogoditi i u Sandžaku. Nikakva proklamovana „evropska perspektiva” Srbije to ne bi mogla sprečiti.

U slučaju ostvarenja svih ovih, krajnje opasnih mogućnosti, tačnije, tendencija-mogućnosti, obećanje uključenja u evropske integracione tokove od većine građana Srbije bilo bi shvaćeno ne samo kao iluzija, nego pre svega kao prevara, što bi objektivno i bilo. Jer bi ona kao država bila, praktično, razbijena.

Posledica svega toga bilo bi odbacivanje evrointegracije, kao i radikalno prekomponovanje političke mape Srbije, jačanje pokreta, partija i grupacija s izrazito autoritarnim, etnocentrističkim i nacionalšovinističkim obeležjima, ali i naglo narastanje opravdanog straha za opstanak, pojedinačni, porodični i nacionalni.

Jedino racionalno, ili bar za Srbiju najmanje loše rešenje, koje bi predupredilo sasvim izvesnu, još veću političku krizu do koje bi došlo ako se proglasi „uslovna”, a suštinski potpuna nezavisnost Kosova i Metohije – jeste u *relativno pravednoj подели* tog područja, garantovanoj od najmoćnijih svetskih država, EU i UN. Sve drugo je ili neodrživo, ili na štetu vitalnih interesa Srbije kao države, a, dugoročno, i samih Albanaca.

Tačno je da za sve zemlje postrealsocijalističke tranzicije važi nepisano pravilo da je pripadništvo EU vezano za njihov prijem u NATO. Međutim, Srbija ima stravično nedavno iskustvo s tom vojno-političkom organizacijom. Ona je jedina zemlja u Evropi koju je NATO bombardovao i to prikazivao kao „humanitarnu intervenciju”. Zato se navedena šema o uključenju u EU ne može mehanički primeniti kada se radi o Srbiji. Ozbiljnu političku polarizaciju, dugotrajnu nestabilnost, masovni prezir vlasti i fenomen nametnutih vlada izazvalo bi učlanjenje u NATO, a da pre toga nije sproveden opštenarodni referendum povodom tog pitanja koji bi potvrdio takvo opredeljenje izrazito većinskom saglasnošću, i ako ono ne bi bilo povezano s nekom krupnom kompenzacijom Srbiji zato što se ona, i pored svog tragičnog iskustva, priključuje doskorašnjem agresoru. Ovde je reč o realnim interesima Srbije kao države, ali i o političkom moralu koji ne sme da bude u znaku programiranog zaborava jednog od najtragičnijih događaja u njenoj najnovijoj istoriji.

Takva kompenzacija ne može biti „evropska perspektiva” Srbije, jer nju stiču i sve one zemlje „tranzicije” koje nisu bombardovane, čija privreda nije znatnim delom na taj način uništena i čije stanovništvo nije ubija-

no, masakrirano i ranjavano, ili ugroženo zračenjem radiaktivne municije. S obzirom da Kosovo i Metohija ne mogu u celosti ponovo pripasti Srbiji, niti bi to za nju bilo dobro (zbog ekonomskih, bezbednosnih, državno-funkcionalnih razloga, ali i zato što albanski narod pamti brojne zločine u ime „srpstva” i što srpski narod još trpi nasilje, progon i getoizaciju) takva kompenzacija, pored ostalog, bila bi upravo u relativno pravednoj podeli tog područja na srpski i albanski deo, uz potpunu zaštitu manjinskih prava u oba ta dela.

Svaka odluka o pristupanju NATO-u koja ne bi imala jasnu i ubedljivo većinsku podršku građana Srbije ne samo da bi bila silom nametnuta i potpuno neopravdana, nego i duboko rizična, upravo zato što je takva. Istina, ta organizacija, s obzirom na sredstva i moć kojima raspolaže, možda bi mogla jedan deo neke buduće političke elite Srbije pridobiti, zapravo „kupiti”, a drugi prisiliti da se donese takva odluka, bez ikakve kompenzacije i nasuprot dominantnom stavu građana, ili, pak, na temelju sumnjive većine onih koji su za takvo pristupanje. Utoliko pre što već postoji široka politička apatija i njoj svojstvena fatalistička svest, a pojedini funkcioneri vlasti postupaju tako što smatraju da se ne treba povoditi za „trenutnim” raspoloženjima „mase”, te da oni dublje i dalje vide prave interese naroda nego on sam. Tačno je da i narod može biti u zabludi kada je reč o vlastitim dugoročnim interesima i da njegov glas u političkom smislu nije „božanski”. Ali, u ovom slučaju narod, u smislu političke zajednice građana koji imaju neposredno, i to krajnje bolno, iskustvo s NATO-m, ne može biti puka „masa”. On ima *svojevrсно znanje* o prirodi te organizacije na temelju tog iskustva. Eventualnom odlukom o pristupanju NATO-u koja nipodaštava to iskustvo i političku volju većine bio bi do kraja poništen svaki legitimitet vlasti i u potpunosti izgubljen i poslednji delić suvereniteta Srbije. Takva vlast bi se mogla održati samo pomoću strane i sopstvene sile, i funkcionisati kao jedna od mnogih ispostava interesa i dominantnog svetskog uticaja najmoćnijih država Zapada, čija je „gvozdena pesnica” NATO¹⁶.

Većinski deo građana Srbije je sada protiv njenog ulaska u NATO i zbog toga što njegova vojska nije zaštitila srpsko stanovništvo na Kosovu i Metohiji od novih progona, niti je išta značajno učinila, a mogla je, i s

16 „U potrazi za rešenjem kosovskog čvora postoji realna opasnost da se ono zasnuje na dva loša temelja: na lažnim, neodrživim premisama, i na novim presedanima koji označavaju flagrantno kršenje međunarodnog prava” (R. Nakarada, Moć i nemoć argumenata, „Politika”, 14. novembar 2005, str. 6).

obzirom na preuzete obaveze morala učiniti, da se najveći deo ranije prog-nanih vrati na svoja ognjišta. Kako se može verovati da će ta vojno-poli-tička alijansa, koja teži ovladavanju svetom, to učiniti ubuduće, ako to nije uradila do sada? Šta onda, u kontekstu minimalne suverenosti države i sudbine prognanog stanovništva s Kosova i Metohije, znači nedavna ra-tifikacija sporazuma o nesmetanom prolasku trupa NATO-a kroz Srbiju, slobodnom korišćenju njenih komunikacija i izuzimanju od odgovornosti pred njenim sudovima vojnog i civilnog osoblja te alijanse? Nije li to do-vršavanje kumanovskog „sporazuma”? Kako se može očekivati neka značaj-nija promena u politici Sjedinjenih Država prema Srbiji kada su Albanci, kao „provereni” saveznici, ali i kao „dobri” muslimani, neuporedivo važni-ji za strateške interese te jedine supersile od Srba? Jer se tu radi upravo o tim interesima, a ne o nekoj apriornoj „ljubavi” prema Albacima i mržnji prema Srbima. Saznanja te vrste spadaju u političku azbuku.

Svemu ovome treba još nešto dodati. Naime, nije realno očekivati po-boljšanje materijalnog položaja većine stanovništva Srbije u narednih ne-koliko godina. Verovatnije je pogoršanje tog položaja, pogotovo ako se ima na umu kolike su rate otplate dugova inostranim poveriocima. S dru-gue strane, u slučaju nastupa opasnosti o kojima je maločas bilo govora, sjedinile bi se socijalna i državna kriza takvih razmera da bi bilo ugroženo samo postojanje Srbije kao društva i države, *a ona bi ponovo ušla u jedno od svojih najgorih istorijskih razdoblja*. Izgledi za to postoje jer je Srbija ze-mlja koja neprekidno živi u „šoku stvarnosti” (N. Elias)¹⁷, proizvođenog iznutra, svekolikom nestabilnošću, sve većom nemogućnošću vladanja, neprevladanom „kulturom nasilja”, rastom političkog ekstremizma, ali i spolja, dugotrajnim pritiscima i arogancijom moći jedine supersile, kao i politikom država-sprovodnica volje i interesa te svetske imperije.

Ne može se sa sigurnošću znati kakav će biti ishod celokupnog sadaš-njeg stanja Srbije. Ali se može reći da navedene opasnosti nisu puka nega-tivna utopija i da neoautoritarna restauracija, širokog zamaha i u veoma različitim istorijskim likovima i kombinacijama, ima snažnu socijalno-eg-zistencijalnu, socio-psihološku i istorijsku podlogu, kao i podlogu u novo-nastaloj strukturi unutar-balkanske, šire evropske i najšire svetske moći, nepovoljne za Srbiju.

Svi ovi uvidi neophodni su radi razumevanja ne samo ogromne slože-nosti političkih procesa u Srbiji nego i velike neizvesnosti njihovih ishoda,

---

17 Prema: J. Komšić, „Država i njeno socijalno-političko okruženje”, Zbornik: *Pet godi-na tranzicije u Srbiji*, str. 28.

kao i radi zasnivanja *alternativne strategije* celokupnog društvenog razvoja, čijim posredstvom bi se najpre zaustavili procesi civilizacijskog nazadovanja, ako za nju već nije kasno.

Smeša restauracije i inovacije u Srbiji, i ne samo u njoj, na prvi pogled je neprirodna. Ali, dubljim zagledanjem u istorijske prilike, u nasleđeni i novostvoreni „materijal” od koga se može praviti društvena zgrada, a pre svega u strukturu vlasništva i moći – dolazi se do zaključka da je reč o sasvim logičnim posledicama uspostavljenih premisa „živog” sistema. Restauracija, kao obnova nečeg što je u osnovi već bilo, i inovacija, kao pozitivni iskorak u budućnost, pri čemu je prva premoćna, postoje ne samo jedna pored druge nego i ulaze jedna u drugu, te tvore neku vrstu istorijskog minotaurusa, koji bi se, možda, uslovno mogao nazvati paradoksalnim terminom *retroprogres*, po izvesnoj analogiji s terminom „demokatura”, takođe potrebnim za raspoznavanje one vrste istorijske smeše koju nasleđeni kategorijalni aparat ne može dijagnostifikovati. Međutim, ta aporična smeša ne može dugo opstati: ili će se restauracija kompletirati, te „progutati” inače skromne procese inovacije, ili će ti procesi ojačati i potisnuti restauraciju. U dogledno vreme znatno su veći izgledi za prvu mogućnost.

Srbija je zemlja koja *sve manje ima povesnog, a i hronološkog vremena*. Postoje situacije kada se gubitak tog povesnog vremena ne može nadoknaditi, i pored najvećih napora. Srbija je na samoj granici takve situacije.

Da bi počela izlaziti iz nove, krajnje teške i tendencijski sveobuhvatne krize, čak i krize vlastitog postojanja kao društva i kao države, ona bi morala izvršiti *strateški prelom, uputiti se ka realno mogućoj sintezi onog najboljeg iz liberalizma i demokratskog socijalizma: principa i tekovina slobode, smenjive i odgovorne vlasti, kao i ravnoteže njenih nosećih grana; zatim, vladavine prava u svim njenim aspektima, na jednoj, i principa, kao i dostignuća socijalne pravde, participativne demokratije i samouprave gde je racionalno njeno uvođenje, internacionalne i globalizujuće svesti, bez zatiranja nacionalne kulture i potpunog gubitka suvereniteta vlastite države, na drugoj strani*.

Trebalo je to učiniti na početku društveno-sistemskih promena. To nije urađeno, nimalo slučajno, a prvenstveno usled dominantne mreže interesa i postojeće mape jakih i slabih socijalnih aktera. Takav zaokret, ma koliko bio neophodan, po svojoj prilici sada ima male izgleda. Pored navedenih razloga – i usled nedostatka preusmeravanja ka „revoluciji” na području znanja i stručnosti, koje omogućuje kopču s najmodernijim, informatičkim, tehnologijama. Političke elite Srbije nisu ni pokušale da delaju u tom smeru. (Istina, ta mogućnost je bila tanka, ali je postojala.) One su bile, i u osnovi ostale, *imitativne elite*.

Kako se može govoriti o uspješnim socijalno-ekonomskim reformama i maltene o uzletu demokratije u Srbiji kada je proizvodnja u njoj na niskom nivou, ili pada; nezaposlenost, inače ogromna, i dalje raste; siromaštvo se reprodukuje, s velikom vjerojatnošću širenja, kada „smo s pozicije *srednje razvijenosti* ...spali na poziciju *nerazvijenog dela sveta*”¹⁸, kada se socijalno nezadovoljstvo i razočaranje učincima promena ne smanjuju¹⁹, a nepoverenje u ključne institucije poretka izrazito je većinsko, te stoga ni sadašnji režim nema kontinuirani i supstancijalni legitimitet. To što strane institucije povremeno daju relativno povoljne ocene stanja u Srbiji, ili bar nekih aspekata tog stanja, i kada im uopšte nema mesta, može se objasniti. Ali, logično je pretpostaviti da mi bolje znamo kako stvari stoje u našoj vlastitoj kući.

Politička tranzicija u nas, i drugde, nije rešila jedno od ključnih pitanja demokratije – *autentično reprezentovanje najmanje dve trećine stanovništva*, dakle, dominantne većine društva, koja je siromašna, ili na granici siromaštva, kojoj pripada i ogromna skupina nezaposlenih, izbeglica i subproletarijata raznih vrsta. Gro te skupine čine „suvišni”, iz sistema „isključeni”, njegove najveće žrtve. Oni nemaju nikakvog uticaja na vlast. U političkim elitama, vladajućim i nevladajućim, nema nikog iz te i takve većine društva. Samim tim unapred je jasno čije interese prevashodno brane te elite kao celina (pojedinačna „iskakanja” iz matice ponašanja tih elita, malo šta znače). A ako se, kojim čudom, posredstvom partijskog i sindikalnog aktivizma neki pripadnik te najšire skupine uzdigne u odnosu na status društvene grupe svog porekla, onda on postaje *bivši siromah*. Uzlazna socijalna pokretljivost za ogromnu većinu njenih pripadnika nije moguća. Tendencija samoreprodukcovanja, te stoga i zatvaranja „strateških” elita sve

18 P Đukić, „Pet godina ekonomske tranzicije u Srbiji: učinci reformi i razvoj privrede”, zbornik: *Pet godina tranzicije u Srbiji*, str. 58. Isti autor u ovom radu dokumentovano razmatra i druge bitne probleme ekonomskog stanja Srbije.

19 O tome govore podaci da 70% građana Srbije negativno ocenjuje učinke privatizacije (S. Mihailović, „Pročerdan kraj veka čini nas veoma ranjivim na ulasku u novi vek”, Zbornik: *Pet godina tranzicije u Srbiji*, str.9), da čak 72% ispitanika smatra da je stanje u Srbiji nepodnošljivo ili teško podnošljivo, da je vezanost građana za socijalizam u njoj danas veća nego za poslednjih 10-15 godina njegovog postojanja, da njihova većina ocenjuje da nije došlo do napretka Srbije u 2005. u odnosu na 2000. godinu (S. Mihailović, „Kako građani Srbije vide i doživljavaju tranziciju”, isto, str. 221, 211, 219).

Naravno, ovakve ocene stanja Srbije koje daju njeni građani, ne moraju u svemu biti objektivne. Ali, to je njihovo primarno iskustvo „tranzicije”. Ono, u najvećem broju slučajeva, ne može biti suštinski različito od onog što se stvarno zbiva u uslovima masovne egzistencije društvene većine.

je izraženija. Sve to ima neminovne reperkusije i na ravni dostupnosti pripadnicima najvećeg dela društva ne samo veoma važnih nego i relativno manje važnih mesta vlasti i posredne političke uticajnosti.

Stvarnost demokratije u današnjoj Srbiji ne može se ocenjivati mimo činjenice da su pripadnici bivše nomenklature uspeli, kako ističe M. Lazić, ne samo da sačuvaju svoju dominirajuću poziciju u društvu nego i da obezbede direktno nasleđivanje elitne pozicije svojim sinovima (ređe kćerima), što se u socijalizmu, samo izuzetno dešavalo. Ako se tome doda znatan pad udela dece fizičkih radnika među pripadnicima elite²⁰ – nameće se zaključak da jedna od bitnih socijalnih pretpostavki demokratije – otvorenost društva, (čiji su indikatori, pored ostalih, vertikalna socijalna pokretljivost pripadnika donjih klasa i slojeva, te stvarna jednakost šansi za sve da pod istim uslovima dospeju na elitne društvene položaje) ne samo da ne postoji u današnjoj Srbiji nego se njena socijalna struktura „okamenjuje” – ko se gde našao, manje-više tu i ostaje. Demokratska transformacija društva Srbije biva *ponovo i zadugo blokirana* takvim njegovim strukturalnim odlikama.

Naravno, problem što izvornijeg političkog reprezentovanja društvene većine, sagledavan iz tog ugla, postoji i u razvijenim demokratijama liberalnog tipa. Ali se u okolnostima reprodukcije rasprostranjenog siromaštva i bede on javlja uvećanom snagom, te se stoga i pitanje dublje legitimnosti novouspostavljenog političkog poretka, koja, pored mnogo čega drugog, pretpostavlja da je većina društva relativno zadovoljna uslovima svog života i da nije puka „masa” koja povremeno izlazi na izbore – sve više zaoštava.

Šta je i kakav je politički poredak u Srbiji danas? Kombinacija ublažene autoritarnosti i protodemokratije, demokratski elitizam, „demokratija bez naroda”, anarhoidna poliarhija, oligarhija, plutokratija sa snažnim elementima kleptokratije, itd? Ili sve to zajedno? Verovatno je upravo ovo poslednje. Zato nije lako odrediti njegovu pravu prirodu. Konstatovati da je to politički poredak „u tranziciji” znači izreći praznu opštost.

Postojeći sistem u osnovi primitivnog i brutalnog kapitalizma, koji kao takav nema mnoge civilizujuće funkcije, pogotovo funkciju istorijskog kompromisa „rada i kapitala”, nije u stanju da nadilazi svoje suštinske unutrašnje granice, kao ni sistem tvrdog partijsko-državnog socijali-

20 M. Lazić, „Постсоцијалистическаја трансформација в Србији: измјењенија в процесих папаљењенија економическој елити”, *Восточнојевропескије ислѣдовања*, Россијскаја академија наук, 2005, str. 122.

zma. Strukture vlasništva i moći, te stoga i celokupna društvena struktura, dugo će biti u osnovi ovakve kakve su sada. Nikakve bitne promene tu nisu moguće kada je reč o rasporedu društvenih položaja i životnih šansi. Svetskoistorijsko iskustvo društava kapitalizma prvobitne akumulacije bogatstva to potvrđuje. Ali, ako se sadašnje stanje nastavi, pogotovo ako se prošireno reprodukuje, realno je pretpostaviti da će još najmanje dva-tri pokolenja živeti u nekoj od njegovih varijanti.

Srbiji preti opasnost od *socijalnog genocida* ne samo zbog obima i dubine siromaštva, a ono prema sociološkim istaživanjima od pre pet godina obuhvata znatno više od 20% njenog stanovništva²¹ (što u ovom trenutku važi kao službena ocena njegove rasprostranjenosti) nego i usled velikih spoljnjih dugova, koje će otplaćivati (ako bude mogla) i sledeća generacija, kao i zbog neminovnog rasta, inače ogromne mase nezaposlenih. U takvom stanju stvari iz same logike sistema objektivno se obnavlja *politika bede*, delom i mimo namera vlasti s obzirom na njeno nastojanje da izdvajanjima iz državnog budžeta ublaži težinu i obim siromaštva. Međutim, ta izdvajanja, i da su veća, ne mogu ni izbliza biti dovoljna za osetniji pad siromaštva, niti je to glavni i trajni metod koji vodi ka tome. Ono je posledica samih premisa kapitalizma prvobitne akumulacije bogatstva.

Istina, to se stanje može izmeniti nekom vrstom novog socijalnog bunta, pa i revolucije koja bi dovela do preraspodele društvenog proizvoda u korist „donjih” klasa i slojeva. Ona nije van opsega konkretnih istorijskih mogućnosti, ako potraje sadašnje stanje, a posebno ako se ono još više pogorša u Srbiji i njoj srodnim zemljama upozoravaju reči Lužkova, gradonačelnika Moskve, da „avet revolucije luta Rusijom”²². No, ta bi revolucija, objektivno, mnogo više bila revolucija gladnih, nezaposlenih i osiromašenih, ugroženih u celokupnom životnom položaju, gde bi glavni zahtevi bili hleb i posao, nego što bi to bila modernizacijska i istorijski inovativna. Veliko socijalno nezadovoljstvo nije uslovljeno samo osiromašenjem društvene većine nego i *načinom sticanja bogatstva*. A ono se u Srbiji steklo za nekoliko godina, prvenstveno korišćenjem rukovodilačkih položaja u privredi, kao i političkog kapitala, čitavim nizom saveza vlasti i „biznisa”, podešavanjem privatizacije interesima onih koji taj savez sačinjavaju, pri čemu su

21 Vidi. M. Lazić, Rekapitulacija, u: *Račji hod, Srbija u transformacionim procesima*, Filip Višnjić, Beograd, 2000, str. 17.

22 Prema: T. Ž. Toščenko, „Форми и методи политическој трансформацији в России”, *Востоchnojevropskie issledovanija*, Rossijskaja akademija nauk, Moskva, 2005, str. 39.

skriveni kriminal, posebno korupcija, i ratno profiterstvo bili daleko od zanemarljivih „kanala” dolaženja do zamašnog kapitala. Nema nijednog slučaja da je tako stečeno krupno bogatstvo oduzeto i vraćeno društvu. Može se osnovano predvideti da se to, u slučaju održanja sadašnjih sistemskih prilika, što je verovatno, neće dogoditi ni u budućnosti. Kleptokratija, politička i privredna, tačnije, političko-privredna, uspela je da ga legalizuje. Pripadnici ogromne skupine osiromašenih, i socijalno ugroženih u svakom pogledu, to znaju i zato „tranziciju” doživljavaju pre svega kao pljačku²³.

Ipak, veći su izgledi da se surovi i primitivni kapital brani i odbrani, uključujući i sredstva diktature, od masovnih socijalnih nemira i protesta, da onemogućiti svako ozbiljnije organizovanje socijalnih nezadovoljnika i očajnika nego da se oni ujedine i iznesu revoluciju makar i tradicionalnog tipa. U dramatičnim socijalnim okolnostima mogući su mnogi i nagli obrti u ponašanju teško osiromašenih masa, kao i veoma različiti oblici političke „materijalizacije” njihovog nezadovoljstva i gneva, od dugog trpljenja do nagle rušilačke i osvetničke pobune. Najmanje je izgledan put osmišljenog, inovativnog, kontinuiranog i demokratskog pritiska „odozdo”.

Upozoravaju podaci iz nedavnog istraživanja koje je organizovao sindikat „Nezavisnost” (čak i ako se imaju rezerve prema veličini uzorka). Naime, polovina ispitanika smatra da postupak privatizacije nije zadovoljio ni elementarne kriterijume zakonitosti, a tri četvrtine sindikalnih poverenikštava tvrdi da kupci ne poštuju odredbe zaključenih ugovora²⁴.

Posebnu pažnju zaslužuje nalaz da najveći deo privatizovanih preduzeća „veoma loše radi”²⁵.

Navedeni podaci, uza sve eventualne primedbe u vezi sa samim istraživanjem, ne mogu se i ne smeju ignorisati. Zato nije ništa čudno što je u Srbiji broj štrajkova u odnosu na broj stanovnika veći nego u bilo kojoj evropskoj zemlji. Ali je ogromna disproporcija između njihove brojnosti i efikasnosti.

Ne zaboravimo i fenomen *partijske kvazi-svojine*. Javlja se „partitokratsko preduzetništvo”²⁶. Partije, one važne, imaju svoje ljude na najvažnijim položajima u privredi, te preduzeća i čitave njene grane tretiraju kao nešto

23 O svemu tome opširno sam pisao u svojoj knjizi *Kuda vodi globalizacija* (poglavlje „Tranzicija i globalizacija u Srbiji”), „Filip Višnjić” i Institut društvenih nauka, Beograd, 2005.

24 „Valja nama preko Rubikona” (članak bez potpisa autora), Sindikalni poverenik, 25. april 2005.

25 M. Nikolić, „Vlasnici sumnjivog kapitala”, Sindikalni poverenik, 25. april 2005.

26 J Komšić, op. cit. str. 32.

što im pripada po prirodi same raspodele vlasti kao „plena.” Sem toga, svaka od njih nastoji da u svojim redovima ima neke od krupnih bogataša. To je jedan od uzroka činjenice da se ne usvajaju svi neophodni zakoni, ili ne donose odgovarajući podzakonski propisi, koji na normativnoj ravni omogućuju razotkrivanje puteva sticanja bogatstva, i da se „velika kriminalna revolucija” (A. Panarin), kao manje-više opšta tranzicijska pojava, uz druge neophodne uslove, saseče u korenu. Ako nekih od takvih zakona i ima, oni uglavnom, ostaju mrtvo slovo na papiru. I u tom kontekstu mora se sagledavati splet uzroka naraslog, izrazito većinskog i dubokog socijalnog nezadovoljstva građana rezultatima ekonomske tranzicije.

Ali, solidarnost sa onima koji su žrtve takve tranzicije i koji mogu, eventualno, biti nosioci nekog novog, široko zasnovanog socijalnog bunta ili revolucije po već viđenom istorijskom obrascu, u teorijskoj misli mora biti dopunjena pitanjem: *šta posle?* Ono je od prvorazrednog značaja, čak i da se postojeći sistem pod navalom talasa socijalno gnevni i nezadovoljnih ukloni s istorijske scene relativno mirnim putem, poput rušenja prethodnog režima oktobra 2000. godine. Međutim, ne samo da nije sigurno da bi ma koliko rasprostanjen socijalni bunt doveo do sloma celokupnog sadašnjeg sistema, s obzirom na stvarnu snagu mase nezadovoljnih, na spremnost nomenklaturno-mafioznog kapitala da se svim sredstvima brani, kao i na opšti međunarodni kontekst, nego nema, niti može biti, garancije da bi novonastali sukobi ne bi bili krvavi. Sem toga, preraspoela malog društvenog proizvoda, iako potrebna i moralno opravdana, sama po sebi ne otklanja one izvore siromaštva koji se nalaze u veoma zaostaloj tehnologiji, niskoj produktivnosti, mnoštvu preduzeća koja decenijama prave velike gubitke, i tome sličnom.

U ozbiljnoj teorijskoj misli i političkoj delatnosti ne može se postupati na način čuvene Napoleonove krilatice: „Uđimo u bitku, pa ćemo videti”. Mora se imati jasna strategija alternativnih promena koje ne bi smele ponavljati modele propale u prošlosti, te time praviti istorijski krug. Ali, to ne znači da je ta prošlost u nekim preobraženim vidovima neponovljiva, niti da je u svemu bila loša.

Socijalne determinante promene režima

U našoj publicistici, a još više u nastupima većine političkih funkcionera, veoma često se događaji iz oktobra 2000. godine, prvenstveno njihov istorijski domet, ocenjuju *izvan šireg socijalnog konteksta*, pogotovo izvan onog što se zbivalo od tih događaja do danas. Iz tako suženog hori-

zonta njihovog sagledavanja proizlazi da je „peti oktobar” te godine nešto proizvedeno prevashodno voljom i aktivizmom jedne nove političko-intelektualne elite, pri čemu su „mase” bile puki izvođači njihovih zamisli i planova. Ogromno socijalno nezadovoljstvo, ogorčenost samovoljom vlasti, privatizacijom u korist njenih pripadnika, i to pod firmom „moderne levice”, kosovska tragedija, serija teških promašaja i neuspeha u državnoj politici – te suštinske činjenice stavljaju se u zagrade. Naglasak je na „demokratskoj revoluciji” i njenoj, u osnovi nenasilnoj realizaciji, u čemu se u prvi plan stavlja spretnost njenih vođa. Naravno, u svim društvenim preokretima, ma kakav predznak imali, važna je uloga vođa, ali oni nisu sve-moćni tvorci drukčijeg poretka koji deluju iz ničega. Nema preokreta ako on ne potiče iz odgovarajućeg socijalno-egzistencijalnog, sociopsihološkog i političkog tla. Ako se to tle samo trenutno aktivira i instrumentalizuje za potrebe nove političke elite, onda se preokret pokazuje ne samo kao manjkav, nego velikom delom i kao prividan.

Da za trenutak ostavimo po strani već stereotipnu priču o tim revolucijama (s navodnicima ili bez njih) u nas i drugde, pri čemu izostaju neki bitni kriterijumi revolucije, kao i demokratije.

Da su događaji iz oktobra 2000. godine od krupnog značaja za Srbiju kao društvo i kao državu – ne može biti sporno. Jesu li od istorijskog značaja, i to u smislu kvalitativnog preloma u razvitku Srbije – pitanje je sasvim drukčijeg karaktera. Na njega daju odgovor postojeća stvarnost i najverovatnija neposredna budućnost.

Ovde je reč ponajpre o nimalo slučajnom marginalizovanju socijalne „infrastrukture” tih promena, koja je, zapravo, njihov glavni uzročnik. To se da objasniti: u suprotnom bi morala uslediti temeljna analiza njihovih gubitnika i dobitnika, kao i stvarnih životnih izgleda onih koji su bili njihovi masovni nosioci, pre svega učinaka privatizacije, nove raspodele moći i legitimiteta „posleoktobarskog” režima. Politička samonalepnica „demokratski režim” ne može se *a priori* prihvatiti kao dokaz istine, kao što se ne može unapred prihvatiti ni gledište da se ništa nije promenilo. Prava pitanja su: *šta se, kako, koliko i u čiju korist promenilo u društvu Srbije?*

Takođe se istorijski vankontekstualno izražava žaljenje što nije došlo do „šestog oktobra”, koji bi, navodno, radikalno promenio celokupan državni poredak. Pri tome se uopšte ne uvažava celokupnost prilika u kojima se nalazi Srbija, niti se razmatra *mogućnost povratka predoktobarskog stanja*, naravno, ne u obliku kopije onog što je bilo i kakvo je bilo, sa istim socio-političkim subjektima i njihovim personifikacijama. Tu nisu bitni

likovi i simboli tog povratka, nazivi političkih partija i pokreta nego sama činjenica da ga, u drukčijim vidovima, *omogućava opšte stanje društva i države*, koje je u znaku novog razaranja i propadanja.

Za detaljniju analizu političke fenomenologije društva Srbije danas veoma su instruktivna neka Veberova saznanja. M. Veber naglašava „...da su za političara posebno važne tri odlike: strast – osećanje odgovornosti – mera”²⁷. A kada o strasti političara govori napominje da to nije stanje „sterilne uzbuđenosti” (G. Ziml) „koja se vrti uprazno i lišena je svakog realnog osećanja za odgovornost”²⁸. Pod „merom” Veber podrazumeva „da se sabrano i mirno otvorimo prema dejstvu događaja, dakle, *distanca* prema stvarima i ljudima”²⁹.

Ako bi se fenomenologija političkog života Srbije sagledavala prema ovim merilima, ali u njihovom jedinstvu, a ne pojedinačno uzetim, slika tog života bila bi u najvećem broju slučajeva vrlo nepovoljna. Strasti političkih lidera najčešće su lišene odgovornosti, i upravo su obeležene stanjem „uzavrele uzbuđenosti”, koja plane kao slama na vatri i brzo se ugasi. Sem toga, to su, ne tako retko, kanibalističke političke strasti: „prožderati” i uništiti političkog protivnika, a pre svega što više ga oblatiti. Ali, ima – i to nisu usamljeni slučajevi – i toga da se „pregrejane” političke strasti pretvaraju u gramzivost, sklonost korupciji i bogaćenju posredstvom političkih funkcija. Najređa je odgovornost za javnu reč i postupak. O tome svedoče mnoge afere koje jedna drugu sustižu i prestižu, i nikada se ne rasvetljavaju do kraja, niti se završavaju odgovarajućim sankcijama. Zanimljiv je broj ostavki, i pored toga što su neke od tih afera po svom karakteru i posledicama strašne.

Nije moguća nikakva „tranzicija” političke osionosti i beskrupuloznosti u demokratski etos i njemu primerenu odgovornost. Dokle god ostaje privatizacija vlasti, „presvučena” u kvazipluralizam, koji je svagda „neodgovorni pluralizam” (Th. Carothers), dokle god vlada prostakluk, i to ne na marginaima političkog života – ne može se govoriti o civilizovanom političkom ophođenju i podnošenju računa za javno delanje, kao preduslovu demokratije.

Ako išta razara legitimitet i „posleoktobarskih vlasti” to je upravo *nedostatak odgovornosti* velikog dela političke elite za ono što je loše učinje-

27 M. Veber, *Politika kao poziv*, u: *Kritika kolektivizma, liberalna misao o socijalizmu* (Dž. S. Mil, M. Veber, F. fon Hajek, K. Poper, K., Polanji), „Filip Višnjić”, Beograd, 1988, str. 86.

28 Isto, str. 86.

29 Isto, str. 86.

no, ili za neučinjeno, a moralo se učiniti, pri čemu i jedno i drugo proizvodi teške društvene posledice.

U zaključku ovog rada može se reći sledeće. I u svakidašnjem životu i u odgovornoj teorijskoj misli sve više se izražavaju uznemirenost i velika zabrinutost za sadašnjost i budućnost društva i države Srbije. Ako je pre neku godinu s razlogom odbačen autoritarni sistem, sada se s razlogom masovno javlja pitanje *kuda sve ovo vodi i čime će se završiti*.

Na prvo pitanje nije teško odgovoriti. Mnoštvo činjenica govori o tome da su Srbija i većina drugih zemalja postrealsocijalističke „tranzicije” već ušle u kapitalizam bitno kolonijalnog i vazalnog tipa, kapitalizam ogromnih socijalnih nejednakosti, masovne nezaposlenosti, siromaštva i bede. Po prevladavajućim svojstvima krupnovlasničke klase, to nije preduzetnički, a pogotovo nije socijalizovani kapitalizam, nego je u suštini nomenklaturno-kriminogeni, koruptivni i razvojno nesposobni, ili malo sposobni kapitalizam. Srbija se teško može iščupati iz takvog tipa kapitalizma.

Na drugo pitanje mnogo je teže odgovoriti. Jer, mogućih „završetak”, u smislu sudbine novonastalog sistema, ima više: od dugotrajnog civilizacijskog propadanja i novog sloma, preko različitih vidova autoritarnog zaokreta i obnove pseudoharizmi, kombinacija slabe demokratije, bez stvarnog legitimiteta, i meke i tvrde diktature, pa sve do mučnog kretanja ka relativno podnošljivom, kakvom-takvom liberalnom kapitalizmu u njegovoj balkanskoj varijanti, ali, ipak, manje surovom i donekle razvojno sposobnijem od ovog sadašnjeg. Nečeg drukčijeg, a boljeg, nema na istorijskom horizontu, bar se ne nazire u ovom trenutku.

Mračnu prognozu dao je Veber za svoju zemlju neposredno nakon Prvog svetskog rata, u jeku revolucionarnih zbivanja i pometnje. Ali se moramo zamisliti nad njome. Istina, proizvoljnim analogijama u nauci nema mesta. No, postoji važno zrno upozorenja, opominjuće zvono koje odjekuje iz te Veberove prognoze. I jedno i drugo nadilaze njegovo vreme i ulaze u krug mogućnosti i ovog našega. – Prognoza glasi: „Pred nama se ne nalazi cvetanje leta, nego najpre polarna noć sa ledenim mrakom i oštrinom, bilo koja grupa formalno pobedila. Jer, tamo gde nema ničeg, tu je svoje pravo izgubio ne samo car, nego i proleter”³⁰.

---

30 M. Veber, isto, str. 96.

ĐOKICA JOVANOVIĆ
Filozofski fakultet, Beograd

Zakasneli romantizam i blokirana postoktobarska modernizacija

Prošlost koja prolazi

Danas u Srbiji Pravitelstva u pravnome smislu ove reči nema nikakvog, nego ste celo Pravitelstvo Vi sami. Kad ste Vi u Kragujevcu i Pravitelstvo je u Kragujevcu; kad ste Vi u Požarevcu, i ono je u Požarevcu; kad ste Vi u Topčideru, i ono je u Topčideru; kad ste Vi na putu, i ono je na putu.

Prekor koji je Vuk Karadžić u jednom pismu izrekao knezu Milošu Obrenoviću

---

Reči Vuka Karadžića, koje su uvod u ovaj tekst, kazuju da je jedna od bitnih karakteristika ondašnje političke kulture još uvek živa u promenjenom obliku. To je fasadni karakter naših narodnih ili društvenopolitičkih reprezentacija. Kao god ni onda, ni sada se, uglavnom ne odlučuje u predstavničkim telima, već negde „na putu”, usput, u slabo vidljivim partijskim centralama ili nevidljivim tzv. centrima moći. Ono što mi, kao građani, vidimo, to je „nesalomivo” jedinstvo partijskih glasnogovornika u predstavničkim telima. Retki su disonantni stavovi unutar jedne partijske grupacije u parlamentu. Ako ih i bude, onda sledi beskompromisno isključivanje takvog pojedinca iz partije.

Potom, Srbija je puna neprijatelja. Juče jednako kao i danas. Neprijatelja, izdajnika, plaćenika..., koji ometaju narodnu sreću, a koju „kuje” politički i vlastodržački autoritet u ovom prelaznom periodu ka budućnosti. Ovo je ideološko-propagandno stanovište jednog, najglasnijeg, dela političke i kulturne elite.

Životi naše generacije određeni su prelaznim periodima. Od socijalizma ka komunizmu. I od socijalizma ka kapitalizmu. Nismo imali, niti imamo, privilegiju da iole značajniji komad života proživimo u relativno

stabilnim prilikama. Nestabilnost, čekanje (očekivanje neprotivrečne budućnosti, kao nada), neizvesnost... to su konstante naših životnih pozicija.

Ova dva prelazna perioda se razlikuju prema svojim supstancijalnim odrednicama.

Prvi period je označen rastućom nadom u stalnu progresivnu promenu. To je period aktivne participacije u dolazeću budućnost koja je „u našim rukama”. Komunizma još nema, ali njegova izvesnost se ne dovodi u pitanje. Konačna (obećana) egzistencijalna konsekvenca (naša, verovatnije naših potomaka) je stanje prosperitetnog, beskonfliktnog poretka. Tom zavodljivošću, obećanjem eliminisanja kompeticije, boljševički (i neoboljševički) poredak je pridobio stotine miliona pristalica. Taj period nazivam *herojskim periodom rastuće nade*.

Drugi period je označen opadajućom nadom prema egzistencijalnim sadržajima koje nosi budućnost. Perspektive gasnu, a dolazeći kapitalizam ne obećava stanje konsolidovanog neprotivrečnog poretka, kao što je to obećavao ondašnji dolazeći komunizam. Kapitalizam počiva na kompeticiji, na stalnim unutar društvenim sukobima koji su bremeniti neizvesnim (često rizičnim) ishodima. Participacija u budućnost je zamenjena strahom, zebnjom od budućnosti i, konačno, begom od budućnosti. Taj period nazivam *postherojskim periodom opadajuće nade*. Međutim, on sadrži i preherojske i postherojske attribute. Drugim rečima, rečeni herojski period rastuće nade dijahronijski je ograđen preherojskim i postherojskim stanjem.

Naravno, oba perioda su, u stvari, konsekvence ideoloških konstrukcija.

Prvi period je, u realnom smislu, započeo posle Drugog svetskog rata i pobeđe monoideološkog i monopartijskog političkog i državnog poretka.

Drugi period, koji nas sada interesuje, imao je nekoliko početaka, koji kontinuirano proizilaze iz prethodnih. U tim kontinualnim etapama sve više pojedinaca napušta uverenje u mogućnost progresa. Taj proces je počeo u okrilju prvog perioda. Neke od tih etapa su: uspostavljanje neoboljševičke varijante uvođenjem „samoupravnog socijalizma” 1952. godine, kao odgovor sovjetskom pritisku na Jugoslaviju 1948. godine; „obračun” sa dogmatskim snagama, Rankovićev pad i pokretanje „privredne reforme” sredinom šezdesetih godina; nemiri krajem šezdesetih (*Deklaracija o položaju i nazivu hrvatskoga književnog jezika* iz 1967, „cestna afera” u Sloveniji, studentski nemiri 1968. godine; albanske demonstracije na Kosovu iste i 1981. godine; *Pismo predsednika SKJ i Izvršnog biroa Predsedništva SKJ* početkom sedamdesetih; Titova smrt, demisija Ante Markovića; po-

čeci sukoba i ratova u Jugoslaviji, pad standarda i narastajuća beda, fundamentalni nesporazum sa zapadnim svetom, odlučna i beskrupulozna transformacija neboljševičke nomenklature u kapitalističku pseudoelitu, nelegitimni karakter akumulacije kapitala, Dejtonski poraz, Kumanovska kapitulacija...

Od Titove smrti, pa do danas, u svega četvrt veka, desila se grandiozna, izuzetno zgusnuta i brza istorija, koju racionalnim sredstvima nije moguće savladati i artikulirati. Munjevita istorija je, kao oluja, polomila, razvejala, izbacila iz zgloba dotadašnje idejne i ideološke koordinate. Umesto savladavanja nesavladive sadašnjosti, u pomoć su vapajem pozvane reminiscencije: nacionalne, mitološke, literalne... A ono što mi sada pokušavamo je, u stvari, pabirčenje, nalaženje i, kakvo-takvo, smisaono uklapanje nasumičnih i bez reda razbacanih krhotina stvarnosti. To je pokušaj konstrukcije stvarnosti pomoću fragmentarne, nedovoljne, slučajne građe, one koja nam se nađe pri ruci.

Peti oktobar je bio pokušaj povratka nade. Istovremeno, on je i nedovršena atikulacija. Socijalni razlog (socijalno nezadovoljstvo) za obaranje režima je nesporan. Ali je nesporan još jedan razlog ka kome želim da usmerim vašu pažnju. Režim je oboren i sredstvima kojima je sam gradio sopstvenu konstitutivnost. Režim nije oboren pokretom u čijoj osnovi je bila potreba za sagledavanjem, samoocenom sopstvene prakse u bivšoj zajedničkoj državi i onima koji su zajedno sa nama živeli u njoj. Oboren je impulsom iz slične paradigme na kojoj je i sam počivao. Pojednostavljeno, oboren je, između ostalog, i zato što nije u većoj meri činio ono što je sam činio u seriji ratova koje je vodio. Setimo se demonstrativnih uzvika srpskoj policiji u vreme demonstracija '96/97-me, a i u kasnijim demonstracijama: „Idite na Kosovo!”. U kontekstu uzvika je poruka: „Idite na Kosovo, tucite Albance, a ne nas!” Demokratski karakter pobune? Kao da je promena trebalo da bude promena bez promene. *Dato je drugo ime istoj stvari*. Na zastavu nije postavljen pojedinac i, shodno tome, njegov suverenitet, niti solidarnost (kakva je moguća u prevratničko vreme), već je na zastavi ostao kolektivitet neznatno promenjenog profila – u Miloševićevom vremenu nacionalni i pomalo klasni, sada samo nacionalni. Ojačano je postojeće uverenje da je kolektivno, kao etnonacionalno, supstancijalno za konstrukciju budućnosti. Zato su tradicionalne ustanove, vrednosti, tradicionalna kultura... uzeti kao građivni materijal. *Moderna je i petog oktobra ostala bez šansi*. Sama pobuna nije pokrenuta potrebom za promenom karaktera društvenosti u građanskom smeru. Uklonjen je poredak, koji je u javnoj percepciji, od strane ideologa pobune, predstavljen kao „preživeli

ostatak odlazećeg komunizma” i, izborom Vojislava Koštunice uspostavljena je „budućnost koja se već desila”, kao zazivanje mita, kao Kasirerovog „većnog juče”, onoga što je poznato. Zoranu Đinđiću, kao tehnologu udara, je bilo jasno (a to je i sam rekao) da Miloševića može da obori samo neko (mislio je na Koštunicu) ko se i sam predstavlja nacionalistom.

U prostoru kulturne ideologije nije došlo do promene. Monopartijski sistem je uklonjen, ali nije uklonjena tendencija ka produžetku monoideološkog stanja (sa promenjenim ideološkim predznacima) koje reprodukuju i afirmišu najuticajniiji akteri. Mitizacija i ideologizacija prošlosti su i dalje bile okosnica vladajuće ideologije. To je naročito uočljivo u preuzimanju i preradi motiva iz narodne poezije i narodnog predanja. Ta pojava je vidljiva još od kraja XIX stoleća, pa do danas. Bez naknadne ideološke prerade, narodno predanje ne može biti pouzdan izvor znanja o važnim minulim događajima i ličnostima. Mirča Elijade ukazuje na nekoliko primera. Marko Kraljević se, kao junački lik, pojavljuje u XV stoleću, iako je živio do 1394. godine. Ali, njegova biografija se „rekonstruiše prema mitskim normama.” Vila ga je rodila, žena mu je bila, takođe, vila. Baš kao i kod grčkih junaka. Ubija troglavu aždaju. Opet, baš kao u grčkim mitovima (Herkul). Marko je, zatim, čas prijatelj, a čas neprijatelj Jana Hunjadija, koji se borio protiv Turaka 1450. godine. Nije to jedini slučaj. U pesmama koje za temu imaju Kosovski boj javljaju se ličnosti koje su dve decenije pre boja već bile mrtve (Vukašin) ili one koje će umreti tek dva stoleća docnije (Herceg Stjepan) (šire: Elijade: 268-269).¹

Pre nego političari, „filozofi i pesnici romantizma prvi su se napili iz začaranog pehara mita. Osetili su se osveženi i podmlađeni. (...) Za pravog romantičara nipošto nije postojala oštra razlika između mita i stvarnosti; baš kao što nije postojala ni između pesništva i istine. Pesništvo i istina, mit i stvarnost uzajamno se tumače i podudaraju. 'Pesništvo je ono što je apsolutno i zbilja stvarno. To je jezgra moje filozofije. Ukoliko je nešto poetičnije, utoliko je istinitije', rekao je Novalis” (Kasirer, 1972: 39).²

1) „Istorijski karakter ličnosti koje je opetovala srpska poezija, uopšte nije sporan. Ali njihova istoričnost ne odoleva dugo korozivnom dejstvu mistifikacije.” Elijade navodi slične karakteristične primere – jedan iz ruske istorije, a drugi iz novije srpske istorije: „U bilini posvećenoj katastrofama napoleonovske najezde iz 1812. zaboravila se uloga cara Aleksandra I kao vođe ruske vojske, zaboravljeni su ime i značaj Borodina, a jedino izranja lik junaka Kutuzova. Godine 1912, čitava jedna srpska brigada videla je Marka Kraljevića kako vodi napad na grad Prilep, koji je toliko vekova ranije pripadao ovom junaku.” (Elijade: 269).

2) Kasirer citira Novalisa prema: Novalis, Fr., 31, in *Schriften*, objavio J. Minor (E. Diederichs, Jena, 1907), III, 11.

Iako je većina postboljševičkih društava krenula putem tegobne modernizacije, naše društvo je izabralo put, u napuštanju sopstvenog boljševizma, u suprotnom pravcu. Unazad. Ostvaruje se svojevrsna kultura komemoracije. Ideja stradalništva je noseća ideja u projektovanju poželjne stvarnosti. „Duhovna vertikala” nije ništa drugo do tzv. kolektivno pamćenje neprekinutog niza stradanja i pogibija – od Kosovske bitke, pa do danas. I one retke uzlete u političkoj i kulturnoj istoriji ideologija tumači kao tekovine nastale u sukobu sa „porobljivačkim” namerama „neprijateljski prema nama” orijentisanih sila – od turske i germanske pretnje, do vatikanske i kominternovske zavere. Nacionalni romantizam leži na mitu zato što „mit ništa ne objašnjava, već samo sve opravdava”, kaže Malinovski. Toliko za ovu potrebu, kao primer, o aktuelnim romantičarskim reminiscencijama.

Karakter petog oktobra je – bunt, revolt protiv postojećeg, ali bez artikulacije, bez novuma kao projekta. Raspadanje poretka, koje je počelo pre petog oktobra, isprva je tumačeno kao posledica raspadanja boljševičkog poretka, kao posledica zapadnjačkih pokreta „za politički i ekonomski liberalizam sve dok se nije uvidelo koliko su nacionalne dimenzije narodne mobilizacije moćne” (Smit, 1998: 225).³⁾

Politička obećanja, neštedimice prosipana na mitinzima i u drugim formama političkog saobraćaja, pokazalo se, nisu izvirala iz političkog projekta. Pa, tako, stubovi Miloševićeve vladavine nisu blokirani – ni u ustanovama sile, ni u sferi nelegitimnog kapitala. Miloševićevska konstitutivnost deluje i sada, iako u okrnjenom, slabijem, manje vidljivom obliku. Najvidljivije delovanje je u predstavničkoj sferi. Simbiotska mreža pretpetooktobarskih i postpetooktobarskih struktura – to je formula legalizma vladajuće nomenklature. Legalizam se praktikuje kao ideološka melasa tradicionalističkih i miloševićevskih ideoloških koordinata. Naravno, nije reč samo o

3) „U svetu gotovo da ne postoji oblast koju nisu obeležili etnički i nacionalni sukobi ili koja nije bila svedok rađanja pokretâ za nacionalnu nezavisnost odabranih populacija. Iako daleko od ostvarenja, nacionalistički san o svetu nacija, homogenih, ujedinjenih i slobodnih, prihvatili su narodi širom planete, i njime se nadahnjuju narodni otpor, naponi i sukobi.” (Smit, 1998: 224). „...u već otvorenoj borbi za ‚Titovo nasleđe’, mada niko tada javno nije smeo ni da pominje da je upravo o tome reč, osnova legitimiteta i ideološke legitimacije političkog sistema pomera se od ideje samoupravljanja ka ideji o državnom suverenitetu ‚nacionalno’ ustrojenih republika, ‚zaokruženih’ nacionalnih ekonomija i, naročito, nacionalnih kultura. Ta je tendencija bila izraženija i otvorenija u Sloveniji i Hrvatskoj, nego u drugim republikama u kojima je takođe primetna, a ‚amandmanska Jugoslavija’ i Jugoslavija kako je koncipirana u Ustavu iz 1974. godine samo su formalne potvrde pobeđe nacionalizma kao principa organizacije države i društva u svim jugoslovenskim republikama” (Jakšić).

ideološkom polju, ove strukture deluju upravo u sferi moći, i finansijskog i grupno-partijskog interesa. Utisak je da ideološko sada služi samo zarad opravdanja rečenih interesa. Otuda, naizgled, paradoks – deklarirani „patrioti” poseduju najsnažnije instrumente uticaja (političke, finansijske, kulturne...). Srbija je postala podobna zemlja za naprasno patriotsko bogaćenje.

Zato je postpetooktobarsko stanje, u stvari, stanje zakasnelog i, istovremeno obnovljenog romantizma. Gledano iz perspektive običnih ljudi, ono sada predstavlja utočište, sigurnost, izvesnost. Pored već poznatih odrednica nacionalnog romantizma, kroz koji je prošla Evropa u osvit novog doba, a sa njom, nešto, kasnije i Srbija, moramo da uočimo i neke karakteristike oživelog, ponovljenog nacionalnog romantizma, sada i ovde. Ti aspekti su sledeći: a) beg od preteće (globalističke i nespoznate) stvarnosti i od još neizvesnije, utoliko opasnije, budućnosti; b) ignorantsko (nekvalifikovano) odbijanje da se usvoje odrednice savremenosti. A to odbijanje počiva na vrednosnoj platformi o pretpostavljenim (rekonstruisanim) superiornim tradicionalističkim tekovinama (uverenje o idealizovanom, poželjnom karakteru prošlosti koja dolazi); c) politički podsistem, personalno nekvalifikovan (on sam ne mora da poseduje ekspertske kvalifikacije, ali zato potrebna znanja sistematski uklanja iz političkog saobraćaja), sadejstvuje i, istovremeno, regeneriše, strepnju pred dolazećim – prema principu upravno proporcionalnih veličina: koliko je trajanje strepnje, toliko je trajanje postojećeg tipa vlasti (indikator: zvanični stav o sudbini Kosova, što dugotrajnija kosovska kriza, to dugotrajnija vlast); d) dvojaki karakter političke akcije (pred svetskom, zapadnom, političkom javnošću i pred domaćom političkom javnošću); e) „pedantno” zaboravljanje skore prošlosti (zločin nije tema od javnog interesa); f) u skladu sa prethodnim, uspostavljanje tabua (kao načina magijskog mišljenja): Kosovo, Hag, tajne službe, arbitrarni monopol nad „interesom naroda i države”. Nacionalni romantizam je, dakle, a na čijim je krilima Koštunica izabran za predsednika SRJ, inkopatibilan sa modernizujućim procesima. Zato je posle Petog oktobra modernizacija samo najavljena kao moguća i sporodolazeća („u svakom pogledu nama tuđa”) potencija. A realno je preporučena pseudotradicionalizacija, kao ovde i sada jedina poželjna stvarnost, određena vrednostima koje se odnose na to da se radi o nečemu što je poznato, predvidivo, o nečemu što ne pretpostavlja rizik i neizvesnost, o nečemu što je, samim sobom neupitno, dakle poželjno. Otuda nekritičko poverenje u ustanove, prema mnogim istraživanjima vrednosnih orijentacija, stubove tradicionalizma: crkvu, običaje... S druge strane, modernitet, kao neumitni globalni proces, nagrižen našim pseudotradicionalizmom, poprима

osobene, deformisane, crte (ispoljava se kao svojevrsni kič u skoro svim društvenim podsistemima). Primeri (indikator) iz kulture: kinematografija je svedena na razne Zone i Ivkove slave, udruženja koja slave isključivo tradicionalne, patrijarhalne vrednosti (uglavnom crkvena ili protocrkvena i paracrkvena), masovni „povratak” crkvi i običajnosti. Dodajem izjavu mitropolita Amfilohija Radovića o nemoralnosti međunarodne zajednice, koja glasi: „Ona će nas sve poklati” (Borba, 1993).⁴⁾

Boljševička kolektivistička ideologija je veličala načela jednovrsnosti, jednorodnosti (još dobro pamtimo reči-parole „edinonačalie”, a otuda „edinoglačie”), potom načela samoidentiteta, nepoznavanja pojedinca („interes kolektiva je i interes pojedinca”), oslanjanja na „sopstvene snage”. Radi se o izolacionističkom ekskluzivizmu (nacionalističkom ili klasnom, skoro da je svejedno). Zanimljivo je uporediti Staljinove i Miloševićeve iskaze povodom „oslanjanja na sopstvene snage”. Posle eliminacije Trockog, Staljin je, krajem dvadesetih godina minulog stoleća, napustio politiku „socijalizma kao svetskog procesa” zarad politike „socijalizma u jednoj zemlji”, naravno u Sovjetskom Savezu. Bilo je to stanje izolacije razvijenog sveta spram Sovjetskog Saveza, ali i samoizolacije Sovjetskog Saveza u odnosu prema tom svetu.⁵⁾ Neposredno posle stupanja na snagu odluke o izolaciji Srbije, Milošević je u jednoj poseti vranjanskom „Jumku” izjavio da „nam sankcije ne mogu ništa”, makar trajale i hiljadu godina. One će samo popešiti unutrašnji razvoj oslonjen na sopstvene snage.

Sada, opet, načela nacionalizma, kao političke i kulturne ideologije, glase skoro istovetno. Naročito ih uznosi staro-novi ideološki centar – Crkva. Jedino merilo identiteta srpstva je pripadanje ili nepripadanje pravoslavlju (svetosavlju) – „Ako si Srbin, onda si pravoslavac”, kao da Srbi nemaju

4) „Jeromonah Sava Janjić objavio je u Prizrenu 1995. knjigu *Ekumenizam i vreme apostasije*, koja predstavlja možda najžešći napad na Ekumenizam. Otac Sava govori o ekumenizmu kao zlu koje je kao i sva ostala zla došlo sa Zapada, ali isti autor nema lepe reči ni za islam ili Jevreje” (Radić, 2000: 68).

5) Navodim šire izvode iz Staljinovih političkih govora i saopštenja da bi se videlo kako u diskursu kolektivističke političke kulture uopšte vladaju vrlo slična načela. „Ranije se smatralo da pobjeda revolucije u jednoj zemlji nije moguća, jer se mislilo da je za pobjedu nad buržoazijom neophodno potrebna zajednička akcija proleterata svih razvijenih zemalja ili bar većine takvih zemalja. Sada to gledište više ne odgovara stvarnosti.” „Ta postavka je potpuno pravilna... Ona je usmerena protiv teorije socijaldemokrata, koji osvajanje vlasti od strane proleterijata u jednoj zemlji, bez istovremene pobjedonosne revolucije u drugim zemljama, smatraju utopijom.” „Mi možemo i moramo izgraditi potpuno socijalističko društvo, jer nama stoji na raspolaganju sve što nam je potrebno i dovoljno za tu izgradnju” (Staljin, 1981: 155,156, 163).

još neke identitete, po kojima su specifični u mnoštvu, takođe, specifičnih identiteta u svetu. Na nivou indikatora, na primer, onda ne čudi vrlo otvoreni i srdačni zagrljaj starih boljševika, protoboljševika, nacionalističkih desničara i crkve u Rusiji. Naizgled, neobičan zagrljaj levice i desnice. Levice, ukoliko je boljševička ideja ikada bila levičarska. Naravno da nije neobičan taj zagrljaj – struktura boljševičke ideje pre proizilazi iz ideje narodnjaštva (crkvena desnica), no iz ideja evropske socijaldemokratije. U tome, možda i leži razlog za to da kod nas nema prave, evropske levice. Davno je, u našoj političkoj kulturi, zaboravljeno i zapušteno ono što su govorili Dimitrije Tucović ili Jovan Cvijić, a pre njih Ilarion Ruvarac, a još pre njega Dositej Obradović. Njihova uverenja su bila subverzivna i u jednom i u drugom periodu naše stvarnosti, o čemu sam govorio na početku ovog razmatranja. Zato je radništvo ili, tačnije, uposlenici (taj krnji i namučeni ostatak radničkih slojeva) oslonjeno na jedino što mu je, kao kolektivitetu, ponuđeno – staru nacionalnu ideju. Konačno, ne bez razloga, Staljin je neprijateljima smatrao evropske socijaldemokratske partije, a ne nemački nacizam. Zato je Staljin postupio sasvim logično: pred izbore, na kojima je Hitler osvojio 1933. godine relativnu većinu, dao je nalog nemačkim komunistima da sarađuju sa Hitlerom, a protiv socijaldemokratije. Suočeni smo, ne sa ovakvim, ali, u ponečemu, sa sličnim odijumom prema socijaldemokratskoj ideji u Srbiji. Socijaldemokratija je u periodu neoboljševičkog poretka bila nepoželjna i „opasna”, „kontrarevolucionarna” ideja, jer ne pristaje na boljševički uniformni i monolitni kolektivizam. sada je, takođe, nepoželjna, jer opet ne pristaje na narodnjačko-nacionalistički monolitni kolektivizam.

Na kraju, smatram da je britka podela na tzv. patriote i tzv. mundijaliste u Srbiji, u suštini, nepotrebna. Nepotrebna je kao demarkacija preko koje nema dijaloga dveju strana. Skoro da nema društva u kome ne postoje ovakve ili slične formacije. Ali, istovremeno, skoro da nema društva u kome vlada „rat neprestani” među njima dva stoleća već, kao što je to u Srbiji. I te kako je moguć razuman spoj tradicionalnog i modernog. Ne u tom smislu da se međusobno potiru ili, pak, veštački ujednačavaju. Imam u vidu iskustva nekoliko zemalja u kojima je ovakav naum uspeo – engleski ili japanski modernizujući tradicionalizam. Ukoliko se ne desi takav plodotvoran dijalog dveju strana, onda će petooktobarski prelom ostati samo još jedan datum u istoriji. Ako je ovde potrebna revolucija, onda je potreban prevrat kojim će suprotstavljene strane nalaziti racionalno jezgro u sopstvenim orijentacijama, kao dvema osnovnim konstitutivnim činjenicama u srpskom društvu. Modernizacija će, onda, dobiti prvu pravu šansu u novijoj istoriji Srbije.

LITERATURA

Borba, 13. 6. 1993.

Dorđević, Tihomir R., 1946, *Srbija pre sto godina*, Beograd, Prosveta.

Elijade, Mirča, bez godine izdanja, *Mitovi i istorija*, u: *Mit, tradicija, savremenost*.

Jakšić, Božidar, rukopis, *Nacionalizam/populizam versus građanska opcija – Srbija*.

Jovanović, Đokica, Petrović, Jasmina, Madić, Saša, 2002, *Parodija tragičnog. Kič kao konstituens političke i kulturne ideologije*, Kosovska Mitrovica, Beograd, Niš, Filozofski fakultet, Kosovska Mitrovica, Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

Kasirer, Ernst, 1972, *Mit o državi*, Beograd, Nolit.

Radić, Radmila, 2000, *Crkva u politici i politika u Crkvi*, u: Perović. Latinka (ur), Luković, Petar (ur), Stanojlović, Seška (ur), *Srpska elita*, Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.

Smit, Antoni, D., 1998, *Nacionalni identitet*, Beograd, XX vek.

Staljin, Josif, 1981, *Pitanje pobjede socijalizma u jednoj zemlji*, u: *Pitanja Lenjinizma*, Zagreb, CDD.

SREĆKO MIHAILOVIĆ
Institut društvenih nauka, Beograd

Dugo putovanje u kapitalizam

*– A demokratija, tek tamo
negde na horizontu –*

Živimo u društvu koje je već petnaestak godina u procesu transformacije od kakvog-takvog socijalizma u kakav-takav kapitalizam. Posle 15-16 godina na tom putu (ili, možda samo 5-6 godina), imamo pravo da se pitamo: Kojem smo od ta dva sistema bliži, koliko smo toga prešli i u kom pravcu idemo? Naravno, o odgovorima se može (i treba) raspravljati. Verujem, pak, da bi većina rekla da smo bliži ovom drugom sistemu. Pri tom, retko ko dovodi u pitanje pravac kojim se „sve češće ide”, kao da svi dele optimizam Frensis Fukujame koji je pre petnaestak godina zapisao: „Mada mnogi narodi ove oblasti možda neće načiniti prelaz ka demokratiji u ovoj generaciji, oni to mogu učiniti u sledećoj. Zapadnoevropski prelaz ka liberalnoj demokratiji bio je, takođe, dug i težak, što nije sprečilo nijednu zemlju zapadne Evrope da dovrši putovanje.” (1997: 63).

U svemu tome samo je jedno nesporno; nesporna je naša udaljenost od konsolidovane demokratije. – Polazeći od (mora se reći zahtevnog) koncepta koji su pre deset godina definisali Huan Linc i Alfred Stepan, možemo tvrditi da društvo u kojem živimo niti obeležava onaj opšti preduslov, tj. država kao okvir u kojem se sve ostalo događa, niti onih pet međusobno povezanih uslova čije je postojanje preduslov konsolidovane

demokratije¹. Ova dvojica istraživača tranzicije su zgodnom metaforom iskazali i jednu osobenost tih uslova, oni naime govore o tome da konsolidovana demokratija mora da ima pet interaktivnih *arena* koje treba jedna na drugu da utiču pozitivno! Oni, dakle, o uslovima konsolidovane demokratije govore kao o *arenama* koje su *interaktivne* i koje se *međusobno pozitivno uslovljavaju* (Linc i Stepan, 1998: 20).

U odgovoru na pitanje zašto smo daleko od konsolidovane demokratije i ko je odgovorno posebno se zanemaruje istovremenost njihovog objekta/aktera statusa u tranziciji. Pre svega zbog toga što većina društvenih istraživača, ali i političara i pripadnika svakojakih elita – same građane redukuje na poziciju pasivnog predmeta tranzicije. Sa stanovišta društvene akcije značajna su mišljenja modernih upravljača: političara i ekonomista – dakle onih koji kažu „sve je politika, a najveće božanstvo – moć” i onih koji kažu „sve je tržište, a najveće božanstvo – profit”

Filozofija mnogih političara svodi se na shvatanje građana kao „pučine puste”, nerazumne i amorfne gomile koju je lako varati, lako usmerljive mase koja ne pamti, a ako i pamti onda je to pamćenje „kratko”...

Većina ekonomista ide i dalje pa u građanima vidi tek *točkić* u mašineriji tržišta koji treba samo dobro *podmazati*. Nakon toga, *kao* sigurno, stvari idu automatski u poželjnom smeru. (Ako takav pravac uopšte i postoji, pošto je kod ovakvih *misililaca* vrhovni cilj upravo rad same tržišne mašine a dobrim se smatra bilo šta što ispada kao rezultat, iz toga sledi da „samoregulativno tržište”, ta *tržišna mašina*, istovremeno mora da bude i *samoosmišljavajuća!*)² U duhu Tomasa Hobsa mogli bismo reći da je takvo tržište danas *Novi Levijatan*.

U ovom kontekstu naglašavam da je moje aksiomatsko polazište definisano na sledeći način.

1 „Ako delotvorna država postoji, preostalih pet međusobno povezanih uslova mora takođe postojati ili se moraju stvoriti da bi se demokratija učvrstila. Prvo, moraju postojati uslovi za razvoj slobodnog i aktivnog građanskog društva. Drugo, mora postojati relativno autonomno i cenjeno političko društvo. Treće, neophodna je vladavina prava, čime se garantuju građanske slobode i sloboda udruživanja. Četvrto, mora postojati državni administrativni aparat koji nova demokratska vlada može valjano upotrebiti. Peto, mora da postoji institucionalizovano ekonomsko društvo.” (Linc i Stepan, 1998: 20-21).

2 Karl Polanji će na samom početku „Velike transformacije” ustvrditi: „Naša teza je da je pojam tržišta koje se samo prilagođava implicirao čistu utopiju. Takva ustanova nije mogla postojati tokom dužeg vremenskog perioda a da ne poništi ljudsku i prirodnu saržinu društva; ona bi fizički uništila čoveka i opustošila njegovo okruženje.” (2003: 17).

Realizacija (svake) velike društvene promene je stvarnija, brža i manje bolna ukoliko je, osim vlasti na svim nivoima, podržava i znatna većina građana koje upravo ta promena, ovako ili onako, najviše pogađa. Suprotno ovome je ono stanje kada se promena ipak realizuje – ali teže, manje dosledno, nepotpuno, sporije, uz otpore – bez obzira na opstrukciju vlasti na nižim nivoima a mestimično i drugde i odsustvo podrške pa i protivljenje znatnog broja građana. Uostalom, sve je uobičajenije da se u definicije održivog razvoja uključuje podrška građana tom i takvom razvoju.

Osnovna tema ovog teksta su, dakle, takozvani obični građani, prvenstveno zbog njihove marginalizacije. U nas se, i ne samo u nas, uopšte ne pita za tranziciju/transformaciju građanstva jer je sav trud usmeren ka tranziciji/transformaciji sistema, ekonomije, pa i civilnog društva, kulture... Stoga se i usmeravamo ka tranziciji građanstva, a posebno imajući na umu tri razloga. Prvo, oni su (konceptualno) – što se često zaboravlja – deo civilnog društva³, a njegovo postojanje je uslov konsolidacije demokratije⁴. Drugo, građani s pravom sebe vide kao verifikatore tranzicije, oni

3 „Pored čitavog niza organizacija /.../ koje čine složenu mrežu civilnog društva, ne treba zaboraviti ni drugi deo društva – obične građane, koji ne pripadaju bilo kojoj organizaciji. Takvi građani su često od kritične važnosti u pomeranju jezička na vagi režim – opozicija, jer su oni ti koji izlaze na ulice da protestuju, sukobljavaju se sa policijom i vlastima, izražavaju negodovanje zbog pojedinih mera, potom ističu šire zahteve, da bi konačno ugrozili i režim” (Linc i Stepan, 1998: 21). No, treba reći da je još Aleksis de Tokvil (1990. *O demokratiji u Americi*. IKZS Sremski Karlovci i CIID, Titograd) navodio civilno društvo kao jedan od četiri uslova demokratije. O značaju te ideje govori i to što danas postoji neotokvilska škola mišljenja koja nastavlja i produbljuje upravo ideje o povezanosti *civilnosti* i demokratije.

4 Iz činjenice da je postojanje određenog civilnog društva uslov za konsolidaciju demokratije (i ne samo po Lincu i Stepanu), pa tako i demokratije kao takve, ne sledi da su svi delovi civilnog društva po svom karakteru demokratski, niti da su svi građani kao deo civilnog društva – demokratski orijentisani. Poenta je pak u tome da je razvijeno i slobodno civilno društvo **u celini**, dakle sa svim svojim nedemokratskim delovima, uslov konsolidacije demokratije. Naravno, sasvim drukčije bi stajale stvari, ako bi civilno društvo većinski bilo nedemokratsko, a za takav slučaj nije mi poznata nijedna empirijska potpora.

Vukašin Pavlović kaže da je civilno društvo nužan mada ne i dovoljan uslov za demokratiju i to argumentuje ne samo postojanjem civilnog društva bez demokratije, već i činjenicom da postojanje civilnog društva ne vodi automatski ka demokratskoj politici. On potom navodi mišljenje Baogang Hea „da određeni tip civilnog društva može da uništi demokratski poredak, a civilna udruženja mogu sadržavati mnoge necivilne i nedemokratske elemente” (2004: 133). Nakon navođenja i drugih autora, Pavlović zaključuje da ostaje upozorenje „da pod izvesnim uslovima i u specifičnim okolnostima aktivno i snažno civilno društvo ne mora uvek da ima korisne učinke po demokratsku stabilnost poretka” (2004: 142).

je testiraju i daju joj ili ne daju „prelaznu ocenu”; njihove ocene imaju najvišu relevantnost. Treće, ne može se izbeći ni ispitivanje odgovornosti samih građana za rezultate tranzicije, njenu ovakvu ili onakvu dinamiku, njene posledice⁵.

ab1. Razvijeno civilno društvo je nesporno jedan od preduslova za postojanje stabilne demokratije. Ovu činjenicu mnogi prenebregavaju, ali je retko ko osporava⁶. Međutim, obično se pod civilnim društvom podrazumeva samo njegov institucionalizovani deo, a ponekad i samo nevladine organizacije. Građani, kao deo civilnog društva, u ovim shvatanjima potpuno su marginalizovani, isto kao i oni autonomni pojedinci izvan političkih organizacija koji utiču na stvaranje javnog mnjenja. Može se reći da su svi koncepti demokratije koji građane (odnosno demokratsku vrednosnu orijentaciju građana) ne uzimaju kao uslov za stabilno postojanje demokratije zasnovani na ideji *postavljenje* demokratije, na uvođenju demokratije „odozgo”, na „poklon demokratiji”⁷... Ne sporim, pri tom, da je u tvrdnji da je prodemokratska vrednosna orijentacija građana uslov za postojanje demokratije sadržana izvesna tautologija, međutim to je na neki način karakteristično za sve relacije između uslova i pojave koju on određuje. Dakle, ima smisla reći, ma koliko to bilo banalno, da je nužan preduslov za postojanje demokratije to da na izborima većina građana glasa za demo-

---

Sajmon Čambers piše o „*bad civil society*” (Chambers, Simnone. 2002. „A Critical Theory of Civil Society”. In: Chambers and Kymlicka. *Alternative Conceptions of Civil Society*. Princeton and Oxford: Princeton University Press).

U empirijskom istraživanju koje sam vodio u CeSIDu („Političke podele i civilno društvo”, 2005) u operacionalizovani koncept civilnog društva uključio sam i organizacije koje se nikako ne mogu pohvaliti demokratskim konceptom: „Obraz”, udruženja za odbranu haških optuženika, udruženja navijača...

- 5 O ovome iz drugog ugla i drukčijim jezikom ali sa istom porukom govori Milan Podunavac: „Teorija civilnog društva, dakle, pomaže ne samo da se analizira prelaz iz „starog režima” u „nova” postkomunistička društva, već istovremeno čini i osnovnu tačku i oslon samokritike složenih procesa postautoritarne modernizacije i demokratske konsolidacije ovih društava” (1998: 159).
- 6 Civilno društvo je uslov stabilnosti demokratije pa makar ga sveli na ono što Valerštajn smatra njegovim glavnim funkcijama – da ograničava „destruktivno nasilje države” i „pripitomljavanje opasnih klasa” (2005: 13). Ili na njegovu iracionalnu komponentu na koju skreće pažnju Fukujama: „Da bi demokratija funkcionisala, potrebno je da građani razviju iracionalni ponos zbog sopstvenih demokratskih institucija i da, takođe, razviju ono što je Tokvil zvao 'umetnošću udruživanja', koja počiva na ponosnoj odanosti malim zajednicama” (1997: 26).
- 7 Čovek ne može a da se ne seti onih oksimoron kovanica kao što je ona „*asfalt za demokratiju*” i ne znam šta već nismo dobijali „za demokratiju”, no u svakom slučaju to bolje zvuči i ima drukčiju učinkovitost nego, na primer, „*bombe za demokratiju*”!

kratske opcije. (Fukujama je jednom poglavlju u svojoj knjizi *Kraj istorije i poslednji čovek* dao naziv „Nema demokratije bez demokrata“.) Ali ne iscrpljuje se uloga građana u odlučivanju o tome *ko će da vlada*, javno mišljenje (tj. „javnost koja ima mišljenje o vođenju javnih poslova” – Sartori), ako je reč o demokratiji, utiče i na to *kako će da se vlada* u međuzbornom periodu (ovo ne treba mešati sa participativnom demokratijom)⁸. Sve u svemu, „Demokratija ili vladavina naroda može se opravdati jedino na osnovu pretpostavke da su obični ljudi, uopšte uzev, kvalifikovani da sobom upravljaju” (Dal, 1999: 166). Jednom rečju, institucionalna mreža civilnog društva i građani čine krvotok demokratije.

ab2. Nema sumnje da tranziciju ocenjuje svako kome to pada na pamet. U tom kontekstu jedino ima smisla pitanje čije su ocene relevantne. Do relevantnosti dolazimo preko pitanja – kako je ocenjuju oni koji su glavni „predmet” tranzicije, kako je ocenjuju glavni akteri i kako je ocenjuju glavni odlučioici i uopšte oni koji imaju značajnije uticaje na njen ishod.

Nema sumnje u karakter ocena tranzicije koje daju politička klasa i društvena elita, kao onih koji vode i usmeravaju tranziciju. Odstupanje od pozitivnih ocena javlja se samo u onom segmentu političke klase i onom delu društvene elite koji na svom (eventualnom) neučešću u regulisanju tranzicije grade poziciju za borbu za glavno mesto među odlučiocima. Njihove ocene tranzicije su funkcija njihove borbe za vlast.

Na relaciji „predmet” tranzicije – akter tranzicije nalazimo građane koji, takođe, umnogome određuju njen karakter (i kada su samo „predmet” i kada su akter). No, tu se prethodno postavlja pitanje vezano za pravo „objekta” tranzicije na ocenu tranzicije (s obzirom da im se to često odriče).

U odgovoru na pitanje o pravu na ocenu, pozivam se na jednog od najvećih autoriteta u istraživanju i promišljanju demokratije u realnom svetu – na Roberta Dala. On naime tvrdi da je sve u svemu „svaki član asocijacije bolji sudija o svojim interesima od bilo kog drugog” (1999: 179). Naravno, ovo ne znači da su isključene greške. Ali, kako kaže isti autor: „Tačno je da u demokratskom režimu postoji rizik da će narod praviti greške. No, taj rizik postoji u svim režimima u realnom svetu, a najveće nepromišljenosti i greške u ovom veku počinili su lideri u nedemokratskim zemljama” (isto, 146).

8 „Sartori kaže da se „celokupna zgrada demokratije temelji, na kraju krajeva, na javnom mišljenju koje je zaista *javno* mišljenje, koje na taj način nastaje u javnosti koja ga izražava” (2001: 122).

ab3. Kada je reč o odgovornosti za pokretanje, tok i rezultate tranzicije, nesumnjiva je odgovornost društvene, a pre svega političke elite, cele političke klase, pojedinih delova civilnog društva (mediji, crkva, sindikati). Nema sumnje da su za tok društvenih događaja uvek odgovorniji oni učesnici događaja koji su imali više moći i više znanja⁹, ali to ne abolira ni one koji su mogli da imaju više moći i više znanja, a to su u ovom slučaju građani Srbije. Oni su u jednom momentu dali podršku S. Miloševiću; oni su neku godinu kasnije glasali protiv Miloševića, a izlaskom na ulice odbranili izborni rezultat; oni su u dva navrata dali mandat demokratskim vladama. Ali, takođe, mi danas među njima nalazimo određeni socijalnacionalni potencijal (pre svega, nepacifikovani nacionalizam u smesi sa osećajem svekolikog „gubitništva”) koji, u sadejstvu sa (moguće) nedemokratskim institucionalnim aranžmanima (tj. u sadejstvu sa socijalnacionalnim strankama: Srpskom radikalnom strankom i Socijalističkom partijom Srbije), može da preokrene pravac društvenog razvoja Srbije. No, nema sumnje da bi pomešana osećanja nacionalnog i ličnog „gubitništva” bila opasna po tranziciju ka kapitalizmu i bez institucionalne podrške pomenutih stranaka; institucionalizacija pak donosi izvesnu uređenost i barem minimalno poštovanje pravila igre! – U ovom kontekstu naglašavam da se u ovom radu bavim i pitanjem *zašto građani* (u tolikom broju) *daju glasove socijalnacionalnim strankama i zašto su uvereni da će upravo one da ih izvuku iz „gubitništva”*. – U drugoj ravni odgovornost za ishod tranzicije nalazimo među građanima koje obeležava izvesni liberalnodemokratski potencijal koji se oslanja na političke stranke iste ili slične provenijencije. Umesto etnocentrizma, ovde nalazimo orijentaciju ka (novo-staroj) državi, dok se u pogledu socioklasnog statusa percipiraju manje više dobre mo-

9 Začetnik totalitarističkog pristupa ovom pitanju, Tomas Hobs, davno je utvrdio (*Levijatan*, II, Kultura, 1961: 284 i dalje) odgovornost privatnih ocena rada države. Odmah posle nekorišćenja svih prerogativa apsolutne države od strane same države, na drugo mesto među razlozima slabljenja i propasti države, stavlja „otrov buntovnih učenja, od kojih je jedno da je svaki pojedinac pozvan da izriče sud o tome šta su dobre, a šta rđave radnje.”

Danas, naravno, razni istraživači imaju različita, manje ili više argumentovana, mišljenja o lociranju odgovornosti. Smatram da u svemu tome ne treba abolirati građane, ali svakako ni novodolazeću elitu uz „svaljivanje odgovornosti” na odlazeću ili na odlazeću koja pokušava da zadrži svoje stare pozicije. – U razmatranje odgovornosti za ne/transziciju nezaobilazan je rad Mladena Lazića u zborniku *Račji hod* (Beograd, 2000). Lazić konceptualizuje pojam blokirane transformacije, a glavnog „krivca” za blokadu promena nalazi u (ranijoj) socijalističkoj nomenklaturi koja nastoji da svoju (bivšu) političku moć konvertuje u kapital.

gućnosti, a lična situacija doživljava se medijalno – ovi građani ne osećaju se obeleženi „gubitništvom” ali ni „dobitništvom”.

U poslednjoj deceniji prošlog veka fiktivno ulazimo u kapitalizam – dozvoljava se osnivanje stranaka, održavaju se višestranački izbori, formira se višestranačka skupština, počinje se sa privatizacijom... Ali, promene su bile manje-više kozmetičke prirode. Ista stranka ostaje na vlasti, celokupna upravljačka struktura ostaje ista, partokratija je i dalje na delu... Vlasnici socijalizma su preko noći ogrnuli ćurak kapitalistički. U stvari, bitne promene s kraja osamdesetih i na početku devedesetih bile su vezane za promenu društvenog fokusa – sada je to nacija, Srbija, srpski narod. Za glavni društveni posao uzeto je ratovanje i to od rata protiv dojučeranjih sugrađana početkom devedesetih, do rata protiv celog sveta krajem devedesetih. Promenjeno je i glavno društveno merilo: umesto svetog trojstva, tj. lojalnosti – socijalizmu, partiji i vođi, sada je na pijedestalu svetog samo jedno jedino božanstvo – srpska nacija!

Oni koji su na vlasti i građani koji podržavaju vlast, bez ikakve dvojbe, opsednuti su nacijom, nacionalnim granicama, nacionalnim herojima, slavnom istorijom.... Opozicione stranke i građani koji ih podržavaju takođe su na istim pozicijama. Štaviše, 1990. godine nalazimo da je tvrda nacionalna orijentacija nešto češća među pristalicama SPO (92%), pa i DS (70%) nego među pristalicama SPS (66%) – drukčije su samo pristalice nekih manjih stranaka (Mihailović, 1994: 34). Tek 1993. nalazimo jak nacionalni uzlet među pristalicama SPS (92%) i onima koji podržavaju novoosnovanu Radikalnu stranku gde je tvrda nacionalna orijentacija gotovo stoprocentna – tj. 97% (isto, 35). U narednim godinama, pristalice socijalista i radikala ostaju verni jakoj nacionalnoj opciji – do dana današnjeg, dok pristalice tada opozicionih i prodemokratskih stranaka postepeno smanjuju obim pristajanja uz nacionalnu opciju tako da danas to među njima nije relevantna orijentacija.

Deset godina kasnije, 2000. godine, socijalizam i njegovi nosioci na izborima gube bitku, a kapitalizam postaje dominantno opredeljenje nove vlasti. Nova vlast smenjuje rukovodioce koje je na ta mesta dovela socijalistička vlast, a svoje pristalice postavlja na sva iole važnija mesta u društvu. Partokratija je i dalje na delu, s tom razlikom što se vladajuća grupa određuje putem izbora. Privatizacija uzima maha. Ratne opcije su marginalizovane, a politički ponder nacionalnog pitanja zavisi od odnosa snaga u parlamentu, tj. od međudnosa snaga liberalnodemokratskih i socijalnacionalnih stranaka. U stvari, ono je rezultanta trendova koji su rezultat

izborne snage oko koncepta nacije suprostavljenih stranaka i iz stvarnih dešavanja u domenima koja su potencijalno plodna za uspostavljanje nacionalističkih merila (status Kosova, odnosi Srbije i Crne Gore...). Stabilnost sistema se ogleda u tome što nijedna relevantna politička snaga ne zagovara povratak na stari sistem (pa ni stranka koja ga je do juče zastupala), iako se ta mogućnost ne može smatrati apsolutno odbačenom.

Nesporno je, dakle, čak i za tvrdokorne političare, da je civilno društvo, a posebno tzv. obični građani, imalo veoma važnu, možda i odlučnu ulogu u izbornom obratu 2000. godine i u očuvanju rezultata izbora. Uostalom, takvu ulogu su imali i onda kada je nastajao sistem koji su sada srušili¹⁰. Do promene sistema je i došlo upravo zbog toga što je uspostavljena plodna veza između građana i opozicionih političkih stranaka. To je bila saradnja u kojoj su građani dobili institucionalnu podršku za svoju „političku volju”, a opozicione stranke glasove za svoju izbornu pobjedu.

Sve u svemu, građani su deo civilnog društva, a to se, rekli smo, često zaboravlja. Shodno tome ništa ih ne može abolirati od odgovornosti. Oni su pitani (na izborima), a od njihovih odgovora zavisio je ideološki i drugi profil ekipa koje su dolazile na vlast. Kao i na svakom sudu, obrazloženje učinjenog izbora onim „*ja nisam znao...*” može da se razume, ali nije relevantno za sud! Jer, činjenice su tvrde. Kao što je pri dolasku Miloševića na vlast bilo nužno da se civilno društvo „*nacionalizuje*”¹¹, tako je 2000. godine bilo neophodno da se civilno društvo „*politizuje*”, da bi došlo do promena. Institucionalnu podršku toj politizaciji, pored opozicionih političkih stranaka, dale su i nevladine organizacije. – Pobjedu su odnele stranke i *strančarstvo*. Stranke su dobile državu i ono što ide uz nju, a građani kardinalne društvene promene koje su mnogima donele pogoršanje položaja (trenutno, govore političari, a bogami i trajno, kako govore pojedini istraživači). Jaka želja da

10 U stvari, gde god je komunistički režim rušen i srušen građani su imali odlučujuću ulogu, utoliko što je to rušenje rezultat izbornih procedura. (Značajno je primetiti da se uloga građana u nas potcenjuje a preneglašava uloga stranačkih lidera i samih stranaka, pa i raznih kriminalnih grupa.) Komunistički je svuda došao uz odlučujuću ulogu sile, a gde god je otišao, otišao je uz odlučujuću ulogu izbornog rezultata.

11 Teško može da se ospori „opsednutost nacijom” gotovo celog društva i to skoro godinu-dve uoči *uvođenja* višepartizma. U to vreme, vreme „organske celine srpskog nacionalnog bića”, ne računajući one koji su uvek izvan svake politike, a često i izvan civilnosti, najmanje devet desetina građana bilo je zaludeno nacionom. Tek sa višepartizmom dobija se prilika za institucionalnu osnovu politizacije kroz *denacionalizaciju*. Ali, bilo je prvo potrebno da se barem stranka-dve *denacionalizuje!* Ima osnova u istraživačkim nalazima da tvrdimo da se tek od 1993. godine može govoriti o relevantnoj politici izvan nacionalne diptrije.

se pobjeda kapitalizuje na stranački način navela je barem dve nevladine organizacije da se preobrate u političke stranke. Istovremeno, pojedini delovi civilnog društva približavaju se državi, odnosno onim strankama u čijem vlasništvu je država – pre svega, mnogi novi kapitalisti, pojedinci iz nevladinog sektora, crkva, neki sindikalci, pa i kriminalci. Tako ponovo (posle komunizma, socijalizma) imamo penetraciju političkog društva u civilno društvo. (Asocijacija na naše poznate dočeke okupatora: politička klasa, „domaći izdajnici”, doček penetratora sa cvećem i pesmom!)

X X X

Hipoteze koju u ovom radu ekspliciram i barem donekle objašnjavam odnose se na pojavu dve robusne društvene grupe koje su se u ovom relativno kratkom periodu (nepune dve decenije) tako uobličavale da su poprimile i brojna socioklasna obeležja. U međusobnom diferenciranju i unutrašnjem ujednačavanju, kao i u obrazlaganju sopstvene „posebnosti” na početku je nešto vidljivija ideološka komponenta od one materijalne, ali se stvari tokom vremena obrću i u prvi plan dolazi materijalna komponenta. Takođe treba primetiti da je jedna grupa homogenija (ona koju možemo odrediti kao „gubitničku”) od druge grupe koja je daleko od kompaktnosti kako u materijalnom, tako i u ideološkom smislu.

Prvi su „kletvenici” nacije a drugi – „službenici” države. Kletvenici nacije su gubitnici u meri u kojoj su izloženi delovanju tržišta na kojem oni nisu kurentni sa svojim relativno niskim radnim sposobnostima i znanjem. Službenici države nisu gubitnici u meri u kojoj su još na državnim jaslama, a ukoliko su na tržištu onda su sa svojim znanjem i radnim sposobnostima kurentniji od ostalih. Dok jedni prolaze kroz socijalnu patnju zbog nemogućnosti da realizuju svoje aspiracije, drugi su u prilici da svoje aspiracije (doduše smanjene) realizuju. Ideološki i vrednosno prvi su bliži sistemu iz kojeg izlazimo, a drugi su bliži sistemu u koji ulazimo. Prvi su i dalje u vlasti socijalističke ideologije. Drugi, sve svesniji da (socijalistička) državama ne može da opstane na tržišnoj golomrazici, sve više se podvlašćuju ideologiji tržišta. Prve i dalje obeležava „socijalistički mentalitet”, a „državni službenici” se (možda nevoljno) približavaju „tržišnom mentalitetu”. Ni jedni ni drugi još nisu stigli do jednobojstva: prvi se mole božanstvu nacije i božanstvu stare (socijalističke) države, a drugi božanstvu tržišta uz koketiranje sa božanstvom nove-stare države. Prvi su na donjim lestvicama socioklasne hijerarhije, drugi na srednjim (a oni na najvišim lestvicama voze se skupa sa upravljačima u prvom tranzicionom vagonu). Uz dosta uopšta-

vanja prve vidimo kao nižu klasu, a druge kao srednju klasu. Prvi su bliži socijalnacionalnim strankama, a drugi liberalnodemokratskim.

U ravni dinamike primetljiv je trend slabljenja ideološko-vrednosne dimenzije ovih grupa, uz istovremeno jačanje materijalne dimenzije. Tako, na primer, etnocentrističko-nacionalistička komponenta od gotovo apsolutne dominacije oko 1990. godine, prema istraživačkim podacima, ima zenit u 1993. godini (videti Mihailović, 1996), a potom počinje da slabi, da bi danas, kao što je već rečeno, činila i dalje jedno od glavnih obeležja jedne od dveju velikih grupa koju u ovom radu posmatramo, dok je u drugoj grupi gotovo marginalizovana. Istovremeno, širi se saznanje građana o sopstvenom materijalnom položaju i perspektivama na tom planu. Naglašavam da raste saznanje, da građani postaju „svesniji” svog položaja, sve je više onih koji vide gde su, šta i dokle mogu. Kao što je oko 1990. dominirao „nacionalni osećaj”, po obimu takvu ekspanziju je oko 2000. godine imao, a i danas ima, osećaj „gubitništva”. Reklo bi se da građani Srbije, postepeno i veoma sporo, izlaze iz *kulturološkog šoka* koji je doneo nadolazeći kapitalizam. Potreba da se kulturološki savlada (tj. „svari”) kapitalizam odvija se još sporije od sporog nadolaženja kapitalizma – očito pred nama je **dugo putovanje u kapitalizam!** Nimalo nije jednostavno da ono što su još ranije znali eksperti, ono što su videli istraživači i oni koji su se bavili temom prelaza iz socijalizma u kapitalizam, sada vide i oni koji ponajviše snose posledice tog prelaza. Ali, taj trend je i te kako vidljiv i svedoci smo, doduše spore, ekspanzije samosvesti o svom ekonomskom stanju i perspektivama na tom planu¹². Otuda s više argumenata danas

12 Nije sporno da je kapitalizam dobar sistem za kapitaliste. Ima smisla pitanje o tome koliko je on dobar sistem za građane uopšte, ili kako se već sami građani pitaju: Da li je i ako jeste koliko je bolji od prethodnog sistema. Da li su i koliko građani uvereni u kvalitete novog sistema, a ako jesu, da li koriste te nove mogućnosti... U istoj ravni je i pitanje: Da li su građani svesni svojih interesa? Ako jesu, kako se onda mogu rukovoditi tzv. nacionalnim interesom, a ne sopstvenim? Zašto bi interes nacije (pod uslovom da tako nešto zaista postoji – ne samo kao ideološki konstrukt – i da je jasno artikulirano) bio moj interes, odnosno zašto bi imao hegemoniju nad mojim interesom? Ili, na tragu opaske jednog ispitanika koji je rekao da je ranije bio mravinjak (valjda, delić mravinjaka), a da sada postaje mrav, mogli bismo da kažemo da se u poslednjih desetak godina u Srbiji odvija proces *razmrvavljivanja*. Nema spora da je uvođenje višepartizma imalo, i danas ima, veoma veliku podršku građana. Nema sumnje ni da ogromna većina građana podržava politički sistem parlamentarne demokratije. Nesumnjivo je, dakle, da građani podržavaju političku stranu promena društvenog sistema, ali ne i ono što se dešava u sferi ekonomije; tačnije konsekvence onoga što su u nas uobičajene posledice transformacije svojine, od državne („društvene”) u privatnu.

grupu koju smo nazvali „kletvenici nacije” možemo imenovati kao „gubitnike”, a „službenike države” kao „dobitnike”.

Do sada su u ovom radu otvorena mnoga pitanja, dok su neki odgovori tek blago naznačeni. Očito je, međutim, da se celovitiji odgovori u radu ovakvog obima i ne mogu dati. Otuda ćemo našu pažnju sada usmeriti na jedno *konceptualno oruđe* koje je, verujemo, veoma korisno za deskripciju onoga što se događa u ovoj tranziciji, pa i prognozu onoga što će se tek dešavati. Radi se o konceptu *relativne deprivacije*.

X X X

Pojam relativne deprivacije prvi je upotrebio Sam Stouffer sa saradnicima u studiji *The American Soldier*, objavljenoj 1949. godine, dok se ovim pitanjem prvi sistemski bavi W. G. Runciman (1966).

Jock Young ukazuje na dinamiku relativne deprivacije u okvirima kapitalističkog društva i povezuje pojmove relativne deprivacije i anomalije – čime daje osnovu za adekvatniju interpretaciju nezadovoljstva kao aktivnog činioca društvene dinamike.

Vanneman i Pettigrew (1972) su pitali bele Amerikance o tome koliko su bogati u poređenju sa drugim belcima, ali i u poređenju sa crnim Amerikancima. Našli su da se beli Amerikanci osećaju bogati u poređenju sa crnim Amerikancima, ali ne i u poređenju sa drugim belim Amerikan-cima.

Pojedini istraživači, Karl Polany na primer, smatraju da je relativna deprivacija mnogo važnija nego apsolutna deprivacija, odnosno da su važnije relativne razlike u ekonomskom bogatstvu, od onih objektivnih razlika. Bitne konsekvence ovakvog stava vezane su za borbu protiv siromaštva i njegove redukcije na niske prihode.

Ted Gurr u svojoj knjizi *Why Men Rebel* (1970) razmatra relativnu deprivaciju kao uzročnika agresije, socijalne mržnje, ali i kao meru pravičnosti (*fairness*), socijalne pravde... Gur predlaže rešenje za jedan problem koji se ovde javlja. Naime, relativna deprivacija je individualne prirode, dok su pojave s kojom se dovodi u vezu kolektivnog karaktera! Drugim

---

Zar ne treba biti lud pa rado prihvatiti troškove koji nisi napravio, bez obzira što ti vrlo stručnjaci uporno „dokazuju” da si se zadužio i da sada mora da platiš. Ovi stručnjaci, moćnici ili moćni stručnjaci ponašaju se kao konobar koji pred zoru već otrežnjenom gostu pokazuje račun koji je ovaj napravio tokom pijane noći!

rečima, kako nešto subjektivno može da uzrokuje nešto što je objektivno? Gur daje trodelni odgovor. Prvo, relativna frustracija vodi ka agresiji čime stvara potencijal za kolektivno nasilje (potential for collective violence).

Isto misli i Davies (1973: 251): „Nasilje je uvek odgovor na frustraciju...” Drugo, osnovni izvor potencijala za kolektivno nasilje je mehanizam frustracija-agresija. Iz frustracije ne sledi nužno agresija, ali je agresija kod mnogih ljudi motivisana nekim dobitkom. Bes indukovan frustracijom motiviše agresivna ponašanja. Ako sve to produženo traje i intenzivno se doživljava onda je agresija izvesna. „Mehanizam frustracija-agresija je u tom smislu analogan zakonu gravitacije: ljudi koji su frustrirani imaju urođenu dispoziciju da čine nasilje čiji je izvor proporcionalan intenzitetu frustracije” (Gurr, 1970: 37). Gur zaključuje da je tvrdnja da relativna deprivacija nije relevantna za individualnu ili kolektivnu agresiju slična tvrdnji po kojoj je zakon gravitacije irelevantan za teoriju letenja jer sve što ide gore mora da padne na zemlju u skladu sa zakonom gravitacije.

Gur definiše relativnu deprivaciju kao „*perception of discrepancy between their value expectations and their value capabilities*” (1970: 24), odnosno kao diskrepanciju između percipiranih i aspirativnih postignuća, kao percepciju diskrepancije između očekivanih vrednosti i vrednosnih mogućnosti. Istovremeno, reč je o jazu između onoga što ljudi misle da je pravedno da imaju i onoga što oni vide kao dobitak koji mogu da održe. Naravno, tu je uključen i vrednosni aspekt – reč je o tome da mi smatramo da zaslužujemo da imamo, da je to pravedno – jer, ako smatramo da to ne zaslužujemo, onda deprivacije neće ni biti. Reč je, dakle, o razlici između osećaja da na nešto imamo pravo i percepcije onoga što ostvarujemo a što je znatno ispod nivoa „naših prava”.

Razmatrajući istorijsku evidenciju Davies nalazi da se revolucije i pobune ne javljaju onda kada su ljudi najviše deprivirani, nego baš onda kada dolazi do poboljšanja. Davies je formulisao teoriju „J-krive” političkog nasilja. On stavlja naglasak na iznenadni obrt i govori o verovatnoći da će se dogoditi revolucija onda kada posle dužeg perioda ekonomskog i socijalnog uspona dođe do naglog obrata. „Psihološka baza leži u frustraciji bazičnih potreba, frustraciji indukovanoj iznenadnim obrtom u zadovoljavanju” (1973: 246). Nasilje „postaje verovatnije kada bilo koja bazična potreba koja se inače rutinski zadovoljava iznenada postane deprivirana” (Isto, 247).

Sve u svemu, veliki broj istraživača u svojim analizama ukazuju na korelaciju buna, nereda, socijalnih protesta sa relativnom a ne apsolutnom deprivacijom; takođe, pre sa onima koji su manje deprivirani nego sa oni-

ma koji su više deprivirani. Drugi stavljaju naglasak na nezadovoljstvo, ali ono nezadovoljstvo koje je uslovljeno relativnom deprivacijom. Oni ga potom uzimaju za glavno objašnjenje raznih radikalnih politika, socijalnih nemira, štrajkova, socijalnih pokreta i raznih mesijanskih religija, pa i kriminala i drugih socijalnih devijacija.

Konceptualno gledano, da zaključim, deprivacija se javlja u rascepu između stvarnosti na jednoj i potreba i želja na drugoj strani; ona je rezultat naše nemoći da ostvarimo svoje potrebe. Deprivacija je relativna onda kad zavisi od toga šta uzimamo za osnovu komparacije (sa čim i/ili sa kim se sameravamo). Apsolutna individualna deprivacija je jednostavno suma rascepa između zarade datog pojedinca i zarada svih drugih pojedinaca bogatijih od njega, dok u relativnom slučaju rascepi u prihodima mereni su poželjnim prihodom.

Koncept relativne deprivacije belodano pokazuje nesvodivost čoveka na njegovu ekonomsku stranu, on nije „ekonomska životinja”, već „društvena životinja”, on ne živi i dela zbog profita, on se ne rukovodi (isključivo) „ekonomskom logikom”. Čovek, kao što kaže Polanji, „ne dela tako da obezbedi svoj pojedinačni interes u posedovanju materijalnih dobara; on dela tako da obezbedi svoj društveni položaj, svoja društvena očekivanja, svoja društvena potraživanja.” (Polanji, 2003: 57). Dakle, na tipično ljudsko ponašanje ne utiče toliko apsolutna deprivacija (shvaćena kao aritmetički saldo između sopstvenih primanja i primanja drugih) koliko utiče relativna deprivacija (shvaćena, na istom primeru, kao razlika između postojećih sopstvenih i očekivanih primanja). Apsolutna deprivacija je znak mirenja sa „sudbom hudom”, ona je izraz fatalističkog prihvatanja datog stanja stvari, pokazatelj potpunog odsustva socijalne potentnosti¹³. Relativna deprivacija je oblik vrednovanja stvari izvan njihovog doslovnog značenja; ona se zasniva na pripisanom značenju; ona je ono ogledalo u kojem sebe sameravamo sa referentnim grupama; ona je izraz naše poželjne auto-percepcije; ona je slika naših neostvarenih želja. Ona je izostalo priznanje koje smo zaslužili. Ona je, posredno, motivator za delanje u pravcu približavanja naše poželjne slike nama samima. Njen akcioni potencijal nalazi se u toj razlici između našeg stvarnog položaja i položaja koji želimo jer

---

13 Ovo je samo jedna strana apsolutne deprivacije, ona fatalističko-pasivistička. Postoji i druga strana, ona racionalno-aktivistička. Ova druga je zasnovana na realnom utvrđivanju položaja na kojem se čovek nalazi, realnoj proceni tog položaja, racionanom utvrđivanju načina da se dati položaj poboljša i preduzimanje konkretnih koraka koji vode ili ne vode poboljšanju datog položaja.

smo ga zaslužili u prošlosti, jer ga sada zaslužujemo, jer je pravedno da ga baš takvog imamo ...

Značajna je i razlika između ova dva tipa deprivacije po pitanju koje je u psihologiji poznato kao *lokus uzroka* datog stanja. Za apsolutnu deprivaciju, zavisno od forme u kojoj se ispoljava, u jednom slučaju se pitanje uzroka uopšte ne postavlja, odnosno lokus se vezuje za opštu determinaciju manje više religijskog karaktera (sve je zadato, sudbina ili neki drugi fatum). U drugom slučaju apsolutne deprivacije sledi pricizno određenje lokusa uzroka, a on se gotovo obavezno vezuje za pojedinca i njegove kvalitete – *unutrašnji* uzroci. Za relativnu deprivaciju karakteristično je lociranje uzroka u okruženje – *spoljašnji* uzroci („uvek su drugi krivi za sve loše što mi se dešava“). Nije sporno da neostvarene aspiracije vode ka frustraciji iz koje, potom, sledi (znatnim delom) relativna deprivacija. Prirodna konsekvencija tih relacija jeste nezadovoljstvo, individualno i kolektivno. Glavno pitanje u ovom kontekstu jeste pitanje evolucije ili radikalnog prelaza iz nezadovoljstva u socijalni protest (videti shemu 1).

- Shema 1: *Relacija: aspiracije – relativna deprivacija – nezadovoljstvo – socijalni protest*

				→	Nekontrolisan socijalni protest	
Aspiracije (neostvarene)	→	Frustracija – Relativna deprivacija	→	Nezadovoljstvo	→	Stranački kanalisani socijalni protest
					→	Stranački asimilirani socijalni protest

Naravno, stvari ne idu tako jednostavno kao što bi to na osnovu sheme moglo da izgleda. Pre svega, iz neostvarenih aspiracija obavezno ne proizlazi osećaj depriviranosti, niti iz njega uvek sledi uvek nezadovoljstvo drugim (društvenim akterima, društvom u celini – instrumentalno ili ekspresivno), niti pak iz nezadovoljstva direktno sledi protest, jer je potrebno da se zadovolji još niz drugih uslova. U svakom slučaju ima osnova za pretpostavku o visokoj korelaciji između aspiracija, nezadovoljstva i protesta.

Neostvarivanje aspiracija dovodi do nezadovoljstva (a kako bismo i mogli da budemo zadovoljni ako ne uspevamo u nekom naumu). Do nezadovoljstva dolazi i onda kada ne uspevamo da ostvarimo aspiracije na ciljanoj nivou, pa i onda kada su troškovi ostvarivanja preveliki, pa posumnjamo u svrsishodnost našeg nauma. U jednom slučaju možemo govoriti o neostvarivanju **starih aspiracija** i nezadovoljstvu koje se tim povodom

javlja, a drugi put o neostvarivanju **novih aspiracija** i time izazvanog nezadovoljstva. „U prvom slučaju često je reč o grupama koje hoće da poprave svoj društveni položaj, a u drugom o grupama koje hoće da spreče pogoršavanje sopstvenog položaja” (Klandermans, 1987). U literaturi su obe vrste nezadovoljstva poznate kao oblici relativne deprivacije koja se javlja kao nešto što je suprotno apsolutnoj deprivaciji i svodi se na nemogućnost ostvarivanja novonastalih aspiracija, kao i na zadovoljenje potreba na nivou koji zaostaje za aspiracijama na koje se polaže pravo.

O relativnoj deprivaciji govori se onda kada se pojedinci osećaju prikraćenim u odnosu na relevantne referentne grupe i pojedince. Pri tom tu nije reč o apsolutnoj prikraćenosti već o razlici koja se javlja između očekivanog i onoga što se postiže (Pettigrew, 1967), tj. između aspiracija i njihovog neostvarivanja na željenom nivou.

Kod nas dominira nezadovoljstvo koje nastaje iz komparacije sa uspešnom realizacijom u prošlosti („u socijalizmu se bolje živelo”, „bravar je bio bolji”), kao i ono koje nastaje iz neadekvatne realizacije ili potpunog neostvarenja *aspiracija na koje se*, po mišljenju građana, *ima pravo* ili na one *koje su zaslužene!* Ovo su takođe dve istraživačke teme: sećanje na ranije aspiracije (i konsekvence divinizacije prošlosti); kao i percepcija „zaslužnih” aspiracija i/ili aspiracija na koje se ima pravo (npr. aspiracija na sigurno radno mesto, aspiracija na pristojan život...). Deo objašnjenja ovog posezanja za prošlošću delimično se nalazi u činjenici da je ogromna većina društva ušla u duboku krizu, pa faktički nije bilo referentnih grupa koje bolje žive i ostvaruju svoje aspiracije (osim veoma uskog kruga združenog političkog vođstva i kriminalaca, a oni za većinu nisu referentna grupa!).

Ukupno uzev, evaluacija relacija: **neostvarene aspiracije – nezadovoljstvo** ukazuje na četiri izvora nezadovoljstva; sameravanje aktuelno dosegnutog stepena ostvarenosti aspiracija (1) u odnosu na stanje u prošlosti; (2) u poređenju sa referentnim grupama i pojedincima; (3) u odnosu na stvarne ili „samopripisane” zasluge za zajednicu¹⁴, sistem, vlast, stranku... i (4) u odnosu na percipirani kvantum prava, moral i pravdu uopšte (tj. ostvarivanje aspiracija kao nešto što je i legalno i legitimno, što nam samo po sebi pripada!).

Nema sumnje da je relativna deprivacija, po svojoj prirodi, dinamička pojava. Ona se jednom javlja preko sameravanja aktuelnih postignuća

14 Kao zasluge: „Ja sam šetao Beogradom”, „Ja sam tabanao...”, „Ja sam cepao cipele...”, „Mene su tukli na demonstracijama.” – „A ono sada ništa!”. *Ad absurdum!*

sa prošlošću, drugi put je rezultanta sameravanja u aktuelnom vremenu – sameravanje pozicije sa pozicijom referentnih grupa a u odnosu na percepciju doprinosa i nadoknada za taj doprinos; treći put ona je rezultanta sameravanja realnosti u kontekstu budućnosti, tj. očekivanja i aspiracija. – U stvari, do nje dolazi putem poređenja opaženog postignuća, odnosno položaja koji dati pojedinac ima:

- sa ranije ostvarenim potignućem: „*ja sada i ja u prošlosti*”;
- sa referentnim drugim ljudima, grupama: „*ja i drugi*”;
- sa onim što mu pripada po zaslugama u prošlosti: „*ja i moje zasluge*”;
- sa onim što mi pripada po učinku, po onom što radim: „*ja i moj rad*”;
- sa onim što smo očekivali: „*ja i moja očekivanja*”;
- poređenja opaženog postignuća sa pozicijom za koju mislimo da je pravedna: „*ja i pravda*”, tj. „*da je pravde...*”.

Moja hipoteza je da će u svih šest (ipak različitih) poredbenih situacija, u većini slučajeva, pojedinac koji vrši poređenje dati prednosti sebi u aktuelnom trenutku. Faktički, pojedinac samo menja ili kumulativno potvrđuje argumentaciju za stav da u datom trenutku on treba da ima više nego što ima. U stvari, kod nas je u poslednjoj deceniji došlo do kumulacija različitih deprivacija, do kompresije vremena, do njegovog zgušnjavanja. Otuda mislim da možemo govoriti i o *višestrukoj deprivaciji*. (Ovaj pojam usput pominje Hejvud, navodeći kao primer nezaposlenost ili niske zarade, loše uslove stanovanja, slabo obrazovanje...)

Pogledaćemo sada, na empirijskom materijalu, prvo aspiracije građana i percepciju njihove realizacije, a potom pokazatelje relativne deprivacije.

X X X

Građani Srbije, valjda kao i svaki drugi, imaju aspiracije prema boljem životu koji se shvata kao normalan život. U *normalnom i boljem* pre svega se vide dobro plaćen posao i dobro zdravlje (očito, ne samo novac, jer biti bogat je visoka aspiracija samo za 8-9% ispitanika, već pare za rad), a potom i srećan brak, dobri prijatelji, zanimljiv posao i brojna deca (videti tabelu 1). Kada gledamo samo onu poželjnost koja je na prvom mestu, onda vidimo da je dobro plaćen posao i dalje prednjači, a na sledeća tri mesta, sa minimalnom razlikom u broju onih koji su ih tako vrednovali, nalaze se: zanimljiv posao, brojna deca i dobri prijatelji. Inače, opšti rejting srećnog braka potiče od čestog stavljanja ove poželjnosti na drugo mesto, a rejting dobrog zdravlja od čestog stavljanja na treće mesto.

Sve u svemu, reč je o velikim aspiracijama. No, mi nemamo odgovore na pitanje: *A šta si ti lično spreman da učiniš da bi ostvario ove aspiracije?* Niti na pitanje: *A šta društvo, država, političke stranke – šta oni čine, ako uopšte nešto čine, da ostvare aspiracije građana?*

- Tabela 1: *Kada se kaže da „treba da živimo k’o svi normalni ljudi“ na šta vi mislite? Izaberite tri odgovora i poređajte ih po važnosti*

Pojedinci – suma prve tri aspiracije	Jul 2003. (%)	Rang 2003.	April, 2005. (%)	Rang 2005.
Imati dobro plaćen posao	47	1	60	1
Biti dobrog zdravlja	43	2	55	2
Imati dobre prijatelje	20	4	29	3
Imati srećan brak	29	3	27	4
Raditi zanimljiv posao	13	5	22	5
Imati mnogo dece	13	6	19	6
Biti društveno aktivan	7	8	10	7
Imati ugled i moć	5	9	7	9
Biti bogat	8	7	9	8

Izvor: Arhiva CeSIDa

Od šest aspiracija koje su ispitanici izdvojili kao one društvene ciljeve koji treba da obeležavaju društvo u kojem bi oni rado živeli, kakgod da se uzme, kao i u slučaju ličnih aspiracija, dominira standard (sa podrazumevajućim korelatima: uspešna privreda i dobre mogućnosti da se čovek zaposli). Tu su još tri aspiracije: država bez kriminala i korupcije (da ih je što manje), pravna država, stabilna država (videti tabelu 2).

- Tabela 2: *Koje od težnji i ciljeva treba ostvariti da bismo postali društvo u kojem biste vi rado živeli? Izaberite tri odgovora i poređajte ih po važnosti*

Društvo – suma prve tri aspiracije	Jul, 2003. (%)	Rang 2003.	April, 2005. (%)	Rang 2005.
Pristojan životni standard	57	1	63	1
Dobre mogućnosti da se čovek zaposli	42	2	46	2
Minimalni kriminal i korupcija	36	4	41	3
Pravna država	40	3	37	4
Politička stabilnost Srbije	26	6	35	5
Uspešna privreda	33	5	33	6
Dobro funkcionisanje demokratije	14	7	14	7
Socijalna pravda	14	8	13	8
Ostvarenje nacionalnih interesa	6	9	7	9

Izvor: Arhiva CeSIDa

Najjednostavnije rečeno, na ličnom planu centralne aspiracije vezane su za posao (da ga ima, da je dobro plaćen i da je zanimljiv), brak (da je srećan i da je decom obilat), puno zdravlja i puno prijatelja; a na društvenom planu za standard i stabilnu pravnu državu bez kriminala i korupcije. Da li je ovo malo ili mnogo? Ocena zavisi od mnogo čega, a svakako i od dispozicija samih građana i kapaciteta kojim društvo i država raspolažu. Ono što sigurno možemo reći je to da je veliki jaz između stvarnosti i aspiracija, a da u tom jazu ima i premnogo mesta i za politiku i za političke manifestacije.

Standard je mera stvari, a poboljšanje standarda je mera promena. Percepcija standarda je rezultanta stvarnog standarda i *doživljaja tog standarda* (u ovoj razlici između stvarnog standarda i doživljaja standarda nalazi se koncept relativne deprivacije o kojoj će kasnije biti reči). Nivo aspiracija na ovom planu iskazuju sintagme *o boljem životu* (redukcija boljeg života na viši standard), o potrebi da živimo *k'o sav normalni svet*, a subjektivnost doživljaja standarda i deprivaciju koja se javlja zbog neostvarenih aspiracija iskazuje svest o normalnosti razvoja kada se od *neimanja* ide ka *imanju*, i nenormalnosti kada se od *imanja* spadne na *neimanje*. („*Dabogda im'o pa nem'o*”).

Uz aspiracije prema standardu idu, ruku pod ruku, i aspiracije prema sigurnosti. Standard ništa ne znači ako nema sigurnosti. Neće da se rizikuje sigurnost radi standarda; bolji je i manji standard ako je siguran (videti u prilogu, ili ako sam tu vremensku seriju – sigurno radno mesto/plata – dao u prošlom tekstu, onda nešto reći u fusnosti). Sintagma o boljem životu, pak uključuje sigurnost, otuda je ona i te kako široka; bolji život nije bolji, ako u toj „lepoti” nema sigurnosti!

Inače, sa stanovišta teme našeg rada, glavni nalaz ove analize jeste da **nema statistički značajne korelacije između pripadnosti različitim društvenim grupa i aspiracija, pa ni između pripadnosti različitim političkim strankama i aspiracija** (u poslednje vreme političke stranke su veoma čest korelat najrazličitijih društvenih fenomena).

Ako nema razlika u aspiracijama, ima razlika u proceni postignuća i u proceni društvenog položaja, pre svega standarda.

Četvrtina građana svoj standard ocenjuje kao osrednji ili dobar (4% dobar, a 21% osrednje), trećina ga ocenjuje kao podnošljiv (36%), a čak dve petine – kao teško podnošljiv (32%) ili kao nepodnošljiv (7%).

• Tabela 3: Ocena standarda i stranačke pristalice (u %)

	DS	DSS	SPS	SRS	Ostale stranke	Nestranački ljudi	Ukupno
Dobro	30	9	6	8	10	37	100
Srednje	24	8	2	13	14	39	100
Podnošljivo	20	8	5	15	10	42	100
Tesko podnošljivo	10	4	8	22	10	46	100
Nepodnošljivo	7	3	7	19	9	55	100

Izvor: Istraživanje CeSiDa, proleće 2005.

Korelacija između pristajanja uz određene stranke i samoocene standarda iznosi 0,27. Pre svega, treba reći da stranačka opredeljenost raste sa rastom standarda, najmanje su stranački opredeljeni oni koji smatraju da žive nepodnošljivo (45%), a najviše oni koji tvrde da žive dobro – 63% (videti tabelu 3). Opšti nalaz govori o tome da oni građani koji smatraju da žive bolje prvenstveno se opredeljuju za Demokratsku stranku a potom i ostale stranke liberalnodemokratske provenijencije, dok oni građani koji svoj standard ocenjuju kao manje više nepodnošljiv, prvenstveno se opredeljuju za Srpsku radikalnu stranku, a potom i SPS.

• Tabela 4: Kada je reč o poslednjih četiri-pet godina, uzimajući u obzir život u celini, da li vi sebe doživljavate kao dobitnika ili kao gubitnika ili niste ni tamo ni ovamo

	DS	SRS	Nestranački ljudi	Opšti prosek
Dobitnik	27	4	8	12
Gubitnik	15	47	29	30
Ni dobitnik, ni gubitnik	58	49	63	58
UKUPNO	100	100	100	100

• Tabela 5: Kada je reč o poslednjih četiri-pet godina, uzimajući u obzir sve što se dešavalo, da li vi našu zemlju doživljavate kao dobitnika ili kao gubitnika ili ona nije ni tamo ni ovamo

	DS	SRS	Nestranački ljudi	Opšti prosek
Dobitnik	27	3	6	10
Gubitnik	27	67	46	47
Ni dobitnik, ni gubitnik	46	30	48	43
UKUPNO	100	100	100	100

Tri petine građana sebe ne vidi ni kao dobitnika ni kao gubitnika – oni se smestaju negde u sredinu, nepuna trećina smatra da su gubitnici, a tek 12% sebe ubraja u dobitnike (videti tabelu 4).

Gotovo polovina ispitanika našu zemlju doživljava kao gubitnika (47%), dok dve petine (43%) Srbiju smešta u sredinu, ni u gubitnike ni u dobitnike, a jedna desetina je ubraja u dobitnike (videti tabelu 5).

Korelacija između odnosa prema strankama i osećaja gubitništva-dobitništva na ličnom planu iznosi 0,34; a u slučaju gubitništva-dobitništva Srbije čak 0,38. Po svemu sudeći, socijalnacionalne stranke (radikali i socijalisti) sklonije su predstavljanju gubitnika, a liberalnodemokratske stranke – dobitnika.

Očekivano: ocene gubitništva-dobitništva na ličnom planu i na državnom planu u velikoj meri su povezane – koeficijent korelacije iznosi čak 0,56. Ako ova dva „doživljaja” povežemo u jedinstveni pokazatelj, u neku vrstu „totalnog gubitništva-dobitništva”, onda nalazimo da u kategoriju „totalnih dobitnika” možemo uključiti 15% građana, u kategoriju „totalnih gubitnika” 46% i u „sredinu” – 39%¹⁵.

• Tabela 6: *Struktura „stranačkih familija” prema „totalno gubitništvu-dobitništvu” (u %)*

	Socijalnacionalne stranke	Liberalnodemokratske stranke
Dobitnici	6	24
Gubitnici	66	37
Ni dobitnici, ni gubitnici	28	39
UKUPNO	100	100

U strukturi pristalica socijalnacionalnih stranaka nalazimo dve trećine gubitnika, nešto više od četvrtine onih koji se ne osećaju ni dobitnicima ni gubitnicima i svega 6% dobitnika. U strukturi pristalica liberalnodemokratskih stranaka imamo nepune dve petine dobitnika, dve petine onih koji se ne osećaju ni dobitnicima ni gubitnicima i četvrtinu dobitnika.

15 Da kažemo još, primera radi, da su se u kategoriji „totalnih gubitnika” našli oni koji su izjavili da se lično osećaju kao gubitnici i da Srbiju smatraju gubitnikom, kao i oni koji su naveli jendo „gubitništvo” i jednu „sredinu”.

• Tabela 7: *Struktura „totalnog gubitništva-dobitništva“ prema „stranačkim familijama“ (u %)*

	Sojalnacionalne stranke	Liberalno demokratske stranke	Ukupno
Dobitnici	13	87	100
Gubitnici	54	46	100
Ni dobitnici, ni gubitnici	32	68	100
Prosek	39	61	100

Dobitnici se gotovo sedam puta češće opredeljuju za liberalnodemokratske nego za socijalnacionalne stranke (13 prema 87%). Gubitnici se gotovo podjednako opredeljuju za obe stranačke familije, odnosno tek nešto više za socijalnacionalne stranke (54%), nego za liberalnodemokratske (46%). Trećina onih koji se ne osećaju ni dobitnicima ni gubitnicima opredeljuju se za socijalnacionalne stranke, a dve trećine za liberalno demokratske¹⁶.

Sada ćemo razmotriti pet oblika relativne deprivacije (podaci potiču iz jednog Cesidovog istraživanja iz proleća 2005. godine) – pogledati tabele 8-12. Reč je o konsekvencama komparacije sopstvenog postignuća u odnosu na druge, u odnosu na raniji život, u odnosu na procenu sopstvenog rada, u odnosu na zasluge i u odnosu na budućnost. Potom, dajemo podatke o vezi između relativne deprivacije i odnosa prema strankama gde se pokazuje prilično visoka korelacija – koeficijenti se kreću između 0,28 i 0,39.

• Tabela 8: *Kako vi sada živite u odnosu na druge*

	DS	DSS	SPS	SRS	Nestranački ljudi	Opšti prosek
Loše	14	15	39	37	30	27
Isto	55	56	48	48	53	53
Dobro	31	29	13	15	17	20
UKUPNO	100	100	100	100	100	100

16 Zanimljivo je povezivanje ovog „opšteg gubitništva-dobitništva“ sa izbornim opredeljenjem u septembru 2000. godine (korelacija iznosi 0,31). Među Miloševićevim glasačima bilo je dve trećine gubitnika, trećina onih iz sredine i 1% dobitnika; među Nikolićevim glasačima bilo je dve trećine gubitnika, nepuna trećina onih iz sredine i 3% dobitnika; među Koštuničinim glasačima bilo je dve petine gubitnika, nepune dve petine onih iz sredine i jaka petina dobitnika. – Od ukupnog broja gubitnika za Miloševića je glasalo 22%, za Koštunicu 35%, za Nikolića 13%, a 30% nije izašlo na izbore. Od ukupnog broja dobitnika za Miloševića je glasalo 1%, za Nikolića 2%, za Koštunicu 68%, a 29% nije izašlo na izbore. Oni iz sredine u 13% su glasali za Miloševića, u 7% za Nikolića i u 40% za Koštunicu, dok 40% nije izašlo na izbore.

• Tabela 9: *Kako vi sada živite u odnosu na raniji život*

	DS	DSS	SPS	SRS	Nestranački ljudi	Opšti prosek
Loše	28	36	79	65	49	48
Isto	27	36	20	28	37	33
Dobro	45	28	1	7	14	19
UKUPNO	100	100	100	100	100	100

• Tabela 10: *Kako vi sada živite u odnosu na to koliko radite*

	DS	DSS	SPS	SRS	Nestranački ljudi	Opšti prosek
Loše	44	41	69	67	54	54
Isto	36	40	28	30	38	36
Dobro	20	19	3	3	8	10
UKUPNO	100	100	100	100	100	100

• Tabela 11: *Kako vi sada živite u odnosu na vaše zasluge*

	DS	DSS	SPS	SRS	Nestranački ljudi	Opšti prosek
Loše	47	40	69	64	53	53
Isto	37	45	29	30	41	38
Dobro	16	15	2	6	6	9
UKUPNO	100	100	100	100	100	100

• Tabela 12: *Kako vi sada živite u odnosu na to kako ćete uskoro živeti*

	DS	DSS	SPS	SRS	Nestranački ljudi	Opšti prosek
Loše	6	9	33	19	14	13
Isto	41	52	55	60	62	56
Dobro	53	39	12	21	24	31
UKUPNO	100	100	100	100	100	100

Svoj život ispitanici građani najčešće loše ocenjuju u odnosu na uloženi rad (54%), ranije zasluge (53%), kao i u odnosu na kvalitet nekog ranijeg života (48%). Dakle, građani smatraju da zaslužuju bolji život spram svog rada, spram nekih zasluga i spram svog ranijeg života – a da im to neko uskraćuje. Manje je onih koji su deprivirani kada se porede sa drugima (27%) – očito je, dakle, da se ni referentne grupe ne ocenjuju bogznakako. Budućnost se pak pojavljuje kao parametar koji podiže nadu – samo 13% misli da će u budućnosti lošije živeti.

Važan je, takođe, nalaz po kojem se najača (relativna) deprivacija vezuje za pristalice socijalnacionalnih stranaka (radikali i socijalisti), potom za one koji nisu stranački opredeljeni, pa tek onda za liberalnodemokratske stranke.

Na kraju, možemo argumentovano da ukažemo na tri zaključka. Prvo, nalazimo se na dugom putu u kapitalizam – ogroman broj depriviranih svedoči o sporosti; oni su „materijal” koji kapitalistički žrvanj ne može brzo da savlada, a niko se ne oseća „nadležnim” da nešto poradi na ovome izvan „slepih sila tržišne ekonomije” i njene „neumitne ruke”. Drugo, iz analize relacija koja se javlja u akcionom nizu od neostvarenih aspiracija, preko relativne deprivacije i nezadovoljstva, do mogućeg socijalnog protesta (videti shemu 1), sledi da pomenuti „dugi put u kapitalizam” nije izložen nekontrolisanom socijalnom protestu i pored ogromnog broja depriviranih i nezadovoljnih. Stranačko kanalisanje protestnih potencijala i njihovo asimilovanje, ovoga puta od strane SRS i SPS, isto onako kao što su u devedesetim taj posao obavljali SPO, DS i DSS, čini put u kapitalizam relativno mirnim, ne računajući na „drumske razbojnike” i njihovo „prokapitalističko delanje”. I treće, građani ostaju na vetrometini, izloženi s jedne strane radu drumskih razbojnika, s druge radu partokratske države i s treće radu uvek vlašću opsednutih stranaka. Oni su žrtve procesa čiji su akteri trebali da budu. Oni su *posloprimci*, *podanici* i *glasači*, trpljenju sklon objekat tranzicije. Oni su deo nemoćnog civilnog društva. Međutim, treba reći da tranzicione promene imaju klasni karakter. Dve su klase formirane, klasa tranzicijskih gubitnika i klasa tranzicijskih dobitnika. Među ovim drugim, osim onih koje novi sistem favorizuje (ljudi sa kapitalom, sa znanjem, oni inventivni, spremni na rizik, snalažljivi...) našli su se i razni lopovi, kriminalci, korupcionaši, ucenjivači... Po svemu, *nouveau riches*. Nova moć i novo bogatstvo... Za klasu gubitnika karakteristična je ona kulturna shema koja poriče stvarnost bilo kakve društvene promene. Francuzi tu shemu iskazuju rečenicom o promeni bez promene: „Što više menjamo, stvar je više ista” (*Plus ça change, plus c'est la même chose*), a naš narod onom „Sjaši Kurta da uzjaše Murta”. Oko dve petine građana Srbije misli da se stvari nisu promenile, „sve je ostalo isto samo su se promenili oni na vlasti”. Jedna petina građana misli da su se stvari pogoršale, a tek nepuna trećina vidi napredak i poboljšanje.

LITERATURA

- Chakravarty, S.R. and P. Moyes. 2003. „Individual Welfare, Social Deprivation and Income Taxation”. *Economic Theory*, 21. 843-869.
- D'Ambrosio, Conchita and Joachim Frick. 2004. „Subjective Well-Being and Relative Deprivation: an Empirical Link”.
- Davie, James. 1962. „Towards a theory of revolution”. *American Sociological Review*. 27.
- Davies, James (ed.). 1971. *When Men Rebel and Why*. New York: Free Press.
- Fukujama, Francis. 1997. *Kraj istorije i poslednji čovek*. Podgorica: CID.
- Gurr, Ted Robert. 1970. *Why Men Rebel*. Princeton: Princeton University Press.
- Kitschelt, Herbert et al. 1999. *Post-Communist Party Systems: Competition, Representation, and Inter-Party Cooperation*. Cambridge University Press.
- Lazić, Mladen (ur.). 2000. *Račji hod*. Beograd: Filip Višnjić
- Mair, Peter. 1998. *Party System change. Approaches and Interpretations*. Clarendon Press – Oxford.
- Mihailović, Srećko. 1992. „Nezadovoljstvo građana i socijalni protest”. *Sociološki pregled*. Vol. XXVI, No 1-4.
- Mihailović, Srećko. 1996. „Predstave o nacionalnim manjinama u javnom mnenju Srbije”. Zbornik: Položaj manjina u Saveznoj Republici Jugoslaviji. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Mihailović, Srećko. 1997. „Sigurnost naspram promena. Mnenje građana Srbije o promenama političkog sistema”. *Sociološki pregled*. Vol XXXI, No 2.
- Mihailović, Srećko (ur.). 2006. *5 godina tranzicije u Srbiji*. Beograd: Socijaldemokratski klub i FES.
- Pavlović, Vukašin. 2004. *Civilno društvo i demokratija*. Beograd: Udruženje za političke nauke i dr.
- Podunavac, Milan. 1998. *Princip građanstva i poredak politike*. Beograd: Princip i FPN.
- Polanji, Karl. 2003. *Velika transformacija*. Beograd: Filip Višnjić.
- Runciman, W. G. 1966. *Relative Deprivation and Social Justice*. London.
- Sartori, Đovani. 2001. *Demokratija. Šta je to?* Podgorica: CID.
- Valerštajn, Imanuel. 2005. *Posle liberalizma*. Beograd: Filip Višnjić.

VUKAŠIN PAVLOVIĆ
Fakultet političkih nauka, Beograd

O deficitu institucionalnih kapaciteta u Srbiji

– Uvodni teorijski pristup pitanju obnove i razvoja političkih ustanova –

U analizama i kritičkim ocenama postignutih rezultata tokom prvih pet godina nakon demokratskog prevrata iz oktobra 2005. godine, ukazuje se na mnogo rezultata, a još više na mnoštvo teškoća, neostvarenih obećanja i propuštenih prilika za sveobuhvatnije demokratske reforme u Srbiji.

U ovom tekstu biće reči o jednom, u teorijskom i istraživačkom smislu, prilično zanemarenom aspektu demokratske tranzicije kod nas: o ozbiljnim deficitima u obnovi i razvoju institucionalnih kapaciteta političkih ustanova u Srbiji.

S obzirom na ovako formulisanu temu neophodno je započeti sa uvodnim napomenama opštijeg tipa, koje se odnose na primenu teorijskog pristupa u obradi ovih pitanja.

Od klasičnog institucionalizma do sistemske teorije politike

Istraživanja i teorijska razmatranja o političkim institucijama imaju u savremenoj političkoj nauci u svetu izuzetno važno mesto. Različiti teorijski pristupi kreću se u širokom rasponu od klasičnog do novog institucionalizma, uz mnoštvo drugih promena teorijsko-metodoloških paradigmi koje se koriste u objašnjenju političkih fenomena.

Ako na krajnje sumaran način pogledamo razvoj političke sociologije i političkih nauka u dvadesetom veku, možemo uočiti sledeće najvažnije promene u dominantnim teorijskim pristupima državi i njenim političkim institucijama.

Kraj devetnaestog i početak dvadesetog veka obeležen je velikim nezadovoljstvom stanjem u političkom životu. Razočarenje u tadašnju parlamentarnu demokratiju donelo je na teorijsku scenu teoriju elita (Moska, Pareto, Mihels), na jednoj, i naglašeni interes za političku sociologiju i psihologiju masa (Tard, Le Bon, Ortega i Gaset, Frojd, Rajh), na drugoj strani. Ova dva, po mnogo čemu komplementarna, pristupa kao da su najavljivala burne i tragične događaje koji su obeležili dvadeseti vek (tu posebno mislim na dva svetska rata i pojave fašizma, nacizma i staljinizma).

Primena klasičnih ili novih elitističkih pristupa na savremenu društvenu i političku situaciju u Srbiji ima izvesnog smisla iz više razloga. Prvo, zbog prevelikog uticaja i nedovoljno utvrđene odgovornosti političkih i kulturnih (intelektualnih) elita za sve ono što se dešavalo u devedesetim godinama, to jest u periodu radikalnog i sveopšteg razaranja političkih institucija i potpune erozije institucionalnih procedura i pravila. Drugo, zbog značajne uloge koja pripada novim-starim političkim elitama u demokratskoj rekonstrukciji društva i države, a posebno u obnovi, izgradnji i podizanju sposobnosti (kapaciteta) političkih ustanova u Srbiji. Na žalost, studioznija istraživanja političkih elita i kulturnih, ekonomskih, vojnih i drugih subelita, mogu se u današnjoj Srbiji nabrojati na prste jedne ruke.

To što važi za elitistički pristup, važi i za njemu komplementarni pristup koji težište stavlja na proučavanje stavova i ponašanja masa kako u periodu pre, tako i u pet godina nakon demokratskih promena. Procesi masovne etnifikacije politike i nacionalistički uspon masa, koje su dale snažnu i široku podršku populističkim demagozima i njihovim militantnim političkim i ratničko-osvajачkim opcijama tokom devedesetih godina, zasluđu mnogo veću teorijsku pažnju naše političke nauke. Istini za volju, u empirijskim društvenim istraživanjima mnogo je veća pažnja posvećivana fenomenima nacionalizma i autortarne političke kulture, nego što je to slučaj sa pitanjem elita.

Od sredine dvadesetih godina prošloga veka započinje svoj uspon jedan nov teorijsko-metodološki pristup, rođen u psihologiji, da bi postepeno zahvatio većinu društvenih nauka, a posebno sociologiju i političke nauke. Reč je o bihejviorizmu, koji će svoj vrhunac doživeti u prvim decenijama posle Drugog svetskog rata. Bihejviorizam, kao što mu i ime kaže, stavlja naglasak na ponašanje ljudi i njihovih grupa, smatrajući da je određeni tip ponašanja odgovor na podsticaje (stimulanse) koji dolaze iz socijalnog i političkog okruženja. U našoj sredini bihejviorizam je bio i

ostao mnogo uticajni u psihologiji nego u društvenim naukama, uključujući tu i političke nauke.

Tokom čitave prve polovine dvadesetog veka, a paralelno sa navedenim teorijskim školama i pravcima, prisutan je u političkoj nauci, kao jedna vrsta *mainstream* teorije, pristup koji se može označiti kao *klasični ili stari institucionalizam*. To je pristup koji glavni deo aktivnosti u političkim naukama vidi u opisu političkih institucija i u objašnjenju delovanja institucionalnih struktura u političkoj sferi. Od početka akademskog uspostavljanja političkih nauka na američkim i evropskim univerzitetima (kraj devetnaestog i početak dvadesetog veka) pa do 1950-tih, dominirao je tako shvaćen klasični institucionalni pristup. Ili kako kaže Vivien Lowndes „institucionalizam je *bio* politička nauka” (Lowndes, 2002:90).

Jezgro klasičnog institucionalizma čini usmerenost ka institucijama vlasti, dakle ka oficijelnim strukturama vladavine, a njegova glavna metoda je bila deskriptivna. Najvažnije karakteristike starog institucionalizma u političkim naukama bile su: konstitucionalni normativizam, legalizam, formalizam, proceduralizam, a delom istoričnost (u odnosu na razvoj institucija) i komparativnost (u odnosu na međunarodna iskustva). Ključna teorijska pretpostavka ovog pristupa je da političke institucije odlučujuće determinišu i oblikuju političko ponašanje različitih aktera. (Lowndes, 2002:92)

Klasični institucionalizam je bio predominantni pristup u prvoj fazi razvoja političkih nauka kod nas i neosporno je predstavljao vodeću paradigmu sve do šezdesetih godina prošloga veka, a u mnogim politikološkim disciplinama zadržao se i nakon tog vremena.

Jedna od najznačajnijih teorijsko-metodoloških konfrontacija u društvenim naukama tokom dvadesetog veka, a koja se direktno tiče i političkih nauka, odnosila se na konflikt i razlike između (neo)marksističkog i funkcionalističko-strukturalnog pristupa državi i političkim procesima i institucijama.

Marksistički pristup je bio ne samo vodeća, nego i oficijelna teorijska opcija, podržavana od državnih političkih institucija i ideoloških aparata skoro u čitavom periodu postojanja druge Jugoslavije. Do manjeg ili većeg otklona od standardnog marksističkog pristupa došlo je sedamdesetih i osamdesetih godina, kako pod uticajem opšteg razvoja političkih nauka u svetu, tako i zbog post-marksističke evolucije ovog stanovišta.

Početak šezdesetih godina počinje stagnacija „bihejvioralne revolucije”, a započinje uzlet funkcionalizma. Ono što su Merton i Parsons uradili

u primeni i razvoju funkcionalističkog pristupa u sociologiji, to su Iston, Almond i Koleman učinili u političkim naukama. Primena opštih paradigmi sistemske teorije u političkim naukama obeležena je uvođenjem političkog sistema kao težišnog teorijskog koncepta za razumevanje savremene države i njenih političkih institucija.

Funkcionalističko-strukturalni pristup je i u slučaju razvoja političkih nauka kod nas imao dvostruki uticaj, kao i svuda u svetu. On je, s jedne strane, potisnuo klasični institucionalizam, stavljajući akcenat na funkcije političkih institucija. S druge strane, izvršio je uticaj i na klasičan marksistički pristup politici, koji sada, umesto centriranosti na državu u užem smislu, pomera težište ka društvenom i političkom sistemu. Politički sistem se, dakle, shvata u širem smislu od ustavne nomenklature političkih institucija. On se u osnovi sastoji od dva polja. Prvo polje čine ulazne (input) institucije, koje se sastoje od političkih institucija socijalizacije i regrutacije, artikulacije interesa i političke komunikacije zahteva. Drugo polje čine izlazne (*output*) institucije, a sastoje se od političkih ustanova koje donose odluke i pravila, sprovode ih i presuđuju o njima. Tu je, u osnovi, reč o zakonodavnim, izvršnim i sudskim institucijama.

Dolazak novog institucionalizma

Smatra se da je termin „novi institucionalizam” skovan sredinom osamdesetih godina dvadesetog veka (March, Olsen, 1984:734). Marč i Olsen su podvrgli kritici tadašnji redukcionizam, kako bihejviorizma tako i pristupa teorije racionalnog izbora, dokazujući da je „organizacija političkog života nešto drugo”. Prema bihejvioristima, institucije su nastale kao naslage individualnih uloga, statusa i naučenih odgovora. Prema teoretičarima racionalnog izbora, institucije predstavljaju akumulaciju individualnih izbora koji su zasnovani na preferencijama najveće koristi. Novi institucionalizam se pojavio kao reakcija na asocijalni karakter ova dva, tada vodeća prisupa u političkim naukama (Lowndes, 2002:91).

Nakon izuzetnog interesa društvene i političke teorije za fenomene društvenih pokreta (tokom šezdesetih, sedamdesetih i osamdesetih godina), kao i nakon eksplozije teorijskog interesa za problematiku civilnog društva (u predvečerje urušavanja socijalizma, kao i u prvim godinama demokratske tranzicije), danas je na delu nastojanje novog institucionalizma da se, kako kaže Vivien Šmit, država i njene političke institucije ponovo vrate u glavne tokove političkih nauka (Schmidt, 2006:98). Kao što je period od šezdesetih do kraja osamdesetih godina dvadesetog veka označa-

vao pomeranje težišta u izučavanju političkih procesa sa države na društvo, tako kraj dvadesetog i početak dvadeset prvog veka, obeležavaju povratak interesovanja za državu i podizanje sposobnosti njenih političkih ustanova (institutional capacity building). To interesovanje je skoro podjednako prisutno i u tzv. starim i u novim demokratijama. Ili, kako konstatuje Vivien Londes, „institucije su ponovo u modi” (Lowndes, 2002:91).

Komparacija klasičnog i novog institucionalizma pokazuje sledeće najvažnije razlike. Prvo, političke institucije više se ne izjednačavaju sa političkim organizacijama. Drugo, novi institucionalizam se ne bavi samo formalnim ustavnim i organizacijskim strukturama već i neformalnim konvencijama političkog života. Treće, i povezano sa prethodna dva obeležja, političke institucije se ne posmatraju samo kao stabilni i kontinuirani obrasci ponašanja, već se shvataju mnogo šire. Četvrto, jedna od ključnih razlika je da se novi institucionalizam ne bavi samo delovanjem i učinkom institucija na pojedinca, nego i interakcijom političkih institucija i građana kao pojedinaca. Peto, paralelno sa formalnim strukturama vlasti, novi institucionalizam poklanja pažnju širim institucionalnim ograničenjima upravljanja (kako u državi, tako i van nje). Šesto, za razliku od starog, novi institucionalizam poklanja izuzetnu pažnju načinu na koji institucije utemeljuju vrednosti i odnose moći. Sedmo, teorijsko interesovanje se, takođe, usredsređuje i na mogućnosti institucionalnog dizajna i inženjeriniga (Sartori), kao i na prepreke i suprotstavljanja unapređenju političkih institucija. Osmo, umesto preovlađujuće deskriptivne metodologije starog, novi institucionalizam nudi mnogo istančanije analize političkih institucija. Deveto, najveća prednost novog u odnosu na stari institucionalizam je njegov uistinu multiteorijski karakter. I deseto, stari institucionalizam se bavi pitanjem dobre vlade i javne uprave (good government and public administration), a novi ima obuhvatniji pristup i bavi se političkim institucijama sa stanovišta dobre vladavine i javne politike (good governance and public policy).

Ako bi se iz ove kratke komparativne analize starog i novog institucionalizma izvukli prvi zaključci, onda bi ključna obeležja svežeg pristupa u novom institucionalizmu, prema Vivien Londes (Lowndes, 2002:97-101), bila sledeća pomeranja težišta analize: (a) od usmerenosti na organizacije ka fokusiranju na pravila; (b) od formalnih ka neformalnim koncepcijama institucija; (c) od statičke ka dinamičkoj koncepciji institucija; (d) od prikriivenih vrednosti ka vrednosno kritičkom stavu; (e) od holističke ka neagregiranim koncepcijama institucija; (f) od nezavisnosti ka kontekstualnoj uklopljenosti institucija.

Pogledajmo u krajnje sažetom obliku šta predstavljaju ove novine u pristupu institucijama uopšte, i kakva je mogućnost njihove primene u izučavanju političkih ustanova u Srbiji.

(a) Od usmerenosti na organizacije ka fokusiranju na pravila

Za razliku od organizacije kao zaštitnog znaka starog institucionalizma, novi institucionalizam shvata institucije kao skupove pravila kojima se upravljaju i ograničavaju individualni akteri. Institucije su skupovi pravila koje postoje „unutar” i „između” organizacija, kao i „ispod, iznad i oko njih”.

Ako ovo primenimo na naše političke institucije, onda na primeru jedne od afera iz 2005 godine sa narudžbinom skupocene, i po svojoj prilici, prevelike i nepotrebne količine, vojne opreme – možemo uvideti razliku između starog i novog pristupa. Umesto usmerenosti ka izučavanju i deskripciji organizacije Ministarstva odbrane kao institucije (pristup starog institucionalizma), neophodno je usmeriti pažnju ka pravilima odlučivanja, budžetskoj proceduri i postupcima nabavke (pristup novog institucionalizma).

(b) Od formalnih ka neformalnim koncepcijama institucija

Novi funkcionalizam poklanja pažnju neformalnim konvencijama i nepisanim dogovorima i uzansama, sličnu onoj koju ima za formalna pravila. Neformalna pravila i običaji političkog života mogu biti podjednako važni (i u pozitivnom i u negativnom smislu) za oblikovanje ponašanja političkih aktera u političkom životu. Naročito je to važno za institucije lokalne samouprave, koje se često oslanjaju na jake tradicije građanskog upravljanja.

Značaj neformalnih pravila za izučavanje političkih ustanova kod nas ilustrovaću primerom višenacionalnih, multikulturnih lokalnih zajednica. Odnosi u složenim višenacionalnim sredinama nikada se ne mogu do kraja regulisati formalnim pravilima. Mnogi standardi ponašanja među pripadnicima različitih kulturnih i nacionalnih grupa, a posebno u osetljivoj zoni međuetničkih i međureligijskih odnosa, ustanovljavaju se neformalnim pravilima i običajima, koji su rezultat dugotrajnog suživota. Narušavanje takve vrste pravila od strane aktera lokalnih institucija, može imati ozbiljne reperkusije po politički život lokalne zajednice. Zbog toga se može zaključiti da usmerenost na neformalna, kao i formalna pravila, pru-

ža mogućnosti za dublje i kompleksnije razumevanje političkih institucija i socijalno-političkog konteksta u kome one deluju.

(c) Od statičkih ka dinamičkim shvatanjima institucija

Klasičan pogled na institucije dobro ilustruje čuvena Hantingtonova definicija iz burne 1968. godine, po kojoj su političke institucije „stabilni, uvaženi i kontinuirani obrasci ponašanja”. Zanimljivo je da je Hantington pravio razliku između „tradicionalnih” i „modernih” društava s obzirom na različita svojstva njihovih institucija. On tako kontrapolira moderna u odnosu na tradicionalna društva u sledećim parovima suprotstavljenih obeležja: prilagodljivost nasuprot rigidnosti; kompleksnost nasuprot jednostavnosti; autonomija nasuprot podređenosti; koherentnost nasuprot razjedinjenosti. Kritikujući teoriju modernizacije kao prevaziđenu, Mark Bilt primećuje da se Hantington ne pita kako društva od tradicionalnih postaju moderna, već se pita šta se u modernizacijskim procesima dogodilo sa tradicionalnim (rigidnim, jednostavnim, podređenim i nekoherentnim) institucijama (Blyth, 2002:292).

Za razliku od shvatanja da je stabilnost jedna od najvažnijih karakteristika institucija, novi institucionalizam na institucije ne gleda samo kao na okamenjene strukture, nego i kao na svojevrzne procese.

Ovaj momenat je izuzetno važan i osetljiv za institucionalne reforme u Srbiji. Veliki deo otpora tim reformama, naročito vidljivog u vojno-policijskim institucijama i strukturama bezbednosti, leži u nastojanjima da se očuvaju stare pozicije moći i uticaja. Novi institucionalisti imaju mnogo realniji pristup institucijama, koji posebno odgovara vremenu dubokih promena i institucionalnih reformi. To je shvatanje institucija kao ostrva nesavršene ravnoteže u potencijalno nekoherentnim političkim i vrednosnim svetovima.

U Srbiji je, međutim, istovremeno na delu i jedna druga krajnost. Ideja nesavršene ravnoteže ne znači i odsustvo minimalnog nivoa stabilnosti političkih institucija, što je, izleda, kod nas dosta čest slučaj. Urušavanje institucija u prethodnom periodu, uz političku arbitrarnost, duboke ideološke i vrednosne polarizacije, nizak nivo profesionalnosti i kompetentnosti, visok nivo korupcije (i još mnogo toga što se može dodati ovoj listi) stvorilo je situaciju u kojoj su mnoge reforme institucija započete i stale na pola puta. Mnogi smatraju da su političke institucije vrlo rezistentne na promene. Institucionalisti koji su pod uticajem teorije racionalnog izbora smatraju da će institucionalni mehanizmi opstati sve dok služe intere-

sima racionalnih aktera koji teže maksimiranju koristi. Racionalna teorija izbora, doista ne kaže da je reč opštoj, već o individualnoj koristi. Drugi dokazuju da institucije samo postupnim promenama mogu da odgovore na signale koji dolaze iz okruženja.

(d) Od prikrivenih vrednosti ka vrednosno kritičkom stavu

Novi institucionalizam priznaje da „institucionalna struktura upravljanja” – to jest uključivanje ili isključivanje pojedinih aktera i izbor instrumenata – nije vrednosno neutralna, nego kontekstom uspostavljena. Političke institucije svojim postojanjem i delovanjem, uvek izražavaju određene političke vrednosti. U Srbiji se postavlja pitanje kako osmisлити političke institucije da bi se razvile poželjne evropske (demokratske i liberalne) vrednosti u društvu kao celini.

(e) Od holističke do neagregirane koncepcije institucija

Stari institucionalizam je koristio pojmove i koncepte tradicionalne političke filozofije i teorije, kao što su suverenitet, pravda, vlast, pravni status. Sistemski modeli funkcionalizma, a isto tako i marksistička analiza države, odlikuje se holističkim pristupom. Čak i Dalova pluralistička demokratska teorija predstavlja političku teoriju države i njenih političkih institucija, koja se oslanja na tradicionalnu teoriju interesnih grupa (model poliarhije) i pretpostavlja ulogu države kao arbitra među kompetirajućim interesima, a ishod te utakmice je javni interes.

Novi institucionalizam se, umesto na holističku celinu ili homeostatski ekvilibrijum, usmerava na institucije kao sastavne, ali posebne, delove političkog života (na primer, izborni sistem, poreski sistem, mehanizmi donošenja budžeta, procedure vođenja javnih politika i dr). Kao što je rečeno, institucije oblikuju odnose moći tako što daju prednost jednim pravcima delovanja u odnosu na druge, uključujući jedne, a isključujući druge aktere.

Primena ovih pristupa na političke institucije u Srbiji, pored izvesnih prednosti, ima i značajne nedostake, jer nosi sa sobom mnoge neizvesnosti i potencijalne protivurečnosti. Sektorsko ili neagregirano rešavanje pitanja pojedinačnih institucija ili grozdova institucija, a u odsustvu celovite i koherentne, dugoročne i harmonizovane strategije institucionalnih reformi, može dovesti do međusobnog preklapanja, pa čak i sukobljavanja pojedinih institucionalnih zahvata, rasipanja stručnih resursa, novca i vre-

mena, kao i povećanja drugih disfunkcionalnih troškova. Ovde se ne pleđira za rigidno shvaćenu i centralizovanu plansku opciju reformi, već za osmišljene i koordinirane reformske zahvate, koji će podići procese institucionalizacije na nivo utvrđenih evropskih standarda, a sa osnovnim ciljem da se postojeći institucionalni deficit smanji, a da se kapaciteti političkih ustanova u Srbiji podignu na znatno viši nivo.

(f) Od nezavisnosti do kontekstualne uklopljenosti institucija

Novi institucionalizam s pravom naglašava da političke institucije nisu nezavisni entiteti. One su uklopljene (embedded) u određeni socijalni kontekst i u prostoru i u vremenu. Institucionalna su pravila, kako kažu Gudin i Klingeman, „usidrena u hijerarhiju još temeljnijih i autoritativnijih pravila i poredaka, kao i praksi i procedura” (Goodin, Klingemann, 1996:18)

Za Srbiju su, u ovom pogledu, od značaja dva pitanja. Prvo, kako institucionalni izbori, izvršeni u prethodnim vremenima, kasnije ograničavajuće utiču na stvaranje javnih politika u određenim područjima (obrazovanje, zdravstvo, lokalna samouprava, kultura, pravosuđe i slično)?

I, drugo, kave su mogućnosti da nepolitičke institucije, pre svega institucije civilnoga društva, utiču na podizanje kapaciteta, odnosno kvaliteta rada političkih ustanova u Srbiji?

U traganju za odgovorima na ovo drugo pitanje od značaja su Putnamova istraživanja o društvenom kapitalu (Putnam, 1993) u savremenoj Italiji i Sjedinjenim Američkim Državama, koja se direktno tiču odnosa između institucija civilnoga društva i funkcionisanja političkih institucija.

Ili kako to na svoj način potvrđuje Kleg (Clegg, 1990:151): raznolikost političkih institucija barem jednim delom nastaje njihovom interakcijom sa nepolitičkim institucijama na lokalnoj ravni, što otvara mogućnosti „i da se rade različite stvari, ali i da se iste stvari rade različito”.

LITERATURA

- Blyth, M. 2002. „Institutions and Ideas”. In: Marsh D, Stoker, G, *Theory and Methods in Political Science*. New York: Palgrave Macmillan
- Clegg, S. 1990. *Modern Organizations*. London: Sage
- Goodin R, Klingemann D. 1996 a, „Political Science: The Discipline”. In: Goodin R, Klingemann D. *A New Handbook of Political Science*. Oxford: Oxford University Press
- Lowndes V. 2002. „Institutionalism”. In: Marsh D, Stoker G. *Theory and Methods in Political Science*. New York: Palgrave Macmillan
- March, J, Olsen, J. 1984. „The New Institutionalism: Organizational Factors in Political Life”. *American Political Science Review* – 78: 734-49
- Putnam R. 1993. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press
- Schmidt, V. 2006. „Institutionalism”. In: Hay, C., Lister, M. Marsh, D. *The State, Theories and Issues*. New York: Palgrave Macmillan

Zarobljena država

Definicija

Podaci o rastu srpske privrede u 2005. godini od 6,5% premašili su sve prognoze koje su polovinom godine dale mnoge ekonomske institucije. (Predviđena stopa rasta koji objavljuje EBRD izveštaj, a koja se zasniva na proseku prognoza 9 značajnih ekonomskih institucija za 2005. godinu bila je 4,4%). Rast od 6,5% ukazuje na to da se privreda Srbije oporavlja. Neki disekvilibrirani su eliminisani (kao npr. budžetski deficit koji se pretvorio u suficit) ili se smanjuju (trgovački deficit i deficit na tekućem računu koji je od 13% od GDP u 2004. godine pao na 7,7% na kraju 2005). Uspešno je uveden PDV što je dovelo do veće efikasnosti prilikom naplata poreza. (Naplata poreza realno je porasla u 2005. u odnosu na 2004. za 12,6%). Povećana je i domaća neto štednja (razlika između bruto štednje i kredita stanovništvu) koja 2005. godine iznosi 16 milijardi dinara za razliku od 4,3 milijardi dinara u 2004. godini. U strukturi dinarskih plasmana i dalje dominiraju plasmani privrede koji učestvuju u ukupnim plasmanima sa 62% (u odnosu na plasmane stanovništva koji iznose 35%). Vidno su olakšani uslovi za otvaranje novih preduzeća. (U 2005. godini registrovano je oko 10.000 novih preduzeća) itd. Uprkos nesprenom startu u proleće 2004. godine, tokom 2005. nastavljena je i privatizacija. (Privatizovano je ukupno 370 preduzeća.) U zemlju se ulilo oko \$1,6 milijardi stranih investicija, što je više za 60% u odnosu na 2004. godinu.

Sve su ovo lepe vesti. Ipak, dve činjenice uznemiravaju. Realna stopa nezaposlenosti u 2004. godini iznosila je 18,5%. U 2005. ona se nije značajnije promenila (jer se nije promenila ni stopa nezaposlenosti koja je na kraju 2005. iznosila oko 31,5%, kao i godinu dana ranije). Ni sa zaradama ne stoji bolje. Prosečna zarada u novembru 2005. godine je nominalno porasla za 16,4%, ali realno opala za 0,2% u odnosu na početak godine. Zarade rastu

sporo, a u javnom sektoru više rastu zahvaljujući smanjenju broja zaposlenih, a ne apsolutnom povećanju mase plata. Da broj zaposlenih u javnom sektoru nije smanjen za 5,4%, rast realne neto zarade bi u istom periodu iznosio 0,1%. Kako vidimo, uprkos nabrojanim uspesima vlade iz 2005. godine ne dolazi do smanjenja nezaposlenosti i značajnijeg rasta standarda. Vlada ima nameru da reformiše ekonomiju, ali izabrani indikatori (visoka nezaposlenost i spor rast plata) pokazuju – efekti reformi su mršavi.

U ovom tekstu nudi se jedan mogući odgovor na pitanje zbog čega uprkos uspesima ekonomske politike u poslednjih nekoliko godina ne dolazi do odgovarajućih posledica. Režim u Srbiji tokom 2004. i 2005. godine definišemo kao zarobljenu državu (*captured state*). Karakteristika zarobljene države jeste da je vlada nesposobna da samostalno formuliše i sprovodi sopstvenu politiku usled slabog institucionalnog kapaciteta države. Zarobljena država se javlja u slučajevima u kojima vlada sporo sprovodi reforme, odnosno u kojima neprekidno ponavlja kako će sprovesti reforme, ali to ne uspeva da uradi.

Zarobljena država ima dva aspekta. Prvi se sastoji u opstrukciji reformi. To znači da postoje socijalni slojevi koji imaju za cilj da uspire ili potpuno spreče političku ili ekonomsku transformaciju zemlje. Drugi aspekt je tunelovanje resursa iz preduzeća. Ovaj fenomen ukazuje na praksu po kojoj ljudi (najčešće komunistički upravnici preduzeća) pre privatizacije prebacuju aktivu društvenih preduzeća u soptvene firme i na taj način „pljačkaju” društvenu svojinu. Reč „pljačkaju” je stavljena pod navodnike jer se radi o faktu, a ne pljački u pravnom smislu reči. Isisavanje aktive omogućeno je pravnim prazninama u periodu tranzicije u kome na društvenu svojinu niko ne obraća pažnju, a privatna još uvek nije stvorena. Tako nastaju tzv. tajkuni, ljudi koji su bogatstvo stekli u netržišnim uslovima, isisavanjem aktive preduzeća ili bliskim vezama sa vladom koja im je omogućila monopole.

Najveći deo teksta biće posvećen prvom fenomenu – opstrukciji reformi, ali je bitno da se razume da otpor reformama nastaje upravo usled činjenice da su neki socijalni slojevi uspeali da stvore svoje bogatstvo u netržišnim uslovima, te da usled toga postoji njihova zainteresovanost da se reforme koje omogućuju uspostavljanje tržišnih institucija uspire ili blokiraju.

Tunelovanje

Tunelovanje resursa predstavlja kvazipljačku društvene imovine u okolnostima u kojima društvena svojina očekuje privatizaciju. Tunelovanje se definiše kao transfer aktive i profita iz preduzeća u mešovitoj svoji-

ni u korist većinskog vlasnika koji istovremeno ima i privatno preduzeće (Johnson et al. 2000). Ono ide ili na štetu manjinskog vlasnika ili na štetu vlasnika društvene svojine (države). Tunelovanje podrazumeva da se upravnik preduzeća – koje je delimično u privatnoj, delimično u društvenoj ili državnoj svojini – pojavljuje kao zastupnik većinskog kapitala koji sklapa štetni ugovor sa privatnom firmom u kojoj takođe ima nekakav udeo. Tunelovanje je karakteristično i za tržišne ekonomije; ipak, ono je postalo masovno u Istočnoj Evropi nakon 1990. godine.

Kako smo videli pred kraj 2005. godine, u Srbiji je tipičan primer tunelovanja bio kompanija Mobtel. Kao firma delimično privatna, delimično državna, Mobtel je od svog nastanka 1994. godine bio obavezan da isplaćuje dividendu državi. Umesto da to radi, menadžent firme je sklopio niz štetnih ugovora sa privatnim firmama povezanih lica. Mobtel, međutim, obavlja samo jedan deo usluga samostalno, dok drugi deo za njega obavljaju druga uslužna preduzeća. U najvećem broju tih uslužnih preduzeća vlasnici su pripadnici rodbine upravnika Mobtela. Ove usluge Mobtel plaća astronomskim ciframa koje višestruko prevazilaze tržišne cene. Na taj način aktiva se izvlači iz preduzeća Mobtel i prebacuje na račune povezanih lica sa većinskim vlasnikom Mobtela. Umesto da se državi isplaćuje dividenda, menadžment Mobtela ne prijavljuje dobit i aktiva preduzeća se prebacuje na račune privatnih firmi. Isisavanjem kapitala iz Mobtela, uprava Mobtela je u periodu 1994–2004. godine oštetila državu za €54 miliona.

Sučaj Mobtel ukazuje na model legalne pljačke preduzeća. Tunelovanje je karakteristično za javna preduzeća (recimo, Železnice Srbije), ali i za niz društvenih preduzeća koja su, umesto da se privatizuju, otišla u stečaj i tamo borave po nekoliko godina.

Ekvilibrijum parcijalnih reformi

Zarobljena država je posledica snage socijalnih slojeva koji nemaju interesa da podrže potpunu političku i ekonomsku transformaciju, jer se transformacijom ugrožava njihov položaj. Tu na prvom mestu mogu da se identifikuju radnici u društvenom sektoru kojima ne odgovara gubitak radnih mesta i tajkuni kojima ne odgovara potpuno otvaranje tržišta i uspostavljanje institucija tržišne ekonomije. Oni na različite načine vrše uticaj na vladu sa ciljem da zaustave dalju liberalizaciju ekonomskog sistema (WB 2002, 93). Razmotrimo najpre prvu pretnju: najveći rizik za uspeh reformi predstavljaju radnici koji će izgubiti beneficije koje su imali u pret-

hodnom režimu. Za njih će tranzicioni troškovi reformi biti neprihvatljivi, i oni će, koristeći pravo glasa na slobodnim izborima, glasati za povratak u prethodni sistem (Przevorski 1991, 136–191).

Ovakav scenario nije sasvim isključen u Srbiji budući da „kreativna destrukcija” društvenog i javnog sektora još nije obavljena preko one granice koja bi garantovala ireverzibilnost promena. Prema proračunima MMF za 2004. godinu, u javnom sektoru nalazi se oko 7% ukupno zaposlenih, u društvenim preduzećima oko 11%, u preduzećima sa mešovitim svojinom 13%, dok je na budžetu oko 16% (IMF 2005, 10). Kako vidimo, malo manje od polovine ukupno zaposlenih je još uvek na neki način zavisno od budžeta i pod vladinim uticajem. To je posledica vladine politike opreznog rastajanja sa socijalističkim programom garantovanja sigurnog radnog mesta. Takvu politiku najavio je premijer Koštunica kada je u svom inauguralnom govoru od 3. marta 2004. godine rekao da je privredu „moguće restrukturisati bez otpuštanja radnika”. Tek kada u Srbiji bude završeno restrukturisanje javnog i društvenog sektora, i kada oni koji izgube radno mesto u državnom sektoru nađu novo radno mesto u privatnom sektoru, moći će se govoriti o tome kako opasnost od toga da socijalni slojevi obore tranziciju ne postoji.

Od neke pomoći u objašnjenju ovog problema je iskustvo zemalja koje su prošle tranzicioni put. Kako zaključuju Elster et al, građani nigde nisu oborili reforme i zatražili na izborima povratak u komunizam koristeći demokratsko pravo glasa (Elster et al, 1998: 271–308). Štaviše, pokazalo se da radnici neće biti ni protiv radikalnijih reformi. Upravo suprotno: tamo gde su reforme bile radikalnije, one su bile uspešnije (Aslund, 2002: 363). Oni koji su se plašili da će demokratija uništiti samu sebe i ekonomske reforme smatrali su da će distributivni sukobi biti veoma značajni u zemljama u tranziciji (jer oni su bili značajni za neke zemlje u razvoju, pre svega za one u Latinskoj Americi). Jedan od razloga što radnici nisu ustali protiv reformi jeste povećanje političkih sloboda i mogućnosti koje pruža tržište, posebno posle početne tranzicione recesije koja je bila velika, ali je kratko trajala i imala je veće negativne posledice po proizvodnju nego po potrošnju.

Teza o tome kako će radni slojevi koji će početi da gube radna mesta srušiti demokratiju i tržišnu ekonomiju čim dobiju političke slobode počivala je na pretpostavci da će nakon što otpočne ekonomska transformacija odmah doći do sunovrata proizvodnje i masovnog osiromašenja i gubitaka radnih mesta. Iako je pad proizvodnje nužno morao da usledi na

početku transformacije jer je određeni period neophodan da bi se privredni subjekti prilagodili novim prilikama, pitanje je koliko je tranziciona recesija bila duboka. Glavni problem za izvlačenje validnog zaključka je socijalistička statistika. Aslund tvrdi kako je teorija o kolapsu proizvodnje mit, te kako su – uprkos tome što je zvanična statistika zabeležila pad *outputa* u svim postsocijalističkim zemljama – pojedine zemlje zabeležile rast proizvodnje u prvim godinama nakon pada Berlinskog zida. Jedan deo zemalja, u stvari, nikad nije ni bio u tranzicionoj recesiji. Razlog za to Aslund upravo vidi u statističkim službama koje nisu bile sposobne da procene šta se događa u sivoj ekonomiji. Poredeći zvanične rezultate o privrednom rastu za ceo region (22 zemlje) za period 1989–1995, Aslund je izračunao kako, kada se u obzir uzme i siva ekonomija, ukupna kontrakcija *outputa* iznosi 32%, a ne 40%, kako je sugerisala zvanična statistika (Aslund 2002, 121–126; vidi i WB 2002, 8).

Statistiki Srbije takođe se mogu uputiti istovetne zamerke. Sve do polovine 2004. godine ona nije u značajnijem obimu pratila privatni sektor. Ali najvažniji razlog što u Srbiji nakon 2000. godine nije došlo do kolapsa proizvodnje i naglog siromašenja stanovništva leži u tome što je u Srbiji prekid koji se desio nakon 2000. godine bio daleko blaži nego onaj koji se u Istočnoj Evropi desio nakon 1990. godine. Srbija je nakon 1990. godine zadržala odlučujuću kontrolu nad javnim i realnim sektorom, ali se realni sektor tokom devedesetih ipak sporo menjao. Otuda je Srbija „po ekonomskim institucijama i naviknutosti ljudi na tržište bila 2000. godine znatno bolje pripremljena za tranziciju nego druge zemlje Istočne Evrope deset godina ranije” (Mijatović 2005, 29). To se jasno vidi iz stopa privrednog rasta u periodu 2001–2004. U tom periodu BDP beleži konstantan realni rast, uz prosečnu godišnju stopu od 4,4%. Kumulativna stopa realnog rasta u posmatranom periodu iznosi 13,8%, pri čemu samo rast u 2004. u odnosu na prethodnu godinu iznosi 8%. Drugim rečima, „početak stvarne tranzicije nije doneo razloge za pad proizvodnje, već naprotiv, za njen rast” (*Ibid.*) Taj rast možda nije dovoljan da bi standard stanovništva vidno napredovao, ali je svakako bio dovoljan da spreči naglo siromašenje stanovništva.

Nije sasvim jasno da li zarobljena država koja nastaje kao posledica delovanja socijalnih slojeva koji se vide kao gubitnici u tranziciji ima kapacitet da potpuno podrije političku i ekonomsku transformaciju. Važan koncept koji je bitan za potpunije razumevanje zarobljene države koja nastaje na ovakav način je ekvilibrijum parcijalnih reformi (WB 2002, 94, 109). Teza o ekvilibrijumu parcijalnih reformi kazuje kako će se konsolidacija

demokratskog poretka i uspostavljanje tržišne ekonomije naći u balansu nepotpunosti. Drugim rečima ni ekonomska, ni politička transformacija neće biti potpuno obavljena zbog disproporcije između ekonomske i političke sfere koja bi osujetila konsolidaciju demokratskih institucija.

Bela Grešković u knjizi *The Political Economy of Protest and Patience* tvrdi kako se država nigde u Centralnoj i Istočnoj Evropi od početka 1990. godine nije ponašala potpuno tržišno u reformi ekonomskog sistema. To je dovelo do tzv. ekvilibrijuma niskog nivoa (*low-level equilibrium*), što je značilo da su „demokratija i tržišna ekonomija mogle da se uvedu simultano upravo zbog toga što nijedna, ni druga nisu bili potpuno implementovane. Demokratija je mogla da se stabilizuje jedino po cenu nekih svojih kvalitativnih aspekata. Ekonomska transformacija je zauzvrat postala izvodljiva jedino po cenu radikalizma i brzine. Ekonomski i politički sistemi dosegli su ekvilibrijum, ali na mnogo nižem nivou od onog koji postoji u razvijenim tržišnim demokratijama. Ekvilibrijum niskoga nivoa će ostati karakteristika većine istočnoevropskih političkih ekonomija u bližoj budućnosti”. (Greskovits, 1998: 18)

Socijalne posledice ekonomske transformacije vodile su do parcijalnih reformi. Parcijalnu politiku reformi vodile su apsolutno sve reformske vlade Centralne i Istočne Evrope tokom 90-ih godina prošlog veka, uključujući Poljsku i Češku vladu u kojima su radili ljudi čija se tržišna orijentisanost ne može sporiti. Ekonomske reforme ne moraju nužno da podrazumevaju socijalnu katastrofu. Slično se desilo i u Srbiji. Iako je konceptualno gledano vladina orijentacija bila „veliki prasak”, reforme su sprovedene gradualistički. U Srbiji od 2001. godine „sprovedena je kombinacija liberalnih i socijalno-demokratskih politika, kao i u mnogim zemljama u tranziciji” (Mijatović, 2005: 25).

Insajderi, tajkuni i monopoli

Najveći otpor reformama u Centralnoj i Istočnoj Evropi nije došao od radnika koji su izgubili svoja radna mesta već od ekonomske elite koja je počela da gubi svoje monopole (Aslund, 2002: 363). U tu elitu spadaju tzv. insajderi i tajkuni, ljudi koji su stekli bogatstvo tunelovanjem socijalističkih preduzeća ili monopolskim pozicijama u državi koje su bile na snazi pre potpune liberalizacije tržišta. Umesto da zahteva od države uvođenje institucija koje omogućuje pravljenje profita pod konkurentskim uslovima, ekonomska elita od države zahteva sigurnost izvlačenja renti koje počivaju na monopolskom položaju (WB 2002: 103).

Ekonomska elita koja je kroz monopole došla do svog bogatstva je već polovinom 2001. godine počela da se konsoliduje i vrši uticaj na državu. Njen uticaj postaje vidan nakon neuspeha u naplaćivanju poreza na profit. Porez na profit je odigrao paradoksalnu ulogu: umesto da predstavlja sredstvo uništenja ove elite, on je doprineo izmirenju države i tajkuna (Mijatović, 2005: 28). Tako se u Srbiji izdvojilo nekoliko privrednih lobija koji su počeli da vrše pritisak na ekonomsku politiku: finansijski – koji blokira donošenje zakona o preuzimanju, investicionim fondovima i hartijama od vrednosti; energetski – koji redovno pobeđuje na državnim tenderima vezanim za isporuku i nabavku goriva i sprečava restrukturisanje nekih javnih preduzeća; proizvodni – koji želi veću carinsku zaštitu, zagovara ideju o jeftinoj radnoj snazi kao konkurentskoj prednosti i sprečava razvoj privatnog sektora; medijski – zbog koga od 2003. godine nije moguće raspodeliti frekvencije za radiodifuziju (*Ibid.* 28).

Ovi slojevi mogu da utiču na stepen zarobljenosti države tako što utiču na vladu da vodi antikonkurentsku politiku povlašćenosti i izuzetaka. Ta politika se nagrađuje privatnim isplatama javnim službenicima, što uvek podrazumeva korupciju. Korupcija je nerazdvojni pratilac zarobljene države. Manifestacija tog odnosa su slabe javne institucije. Rezultati istraživanja koje svake godine objavljuje Svetski ekonomski forum (*World Economic Forum*) potvrđuju da su javne institucije u Srbiji, komparativno gledano, u lošem stanju. Odabrani indikatori, kao i indeks javnih institucija (koji predstavlja agregatnu ocenu indikatora) pokazuju da se Srbija nalazila 2005. godine pri dnu lestvice, zauzimajući 69-to od ukupno 104 mesta (videti tabelu 1).

• Tabela 1. *Pozicija odabranih indikatora i agregatna ocena za Indeks javnih institucija koje ukazuju na korupciju*

	Srbija		Hrvatska		Bugarska		Slovenija		Slovačka	
	2004	2005	2004	2005	2004	2005	2004	2005	2004	2005
Sudska nezavisnost	85	91	88	76	81	88	54	50	62	67
Efikasnost pravnog okvira	87	78	80	79	88	97	46	50	60	68
Svojinska prava	94	103	90	86	80	85	49	49	42	42
Zaštita intelektualne svojine	96	110	76	67	81	90	32	30	49	44
Transparentnost vladine politike	86	Na	87	Na	91	Na	49	Na	69	Na
Favorizovanje u politici vlade	79	95	87	77	89	101	57	50	74	91
Birokratske procedura	10	66	7	4	87	93	57	50	13	27
Organizovani zločinb	72	67	77	85	98	110	30	46	70	64
Siva ekonomija	80	70	52	64	61	66	21	25	32	35
Podmićivanje za izvoz i uvoz	83	55	69	67	29	38	22	21	48	40
Podmićivanje u sektoru javnih usluga	83	66	57	62	41	46	25	27	33	34

	Srbija		Hrvatska		Bugarska		Slovenija		Slovačka	
	2004	2005	2004	2005	2004	2005	2004	2005	2004	2005
Neredovno plaćanje poreza	79	45	59	64	31	33	24	30	37	38
Nezakonski uticaj na vladinu politiku	80	Na	76	na	27	Na	32	Na	79	na
Podmičivanje u sudstvu	75	59	73	68	43	47	27	28	76	79
Uticaj nelegalnih političkih donacija	64	Na	73	Na	79	Na	42	Na	87	na
Preusmerenje javnih fondovac	Na	84	Na	49	Na	100	Na	39	na	47
Položaj za Public Institutions Index	85	69	76	73	56	62	31	35	49	45
Podindeks korupcije		55		65		38		25		37

Izvor: The Global Competitiveness Report 2004-2005 i 2005-2006.

a Mera u kojoj birokratske procedure i kontakt sa državnim službenicima nameću trošak poslovanju.

b Mera u kojoj mafijaško reketiranje nameće trošak poslovanju.

c Mera u kojoj se javni fondovi koriste u privatne svrhe.

Indikatori prikazani u tabeli predstavljaju subjektivne stavove o tome kako ekonomske elite koje žele da iskoriste državu imaju veliki uticaj na vladu i njenu ekonomsku politiku. Istu tezu – o zarobljenosti države – moguće je dokazati i objektivnom analizom. U ovom i narednom odeljku analiziraće se neki primeri koji pokazuju moć insajdera i tajkuna da putem uticaja na državne institucije spreče privatizaciju nekog preduzeća, da štite položaj starih preduzeća i spreče (ili otežaju) ulaz novih (eliminirajući tako konkurenciju), onemogućavajući vlasnike da slobodno raspoložu svojim deonicama, ili preduzeće prodaju unapred favorizovanom kupcu.

Kao primer za potvrđivanje vladinog neuspeha zaštite vlasničkih odnosa opet se kandiduje Mobtel. Vlasnička struktura ovog preduzeća je nejasna. Prema tvrdnji Karić grupe koja je zajedno sa državom Srbijom osnovala Mobtel, Karić grupa ima preko 50% akcija. Prema izveštaju Komisije za utvrđivanje vlasničke strukture Mobtela iz 2004. godine, država poseduje 58% ovog preduzeća. Izvesno je jedino da uprava Mobtela na ime dividendi u periodu 1994–2004. duguje državi 52 miliona evra. Budući da se dividende ne isplaćuju, država bi, da bi zaštitila svoje vlasništvo, trebalo da izvrši prisilnu naplatu dividendi. Do kraja 2005. godine, ona to nije učinila.

Da vlada nije sposobna da zaštiti vlasnike privatne svojine pokazalo se prilikom pokušaja preuzimanja dva uticajna preduzeća koja su delimično privatizovana po zakonima iz devedesetih godina. U slučaju preuzimanja Knjaza Miloša, najvećeg proizvođača mineralne vode u Srbiji, vlada je u jesen 2004. godine otvoreno vršila pritisak na Komisiju za hartije od vrednosti da eliminiše jednog ponuđača, a favorizuje drugog. U slučaju „C marketa”, mali akcionari (koji zajedno poseduju preko 50% akcija) du-

go nisu mogli da prodaju svoje akcije na berzi jer direktor preduzeća nije htio da potpiše prospekt kojim bi omogućio da se akcijama slobodno trguje. Kasnije se u sprečavanje malih akcionara da trguju akcijama umešao i Trgovinski sud, jedna od najnetransparentnijih institucija u državi i, po opštem shvatanju, najkorumpiranija. Sudsko veće je poništilo upis akcija u Centralni registar hartija od vrednosti. Iako akcionari „C marketa” od 1997. godine ne mogu slobodno da raspoložu svojim akcijama, nijedna vlada Republike Srbije do kraja 2005. godine nije ništa preuzela da bi omogućila slobodno raspolaganje privatnom svojinom. Vlade i režimi se menjaju, interes tajkuna ostaje. Plan tajkuna koji su želeli pošto-poto da dobiju „C market” se na kraju isplatio: preuzimanje je odlagano sve dok uprava „C marketa” nije uspeła da skupi dovoljno novca da po prihvatljivoj ceni plati akcije malih akcionara u decembru 2005. godine.

Kako je pomenuto, vlada interes insajdera i tajkuna može da štiti sprečavanjem konkurencije, odbijanjem da restrukturiše javni sektor, i usporavanjem restrukturisanja realnog. Vlade Srbije ne želi da se odrekne kontrole koju ima nad javnim sektorom uprkos tome što poslovanje u njemu ide suprotno tendencijama poslovanja u privatnom sektoru i što ono predstavlja veliko opterećenje za državni budžet. Recimo, dobit javnih preduzeća je u 2004. godini bila niža za 8% u odnosu na 2003, dok je u istom periodu privatni sektor povećao dobit za 42,2%. Javna preduzeća takođe imaju i velike dugove koji iznose 13,5% ukupnih dugova privrede. Samo na NIS, EPS i Železnicu otpada 84% ukupnog duga u javnom sektoru. NIS-ove obaveze su, npr, 3,6 puta veće od vrednosti kapitala, a 1,3 puta premašuju obrtnu imovinu (RZR 2005).

Dugovanja predstavljaju jednu od glavnih poluga moći koja proizlazi iz kontrole nad javnim sektorom. Nisu samo velika finansijska sredstva koja stoje na raspolaganju od značaja, već mogućnost neplaćanja, odnosno manipulacije dugovima između javnog i realnog sektora. Ukoliko državno preduzeće prodaje struju, naftu, telefonske usluge, ili transport – što faktički pokriva kompletnu infrastrukturu u jednoj državi – onda ono može da korist izvlači iz opraštanja dugova ili odlaganja plaćanja svojih usluga. Dobar primer za to je privatizacija tri šećerane iz oktobra 2002. godine. Šećerane su prodate za €3 po komadu Miodragu Kostiću, u to vreme bliskom prijatelju premijera Srbije, koji je obećao da će zauzvrat otplatiti dugove šećerana koji su prelazili €20 miliona. NIS je nekoliko puta reprogramirao dugove Miodragu Kostiću da bi mu na kraju otpisao dug od € ½ miliona i €3 miliona kamate (*Kurir*, 4. oktobar 2005, str. 6).

U dosadašnjem tranzicionom iskustvu, kao jedna od osnovnih prepreka transformaciji i privatizaciji javnog sektora navodi se upravo privatni interes tajkuna koji sprečavaju promene (EBRD 2004: 57). Putem kontrole javnog sektora, vlada sprečava ulazak novih preduzimača u oblasti telekomunikacija, prerade naftnih derivata, železničkih usluga, distribucije i proizvodnje električne energije da bi tajkuni i insajderi koji posluju sa javnim sektorom (ili u njemu) mogli i dalje da ubiraju rente. Vlada Srbije tokom 2004. i 2005. godine, uprkos kontinuiranom pritisku i pretnjama MMF, ne može da započne restrukturizaciju makar jednog javnog preuzeća. To pokazuje kako vlada ne može da izvrši preuzete obaveze koje predstavljaju sastavni deo njene ekonomske politike koju je sama formulisala. Nadalje, primer kršenja zakona o Telekomunikacijama da bi se sprečio ulazak trećeg operatera mobilne telefonije dodatno potvrđuje kako javni sektor suzbija konkurenciju i jača monopole. Da vlada još uvek ne misli ozbiljno o restrukturiranju javnog sektora pokazuje odsustvo nezavisnih regulatornih tela u infrastrukturi. Iako za to postoje zakonske osnove, i dalje nema nezavisne agencije za regulisanje telekomunikacija. Istovremeno, stepen penetracije, troškovi, i kvalitet i pouzdanost usluge u telekomunikacijama su znatno niži nego u razvijenim zemljama. Na drugoj strani, Savet za radiodifuziju do kraja 2005. godine ništa nije uradio od kada je nelegalno inaugurisan u leto 2003. godine. O nezavisnim agencijama koje bi regulisale sfere javnog transporta i prometa nafte još uvek se verovatno ni ne razmišlja. Za to vreme, kupci u vagonima domaćih vozova sve više liče na javne toalete, dok je, na drugoj strani, na snazi još uvek uredba o preradi nafte iz 2001. godine za koju je rečeno da će važiti samo šest meseci. Posledica njene četvorogodišnje primene jeste gorivo lošeg kvaliteta.

Konačno, javni sektor ostaje kao poslednji stub otpora reformama zbog toga što je kontrolom nad tim sektorom moguće držati monopol na različite vrste cena. Cene struje, benzina, železničkih i taksi usluga, hleba, i lekova su pod kontrolom vlade Srbije ili uprave grada. Tržište duvana je monopolisano, jer vlada kontrolisano izdaje nove licence za proizvodnju duvana nakon što je tržište prodala sa prodajom dve velike fabrike duvana u Nišu i Vranju. Konačno, ponuda urbanog zemljišta je pod kontrolom vladine agencije koja određuje koliko je zemlje na prodaju i po kojoj ceni. Sam postupak prodaje zemljišta je netransparentan, pa se konkurencija ovde dodatno guši i korupcijom. Verovatno najveći paradoks koji gasi želju stranih investitora da ulažu u Srbiju sastoji se u ustavnoj prepri (član 60. Ustava Republike Srbije) po kojoj vlasnik građevinskog zemljišta može biti jedino država ili društvo. Reformski kapacitet vlade za promenom ove odredbe sveo se na samostalnu inicijativu jednog ministra.

Kako se navodi u tranzicionom izveštaju Evropske banke za obnovu i razvoj za 2004. godinu, restrukturisanje javnog sektora podrazumeva privatizaciju, iako privatizacija mora da bude ograničena. U Srbiji se, kako vidimo, izbegava bilo kakva privatizacija javnog sektora sa obrazloženjem da je najpre potrebno poboljšati upravljanje, a potom zaštititi državni interes, jer nije dobro da se jedan oblik monopola zameni drugim. U praksi, međutim, jasno se pokazuje da vlada nema nameru da odustaje od monopola, te da „izbor nije između dva tipa monopola, već između monopola i konkurencije, a konkurencija se ne uvodi promenom sistema upravljanja, već otvaranjem tržišta” (Gligorov, 2005: 22). Odsustvo privatizacije i restrukturisanja javnog sektora posledica je, prema tome, odsustva želje da se uspostave institucije koje garantuju konkurenciju, o čemu će biti više reči u narednom odeljku.

Razvoj privatnog sektora nakon 2000. godine

Prema tranzicionom izveštaju Evropske banke za obnovu i razvoj, Srbija je za 2004. i 2005. godinu dobila ocenu 1 za politiku konkurencije. To je najniža ocena koju su osim Srbije dobile još samo dve bivše komunističke zemlje — Turkmenistan i Bosna i Hercegovina (EBRD, 2004: 6; 2005: 4). Odsustvo politike konkurencije i institucija koje garantuju konkurenciju odrazilo se na spor razvoj privatnog sektora nakon 2000. godine.

Prema jednom istraživanju iz 2001. godine, siva ekonomija, mereno na osnovu potrošnje domaćinstva i neprijavljenog poreza, stvara u Srbiji 36% od BDP (Christie & Holzner, 2003: 13). Moguće je da se od 2001. godine obim sive ekonomije u Srbiji smanjio. Podaci Svetske banke za 2003. godinu govore o tome da se u Srbiji u sivom sektoru stvara 29,1% od bruto nacionalnog prihoda. Postoje takođe neki indirektni pokazatelji na osnovu kojih je moguće pretpostaviti da brzina smanjivanja sive ekonomije nije baš velika. Broj privatnih i novoregistrovanih preduzeća se sporo uvećava, što ukazuje na to da se broj preduzetnika u sivom sektoru sporo smanjuje, odnosno da sporo prelazi iz jednog sektora u drugi. Prema podacima Agencije za mala i srednja preduzeća, broj aktivnih malih i srednjih preduzeća je iz godine u godinu iznosio nekih 10% od ukupnog broja preduzeća i bio manje više konstantan. Tek je značajan rast od 40% primećen na kraju 2005. godine kao posledica značajno sniženih administrativnih prepreka registraciji novih preduzeća koje su izvršene polovinom 2004. godine.

• Tabela 2. Broj novoregistrovanih i likvidiranih preduzeća po godinama

Godina	Broj novoosnovanih preduzeća	Broj likvidiranih preduzeća
2001.	6.959	1.614
2002.	7.634	1.828
2003.	6.692	2.302
2004.	6.329	1.703
2005.	9.400 (app; novembar 2005)	(nema podataka)

Izvor: Agencija za mala i srednja preduzeća.

Iz ovih podataka, međutim, još uvek ne može tačno da se kaže koliki je procenat sasvim novih preduzeća, a koliki onih preduzeća koja su prešla iz sive u formalnu ekonomiju. To može da znači da postoje druge vrste barijera u poslovanju u formalnom sektoru (što prelazak čini nedovoljno atraktivnim iako je formalno olakšan) ili da se u sivom sektoru još uvek više isplati poslovati nego u legalnom.

Registrovani privatni sektor je nedovoljno jak. Njegov udeo u stvaranju ukupnog BDP iznosio je u 2004. godini oko 55%, dok u Hrvatskoj on iznosi 60%, u Makedoniji 65%, u Rumuniji 70%, i čak 75% u Bugarskoj (EBRD, 2005: 4). Neprivatna preduzeća su u Srbiji krajem 2004. godine i dalje bila najveća i najprofitabilnija. Na listi dvadeset najvećih preduzeća mereno ukupnim prihodom nalaze se tri preduzeća sa dominantnim privatnim kapitalom – Delta Holding, US Steel Serbia, Rodić M&B Co i MK Commerce (EM, 2005: 18). Za sva četiri karakteristično je da su imali ili još uvek imaju odnose sa vladom, te da svoju dobru poziciju na tržištu mogu da zahvale odsustvu politike konkurencije koju vode vlade u tržišnim privredama. Situacija nije mnogo bolja ni na listi najuspešnijih. Među prvim dvadeset najuspešnijih preduzeća, mereno po dobiti u 2004. godini, nalazi se osam čisto privatnih preduzeća; dakle, manje od pola (*Ibid.* 94). Da biste u Srbiji bez kontrole raspolagali ogromnim sredstvima ili da biste izvlačili velike profite, potrebno je da budete državno preduzeće ili da nekako kod vlade isposlujete da zaboravi na politiku konkurencije i ne dira monopole.

Da se privredna struktura sporo menja i da su spore promene posledica zarobljenosti države pokazuje i niska konkurentnost privrede Srbije. To se vidi u visokom deficitu na spoljnotrgovinskom i tekućem računu. Iako je visok spoljnotrgovački deficit karakterističan za sve balkanske zemlje, i ovde se pokazuje da je konkurentnost Srbije, komparativno gledano, na niskom nivou (videti tabelu 3).

• Tabela 3. *Uporedni pregled deficita na spoljnotrgovinskom i tekućem računu izražen kao procenat BDP (Podaci za 2004. i 2005. godinu)*

Godina	Srbija		Hrvatska		Bugarska		Makedonija	
	2004	2005	2004	2005	2004	2005	2004	2005
Spoljnotrgovački deficit	-31,9	-22,3	-24,33	-23,35	-13,9	-19,6	-21,1	-19,8
Deficit na tekućem računu	-13,2	-7,7	-4,7	-5,1	-8,5	-14,9	-7,9	-3,4

Izvor: MAT br. 12/2005, i Economist Intelligence Unit.

Istina, izvoz Srbije je rastao od 2001. godine, ali je sa rastom izvoza rastao i deficit, usled čega je i stepen pokrivenosti uvoza izvozom zabeležio smanjenje u posmatranom periodu. Izvoz privrede Srbije uglavnom se bazira na radno-intenzivnim i resursno-intenzivnim proizvodima koji su najmanje konkurentni proizvodi na svetskom tržištu usled toga što ne konkurišu kvalitetom, već niskom cenom (Porter, 2004: 24). Trend koji je primetan od 2001. godine nije povoljan, jer se u strukturi izvoza smanjuje učešće upravo onih grupa proizvoda na kojima bi bilo poželjno da se u budućnosti zasniva konkurentnost Srbije, a to su tehnološko-intenzivni proizvodi, kao i proizvodi za široku potrošnju koji se prodaju na tržištima gde vlada konkurencija kvalitetom. Osim toga, uvoz roba i usluga se povećava tokom vremena, tako da je nominalna godišnja stopa rasta uvoza od 27% 2001. godine porasla na čak 47% 2004. godine. Tek se na kraju 2005. stopa rasta uvoza spustila na neverovatnih 4%, ali još uvek nije jasno da li to predstavlja izuzetak ili trend, jer je deficit u spoljnotrgovinskoj razmeni počeo da se pogoršava kako se 2005. godina približavala kraju (MAT 12/2005, str. 34). – Odustvo promene izvoznih performansi može samo da ukazuje na odsustvo promene u strukturi privrede, odnosno na činjenicu da se broj preduzeća koji bi poslovao po tržišnim principima sporo povećava, a broj onih koji posluju u monopolskom okruženju i pod zaštitom države sporo smanjuje.

Niska konkurentnost posledica je sporog restrukturisanja realnog sektora. Agencija za privatizaciju je još 2001. izdvojila 71 preduzeće sa namerom da ih restrukturiše, pa tek onda privatizuje. Sa liste ovih preduzeća za četiri godine prodato je nekih 10 preduzeća, što čini 14%. To verovatno znači da je država odustala od strategije iz 2001. godine po kojoj je trebalo da se preduzeća što pre prodaju a socijalne reperkusije privatizacije ublaže naknadama otpuštenim radnicima, te da se vratila različitim tipovima subvencionisanja javnih i društvenih preduzeća koja proizvode gubitke. To pokazuje i tok privatizacije u 2004. i 2005. godini. U 2004. godini broj privatizovanih preduzeća iznosio je 42% od onog broja koji je priva-

tizovan u 2003. godini. U istom periodu, prihodi od privatizacije iznosili su 20% prihoda ostvarenih u 2003. godini. U 2005. godini rezultati privatizacije su još mršaviji: ako se izuzme prodaja Jubanke za €152 miliona, ukupni prihodi od privatizacije u periodu januar–septembar 2005. godine iznosili su €162 miliona.

Liberalizacija spoljne trgovine koja je obavljena u novembru 2000. godine zaustavljena je i ponovo će početi verovatno tek kada se potpiše ugovor o Asocijaciji i pridruživanju sa Evropskom unijom. Netransparentnost i proizvoljnost u politici zaštite domaćeg tržišta, te određen broj izvoznih subvencija, ukazuju na nisku konkurentnost srpskog tržišta, odnosno zaštitu monopola koji na njemu vladaju. Srbija nije član Svetske trgovinske organizacije, što joj omogućuje da jednostrano povećava uvozne dažbine. Posebno je upadljiv sistem uvoznih dozvola koji se primenjuje na određene proizvode gvožđa i čelika, a uspostavljen je sredinom 2003. godine, iako je prethodno bio ukinut 2001. godine. Ovo se podudara sa prodajom Sartida US Steelu, najvećom privatizacionom aferom od 2001. godine. US Steel je Sartid kupio po bagatelnoj ceni od \$23 miliona, bez dugova komercijalnim poveriocima (koji su iznosili oko \$100 miliona), a onda mu je još pride „prodato” i srpsko tržište tako što je vlada vratila na snagu uvozne dozvole na proizvode koje je novi vlasnik Sartida počeo da proizvodi.

Zaključak

Privredni rast koji je u 2005. godini iznosio 6,5% u odnosu na, recimo, evro zonu koja raste u proseku po 2% godišnje jeste veliki rast, ali on nije dovoljan s obzirom da ga treba oceniti u odnosu broj otvorenih novih radnih radna mesta i porast standarda. Nedovoljan rast posledica je postojanja monopola, slabo zaštićene privatne svojine, spore transformacije privatnog sektora, što se jednom rečju naziva *zarobljena država*.

CITIRANA LITERATURA

- Aslund, Anders (2002). *Building Capitalism*. Cambridge University Press.
- Christie E. & Holzner M. (2003). „The Dark Side of the Balkans”, u: *WITW Monthly Report*, no. 8–9.
- Mijatović, Boško (2005). „Opšti pregled tranzicije u Srbiji”, u: Begović, Boris i drugi. *Četiri godine tranzicije u Srbiji*. Beograd: Centar za liberalno demokratske studije, str. 9–34.
- Elster, Jon & Offe, Clauss & Preuss, Ulrich K. (1998). *Institutional Design in Post-Communist Societies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Greskovits, Bela (1998). *The Political Economy of Protest and Patience*. Budapest: CEU Press.
- Gligorov, Vladimir (2005). „Privreda pod represijom”, u: *Ekonomist magazin*, br. 276. od 5. septembra 2005, str. 18–23.
- Johnson, Simon & La Porta, Rafael et al. (2000). *Tunneling*. Harvard University, Cambridge Massachusetts.
- Porter, Michael E. (2004). „Building the Microeconomic Foundations of Prosperity: Findings from the Business Competitiveness Index”, u: *The Global Competitiveness Report 2004–2005*, Palgrave Macmillan, str. 51–80.
- Przeworski, Adam (1991). *Democracy and the Markets*. Cambridge University Press.

CITIRANE STUDIJE

- WB, World Bank (2002). *Transition: The First Ten Years*. Washington: The World Bank.
- WB, World Bank (2004). *Investment Climate Assessment*. Beograd: World Bank.
- EBRD, European Bank for Reconstruction and Development (1999). *Transition Report 1999: Ten Years of Transition*. Brussels: European Bank for Reconstruction and Development.
- EBRD, European Bank for Reconstruction and Development (2005). *Transition Report 2005: Business in Transition*. Brussels: European Bank for Reconstruction and Development.
- WEF, World Economic Forum (2004). *The Global Competitiveness Report 2004–2005*, Palgrave Macmillan.
- WEF, World Economic Forum (2005). *The Global Competitiveness Report 2005–2006: Policies Underpinning Rising Prosperity*. Palgrave Macmillan.
- EM, Ekonomist magazin (2005). *300 najuspešnijih i najvećih*. Beograd: EM.
- IMF, International Monetary Fund (2005). *Fifth Review Under the Extended Agreement*. July 2005.
- RZR, Republički zavod za razvoj (2005). *Analiza poslovanja javnih preduzeća*. Beograd.

SLAVIŠA ORLOVIĆ,
Fakultet političkih nauka, Beograd

Demokratska konsolidacija Srbije: Izazovi konstitucionalizacije i institutucionalizacije

Cilj ovog rada je da ukaže na određeni broj pitanja koja su usporila demokratsku konsolidaciju Srbije. To je najpre odnos karaktera prethodnog režima i načina njegove smene sa procesom demokratizacije Srbije. Zatim se govori o dve velike greške demokratskih vlasti u periodu 2000–2005. To su: prvo, prelazna „tehnička” („troglava”) republička vlada i, drugo, što „mirna revolucija” 2000. godine nije bila praćena konstitucionalizacijom. U nastavku autor nastoji da ukaže na tri velika izazova demokratskih vlasti posle 5. oktobra: saradnju sa Tribunalom u Hagu, rešavanje statusa Kosova i Metohije i odnos sa Crnom Gorom. U drugom delu ukazuje se na probleme pri izgradnji države i tržišne ekonomije. Na kraju se pruža kritički osvrt na neinstitutucionalizovani partijski sistem i slabosti u funkcionisanju parlamenta u Srbiji. Sva ova pitanja doprinose radikalizaciji Srbije koja može biti izazov novim autoritarnim tendencijama i velika smetnja daljoj konsolidaciji demokratije.

Karakter prethodnog režima i način njegove promene

Demokratizacija predstavlja proces izgradnje demokratskog društva nakon kolapsa nedemokratskih režima. To je tranzicioni proces iz jednog oblika vladavine u drugi. Proces tranzicije i demokratizacije od nedemokratskih ka demokratskim režimima obuhvata nekoliko faza od krize i sloma starog režima do slobodnih izbora i konsolidacije.

Različite teorije ukazuju na različite činioce koji su prethodili demokratizaciji i uspostavljanju demokratije. Prema Hantingtonu, mnogobrojnost teorija i raznovrsnost iskustava sugerišu mogućnost sledećih propo-

zicija: prvo, nijedan pojedinačni činilac nije dovoljan da objasni razvoj demokratije u svim zemljama ili pojedinoj zemlji; drugo, nijedan pojedini činilac nije nužan za razvoj demokratije u svim zemljama; treće, demokratizacija u svakoj zemlji jeste rezultat kombinacije uzroka; četvrto, kombinacija uzroka koji dovode do demokratije razlikuje se od zemlje do zemlje; peto, kombinacija uzroka koji su uopšteno odgovorni za jedan talas demokratizacije razlikuje se od uzroka odgovornih za druge talase; šesto, uzroci koji su odgovorni za početne promene režima u talasu demokratizacije verovatno će se razlikovati od uzroka koji su odgovorni za kasnije promene režima u istom talasu (Hantington, 2004: 38–39).

Smatra se da „karakter prethodnog režima bitno utiče na kvalitet i domete demokratskih promena” (Pavlović, 2004: 272). Srbija je pripadala tradiciji jednopartijskih diktatura. Važna osobina ovih sistema bila je isprepletenost partije i države, što je prelasku na demokratiju stvorilo dve vrste problema; institucionalne i ideološke. Institucionalni problemi došli su do izraza u procesu odvajanja partije od države, preko državno-partijske imovine, do partijske policije. Kada su u pitanju ideološki problemi, valja imati u vidu da je u jednopartijskim sistemima ideologija određivala identitet države, pa je suprostavljanje partiji predstavljano kao izdaja države. Nacionalizam se nametnuo kao osnov za određivanje identiteta države i pojedinaca i zamenio je do tada vladajuću ideologiju. Implozija komunizma simultano je bila praćena eksplozijom nacionalizma (V. Pavlović). Otvoreno je pitanje da li je nacionalizam bio uzrok ili posledica ovog procesa. U svakom slučaju, on se nametnuo kao nova vrsta kolektivnog identiteta koji će uspešno zameniti stari kolektivism i kao političko (manipulativno) sredstvo za mobilisanje masa eksploatacijom nacionalnih sentimentata. Od uvođenja višepartizma, nacionalizam je pokazao „nedostižnu prednost na izborima” (Pavlović, 2004: 184). Nacionalne elite su jasno zaigrale na tu kartu i pod tom zastavom prikupile dovoljno glasova obećavši nacionalnu državu. Sudeći po broju novonastalih država, bez obzira na ukupne okolnosti, izgleda da su ta obećanja uglavnom i ispunjena. U isto vreme, odigrali su se integracioni evropski proces i dezintegracija postkomunističkih federacija. Nove države su obično bivale manje od onih u kojima su građani već živeli. Demokratizaciju postkomunističkih društava istovremeno su pratila dva paralelna procesa. S jedne strane, pluralizacija, otvaranje ovih društava, uspostavljanje i težnja za većim poštovanjem osnovnih ljudskih prava i sloboda, rađanje građanina i civilnog društva, oslobađanje medija i privatizacija. A s druge strane, uspon nacionalizma sve do građanskog rata i nasilja, kako se to zbilo sa bivšom Jugoslavijom.

U Srbiji je do smene¹ starog režima došlo putem pobede na „iznenađujućim izborima” i odbranom te pobede mirnim protestima na ulicama ispred zgrade Savezne Skupštine. Do smene režima (kod Linca prekida) dolazi kada vodeću ulogu u stvaranju demokratije preuzmu opozicione grupe i kada se autoritarni režim sruši ili bude zbačen. Smene imamo onda kada je demokratizacija rezultat procesa u kome opozicija stiče a vlada gubi snagu sve dok ne padne ili ne bude oborena. Smene obuhvataju tri stupnja: borbu koja će izazvati pad, sam pad i borbu posle pada (Hantington, 2004: 115). Pad ili smena režima „obično izaziva divan, mada kratak trenutak euforije, karanfila i šampanjca, što nedostaje transformacijama”, ali takođe, pad „stvara potencijalni vakuum autoriteta što nije slučaj sa transformacijama” (isto, 118). Pre promene režima opozicione grupe se ujedinjuju, rukovođene željom da izazovu pad, ali nakon pada dolazi do borbe oko podele vlasti i neslaganja oko prirode novog režima koji treba uspostaviti².

Izbori su višestruko važni za demokratiju. Lekcija iz trećeg talasa demokratije glasi: izbori su ne samo život demokratije već i smrt diktature. Izbori su bili ne samo cilj već i sredstvo i način demokratizacije. Postoji razlika između izbora do kojih dolazimo, odnosno, „iznenađujućih izbora”. Do „iznenađujućih izbora” dolazi kada autoritarni vladari vide da njihova legitimnost počne da opada, kada trpe sve veći pritisak i spolja i iznutra i pomoću izbora pokušavaju da obnove legitimitet, verujući da će na taj način produžiti svoju vladavinu. Oni jure na izbore jer žele da na njima steknu legitimitet, ali pri tom ne mogu da se uzdrže od mahinacija i izbornih prevara svake vrste. Hantington primećuje: „skoro uvek su bili razočarani”. U takvim izborima glasovi imaju protestni karakter i više je prisutno glasanje „protiv” nego glasanje „za”. Obično dolazi do ujedinjenja opozicije koja je često heterogena i „šarena koalicija”. Autoritarni vladari uglavnom raspisuju iznenađujuće izbore podstaknuti osećajem da mogu da izmanipulišu izbornim procedurama, nameštajući rezultate i koristeći sredstva vlade u svoju korist. Manipulacije, prevare i krađe su sve manje bile moguće. Strani posmatrači po

1 U pogledu promene režima, Linc pravi razliku između reforme i prekida, Hantington između transformacije i smene režima, Sodaro između sporazumne tranzicije (*pacted transition*, Latinska Amerika, Španija), revolucije odozdo (*revolution from below*, Istočna Nemačka, Poljska, Čehoslovačka, Baltičke republike) i demokratizacije odozgo (*democratization from above*, Sovjetski Savez) (Sodaro, 2004: 210).

2 Hantingtonov savet (jedan od 8) glasi: „Jedan test vaših sposobnosti da postanete demokratski vođa vaše zemlje jeste vaša veština da prevaziđete te smetnje i osigurate neku meru jedinstva opozicije. Imajte na umu reči Gabrijela Almonda: „Velike vođe su veliki stvaraoci koalicija” (Isto, 121).

pravilu su prisutni na skoro svim izborima u periodu tranzicije do kraja osamdesetih. To je otežavalo, ako ne i onemogućavalo krađu. – Promena- ma je prethodila promena raspoloženja javnosti.

Milošević je raspisao izbore za predsednika SRJ i za Saveznu skupštinu, iako mu nije istekao mandat. Pokušaj režima da ne prizna rezultate izbora³ samo je dolio ulje na vatru: građani Srbije izašli su na ulicu. Protest koji je kulminirao masovnim okupljanjem pred zgradom Savezne skupštine 5. oktobra. Iz svih delova Srbije okupilo se, prema procenama, od sedamsto hiljada do milion građana. I ova velika izborna krađa, kao i ona iz 1996. (posle lokalnih izbora) pokazala je da je Miloševića bilo neophodno pobediti dva puta, na izborima i odbranom izborne pobede masovnim protestima. Policija i vojska su na početku inicijalno reagovali primenom sile i korišćenjem suzavca, ali je Milošević bio prinuđen da prizna poraz. Došlo je do odbijanja primene sile od strane organa i pripadnika službi bezbednosti. To odbijanje primene sile, koje je po svoj prilici bilo posledica procene rezultata izbora, kasnije je prikazivano kao pomoć pojedinih militarnih i/li paramilitarnih struktura u smeni režima. Otkazivanje poslušnosti Miloševićevom režimu uistinu je korišćeno za očuvanje stečenih pozicija bezbednosnih struktura i „zaslužnih” boraca, koji su nastavili sa ometanjem procesa demokratizacije. Kulminacija toga bio je atentat na predsednika vlade Srbije Zorana Đinđića.

Smatra se da način na koji se država transformiše iz ruku autoritarnih vladara u ruke prodemokratskih lidera, ima značajan uticaj na kvalitet i stabilnost demokratije (Soldaro, 2004: 210; Pavlović, 2004: 273). Bez sagledavanja grešaka DOS-a nemoguće je razumeti zašto se demokratizacija i demokratska konsolidacija nisu odvijali brže. Ovde je bitno staviti jednu ogradu. Nije reč o tome da do izražaja dođe naknadna pamet, već da se upravo imajući u vidu konkretan kontekst i okolnosti, ukaže na moguće pravce izvlačenja pouka za buduće postupke i poteze političkih elita.

Dve velike greške novog režima

Prva katastrofalna greška novih vlasti sa dugoročnim posledicama bila je prelazna „tehnička” („troglava”) republička vlada.

---

3 Na predsedničkim izborima 24. septembra 2000. kandidat DOS-a V. Koštunica pobedio je Miloševića osvojivši 50,24% glasova (2.470.304) prema 37,15% (1.826.799) glasova Miloševića. DOS je pobedio i na izborima za savezni parlament osvojivši 42,9% glasova i 53,7 % mesta naspram 32,25 glasova i 40,7 % mesta SPS-a.

Posle predsedničkih i parlamentarnih izbora na saveznom nivou i lokalnih izbora, održanih 24. septembra 2000, i ubedljive pobjede koalicije DOS (šire u Orlović, 2002), doveden je u pitanje legitimitet republičke vlade. Rezultat dvonedeljnih pregovora bio je Dogovor o formiranju prelazne vlade, potpisan 16.10.2000. godine od strane DOS, SPS i SPO⁴. Koministarstva su uspostavljena u oblasti unutrašnjih poslova, informisanja, pravde i finansija. Odluke na nivou vlade donosile su se konsensusom predsednika i potprednika, što je značilo pravo veta članicama vlade. I u koministarstvima odluke su morali da potpišu svi ministri. Ovakav način rada otežavao je funkcionisanje vlade. Njena kriza nastala je odbijanjem SPS da smeni načelnika službe DB (Radeta Markovića) sa funkcije, što su zahtevali DOS i SPO. Ovaj i ovakav dogovor i sporazum DOS-a odraziće se negativno u narednom periodu, kako na odnose unutar ove koalicije, tako i na tempo reformi i demokratizacije, odnosno demokratske konsolidacije Srbije.

Propuštanje šanse da se napravi radikalniji otklon od struktura starog režima, omogućilo je konsolidaciju spleta bezbednosnih i kriminogenih struktura. Taj period su snage starog režima iskoristile za pakovanje arhiva, uništavanje dokaza i utvrđivanje svojih pozicija. Jedan od epiloga takve greške bila je oružana pobuna Jedinice za specijalne operacije resora državne bezbednosti MUP-a Srbije (novembra 2001. godine) koja je „bila uspešna: iznuđena je smena tadašnjeg rukovodstva DB i dovedeni su Legijini ljudi” (Vasić, 2005: 165). To je bio uvod u ono što je prethodilo ubistvu predsednika Vlade Republike Srbije Zorana Đinđića.

Druga velika greška nove vlasti sastojala se u činjenici što „mirna revolucija” nije konstitucionalizovana. Uspešna „mirna revolucija” 2000. godine nije bila praćena uspešnom konstitucionalizacijom njenih učinaka. Umesto radikalnijeg raskida sa starim režimom, sprovedena je strategija konstitucionalno-institucionalnog kontinuiteta. To je produžilo stanje „bezdržavlja i neporetka” (Podunavac). Ogromna politička energija utrošena je „samo” na rušenje starog režima ali nije vešto kanalisana ka potpunom uspostavljanju novog demokratskog poretka. Nije postojala visoka saglasnost vodećih političkih aktera kada je na dnevni red došlo postavljanje

---

4 Sporazum su potpisali, ispred DOS-a, Zoran Đinđić, ispred SPS-a Zoran Anđelković i ispred SPO-a Vuk Drašković. Tekst sporazuma su, kao garanti potpisali i tadašnji predsednik SRJ Vojislav Koštunica i predsednik RS Milan Milutinović. Najvažnije tačke sporazuma tiču se uspostavljanja privremene Vlade Srbije i raspisivanja republičkih parlamentarnih izbora. Predsednik vlade bio je iz SPS (Milomir Minić) a dva potprednika iz SPO (Spasoje Krunic) i DOS (Nebojša Čović).

temeljnih principa novog poretka. Nesporazum je bio zapleten u proceduralnom lavirintu između legalnosti i legitimnosti. Propuštena je velika šansa da se donese novi ustav⁵. Tu šansu su nudili: „otvoreni prozor ustavnih mogućnosti” (Akerman), ogromna politička podrška, kao i dvotrećinska većina DOS-a u Skupštini⁶.

Ubistvo predsednika Vlade Republike Srbije Zorana Đinđića 12. marta 2003. bilo je veliki gubitak za demokratsku Srbiju i korak nazad u demokratizaciji i reformama. Za novog premijera je izabran Zoran Živković iz DS-a. Budući da je došlo samo do rekonstrukcije vlade bez novih izbora, ima osnova da ovu vladu tretiramo i kao drugu, ali s obzirom na okolnosti zbog kojih je do nje došlo (ubistvo premijera) smatramo da ona predstavlja kontinuitet prve vlade. U vreme ove vlade sa Natašom Mičić, koja je kao predsednik Skupštine Srbije vršila dužnost predsednika Srbije, uvedeno je vanredno stanje zbog ubistva premijera Srbije. U trajanju vanrednog stanja (osamdesetak dana) sprovedena je akcija „Sablja” koja je „resetovala scenu organizovanog kriminala u Srbiji, vratila je praktično na nulu i omogućila policiji i BIA ogromnu prednost u svim budućim operacijama protiv organizovanog kriminala” (Vasić, 2005: 167).

Sukob Živkovićeve vlade sa G17 Plus uslovio je da ova partija zajedno sa DSS-om radi na obaranju vlade. Tome je doprinelo i otkazivanje podrške od strane SDP kao partije članice vladajuće većine, što je primoralo tadašnjeg premijera da se opredeli za nove izbore.

Druga demokratska vlada po svom karakteru je manjinska (DSS, G17+, SPO-NS), i formirana uz podršku SPS-a⁷.

5 „Ustav je ona tačka koja otkriva osobitu napetost između fasade legalnosti (starog poretka) i demokratske legitimnosti novih političkih aktera” (Podunavac, 2005: 14).

6 Na izborima za Skupštinu Srbije 24. decembra 2000. godine (proporcionalni izborni sistem, Srbija je bila jedna izborna jedinica) DOS je osvojio 64,4% glasova i 70,4% mesta u parlamentu (176 od 250). Vlada premijera Zorana Đinđića, formirana nakon ovih izbora, bila je koaliciona i prva demokratska vlada, a po svom sastavu predstavljala je kombinaciju političke i ekspertske vlade. Predsednik (DS) i sedam potpredsednika, činili su lideri stranaka (DSS, DA, ND, PDS, SD, SDU i SVM). Lideri nekih stranaka članica koalicije su „samo” ministri (Koalicija Vojvodina, DHSS, GSS) a ostale članove Vlade čini ekspertski deo zadužen za finansije, energetiku, privatizaciju, i ekonomske odnose sa inostranstvom.

7 Na izborima za Skupštinu Srbije održanim 28. decembra 2003. (proporcionalni izborni sistem, jedna izborna jedinica, izlaznost 57,72% ili 3.748.623 od 6.493.672 upisana birača) SRS je osvojio 82 mesta, DSS-53, DS-37, G17 Plus-34, SPO-NS-22, SPS – 22. Nakon izbora formirana je manjinska vlada sačinjena od koalicije DSS, G17 Plus, SPO-NS sa ukupno 109 od 250 poslanika sa podrškom SPS (plus 22 poslanika), što predstavlja 131 od 250 mesta. Premijer je postao V. Koštunica, predsednik DSS-a.

Tri izazova demokratskim vladama

Obe demokratske vlade imale su ozbiljnih pomaka u otvaranju zemlje, sprovođenju ekonomskih i političkih reformi, ali su (bile) suočene sa velikim izazovima. U vrlo kratkom vremenu nakon političkih promena 2000. kada je Vojislav Koštunica bio predsednik SRJ a Zoran Đinđić predsednik Vlade Srbije, naša zemlja je vraćena ili primljena u veliki broj međunarodnih organizacija i obnovila je diplomatske odnose sa većim brojem država⁸.

Prvi veliki izazov novim vlastima bila je saradnja sa Tribunalom u Hagu (Međunarodni krivični tribunal za područje bivše Jugoslavije – ICTY). Čitavo polje međunarodne saradnje za obe demokratske vlade bilo je i ostalo u senci saradnje sa Tribunalom. Đinđićeva vlada je uhapsila Miloševića u noći između 31. marta i 1. aprila 2001, a 28. juna je izvršena ekstradicija Hagu. Ovo pitanje je predstavljalo i povod za jedan od prvih nesporazuma na relaciji dve najveće partije članice DOS-a, DS-a i DSS-a. U međuvremenu, 11. aprila 2002. godine usvojen je Zakon o saradnji sa Haškim tribunalom koji je trasirao dobrovoljne predaje optuženih. Koštuničina vlada počela je mandat u atmosferi da je Hag „zadnja rupa na svirali” i da premijer nema vremena za specijalnog tužioca Karlu Del Ponte. Međutim, u okolnostima koje su prethodile objavljivanju Studije izvodljivosti EU, koja je pretpostavka za započinjanje pregovora o Sporazumu o asocijaciji i pridruživanju, intenzivirane su dobrovoljne predaje optuženih. Do objavljivanja Studije u aprilu 2005. godine 12 optuženih se dobrovoljno predalo Tribunalu. (Ovde je važno napomenuti da je podrška SPS-a manjinskoj vladi na početku bila uslovljena odvijanjem predaje haških optuženika.) Na činjenicu da su pojedine predaje bile „manje dobrovoljne”, kao kada je general policije Lukić u pidžami izveden iz bolnice i predat Tribunalu, socijalisti su „zažmurili”. Glavno pitanje za ovu koaliciju i ovu vladu ostaju preostalih devet optuženih, među kojima je najtraženiji general Mladić.

Čak i površni uvid u neminovnost saradnje obe vlade u kojima su ključnu ulogu imale DS i DSS ukazuje da je bilo nepotrebno i neproduk-

---

8 Najpre je 26. oktobra 2000. primljena u Pakt stabilnosti jugoistočne Evrope, 1. novembra u UN, 10. novembra je obnovljeno članstvo u OEBS-u, 17. novembra je obnovila diplomatske odnose sa SAD-om, Nemačkom, Francuskom i Velikom Britanijom, 20. decembra je postala član Međunarodnog monetarnog fonda, a aprila 2003. član Saveta Evrope.

tivno iscrpljivati energiju u međusobnom konfliktu, naročito ne oko pitanja oko kojeg nema suštinskih razlika.

Drugi veliki izazov novim vlastima predstavlja nerešen status Kosova i Metohije. Epilog katastrofalne Miloševićeve politike prema Kosovu je NATO bombardovanje 1999. Nakon Rezolucije 1244 Saveta bezbednosti UN i Vojno-tehničkog sporazuma iz Kumanova, KFOR i UNMIK vrše upravu nad Kosovom. Imajući u vidu neuspešnost misije⁹ UNMIK-a i KFOR-a, premijer Srbije Zoran Đinđić je decembra 2002. pokrenuo inicijativu da se počne sa raspravom o statusu Kosova. Šta je prethodilo ovoj inicijativi? Upravo sve češći zahtevi kosovskih Albanaca za nezavisnost i klizanje ove pokrajine u tom pravcu. Skupština Kosova je izglasala maja 2002. godine rezoluciju o nezavisnosti koju je Štajner (tadašnji administrator UN-a) suspendovao. Usledila je inicijativa američkih kongresmena (albanskih lobista) Henrija Hajda (republikanca iz Ilinoisa) i Toma Lantosa (demokrate iz Kalifornije), dvojice članova Komiteta za međunarodne odnose američkog Kongresa, sa predlogom rezolucije Predstavničkog doma, kojom se traži podrška nezavisnosti Kosova čim se u Pokrajini „razvije i konsoliduje demokratska samoupravna vlast”. Tu su i neki sasvim praktični razlozi. Srbija je neomeđena država. Ona mora da precizira i zaokruži svoje granice i suverenitet, što nije tako jednostavno s obzirom na prisustvo međunarodne administracije na Kosovu. Srbija prema Kosovu ima velike obaveze, a nema gotovo nikakva prava (suspendovana prava, ingerencije, suverenitet). Ova Đinđićeva inicijativa nije bila adekvatno praćena od strane, tada već opozicione, DSS i drugih stranaka. Danas kada se ubrzava proces pregovora o statusu Kosova, može se videti da je izgubljeno značajno vreme i da nije bilo razloga za nesporazume po ovom pitanju unutar novih vlasti, a pre svega između DS-a i DSS-a, onosno njihovih predsednika. Dokument Strategija za Kosovo i Metohiju Zorana Đinđića je, iako internog karaktera i nerazrađen, između ostalog sadržao: „više od pokrajine, manje od republike” (što podseća na današnje „više od autonomije, manje od nezavisnosti”) i „asimetrične veze sa Srbijom”, „mreže srpskih lokalnih struktura”, i „konstitutivnost srpske zajednice u poretku Kosova i Metohije” (Đinđić, 2003: 12–17). Nekoliko godina kasnije (2006) u nešto drukčijem obliku, primerenom novim okolnostima,

9 Više od 900 ubijenih lica, neizvesna sudbina 1.300 kidnapovanih i nestalih lica, za dve-tri godine od 250.000 raseljenog nealbanskog stanovništva vratilo se svega njih 250, nema elementarne slobode kretanja, česta isključenja struje naseljima pretežno nastanjenim Srbima.

sa sličnih pozicija, ulazi se u pregovore o statusu Kosova ubrazanim od strane „međunarodne zajednice”¹⁰.

Treći izazov novim vlastima predstavljaju odnosi sa Crnom Gorom. Nakon saveznih izbora vlada SRJ je formirana u koaliciji sa u Crnoj Gori opozicionom SNP. Time je sticajem zatečenih okolnosti nova vlast u Srbiji nastavila sa lošim odnosima sa vlastima Crne Gore, nasleđenim iz Miloševićevog perioda. Uz posredovanja visokog predstavnika EU usvojen je najpre Beogradski sporazum a potom i Ustavna povelja (stupila na snagu februara 2003.) čime se redefinišu odnosi dve republike, a naslednica SRJ je Državna zajednica Srbija i Crna Gora. Prema Ustavnoj povelji, tačnije Zakonu o sprovođenju Ustavne povelje, bilo je predviđeno da se u februaru 2005. održe neposredni izbori za parlament državne zajednice SRJ. U Crnoj Gori nije postojala volja za održavanjem ovih izbora, pa su crnogorske vlasti pokušale da problem reše odlaganjem izbora za godinu dana nakon planiranog referenduma o nezavisnosti u Crnoj Gori. Ovaj problem je rešen postizanjem dogovora o promeni Ustavne povelje (7. aprila 2005.) kojim je održavanje izbora za parlament državne zajednice SCG povezano sa održavanjem izbora u Srbiji, odnosno u Crnoj Gori. Ovaj dogovor je neposredno prethodio pozitivnoj oceni Studije izvodljivosti (12. aprila), čime je otvoren put započinjanju pregovora o Procesu stabilizacije i pridruživanja (proces je započet u decembru 2005.). Važno je naglasiti da sama Studija eksplicitno kaže da pregovori mogu biti prekinuti ukoliko se sa ispunjavanjem uslova ne bude nastavilo (Begović i Dilas, 2005: 370).

U kontekstu ova tri izazova novih vlasti važno je izvesti nekoliko zaključaka. Prvo, svi ovi izazovi i iskušenja, odnosno problemi, veoma su složeni; drugo, nijedan od ovih problema nije moguće rešiti nezavisno od ostalih strana u sporu (Kosovo, Crna Gora), a naročito bez učešća ili posredovanja „međunarodne zajednice”; treće, svako odlaganje rešavanja ovih pitanja košta sve skuplje, otežava nalaženje rešenja, te stoga liči na kupovinu vremena; četvrto; iako su birači u Srbiji osetljivi na ova pitanja,

10 Bliže o tome: 1. Plan Vlade Srbije za političko rešenje sadašnje situacije na Kosovu i Metohiji, <http://www.srbija.sr.gov.yu/kosovo-metohija/id=19840> (06.02.06), 2. Rezolucija Narodne skupštine Republike Srbije o mandatu za političke razgovore o budućem statusu Kosova i Metohije, http://www.srbija.sr.gov.yu/view_file.php?file_id=1589 (06.02.06) i 3. Deo platforme Republike Srbije i državne zajednice Srbije i Crne Gore za razgovore o budućem statusu Kosova i Metohije – pitanje decentralizacije, <http://www.srbija.sr.gov.yu/kosovo-metohija/index.php?id=43059>, (06.02.06)

ne sme se na njima graditi ili čuvati rejting, jer je konačan račun sve veći a temeljna pitanja zahtevaju visoku saglasnost; peto; razlike u pristupu rešavanju ovih pitanja između vodećih stranaka novih vlasti nisu toliko velike – više je reč o nijansama – a na tim razlikama i na odugovlačenju rešenja problema najviše profitiraju radikali.

Ovi problemi koji se drastično manifestuju na primeru Srbije nisu tipični samo za nas. Danas društvena odgovornost država ne prestaje pred nacionalnim granicama, već se pruža i preko njih. Na jednoj strani, građani mogu da pokrenu spor protiv sopstvene vlade kada krši njihova prava (Evropska unija), a na drugoj strani, međunarodni sudovi izvode na optuženičku klupu šefove država (slučaj Milošević). Ako su nekada međunarodne organizacije bile kreirane od strane država (članica) one danas kreiraju i same države. Danas države manje donose pravila igre, a više ih poštuju. One sprovode odluke međunarodnih organizacija. Gotovo ista stvar se može pročitati na dva različita načina. Prvi je Gidensov stav, po kojem, „građani uviđaju da političari imaju ograničenu moć pri rešavanju problema i kao rezultat toga gube veru u postojeće sisteme vladavine” (Gidens, 2003: 64–65). Drugi je stav Miroslava Pečujlića, po kome, „vlade više ne osećaju odgovornost prema građanima već isključivo prema nadnacionalnim organizacijama” (2002: 11). Autoritet države se rastače i pretače u nove forme društvenih organizacija kao nadnacionalnih tvorevina. Nenacionalne vlade postaju transmisioni mehanizmi, odnosno, „prenosne institucije u sendviču između moćnih lokalnih, regionalnih i globalnih mehanizama vladavine” (Gidens). Suverenost je danas podeljena između nacionalnih, internacionalnih i ponekad, regionalnih vlasti.

Izgradnja demokratske države i tržišne reforme

U većini postkomunističkih društava na dnevni red su se javljala pitanja izgradnje države (*state buildings*) i poboljšanja ekonomije. Uspešna demokratija zahteva funkcionalnu državu koja ima svoj suverenitet na određenoj teritoriji i čije su granice, vladajuća elita i osnovne institucije prihvaćene od njenog stanovništva. Svaki od ovih elemenata ima dovoljno razloga za preispitivanje; suverenitet i granice (Kosovo i Crna Gora), vladajuća elita i prihvaćenost od strane stanovništva. Kao što su Huan Linz i Alfred Stepan istakli u svojoj studiji o demokratskoj tranziciji i konsolidaciji, postojanje države (*stateness*) je suštinski preduslov demokratskog razvoja. „Bez države, kažu oni, ne može biti građana (državljana, *citizenship*); bez građana ne može biti demokratije” (navedeno prema Soldaro, 2004:

210). U Srbiji, ne samo da je država neomeđena i neizvesna, već se nazire proces njene dalje razgradnje (Kosovo i Metohija).

Razvijajući i konsolidujući nove demokratske političke sisteme, zemlje se suočavaju sa tri vrste problema: problemima tranzicije, kontekstualnim problemima i sistemskim problemima¹¹. Kontekstualni problemi izviru iz prirode društva, njegove ekonomije, kulture i istorije, što je karakteristično za određenu zemlju. Sistemski problemi su izvirali iz funkcionisanja demokratnog sistema u procesu konsolidacije i postizanja stabilnosti počev od donošenja odluka do legitimnosti.

U Istočnoj Evropi neophodno je bilo izvršiti promene u ekonomskoj strukturi što neminovno menja i socijalni profil ovih društava. Kako ističe Sorensen: „Tri osnovne ekonomske promene se moraju dogoditi da bi se ekonomija transformisala: 1. zatvorena ekonomija mora se integrisati u svetsko tržište; 2. centralno-planska mora postati tržišno orijentisana; i 3. društvena i državna svojina moraju preći u privatno vlasništvo” (Sorensen, 1998: 54). Ekonomske promene u Srbiji pratile su sve tri dimenzije. Ovo neminovno vodi ka posledicama u vidu stvaranja „dobitnika i gubitnika” tranzicije. Izlazak iz jednog naizgled harmoničnog i beskonfliktnog, a pre svega nekompetitivnog društva i sistema u kojem je administrativno i fiktivno garantovano radno mesto, izaziva strah i nepoverenje građana naviknutih na ušuškanost i uljuljkanost državnih jasala. Kratkoročno, ekonomska transformacija može izgledati kao dolina suza („*valley of tears*”). U svojinskoj transformaciji oni koji su bili bliži centrima moći mogli su prigrabiti za sebe veći deo plena. Neretko su u tome snalažljivije bile stare elite, jer su već imale izgrađenu infrastrukturu, veze i kanale. Po Bajmeu, „Menadžerskim privatizacijama postkomunistička je nomenklatura – a ne eksponenti mirnih revolucija svijeća – uveliko postala posjednik sredstava za proizvodnju. U tom je stanju stari dualizam prije glasio ‘populizam nasuprot tržišnom liberalizmu.’” (Beyme, 2002: 57). Stare elite su iskoristile svoje pozicije da se transformišu u nove,

---

11 „Problemi tranzicije neposredno su izvirali iz problema uspostavljanja novog ustavnog i izbornog sistema, uklanjanje proautoritarnih funkcionera i njihovu zamenu onima koji su skloni demokratiji, pozivanje ili modifikovanje zakona koji ne odgovaraju demokratiji, ukidanje ili drastičnu promenu autoritarnih institucija kao što je tajna policija i, u bivšim jednopartijskim sistemima, razdvajanje partijske i vladine svojine, funkcija i osoblja. U mnogim zemljama, dva ključna problema tranzicije odnosila su se na to 1. kako postupati sa autoritarnim funkcionerima koji su otvoreno kršili ljudska prava, ‘problem mučilaca’ i 2. kako smanjiti učešće vojske u politici i uspostaviti profesionalni obrazac civilno-vojnih odnosa, ‘pretorijanski problem.’” (Hantington, 2004: 166).

tržišno orijentisane, ekonomske i političke elite. Prethodne okolnosti u kojima je politička moć bila put do ekonomske moći išle su im na ruku, kao i nove okolnosti u kojima ekonomska moć može prokrciti puteve do političke vlasti. Građani su skloni zaboravu. Kako ističe B. Mijatović, poslovni ljudi prethodnog režima su se najpre pasivizirali, čekajući da prođe revolucionarna buka i trudeći se da sačuvaju sumnjivo stečena bogatstva, i dodaje: „Na žalost, ta važna prilika za reforme bez otpora i uticaja poslovnog sveta tek je delimično iskorišćena, a protokom vremena došlo je do konsolidacije poslovnih ljudi i čvrstog povezivanja sa politikom i političarima na vlasti” (2005: 27). Stari oligarsi postaju novi vlasnici enormnog bogatstva. Administrativno-birokratske i bezbednosne strukture povezane su kao zmiје u spletove čuvajući stečene pozicije. Tako su snage prošlosti postale kreatori budućnosti. Ponikli u ratnom profiterstvu, došli iz sive zone kriminala, šverca nafte, cigareta, oružja, oni sada uspostavljaju standarde i u novim okolnostima deluju na nov način, čak osnivaju i svoje stranke. Tržišna ekonomija funkcioniše samo u neophodnom institucionalnom i pravnom okviru.

(Ne)institucionalizovanost partijskog sistema i slabosti parlamenta Srbije

Partijski sistem sa nižim stepenom institucionalizacije karakteriše slaba regularnost (modela i pravila) partijske kompeticije, slaba ukorenjenost partija u društvo, slaba usklađenost legitimnosti partija i izbora, slabija partijska organizacija sa čestom dominacijom partijskih lidera (Mainwaring, 1998: 71). Kao jedan od uslova konsolidovanog partijskog sistema smatra se postojanje jasne linije socijalnih rascepa. Promenama u Južnoj Evropi posle 1974. i u Istočnoj Evropi posle 1989. te linije su se činile nejasnim pa su ih zamenili klijentelizam i pokroviteljstvo. Neki tradicionalni sukobi izgubili su na važnosti. Zbog urbanizacije sukob selo–grad, i zbog sekularizacije sukob crkva–laička država. U Istočnoj Evropi se u početku sukob rad–kapital nije jasno izražavao jer su u prvoj fazi demokratske tranzicije interesi kapitala manje bili prisutni u politici usled zaokupljenosti svojim utemeljenjem u privrednim sferama. Nakon toga su se vraćali na scenu. Ni interesi radnika nisu precizno i jasno bili zastupljeni. Deo razloga je ostao na ruševinama prethodnog režima (komunizma/socijalizma) a nije oblikovana neka vrsta trajnijeg socijalnog dijaloga niti čvršćeg socijalnog ugovora. Skala levo–desno, u postkomunističkim društvima mnogo se teže identifikuje i oblikuje. U ovim zemljama postoji stara levica koja je dugo uzurpirala ovaj pojam i nova koja joj je to monopolsanje osporavala. Komunisti su se vratili na vlast u Latviji (1992), Poljskoj

(1993), Mađarskoj (1994) ili Estoniji (1995). Vraćanje komunista na vlast povezuje se sa kontinuitetom elita i političkih snaga. Bajme nas podseća da do toga nije dolazilo nakon promena u fašističkoj Nemačkoj i Italiji jer stare elite nisu imale kontinuiteta (Bayme, 2002: 146).

Sa konsolidacijom partijskog sistema više dolazi do izražaja i skala levo-desno. Obe vlade u Srbiji nakon političkih promena sprovodile su kombinaciju liberalnih i socijaldemokratskih politika, kao i u mnogim drugim zemljama u tranziciji. Sukob između nacionalista i zapadnjaka, odnosno između starog i novog režima, dugo će predstavljati osnovnu liniju rascepa u novim partijskim sistemima. Kao i u drugim postkomunističkim društvima i u Srbiji je nakon političkih promena došlo je do polarizacije na one proevropski orijentisane, opredeljene za integraciju sa zapadom (EU, NATO), i one koji su osporavali legitimnost političkih promena i bili protiv ovih procesa. Druga vlada uz podršku SPS-a, kao partije staroga režima, relativizovala je ovu podelu. Vredi podsetiti da je DSS, koja čini okosnicu druge demokratske vlade, bila jedina relevantna demokratska stranka koja tokom devedesetih pre političkih promena 2000, nije koketirala ni saradivala, odnosno ulazila u koaliciju ili koalicionu vladu sa partijama starog režima. Posle 5. oktobra DSS se pokazala najotvorenija, kako za bivše članove i simpatizere SPS-a, tako i izborom vlade na podršku socijalista. Time je značajno relativizovana, do tada oštrija linija između partija starog i novog režima. Konsolidovanje novih partijskih sistema u ovom delu sveta, pokazalo je da zavisi i od obrazaca ulaženja u koalicije. Na početku je dominirao princip – „jedna lista protiv komunista”. Tamo gde su se postkomunisti socijaldemokratizovali, priznata im je koaliciona sposobnost uprkos svim rezervama kod mnogih birača (Bayme, 2002: 156). To se ne može sa sigurnošću tvrditi za bivše komuniste u Srbiji.

Jedno od pitanja sa kojima su se suočila gotovo sva postkomunistička društva bilo je pitanje pravde¹². U Srbiji pravda nije namirena.

12 Taj problem slikovito opisuje Huntington: „Privođenje pravdi činovnika autoritarnih režima koji su počinili zločine dovodi do nekih neospornih zaključaka. Pravda je bila u funkciji političke vlasti. Zvaničnici jakih autoritarnih režima koji su se dobrovoljno povukli nisu bili proganjani; zvaničnici slabih autoritarnih režima koji su se srušili bili su kažnjeni ako ih je nova vlada bez odlaganja gonila. „Pravda, primetio je Ernesto Sabato, „deluje na taj način. Ona je spora. Brza pravda pripada jedino autoritarnim i despotskim sistemima”. On nije bio u pravu. Demokratska pravda ne može biti pravda po kratkom postupku kao u slučaju Čaušeskua, ali ne sme biti ni spora. Podrška i ozlojeđenost naroda, koji su nužni da pravda postane politička stvarnost blede; diskreditovane grupe povezane sa autoritarnim režimom ponovo uspostavljaju svoju legitimnost. U novim demokratskim režimima do pravde se ili dolazi brzo ili se uopšte ne dolazi” (2002: 179–180).

Konačno, demokratska legitimacija novih poredaka ne ogleda se samo u načinu njihovog izbora, već i u načinu vladanja. Nakon turbulentnosti u fazi konsolidacije, stabilnost vlade ima posebno veliku vrednost u novim demokratijama. U centru pažnje je odnos između efikasnosti novih demokratskih vlada i njihove legitimnosti, odnosno, stepen u kome elite i javnost veruju u vrednost demokratskog sistema. U suštinski pesimističkom stavu o tom odnosu, Dajmond, Linc i Lipset su smatrali da je glavni razlog nestabilnosti demokratskih i drugih režima u trećem talasu demokratizacije bio „spoj i međudejstvo niske legitimnosti i niske efikasnosti”. Stabilnost demokratskih režima zavisi od sposobnosti političkih elita da se zajedno nose sa problemima društva i da se uzdrže od toga da te probleme iskoriste za svoje neposredne materijalne i političke interese od toga koliko je javnost u stanju da pravi razliku između režima i vlade ili vladara. Kako ističe Hantington, „demokratije postaju konsolidovane kada ljudi nauče da je demokratija rešenje za problem tiranije, ali ne nužno i za sve ostalo” (Hantington, 2004: 203).

Česti konflikti glavnih političkih aktera, naročito među partijama koje su zajedno dovele do političkih promena, otvaranje, ali i ne zatvaranje brojnih afera, nezadovoljstvo brzinom sprovođenja demokratskih reformi i neispunjenim obećanjima vodilo je razočarenju građana. Ono se manifestovalo na različite načine: od rezignacije, cinizma i povlačenja iz politike, preko smanjenja izlaska na izbore do opadanja učestvovanja u politici. Porast apstinencije (čije tendencije zapažamo u istraživanjima) ide na ruku radikalima. Razočarenje se manifestovalo u reakciji protiv onih na vlasti, ali je poprimalo oblik i razočarenja u demokratiju. Kako to opisuje Hantington, „razočarenje u demokratiju ponekad proizvodi reakciju uperenu protiv establišmenta. U tom slučaju, glasači ne samo da odbacuju partiju na vlasti nego i glavnu alternativnu partiju ili grupu unutar političkog establišmenta i svoju podršku daju političkom autsajderu” (isto, 206).

Parlament igra veoma važnu ulogu u procesu demokratske tranzicije i konsolidacije. Kako komentariše Sodaro, „engleski parlament je istorijska paradigma kako institucije mogu igrati ulogu „inkubatora demokratije” (Sodaro, 2004: 208). Parlament Srbije je prethodnih godina upravo bio jedna od slabijih tačaka demokratizacije. Navešćemo brojne razloge koji porvrđuju ovu konstataciju. Narodna skupština Srbije povremeno poprima obrise teatra apsurdna: često menjanje personalnog i partijskog sastava parlamenta; veliki broj verifikovanih mandata; pojedine stranke su postale parlamentarne i bez izbora; česta trgovina mandatima; glasanje iz inostranstva; dugo čekanje nekih sistemskih zakona; nevidljivi rad skupštinskih odbora.

Na poziciju partija u parlamentu Srbije snažno su uticala dva pravna rešenja. Reč je o jednom zakonu (o izboru narodnih poslanika) – koji je omogućavao da partija može imenovati jednu trećinu poslanika i jednoj odluci Ustavnog suda Srbije (27. maja 2003) po kojoj su poslanici vlasnici poslaničkog mandata. U neinstitucionalizovanom partijskom sistemu, političari često menjaju partiju. U Srbiji su transferi poslanika postali redovna pojava. O tome govore brojni primeri¹³. Pomenutom odlukom Ustavnog suda Srbije, odredbe člana 88. Zakona o izboru narodnih poslanika nisu u skladu sa Ustavom. Po toj odredbi poslaniku je prestajao mandat ako mu prestane članstvo u stranci ili koaliciji na čijoj listi je izabran za poslanika. Ovom odlukom Ustavnog suda poslanici raspoložu svojim mandatom što im je olakšalo prelasku u druge partije, odnosno poslaničke klubove.

Dva puta su na delu bila oduzimanja mandata. Jednom DOS (DS i ostali) DSS-u, a drugi put DSS i ostali DS-u. Dva puta se u Skupštini Srbije glasalo iz inostranstva; jednom iz Grčke – Soluna, drugi put iz Turske – Bodruma. Tri do četiri puta su uz izvesne nijanse, partije bez izbora postale parlamentarne stranke. Jednom G17 Plus, drugi put SPO, treći put Pokret snaga Srbije. U ovom pogledu specifičan je slučaj nastao nakon ujedinjenja SDP-a i DA, pri čemu ova partija ima tri poslanika, iako je SDP te poslanike dobio na listi G17 Plus a DA na izborima nije prošla cenzus od 5%.

Parlament koji po Ustavu ima 250 poslanika, imao je u pojedinim fazama 308 verifikovanih mandata (2002–2003). Osim toga, brzo izglasavanje zakona, dugo čekanje nekoliko sistemskih zakona, nevidljivi rad

13 Početkom aprila 2003. tri poslanika Nove Srbije (Marko Petrović, Dragan Kovačević i Miomir Tadić) i dva iz poslaničkog kluba Stranke srpskog jedinstva (Živko Selaković, predsednik Seljačke stranke Srbije i Đuro Popović, predsednik Penzionerske stranke Srbije) oformili su svoj klub u parlamentu pod nazivom „Srbija”; SPO je postao parlamentarna stranka u julu 2003. posle „preleta” poslanika Tomislava Kitanovića iz DSS-a; u poslanički klub DHSS prešao je Vlastimir Budimirović, koji je prebegao iz Građanskog saveza; U oktobru 2003. godine u parlament je ušao i G17 plus, jer je nekadašnji poslanik Koalicije „Vojvodina” sa liste DOS-a, Sredoje Mihajlov, postao član G 17 Plus; u maju 2005. poslanik SRS-a Živadin Lekić je prešao u Pokret snaga Srbije biznismena Bogoljuba Karića koja je do tog momenta bila vanparlamentarna stranka. Iz SSJ-a u DOS su prešla dva poslника – u Batićevu DHSS prešao je Slobodan Pantelić, a Milan Todorović u DS; Jon Čizmaš, načelnik južnobanatskog okruga, jednog od najvećih u Srbiji, u avgustu 2003. otkazao je poslušnost Draganu Veselinovu, odrekao se njegove Koalicije „Vojvodina” i prešao u DHSS. Narodni poslanik DSS-a Dragiša Đoković iz Kosovske Mitrovice u novembru 2004. prešao je u poslanički klub DS (Vreme, broj 751, 26. maj 2005).

skupštinskih odbora, opstrukcija rada parlamenta i obustava rada na nekoliko meseci daju rđavu sliku srpskog parlamentarnog života.

Dva drastična primera govore o izrazitoj nestabilnosti biračkog tela i neinstitucionalizovanosti partija. Prvi primer, kada je 2000. godine SPS od 24. septembra do 23. decembra, za samo dva meseca, ostao bez milion glasova nakon poraza Miloševića, tadašnjeg predsednika ove partije na predsedničkim izborima¹⁴. Drugi primer je osvajanje 568.691 glasa od strane Bogoljuba Karića na predsedničkim izborima, a onda i ulazak u vlast u Vojvodini i u mnogim opštinama nakon lokalnih izbora njegove partije Pokret snaga Srbije.

Predsednici partija se dugo zadržavaju na svojim čelnim pozicijama. Registrovanje partija imalo je oblike registrovanja svojih privatnih firmi (100 prikupljenih potpisa) i okruživanje poverljivim ljudima. Uz to i suzbijanje konkurencije i protivkandidata u stranci, opstajanje na vlasti uprkos brojnim porazima na izborima, apsolutna moć u donošenju odluka i u interpretaciji partijskog programa, kontrola izbornih lista i izabranih poslanika. Lideri četiri relevantne stranke: SRS, SPS, SPO i DSS su predsednici svojih partija od osnivanja.

Uprkos brojnim slabostima, partije i partijski sistem Srbije pokazuju izvesne tendencije ka konsolidaciji i institucionalizaciji. To se može ilustrovati: prvo, postepenim ograničavanjem moći partijskih vođa u korist članstva; drugo, smanjivanjem broja partija, odnosno, tendencijom od ekstremnog ka umerenom višepartizmu; i, treće, opadanjem partijskog članstva slično drugim zemljama ovog dela sveta (Vladimir Goati). Otežavajuća okolnost za delovanje političkih partija u Srbiji ostaje „populistička nit” u našoj demokratiji. Kako navodi Goati: „negativne ocene partija imaju snažne korene i u dubljim slojevima tradicionalne političke kulture koja visoko vrednuje jedinstvo i slogu i koja, zbog čega, višepartizam smatra jednim od glavnih uzroka podela i sukoba” (Goati, 2004: 188). Previđa se da je odsustvo pravih alternativa, na osnovu kojih se građani opredeljuju na izborima, pogubno za demokratiju. Uprkos izvesnim sumnjama građana, „partije su nužan, iako ne idealan instrument demokratije” (isto, 189).

Pobeda Borisa Tadića (DS) nad Tomislavom Nikolićem (SRS) na predsedničkim izborima 2004. je potvrdila (kao i pobeda DOS-a 2000.), da „demokrate” mogu pobediti samo ujedinjeni. U okolnostima kohabitacije

¹⁴ Za samo dva meseca od 24. septembra do 23. decembra, SPS je izgubio 1.016.996 glasova (od izbora za Saveznu Skupštinu 1.532.841 glasova do 515.845 glasova na izborima za Skupštinu Srbije).

(šire u Orlović, 2005) između predsednika Vlade Srbije Vojislava Koštunice i predsednika Republike Srbije, Borisa Tadića ima indicija da je konsenzus između DS-a i DSS-a moguć, ali i da ove partije mogu tražiti koalicione partnere među partijama koje su im programski mnogo udaljenije.

Zaključak

Kada se govori o minimalnom konceptu demokratije, obično se koristi termin izborna demokratija. To znači da su u „novim demokratijama” nakon jednopartijskih, vojnih ili ličnih diktatura usledile promene u smislu da ovi režimi sada imaju neku formu pluralizma, međupartijske kompeticije i izbora, ali još uvek nema dovoljno osnova da se u potpunosti mogu smatrati demokratskim režimima. U njima se održavaju periodični izbori kako bi se zadovoljili interni ili eksterni faktori i zadobila nekakva demokratska legitimacija. Međutim, bez ostalih elemenata demokratskog konstitucionalizma (shvaćenog mnogo šire od ustava) kao što su vladavina prava, politička odgovornost i javna deliberacija, dosadašnji učinci ostaju dokinuti i nedovoljni. Nakon pet godina od smene staroga režima ishod demokratizacija Srbije je u rasponu „više od izborne, manje od konsolidovane demokratije”.

Konsolidacija nastaje kada se više ne može zamisliti povratak autoritarne vlasti i kada demokratija postane „jedina igra u gradu” („*the only game in town*”). Slabosti demokratizacije idu na ruku radikalizaciji. Kako nas podseća Vojislav Stanovčić, s obzirom da „svako društvo ima snage koje naginju autoritarizmu i ideologije koje takve zahteve racionalizuju” (2003: 147), na nama je da umemo da ih prepoznamo i da im se na valjan način suprostavimo, odnosno, pružimo otpor. Upravo ono što, kako smatra Leo Štraus, u XX veku nismo umeli.

Od toga koliko budemo umeli da prepoznamo ove tendencije i uspeti da im se odupremo, umnogome će zavistiti demokratska konsolidacija Srbije u narednom periodu.

LITERATURA:

- Beyme Klaus Von, (2002), *Transformacija političkih stranaka*, FPN, Zagreb
- Begović Boris i Milica Đilas, (2005), „Međunarodni odnosi”, u *Četiri godine tranzicije u Srbiji*, grupa autora, Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd
- Gidens Entoni, (2003), *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Beograd
- Goati Vladimir, (2004), *Partije i partijski sistem u Srbiji*, Odbor za građansku inicijativu i OGI CENTAR, Niš
- Huntigton Samuel P., (2004), *Treći talas, demokratizacija na izmaku dvadesetog veka*, Politička kultura – Zagreb i CID – Podgorica
- Mainwaring Scott, (1998), „Party Systems in the Third Wave”, *Journal of Democracy*, 3:67-82
- Mijatović Boško, (2005), „Opšti pregled tranzicije u Srbiji”, u *Četiri godine tranzicije u Srbiji*, grupa autora, Centar za liberalno demokratske studije, Beograd
- Orlović Slaviša, (2002), *Političke partije i moć*, Jugoslovensko udruženje za političke nauke i Čigoja štampa, Beograd, 2002
- Orlović Slaviša, (2005), „Polupredsednički sistem i partijski sistem Srbije”, u *Političke stranke u Srbiji, struktura i funkcionisanje*, urednik Zoran Lutovac, Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka, Beograd
- Pavlović Vukašin, (2004) *Civilno društvo i demokratija*, Udruženje za političke nauke Srbije i Crne Gore, Čigoja štampa, Građanske inicijative, Fakultet političkih nauka, Beograd
- Pečujlić Miroslav, (2002), *Globalizacija, dva lica sveta*, Beograd: Gutembergova galaksija
- Podunavac Milan, (2005), „Srbija između diktature i demokratije”, u *„5 godina tranzicije u Srbiji”*, grupa autora, Socijaldemokratski klub i Friedrich Ebert Stiftung, Beograd
- Sodaro Michael J., (2004), *Comparative Politics, A Global Introduction*, McGraw-Hill, New York,
- Sorensen George, (1998), *Democracy and Democratization, Process and prospects in a Changing World*, Westview Press, A Member of Perseus Books, L.L.C.
- Stanović Vojislav, (2003), *Vlast i sloboda*, Udruženje za političke nauke i Čigoja štampa, Beograd
- Vasić Miloš, (2005), „Organizovani kriminal u Srbiji 2000-2005.”, u *„5 godina tranzicije u Srbiji”*, grupa autora, Socijaldemokratski klub i Friedrich Ebert Stiftung, Beograd
- Đinđić Zoran, (2003), *Zoran Đinđić o Kosovu i Metohiji*, Udruženje građana „Cer”, Beograd

RADOVAN MARJANOVIĆ,
Viša ekonomska škola, Valjevo

„Državu i njene institucije“ prepustimo Englezima. Nama trebaju socijalne institucije!

Da nemamo institucije ili ih imamo ali ne i vladavinu institucija (kako ih onda imamo?), skoro da je predmet opšteg slaganja. A imamo li rad na njihovom nastajanju? Imamo li potrebu za njima, dovoljno jaku da nagoni na rad? I imamo li je „na obe strane”, pošto institucija kao relativno trajno strukturirana celina uloga, odnosa i normi, preko kojih i u skladu sa kojima ljudi zadovoljavaju bitne ili bar značajne *individualne i društvene potrebe* (Fičer), služi individuama i društvu? Pogledajmo to, detaljnije.

Šta je socijalna institucija, i čemu služi?

Kao javni sistem pravila kojim se određuju poslovi i položaji, sa odgovarajućim pravima i dužnostima, moćima i zaštitom (Rogs), stvarna institucija služi *svima*, i tada su za njeno postojanje odgovorni svi! Ona je niz i red organizovanih načina ponašanja ili delovanja; vrsta, način igi oblik, na koji se neka društvena delatnost *mora* obavljati (Kenig). Ne radi pukog obavljanja, već radi *nastanka i opstanka sistema!* „Stabilan sistem” postoji samo kada su vrednosti institucionalizovane, a ponašanje strukturirano u njihovim okvirima. Tek institucionalizovanje individualnom i grupnom životu daje *stabilnost*. Institucija je zato i kompleks ponovljivih i integrisanih uloga, bitnih za strukturu socijalnog sistema. Ona nastaje zato da bi se utvrdile (institucionagizovale) izvesne uloge, one koje su u jednom društvu *od strateškog značaja* (Parsons). Otuda fundamentalni element institucija moraju biti *kolektivne predstave, verovanja i sistemi vrednosti* (Diverže). Bez njih, institucija nije institucija!

Institucionalizovanje čak i individualne, socijalne i geografske mobilnosti (Bel), otuda nije luksuz, već nešto normalno i poželjno. To je, u

slučaju vladavine prava, na primer, podsticanje i obezbeđivanje *legitimnih očekivanja* (Rogs), omogućavanje *uzajamnog slaganja ponašanja* čime se otvaraju šanse *konsenzusu* (Luman). Time se podiže *brana grupnim i individualnim interesima* na štetu društvenih, ali i društvenim na štetu individualnih. Zato je čovek instituciji *podređen*, zato ona pojedincu utiskuje svoj pečat i menja njegov spoljašnji i unutrašnji život (Gert i Mils). Ali zato joj se i dobrovoljno podređuje, zato je *interiorizuje*! Pogotovu što je njoj podređeno i društvo, odnosno oni koji istupaju u njeno ime (država).

Socijalne institucije nema bez nekog *societas*.

A „Mi” i „Oni”, jedni pored i protiv drugih, nisu *societas*!

Institucija služi sistemu, ali iz njenih karakteristika sledi da je njena bitna pretpostavka izvestan *sistem*! Uprkos svim razlikama, pripadnici sistema moraju se osećati pripadnicima *nečeg zajedničkog*, i posedovati „Misesvost”. Bez nje, „kolektivne predstave” nisu moguće! Pluragitet društvenih krugova kojima svako od nas pripada i ta pluralnost kao uslov postepenog oslobađanja pojedinaca (Zimel), s tim se ni najmanje ne kosi. Naprotiv! Kod nas „sistema” nije bilo pre pet godina, a danas ga ima još manje. Koliko je samo „Mi” nastalo iz prvobitne demokratske stranke, a proces teče li teče? „Istorijsko pomirenje”, kod onih koji su uopšte na njemu nastojali, shvaćeno je kao „naša” rehabilitacija a „njihova” diskvalifikacija. Od upravo pomenutog ili onog Kenigovog „mora”, nema ništa. „Mora samo da se umre”, a radi se samo da nešto moraju „Oni”. Nema spremnosti da se govori *u svoje ime* ili ime svoje grupe, samim tim da se priznaju ostali i da se radi na uskladjivanju ličnih i grupnih interesa, izgradnji društvenog umesto nametanja partikularno-društvenog. Nema napuštanja obaveznog „Svi, svi!”, ili kvazilogičkih tehnika argumentacije tipa: „Svi...”, odnosno „Niko...”. Ili dodatnog, za svaki slučaj, „normalni, razumni, dobronamerani, naši”! Nema govora o „kolektivnom”, ako ono obuhvata *divinizovano „Mi” i dijabolizovano „Oni”* (Kajoa). Nema govora o radu na njegovom nastajanju, jer takav rad znači *usaglašavanje, kompromis, uzajamno popuštanje*. Nikako dominaciju na jednoj, i čekanje prilike za „revans”, na drugoj strani. I unutar fiksiranih granica, koje se ne mogu menjati svaki čas!

U takvoj situaciji, od institucije koja je i ukupnost društvenih pravila za ispunjavanje nekog kolektivnog interesa, na neki način personifikovana (Oriju), moguća je samo personifikacija. Zapravo bar dve, suprotstavljene! Nemogući su „stabilni i trajni obrasci”, nemoguće je „legitimno” (institucija kao oblik svesno uobličениh ili planski nastalih, stabilnih i trajnih obrazaca

ljudskih odnosa, koji u jednom društvu važe kao legitimni (po Karl-Hajnc Hilmanu). Nemoguće je „stabilno”, pored pomenutog i zbog vladavine nestabilnih koalicija! Nemoguća je „brana”, jer se ista želi samo za „njihovo”. Nema govora o „predvidljivosti ponašanja”, jer ona onemogućuje *subjektivizam i voluntarizam*. Na primer, istovremeno imenovanje i neimenovanje poslanika za zamenike ministara, to da jesu i nisu imaoi svojih mandata. Poveravanje mandata lideru bliske partije, pre nego što je poveren lideru daleke ali koja ima najviše poslanika i pre nego što je pokušao obezbediti skupštinsku većinu, postizborne koalicije nespojive sa predizbornim obećanjima na osnovu kojih su dobijeni mandati. I tako dalje, i tome slično.

Koliko je i da li je uopšte, država socijalna institucija?

Teorijski (Marks, Gumplovic, Niče...), i na osnovu onog što gledamo, država je pre aparat za držanje u pokornosti potčinjene klase, čak naroda, ili aparat za sticanje privilegija, nego institucija. Moć može ograničavati samo druga moć, a takvu moć kao što je država, samo društvo. Država je ograničena, pravna..., samo ako je *socijalna institucija*. I obrnuto, *pravna država* jeste socijalna institucija.

Kad je to, ne računajući kratke i retke intervale, država bila kod nas? Vekovima smo imali „njihovu državu”, klasičnu državu osvajača. Zatim je došla država koja je bila „naša” za jedan deo, a „njihova” za drugi deo društva. Nikako samo u socijalizmu, nego i posle njega ili danas! Pretpostavka o državi kao servisu građana ili socijalnoj instituciji, i njenim institucijama kao posebnim slučajevima pomenutog, kod nas je neodrživa koliko i u vreme Tita! *Partijska država* nije izuzetak vezan za to vreme, nego pravilo. Kmet Siman, paradigma je političara kod nas! *Spoils system* je na delu više nego tamo gde je nastao, političke partije organizacije su zainteresovane isključivo za „lov na radna mesta”, te preinačuju svoje konkretne programe zavisno od glasova koje treba osvojiti (Veber), „funkcije” se dele i uzimaju više i češće nego ikada. Odgovornost institucija države i nje same, otuda je prema partiji a ne prema društvu. „država čitavog naroda”, nije manje floskula od „partije čitavog naroda”. „predsednik svih građana”, takodje je floskula. On ne samo što je predsednik jedne partije (a zna se šta znači *pars, partis*), nego je biran od strane *tanke većine druge tanke većine* (izašlih na izbore). Vidi se i kojim (čijim, kakvim) ljudima se okružuje. I ne okružuje! Kao da je Niče naš čovek ili kao da je u vidu imao našu državu, rekavši da je: „Najhladnija od svih hladnih nemani, koja hladno laže i laž izlazi iz njenih usta: Ja, država, ja sam narod!”

Država je organizacija, a svakoj organizaciji *vlastito održanje i jačanje* postaje važnijim ciljem od onog radi koga je nastala. Nužno, jer je organizacija, aparat, servis..., jedne partije, kojima se suprotstavljaju druge partije. Ukoliko je aparat koalicije partija, još je gore. Njene institucije, to su isto. Odakle su ljudi na njihovim čelnim mestima, i zašto odlaze s njih u slučaju promene na vrhu države? Od pokojnog Djindjića njegovi prave instituciju iz marketinških razloga, a on je bio samo političar. Uopšte nije bio oslobođen subjektivizma i interesa svoje partije (da ostane na vlasti), i na štetu interesa društva. Setimo se načina na koji je u sekularnoj državi, bez promene Ustava, bez amandmana ili ustavnog zakona, u državne škole uveo veronauku! Ovi danas, idu dalje. Hapšenje člana Vrhovnog suda i zamenika Specijalnog tužioca, sama sumnja u njih, slučaj nekadašnjeg načelnika generalštaba, vrhunac su *nepostojanja pomenutih instanci države*, kao institucija! Nazivanje instanci trenutne koalicije institucijama, proklamovanje je postojećim onoga što tek treba da nastane. A na čijem se nastajanju i ne radi. Specijalno od onih koji su za to najviše pozvani, predsednika Republike i Vlade. Mada najviši funkcioneri Republike, zakleti da čuvaju njen Ustav, Tadić i Koštunica, čine *veleizdaju*, ne reagujući na pokušaje ukidanja Republike, nego i uključujući se u njih! (Odlazjenje na proslavu rođendana prestolonaslednika ranije a sada nepostojeće države, pretendenta na nepostojeći presto postojeće države-Republike, i uz angažovanje pitomaca njene vojne akademije). Primeri stavljanja partijskog iznad državnog, svakodnevna su pojava. (Imenovanje čoveka iz svoje partije na ministarsko ili ambadorsko mesto, uprkos „flekama” u biografiji, umesto čoveka bez njih ali iz druge partije ili vanpartijskog). Nije važno *protiv koga pa i čega* je neko. Važno je *za šta* je! Ali za postojanje i vladavinu institucija, još je važnije *kako* je „protiv”, odnosno „za”! Ne zaboravimo da je demokratija, pored ostalog, vladavina *procedure*! Poštuje li se Ustavna povelja, odnosno dogovor Republika o podeli ministarskih mesta? Hapšenje pa oslobađanje, tužbe i kontra-tužbe, krupne afere koje se ne završavaju institucionalno (sudskom osudom ili oslobađanjem), smene i postavljenja bez stvarnog obrazloženja..., stalno doprinose razaranju one sirotinje koju imamo od institucija!

Interese društva koje zadovoljava institucija, legitimno i legalno artikuliše politička elita

Legalno je sve što *država* radi a što nelegalnim ne proglasi njen Ustavni sud, uključujući i ukidanje ustava! (Kožev kaže da „ustav nema ničeg pravnog. To je *čisto pogitički zakon*, koji država, to jest Vlada, stvara po

svojoj volji i isto tako ga menja”). Legalno je i njeno govorenje u ime društva, uključujući artikulaciju njegovih interesa. Ispoljenih i neispoljenih, sadašnjih i budućih, uz referendumsko mišljenje građana ili bez njega! Ali nije i legitimno ako ga većina građana ne odobrava, a ona sama ne uspeva da im to valjano obrazloži. (U pomenutom slučaju, radi donošenja novog ustava). Zauzvrat, legitimno je svačije artikulisanje interesa društva. Medjutim, ukoliko ga ne odobrava makar onaj procenat građana koji je minimalan za ulazak u parlament, ono ostaje nečija „privatna stvar”, makar dolazilo i od strane partija kao istinskih subjekata političkog života. A legalnim postaje ukoliko ga država autorizuje, ili se onaj čije je konstituiše kao država (dodje na vlast u državi).

Bilo da je vlast bilo da je opozicija, malo je verovatno da će „preten- dent na artikulisanje interesa društva” legitimitet steći ako se ponaša *nepredvidljivo*, ili primenjuje *različite aršine* u istom slučaju. A to je kod nas, i u slučaju države i opozicije, stalna praksa! Zakon o vojnoj obavezi važi i ne važi, zavisno od toga da li je u pitanju „zaslužan” ili „nezaslužan”. A kakav je ko, ne određuje se zakonom, nego „odokativno”! Nenastavnim radnicima u visokom i višem školstvu, na primer, koji *ispunjavaju oba uslova* za odlazak u penziju, država nudi po 100. evra za godinu radnog staža, za naše prilike sasvim pristojno, da odu u penziju?! Isti iznos nudi i onima koji do penzije imaju ko zna koliko godina, ali uz prihvatanje pismene obaveze da sledećih deset godina neće konkurisati za radno mesto, kod korisnika budžetskih sredstava?! Unutarpartijski problem poslanika (je li bio u Skupštini ili na getovanju), ne rešava partija, prepuštajući ga pretrpanom i sporom sudu. Ali zato se stvari iz sudske nadležnosti, stalno svojataju od strane skoro svih partija... Odgovarajući poslanici vladajuće koalicije, čak i vladini funkcioneri, istovremeno su pokušavali da budu i opozicionari. „Mož’ da bidne, al’ ne mora da znači!”

Ali, da bi država ili vlast bili „servis naroda”, potrebno je još nešto, o čemu će kasnije biti više govora. Zasad, treba da je servisom shvata narod, i da praktičnim činovima potvrđuje takvo shvatanje!

Pitanje je „samo”, kako politička elita pristupa pomenutom artikulisanju!

Što naša politička elita nije stvorila od države instituciju, sasvim je razumljivo. Postpetooktobarskoj i revolucionarnoj eliti država nije cilj nego sredstvo. Ona se državom morala *služiti*, radi ostvarenja dobro poznatih i stalno pominjanih ciljeva centralna je uloga političkih institucija u socijal-

noj reformi. Druga je stvar ako na tom stvaranju i *ne radi*, ako ga nema među stvarnim ciljevima!

Izgleda da je upravo to slučaj, proteklih pet godina! Ništa neobično, načelo razlikovanja zahteva da viša očekivanja onih u boljem položaju doprinose izgledima onih u najgorem položaju (Rols). Ali ovo je jedno od načega *pravde*, a pravda je uvek više „regulativna ideja” nego stvarnost! Samo elita koja u vidu ima i pravdu i *elitno se ponaša*, u ovom slučaju *državnici* a ne samo političari, ima u vidu opšte interese. Nikako „očevi nacija” i „vodje” koji kao političari nisu u stanju da „svakog dana i svakog sata u sebi pobjedjuju jednog prostog, posve ljudskog neprijatelja: *najobičniju taštinu*”, ostajući „sitni arivisti koji se samo brinu za sadašnjost, žive za svoju stvar i nastoje da izvrše svoje delo” (Veber). Kakvo crno „elitno ponašanje”, ako se pojedincima iz vlasti sve mora gledati kroz prste, kako bismo imali „stabilnost vlade” pred pregovore o Kosmetu? (Intelektualac Vladeta Janković, obavezan je da govori istinu! A što je istina da smo uvek u „istorijskim trenucima” koji za kasnije ostavljaju mnogo šta važno, on nije kriv). Bez elitnog ponašanja elite nemoguća je *istinska javnost*, i kontrola elite od strane javnosti. „Obična” elita ne želi bilo čemu da se podređuje. Ne želeći ni da sa nekim deli moć pristupa *unifikaciji elite* (koja je jedna od smrtnih opasnosti demokratije), pridružujući sebi ostale elite. Da bi kontrolisala i koristila intelektualnu ili se legitimisala „bliskošću” sa religioznom elitom, jer je traženje njenog „blagoslova” malo nezgodno. Ipak smo sekularna država, i dvadeset prvi je vek!

Te interese, uz više pažnje prema interesima pojedinaca, legitimno artikuliše i intelektualna elita

Demokratija je, na „jeste” a ne na „treba” nivou, samo najbolja tehnika dobijanja dobrih elita, ili bar uklanjanja onih koje se ne pokažu takvim! Ako se želi i ona „viša” demokratija ili ono što je demokratija na „treba” nivou, recimo, kao principijelna otvorenost prema svim umnim zahtevima ili prema umnim zahtevima svih, „ukidanje svake asimetrije u komunikaciji” (Habermas, Apel), neophodan je znatno viši intelektualni nivo *svih*. A pre svega, *mного odgovornija intelektualna elita!* Ako se rešenje socijalnih problema u demokratiji ili bilo gde očekuje od elite a ne od elite i mase, onda se (političkoj) eliti mora prići *kritički*. A negovanje kritičkog, posao je intelektualne elite...

Ponašanje naše intelektualne elite zato zaslužuje mnogo pažnje, i nije tačno da je ona bez uticaja. Uticajni su u svojim sredinama i „običniji”

pripadnici inteligencije, univerzitetski pa i srednjoškolski nastavnici, zbog čega i jesu „mali proroci stipendirani od strane države” (Veber). „Izdaja intelektualaca”, kod nas je prisutna i u klasičnom, Bendinom značenju. A još više po tome što i *ne govore ništa*, a ne samo što govore pogodno „potrebi zaboravljanja” i „kolektivne amnezije” kao sastavnom delu izgradnje nacije (Renan, Ozborn). Ne govore ni da bi skrenuli pažnju na laž koja se stalno ponavlja tako da je već „nesporna istina”: da „duhovno” (iz gromoglasno proklamovane „duhovne obnove”), obuhvata samo religiju a ne i filozofiju, nauku i umetnost. Ili govore u uskom krugu, stalno istom samo na različitim mestima, ubedjujući već ubedjene i sporeći se sa onima koji ne osporavaju ono najbitnije a često vrlo sporno: intelektualnu prirodu onog što govore! Ili „izdaje” nema, ukoliko se složimo da u „nebeskom narodu” nisu ni mogući posebni intelektualci? Sudeći po odsustvu kritike, one najpoznatije i najčešće, literarne, izgleda da i nisu mogući! Tu kritiku odavno je zamenilo „promovisanje”, dela se razlikuju po tome što su neka remek-dela, a ostala su samo odlična... Kritički prilaz političkoj eliti, tada je „neverovatan”. Uostalom, mahom je *crno-beo*, shodno tome je li u pitanju „naša” ili „njihova”. DOS-ova i sadašnja vlast smatra se „demokratskom”, što je protivna Miloševiću odnosno radikalima. Ne po onom za šta je, i po tome kako je za to.

Ukoliko se rešenje očekuje od elite i mase ili samo mase, onda se masa mora *prosvetivati*. Nikako *posvećivati*, što se kod nas proteklih pet godina čini kao i ranije, kada „narod nije bio kriv” ni za vlastito glasanje. Nikako ni „voditi”, pogotovu sa političarima. Javna reč filozofa neophodna je za „prosvetljavanje posla” političkih delatnika. Prosvetljavanje naroda neophodno je iz drugih razloga, ali je više pokušaja vođenja nego prosvetljavanja. Više je sledovanja Platona nego Kanta, koji je detaljno dokazivao da filozofi i državnici ne treba da budu spojeni u istoj osobi. (Jedna od prvih kritika unifikacije elite). Lako je pokazati da naučni poziv zahteva bezuslovnu istinu, dok poziv političara ne podnosi uvek njeno iskazivanje (Veber)! Prosvetljavanja nema, uz idenje sa jednog naučnog ili stručnog skupa na drugi naučni ili stručni skup, i *ezoteričko govorenje* na njemu. Nema ga bez medijacije između stručnog i nestručnog, onog što neki autori u Francuskoj, nimalo pogrdno, nazivaju „naučnom vulgarizacijom”. (Zašto da vulgus ostane takvim, kad ne mora?). Nema ga bez izlaska iz svog kruga i kruga sebi sličnih, ili uz izbegavanje egzoteričkog govorenja u novinama. Novine se time prepuštaju novinarima i dežurnim piscima pisama novinama, čiji uticaj na formiranje javnog mnjenja ne treba potcenjivati. Upravo oni deluju kao neki od nas, tipično naši, najbolji od nas., jer se, eto, za naše stvari brinu

više od nas! Prosvetljavanja nema ni bez „otkrivanja skrivenog”. „Obrana našeg” (podrazumeva se odbrana naše partije a ne samo „našeg” u interpretaciji naše partije), traganje za „najskupljom srpskom reči”, to nije. Mišljenje jeste „bezglasan razgovor duše *sa samom sobom*” (Platon), „figosofirati, to znači *misлити uprkos!*” (Markard). Ali od toga ostali nemaju ništa ako se *ne ispolji*, ili ispolji samo u krugu filozofa. Odnosno, „šta očekujete od profesora i filozofa? Oni su se *uhlebili*, i to im je najvažnije” (Fihte)!

Svačiji način artikulisanja, jako je važan zbog nesklonosti mase da se bavi vlastitim interesima!

Ne treba se baviti samo „elitama”, odnosno partijama kako se češće čuje. Naš prosečni i tipični, najčešći čovek, sa *individualnom* strategijom „snažanjenja”, individualnom mada nije individua, *ne želi* ono isto što ne želi i politička elita! Zauzvrat, želi ono što ona želi da on želi, kako bi i dalje ostala elitom! Neprijatno ali tačno: institucije su i *instrumenti oslobađanja ljudi, od tereta koji predstavlja pritisak na odlučivanje* (Gelen i Plesner)! Prava elita, i politička a ne samo intelektualna, ima i zadatak da to sprečava, svaka na svoj način.... No, željni tog oslobađanja (uzalud From opominje da je sloboda samo za jake!), slabi za institucije priznaju i njihove surogate. Rekli smo da „njegovi” od Đinđića prave instituciju, ali to čini i deo partijski neopredeljenih. Ne samo iz sklonosti ka ulepšavanju prošlosti, nego zato što Đinđić *ne može* ništa da čini i ne čini! Time nije mogao da učini ni ono što su oni sami *mogli i trebali učiniti*, a što je, navodno, „samo on” mogao, hteo, i *bio dužan!* I zato prolazi bolje od Koštunice koji može da čini a ne čini, umesto njih, tako da ih nagoni na odlučivanje da li da ga slede i dalje!

Istraživači treba da budu malo „intelektualniji”, i kritičniji prema građanima, biračima, svojim „ispitanicima”. Treba na njih da primenjuju ono što im je iz teorije i te kako poznato, o ljudima uopšte, današnjim ljudima posebno. Umesto ulepšavanja i „uozbiljavanja”..., onog čime se bave ili na čemu rade, da bi i tako legitimisali svoje bavljenje! Ilustracije radi, po letošnjem istraživanju ovog autora u Valjevu, „Pitanja od interesa za grad, više nego dosad javno treba da raspravljaju” partije, za 0% učenika, studenata, zaposlenih sa osnovnom, višom i visokom školom i privatnika; 3% zaposlenih sa srednjom i 7% nezaposlenih i penzionera! „Organima” se to namenjuje takođe u skromnoj meri: 0% zaposleni sa višom školom, 3% privatnici, 8% studenti, 8% zaposleni sa srednjom, 13% penzioneri, 17% zaposleni sa visokom školom i nezaposleni, 18% učenici, i 31% zaposleni sa osnovnom školom. Najbolje su prošli „svi građani” (od 36%

kod učenika do 62% kod zaposlenih sa osnovnom školom), mestimično i „zainteresovani” (od 0% kod zaposlenih sa višom, preko 8% zaposlenih sa osnovnom, do 40% kod privatnika). Ali gde i kako da „raspravljaju svi građani” ili samo ti „zainteresovani”? „Javna glasila” tome očigledno *ne treba* da služe, pošto ih bira skroman broj: 0% (osnovna), 2% (studenti), 4% (učenici), 5% (srednja), 7% (nezaposleni i privatnici), 10% (viša i visoka škola, penzioneri)! Zborovi birača? Šta to beše?! Istovremeno, „rešenje problema sa kojima se u Valjevu suočavamo, treba tražiti...”, prevashodno „od institucija čiji je to posao” (učenici 26%, osnovna 38%, viša 40%, studenti 46%, srednja 49%, visoka i nezaposleni po 50%, penzioneri i privatnici po 57%), a „zakonska rešenja na nivou Srbije”, svakako rešenja jedne (visoke) institucije, takodje su slabo cenjena?! (Od 10% kod studenata, do 43% kod penzionera). Pošto se to u priličnoj meri namenjuje „stručnjacima” (24% – učenici, 27% – penzioneri, 38% – osnovna, 40% – privatnici, 43% – nezaposleni, 48% – studenti, 53% – visoka, 54% – srednja, 55% – viša škola), zaključujemo da se radi o izrazu nade da će to uraditi „neko drugi” ili želji da se nekome *prepusti svoj deo opštih interesa, i odgovornosti!* Ko je taj, nije bitno. Podsećamo da su „zainteresovani” i stručnjaci poprilično različiti, a *isto* se kotiraju kod privatnika...

Samo moć može moći postavljati granice (Monteskje), ali onaj ko postavlja granice za njih i *odgovara*. Ono često: „Svi su oni isti!” i apolitizacija, nije samo posledica ponašanja političke elite. To je izraz i upravo pomenutog, ili odricanja od učešća u raspodeli moći kako bi se izbeglo učešće u odgovornosti! Uostalom, često pominjani „opšti fatalistički stav prema životu i nepoverenje u autoritete”, ne slaže se sa prilično aktivnim učešćem u političkom životu u formi izlaska na izbore. Suprotno zaključcima koji slede na osnovu sondaža, „uspeh izbora” ne omogućuje samo izlaženje na izbore onih koji su verni svojim partijama, nego i *izlaženje dela „apolitičnih”!* „Izbori su jedina mogućnost za ljude poput mene, da nešto kažu o tome kako vlast vlada državom”. Ovu izjavu u jednoj knjizi navodi Ana Foner, a ona objašnjava činjenicu da mnogi ipak izađu na izbore, uprkos lošim ocenama političara i partija (u jednom našem ranijem istraživanju prošli su katastrofalno!), ili izjavama u sondažama da neće glasati. (Lako je pretpostaviti i za koga glasaju). „Razočarani” takvima ne moraju biti ni zbog svog „entuzijazma” koji nije podržan, nije naišao na „Razumevanje”. Ne moraju biti razočarani (i pasivizovani) ni zbog „neostvarenog”, a što je vlast obećala da će učiniti i što je mogla učiniti. U pitanju je i to što nije uradila ono što su *oni a ne vlast*, mogli i trebali da urade! Zbog toga ne moraju pokazivati ni sklonost ka procenjivanju da li je vlast nešto od obe-

ćanog, mogla uraditi, ni da je, eventualno, bilo nužno (iz mobilizatorskih razloga) da vlast obeća i ono što sigurno ne može uraditi! U dogledno vreme, ili za vreme svog mandata. Poseban izraz „nepunoletstva za koje su sami krivi” ili nesklonosti ka služenju vlastitim umom (Kant), jeste jako česta zamerka političarima što se „bave svojim interesima”. Kao da političari ne mogu imati i svoje, sasvim legitimne interese? Kao i *ostali ljudi*, građani, porodični ljudi, kao birači! Ništa od toga, dosta je što vlast „Nije uradila!”, tako da je treba menjati. „makar se i Turci vratili!”

Na delu je i specifično ljudski *problem legitimacije* vlastitog činjenja i nečinjenja, i racionalizacija i justifikacija kao njegova rešenja! Važno je *ne biti kriv*, po mogućstvu ni pred kim i ni pred čim (svest, savest, javno mnjenje, Bog). Skorašnje „Narod nije kriv!”, genijalna je floskula jer ga narod nije shvatao kao floskulu. Narod je tu da bira elitu, a elita da radi i po potrebi, *odgovara!* I ovo je jedna od retkih stvarno institucionalizovanih stvari, jer je zadovoljavala potrebe obe strane. „Velika koalicija” tako uopšte nije nestala, samo su se promenili akteri. Umesto radničke klase stoji etnički i politički nedefinisan „narod”, a umesto jedne i stalno iste partitokratije stoji šarolika, aktuelna i potencijalna partitokratija. Teško prolaženje svesti o odgovornima za današnje stanje za koje se opet glasa i opet im se „pruža šansa da pokažu šta znaju”, nije izraz (samo) „kratkog pamćenja”. U pitanju su više stvari, ali i želja da neko drugi umesto onih koji ih biraju, preuzme i njihovu odgovornost. *Bilo čije* preuzimanje njihove odgovornosti ili bežanje od svoje odgovornosti za koje se ne oseća odgovornost (!), koje je legitimirano time što je drugima „pružena šansa”, važnije je od korišćenja vlastitog pamćenja....

Šta imamo posle pet godina, a ne treba nam?

Rezultat je, ovo što imamo... Imamo „napredak”, daleko od *potrebnog i mogućeg*, koji se izdaje za jedino mogući. Kao da i ranija vlast, nije nešto radila pa i ispravljala neke propuste, makar pod pritiskom!

Imamo vlast za koju mnogi, kao pohvalno, ističu da „Ne ubija i ne prebija političke protivnike”. Bez onog „bar”, „makar”, i slično! Naravno, samo po sebi, odsustvo proganjanja pogitičkih protivnika nije loša stvar, i obavezno ga treba pomenuti. I to *u pozitivnom smislu*, posle pominjanja ostalog što čini i ne čini neka vlast *u negativnom smislu*. Ovakvo ili onakvo govorenje i negovorenje o njemu, nije nimalo nevažno. Od tog odsustva ne treba praviti *nešto izuzetno*, nego ga smatrati najnormalnijom stvari na svetu, jednim od „radnih zadataka i obaveza” vlasti. A pogotovu ne treba

bez komentara preći preko njegovog navodjenja kao ilustracije ili dokaza za pozitivan bilans vlasti (nepotrebno je reći ali nije zgoreg: ukupan bilans), navodjenja od nje same ili bilo koga obaveštenog ili neobaveštenog, dobronamernog ili zlonamernog. Kao što bez komentara ne treba preći ni preko kontrastu, kada se negativan bilans dokazuje samo navodjenjem kontraponašanja. U oba slučaja, jasna stvar, treba pomenuti ne „još nešto”, nego još mnogo šta („Sve!”).

Nećemo imati „odgovornu vlast” ili državu kao socijalnu instituciju, sve dok *verujemo* da vlast može postupati nasilno, i to, *kolektivno mazohistički*, i očekujemo! Ili neskloni razmišljanju i ocenjivanju, iz vida gubimo motive koji, samo ukoliko su dobri, garantuju dobro ponašanje. Gubimo iz vida latentne funkcije takvog činjenja (nečinjenja) ili njegove posledice, zbog čega bi i ranija vlast da je potrajala do danas, prestaga da „ubija i prebija”. Prvo, vlast to čini zbog *sebe*. Nije li to normalno ponašanje vlasti, u skladu sa zakonom i političkom teorijom, a osobito u skladu sa praksom u „čitavom normagnom svetu”? To je „njen posao”, na koji se u normalnom svetu ne obraća nikakva pažnja, kao ni na sve normalno i svakodnevno. Ipak pomalo poznajemo taj svet, ipak nismo u klimi kada se iskreno mislilo: „Kako je drug Staljin dobar čovek! Miluje dete, a mogao bi da ga ubije...”. Kada bi postupala suprotno ili kao ranija vlast, smesta bi nešto od „negativnog imidža” ranije vlasti palo na nju! Ne populariše li i ne legitimiše li ona na taj način mudro, *sebe*? Obratimo pažnju i razmislimo o značenju: ne onim što *ostvaruje* (a čega je malo), već onim što *ne ostvaruje*? Drugo, pogledajmo posledice po njene političke protivnike! Njihovim proganjanjem, ona bi ih popularisala (kao ranija vlast njih), praveći od njih nekada i lažne „žrtve”! (*Zakonsko* proganjanje onog ko se ogrešio o zakon, makar bio i protivnik vlasti, samo u ostrašćenom gledanju, dotičnog čini žrtvom). Ako neko od njih bude čak i ubijen, od toga će i te kako profitirati *njegovi sledbenici, njegova „politička opcija”!* A nije retkost čuti – svi su „spremni da umru” za svoju opciju, kao „jedinu” koja garantuje ne samo boljitak nego i opstanak nacije, države, možda i čovečanstva. (Da ne dodamo, po inerciji, „progresivnog čovečanstva”). Loše za njih kao pojedince, porodične i ostale ljude, uopšte ne mora biti loše po njih kao „političke ljude”. A pogotovu nije loše, ako je dobro po njihovu političku grupaciju. A šta tek ako ona, zahvaljujući (i) njihovom „stradanju” uspe, a taj se uspeh pokaže dobrim za društvo (državu)? U nekim slučajevima pokazalo se dobrim i za popriličan deo čovečanstva... Bruno jeste izgubio život, onaj prolazni biološki, često neprimetan i kratak. Čovečanstvo nije izgubilo nego je dobilo (uzorno ponašanje borca za istinu, ohrabrenje kolebljivima...). Dobio je i *on sam*

trajan život, vrlo primećen, stalno pominjan... Kao i Hristos. Šta bi bilo da nije razapet? (U ovom kontekstu nije važno, inače je i te kako važno. Da li jeste ili nije Sin Božji, je li to slučajni događaj ili ostvarenje scenarija, onog što nagoveštavaju „Knjiga i proroci”. Da nije razapet, ne bi bilo ni njegovog vaskrsenja). Ne bi bilo hrišćanstva, ili bi nastala i raširila se slična religija, pod drugim imenom. On bi brzo bio zaboravljen, kao jedan od brojnih „mesija” koji su ranije, tada i kasnije, lutali Judejom... Kao i Muhamed. Šta bi bilo da nije pobjegao iz Meke, u Medinu? Zna se, ne bi bilo muhamedanstva. (Islam bi možda postojao, sa nekim drugim Prorokom). Nije li robijanje u Srbiji značilo, krajem prethodnog i početkom prošlog veka, *politički kapital* i pripremu za političku karijeru? Šta je značio status disidenta i neprilike s njim povezane, za reputaciju kod nas i na Zapadu? I šanse za uspeh, prvo tamo, a zatim i kod nas? I tako dalje. Da ne pominjemo „sitnije primere”, pogotovu iz istorije umetnosti.

Pet godina posle, pored nesumnjivih napredaka na nekim poljima, na planu institucija napretka *nema*. Naprotiv, sada su „nedodirljivi”, neproračunati, nepredvidljivi, podložni samo sudu svojih (partija)..., pripadnik ni za partija a ne samo jedne! Naravno, i crkveni ljudi... Zna li se zvanično, meritorno, institucionalno..., šta su institucije zvane izvesna ministarstva, koja je „uloga” Dinkića i Ilića? Šta su „kapitalne investicije”, za koje je nadležan drugi? Moralo bi da se zna, pošto za njih, suprotno situaciji drugde, imamo posebno ministarstvo! A ne zna se! Kapitalna investicija je ono što finansira Veljo Ilić. A finansira i kilometar i po puta do nepostojeće rodne kuće vladike Nikolaja (!). Buduća rodna kuća, naravno, i zato mora biti napravljena, i biti kapitalna investicija. Najvažnije je što tog i takvog (zna se sve kakvog) ministra, naša javnost, po sondažama, smatra *najuspešnijim ministrom* aktuelne vlade! Zna se, teorijski, ko definiše opšte, zajedničko, društveno, i mi takve pojedince i skupove pojedinaca, imamo. Ali imamo, kao i drugi, i to tvrdoglavo razlikovanje legitimnog i legalnog, i opet pitamo može li biti legitiman predstavnik i glasnogovornik opšteg, onaj ko je dobio *tanke većinu tanke većine*? Kako da njegova „definicija” bude meritorna ili baš legitimna, u poredjenju sa definicijama koje nude drugi? S tim da među njima nema definicija koje nudi „naučna zajednica”, čije definicije drugde i te kako imaju legitimnost?

Imamo i pokušaj nadomeštanja niza nepostojećih institucija, jednom odavno postojećom, *crkvom*, i njenim „ulaskom” u sve institucije. Medjutim, pošto je to crkva bez religije (danas je malo verovatno toliko „dualističkog pogleda na svet” koliko je kod nas „pravoslavnih”, na primer), ona nije u stanju da bude (totalna) institucija. Poverenje u crkvu (i vojsku),

više je izraz „volje za verovanjem” (Džems) i volje za posedovanjem neka-kve institucije, iz razloga koje takva volja zadovoljava i razloga koji smo pomenuli, nego stvarno poverenje (verovanje) i institucija. Crkva može da beatizuje do mile volje, ali ne i da ekskomunicira i anatemiše! Zapravo, ni-ko joj to ne brani, ali ona to ne čini. Verovatno zbog svesti da bi to imalo samo loše finansijske posledice, i samo po nju. (Lišila bi se prihoda od eks-komuniciranih, koji bi se mirno vratili tamo gde su bili pre deset-petnaest godina). Kod deklarisanih ali ne i delatnih religioznih, „pripadnost” religi-ji *nema konsekvencijalnu dimenziju*, nije potvrđivana ponašanjem! Crkva reguliše celokupan život svojih pripadnika, o čemu kod nas, nema govora. Po pomenutom istraživanju ovog autora, kao „pravoslavac” izjašnjava se svaki zaposleni sa srednjom ili višom spremom, a od ukupnih ispitanika takvih je 82%. A broj onih koji „ne slave” (dobijan indirektno zbog inter-esovanja za prisustvo urbanog mentaliteta a ne same religioznosti i sa dva pitanja), znatno je viši od 18%! Ta dimenzija, naravno, ne svodi se na javne manifestacije kao što su pričešćivanje (prvog dana i sabajle), venča-nje u crkvi, krštenje, slava i opelo. Stvarno bitnog, pomenutog „pogleda” i njegovih važnih implikacija, nema. Na primer, konsultuju li „vernici” crkvu, pre nego što pokrenu brakorazvodnu parnicu? Jasno je da ima stvar-nih i delatnih religioznih, ali mnogo je više onih drugih. Iz niza razloga a osobito želje da se *slab čovek u nesigurnom vremenu*, na nešto osloni. (Hju Vinstan Odn predlaže da se naše doba nazove „doba anksioznosti”). Izraz je to onog: „Čovek u nešto verovati mora!” Pošto bog nije „nešto” nego „Neko”, to nije vera u boga! Pa nije ni pripadnost religiji, i crkvi.

Šta nemamo posle pet godina, a treba nam kao i pre njih?

Nemamo parlament, kao najviše zakonodavno telo i vlast! Parlament kod nas više ne poseduje nikakvu kontrolnu, već primarno funkciju *legitimi-ranja oligarhijski donetih odluka* (Agnoli). Ako je Veber za tadašnje poslanike britanskog parlamenta rekao da su samo majmuni izdresirani da dižu ruke kad im se kaže, šta reći za ove naše? Da to nisu, jer pored toga, (s mukom) čitaju i nekakve „domaće zadatke”? Nemamo sudove, kao (sudsku) vlast. Podnošenje prijave tužilaštvu ili tužbe odnosno krivične prijave sudu, pod-razumeva *prihvatanje odluke* dotičnih, bez toga nema njih kao institucija! A šta se dešava kada sud ne odluči onako kako očekuje podnosilac? U redu je da Dinkić nudi svoje povlačenje iz politike ukoliko Davinić i Marović ne budu osudjeni, i njegove optužbe ispadnu neosnovanim. Ali on to ne nudi onako kako se zaista nudi, on *preti* povlačenjem, pokušavajući ucenu „ne-

zavisnog sudstva"! Zašto hapšenje i pozivanje nekoga na sud (kosmetički Srbi, Mira Marković, vladika Pahomije), mora biti „proganjanje” dotičnog? Mogu li se podnositi krivične prijave protiv lidera političkih partija, a da to nije „staljinistička nameštaljka” (Milan Protić), „brutalan obračun sa političkim protivnikom”, „pokušaj zatiranja svakog demokratskog traga Srbije” (Vesna Pešić)? Sud optuženog može i *osloboditi*, a tada sledi sudsko (zavisno od slučaja i političko), „proganjanje” onoga ko ga je optužio! Uporedimo čekanje na dobrovoljnu predaju *argumentovano* optuženih za najteža krivična dela, i brzo hapšenje na osnovu *indicija* za „zloupotrebu sgužbenog pogožaja"! Takodje brzo puštanje iz zatvora, kao da je boravak u zatvoru boravak u hotelu. Važna stvar, ko radi taj i greši! A i „Svako ima pravo da ima slab dan!”, ako je ministar policije ili neko od njegovih (kolega iz vlade, partijski drug...). Ostali „svaki” to pravo ne mogu imati, pošto tada policija i njen ministar ne bi postojali.... Naravno, mnogo govori o perspektivi vladavine institucija, različitost osoba koje smo pomenuli i onih koji ih „uzimaju u zaštitu”. Uopšte, kako se dočekuju odluke Vrhovnog i Ustavnog suda? Priznavanje isključivo „suda svoje partije”, stalna je praksa, iz čega sledi i priznavanje isključivo „zakona” svoje partije. Koštunica se s pravom hvali brojem zakona koje je inicirala i preko skupštine donela njegova vlada, većim od broja svake ranije vlade. Zaboravlja samo da ih je mnogo bilo i u socijalističkoj Jugoslaviji, s tim što sada kao i tada, fali samo jedan: onaj koji garantuje važenje ostalih! Fali država kao institucija, kadra da obezbedi *postojanje* i poštovanje drugih institucija. A kako da postoji kad ne radi svoj posao, nego tuđi i nemoguć? Naša država, traženjem oslobadjanja mitropolita Jovana izdržavanja sudske presude (ne pomilovanja, čime se priznaje sudska presuda), nepoštovanje je institucije suda *u stranoj državi!* Nepoštovanje institucije kakva je *strana država* teško može biti rad na obezbedjivanju poštovanja nje same, i njenih sudova kao institucija.

Nemamo i ne možemo imati „opšti interes”, pošto se „opštost” uporno sužava na neko „naše”. Nemoguće su institucije kao sistemi normi koje pojedinac susreće u svetu (Dirkem) i kojima se ne može suprotstavljati bez štetnih posledica po sebe, ako će ga njegovi „naši” obavezno *uzeti u zaštitu!* Razdvajanje države i partije, je izvedeno utoliko što je država odvojena od jedne partije, a spojena sa *nekoliko*. U principu, sa svakom koja pojedinačno prilično slaba, sa još nekima takvim napabirči tanku većinu! Zato je *svojom* oseća malo pojedinaca, u koje ne spadaju ni njeni „članovi” koji su privremeno u njoj... Nemanje ustava i državnih simbola normalna je stvar. A i šta će nam, *bez patriotizma?* Njega nema, ako je otadžbina „tamo gde mi je dobro"! Monteskje je u pravu: demokratija počiva *na*

urlini (patriotizmu), što je moguće samo ako je otadžbina institucija, ako nam omogućuje zadovoljavanje još neke snažne potrebe pored afektivne veze sa „očevima”. Zato, kako bi rekao Ciceron, patriotizam, država i parlament., i *ne žive ni u jednom od nas!*

Ne verujemo čak *ni brojkama* (statistici), uključujući tuđe! (Ispada da samo kod nas nije moguće samoubistvo vojnika). Nemamo poverenja u mere institucije ni spremnosti da po njoj postupimo, ni onda kad je mera opravdana i pravovremena. (Reakcija ministarstva poljoprivrede na preteći ptičji grip). A nepoverenje u institucije kao takve, znači i *nepoverenje* u mogućnost njihovog nastanka. I *poverenje* u opravdanost „snalaženja”, što je dodatni razlog za nerad na njihovom nastanku.

Ipak, nema razloga za pesimizam. Ali ni za optimizam radi optimizma!

Država i njene institucije istovremeno su društvene i individualne prirode, *u Engleskoj i sličnim sredinama*. „Društvo”, pa time i „društveno”, mi nemamo. A slabo stojimo i sa individuama... Zakon kao „kolektivna ideacija” (Dirkem), zaista postoji – tamo gde je društvo *kolektivitet države i individua*. Stvarna institucija otuda nije izraz „premoćnog društva” (Turen). A ako jeste, osobito u slučaju države, i nije institucija! Totalna institucija nije izuzetak, ukoliko je individua oseća *svojom*. A da bi je osećala, nužno je njeno „služenje” i individui. U tom smislu nema države kao istinske institucije, i bez nečeg od „društvenog ugovora” u svesti građana, pri svakom razmišljanju o državi! (Kant kaže da iako se ne može smatrati istorijskom činjenicom, društveni ugovor je „ideja praktičnog uma”. Kao takav, on je „nesumnjivo praktično realan”).

Sve rečeno nije „mirenje sa sudbinom”, ili opravdavanje „gledanja svog posla”. Naprotiv, ovo je apel za *legalnu revoluciju* (Jaspers), izgradnju publikuma organizovanih privatnih ljudi, umesto partijskog (Habermas). A pre toga apel za prihvatanje osnovne demokratske teze o *ontološkoj jednakosti svih ljudi* (Manhajm), umesto *tribalističke podele* na divinizovano „Mi” i dijabolizovano „Oni”! Ovo je i apel za napuštanje „jalove uzbuđenosti” ili ponašanja svojstvenog određenom tipu intelektualca, zaslepljenog karnevalom koji se pompezno naziva „Revolucija”! A time i podsećanje da brzog i jednostavnog rešenja – nema. „Bez obzira koja grupa pobedi, pred nama nije letnji procvat već polarna noć, ledeno tamna i huda” (Veber)! I ne paradirajmo sa „državom i njenim institucijama” kao nečim *postojećim*, pošto se radi o onom na čijem *postajanju* treba mukotrпно i dugo raditi...

NEBOJŠA ČOVIĆ,
Socijaldemokratska partija, Beograd

Imali smo mogućnosti, donekle smo ih iskoristili

Petogodišnjica demokratskih promena u Srbiji je dobar povod da se osvrnemo i pogledamo šta su nam donele godine promena i tri tranzicione vlade. Da li smo danas tamo gde smo tog 5. oktobra 2000. godine očekivali da ćemo biti? Zašto nismo postigli više? Da li su naša očekivanja bila nerealno velika?

Na neka od ovih pitanja odgovori su razočaravajuće očigledni. No, vratimo se za trenutak u vreme koje je prethodilo petooktobarskim promenama, vreme neprikosnovene vlasti Slobodana Miloševića, vreme ratova i ubrzanog propadanja u svakom smislu, vreme beznađa.

I tih devedesetih godina bilo je mnogo građana koji su mislili drugačije, umorni od katastrofalnih posledica Miloševićeve politike. Opozicione stranke su imale masovnost, ali ipak nisu samostalno mogle da uzdrmaju Miloševićevu vlast. Svaki od pokušaja da ujedine snage u borbi za demokratske promene u zemlji je propadao zbog nesloge, taštine i stavljanja ličnih interesa opozicionih lidera u prvi plan.

Posle decenije propalih pokušaja srpske opozicije, međunarodna zajednica je, i sama umorna od stalne pretnje koju je predstavljala Miloševićeva politika, dala sebi za cilj da pomogne u njegovom svrgavanju i u tome nije štedela sredstva. Čak ni ona bez presedana i u direktnoj koliziji sa međunarodnim pravnim normama, kao što je bilo bombardovanje suverene evropske države od strane NATO-a početkom 1999. godine.

Legitimitet promeni režima u Srbiji je mogla da da samo volja naroda. Septembra 2000. godine, kada je samouvereno raspisao izbore, Milošević je ponovio grešku koju je često činio. Potcenio je snagu Demokratske opozicije Srbije, što je možda bilo opravdano. Međutim, potcenjivački odnos i loša procena zasićenosti naroda su doveli do njegovog pada. Milo-

šević nije izgubio poverenje glasača zbog svoje propale politike, već zbog toga što je narod postao umoran od loše ekonomske situacije i besperspektivnosti. DOS, koji je imao neskrivenu podršku međunarodne zajednice, bio je slamka spasa koja je obećavala povratak u porodicu evropskih naroda, bolje uslove života i evropsku budućnost.

U jesen 2000. godine i u prvoj polovini 2001. godine, budućnost je izgledala svetla. Međutim, DOS je bio na silu sastavljen od programski raznorodnih stranaka i mnogima od nas je jedina dodirna tačka bilo svrgavanje Miloševića, bez jasne strategije kako dalje.

Pobednička euforija je brzo prošla. Demokratska vlast je morala da se suoči sa pogubnim posledicama decenije ratova, bombardovanja zemlje, propadanja srpske privrede, siromašenja stanovništva. Dočekalo nas je osetljivo pitanje saradnje sa Haškim tribunalom, otvoreno pitanje Kosova i Metohije i oružani sukob na jugu centralne Srbije. Dodatni problem su predstavljale žilave strukture bivše vlasti, naročito u sektoru vojske i službama bezbednosti, koje su ubrzo počele da uživaju zaštitu novoizabranog predsednika savezne države, što je postalo jabuka razdora između njega i nas u ostatku DOS-a i jedna od glavnih kočnica postizanju opipljivih rezultata.

Iako smo tih prvih godinu-dve dana uživali veliku, mada nikada bezrezervnu, podršku sveta, stav međunarodne zajednice je išao na ruku ovim podelama i neki međunarodni faktori su vrlo brzo počeli da ih koriste zarad ostvarivanja sopstvenih interesa.

Međunarodna zajednica je – umesto da makar na neko vreme ispuni očekivanja građana, pomogne DOS-u da stavi naglasak na privredni oporavak i time zauvek stavi tačku na Miloševićevu stranku i njene saveznike, čime bi se stvorio povoljan ambijent za efikasno ispunjavanje svih uslova – stalnim pritiscima u vezi sa Hagom pažnju vlasti i srpske javnosti usmerila u pogrešnom pravcu.

Posledica je bila to da nijedna od tranzicionih vlada, počevši od vlade pokojnog premijera Đinđića do aktuelne vlade Vojislava Koštunice, nije imala jasnu strategiju jer je morala da usredsredi svu energiju na ispunjavanje uslova koje postavlja međunarodna zajednica. U leto 2001. godine, na primer, jedini uslov za ulazak u Partnerstvo za mir je bila smena tadašnjeg načelnika Generalštaba Vojske Jugoslavije. Taj uslov nismo ispunili jer je, pod izgovorom legalizma, Nebojšu Pavkovića, kao i Radeta Markovića i mnoge druge, tada štitio Vojislav Koštunica. Već tih prvih meseci je bio očigledan trend nasleđen od prethodnog režima a više nego ikad prisutan

i danas – da se službe bezbednosti zloupotrebljavaju zarad obračuna sa političkim neistomišljenicima i zarad ostanka na vlasti.

U ovih pet godina tranzicije, sve stranke su dolaskom na vlast pravile istu grešku jer su se ponašale kao da istorija počinje od njih i da treba izbrisati gumicom sve ono, i loše i dobro, što je radio neko pre njih. Ovo je delom bilo opravdano 2000. godine, jer je trebalo i formalno pokazati potpuni raskid sa prošlošću. Na žalost, to nije učinjeno do kraja zbog sukoba nas u ostatku DOS-a sa Koštunicom i mi i dan-danas plaćamo cenu toga.

Naši političari, opsednuti sopstvenim rejtingom i unutrašnjom političkom borbom, ništa nisu uradili na ekonomskom oporavku zemlje. Već pet godina se svakog dana tone sve više. Lista uslova koje treba da ispuni-mo je svakim danom sve duža, a datum kada ćemo zaista ući u Evropsku uniju je svakim danom sve dalje, bez obzira na pokušaje aktuelne vlasti, koja je svih ovih godina bila glavna kočnica reformskim procesima, da za-menom teza prikaže kako smo jednom nogom već tamo i kako je to upra-vo njena zasluga.

Šta će biti kad prestane sva inostrana pomoć, što se već sada uveliko dešava, kada se prodaju sve firme koje nešto vrede?

Očekivanja glasača su izneverena. Na papiru je možda postignuto mnogo, ali to običan građanin ne može da oseti, realno se živi teže nego za vreme Slobodana Miloševića. Svakog dana sve više ljudi ostaje bez posla, u Evropu i dalje ne može da se putuje bez ponižavajućeg čekanja u kilometarskim redovima za vize, zdravstvo i prosveta kubure, država je izložena stalnim uslovljavanjima Hagom, Kosovo i Metohija, na očigled neobaveštene, nekompetentne i nezainteresovane vlasti, klizi u nezavisnost, a ulazak u EU je realno očekivati tek 2017. godine.

Nezadovoljni građani traže novu slamku spasa i postaju lak plen stranaka koje koriste populističku retoriku. Posledice smo imali prilike da vidimo na poslednjim izborima koji su pokazali veliki rast popularnosti Radikalne stranke. Međutim, populizam nije oružje koje koriste samo radikali, već mu rado pribegava i aktuelna vlast, koja na uslovljavanja međunarodnih institucija prvo reaguje populističkim izjavama i javnim tvrdim odbijanjem neophodnih mera, da bi pod pritiskom međunarodne zajednice ispunila sve zahteve bez ikakve strategije i pod uslovima koji štete našim nacionalnim interesima.

Naš medeni mesec sa međunarodnom zajednicom je odavno prošao. Očekivanja jesu bila velika ali i mogućnosti koje smo imali su bile veće

nego što ćemo ih imati u godinama koje dolaze. Iako žalim zbog toga što smo kao DOS propustili priliku da opravdamo očekivanja naših glasača, sa ponosom mogu da kažem da sam dao sve od sebe da iskoristim pružene mogućnosti u poslovima kojima sam se, sticajem okolnosti, bavio ovih godina. Nadam se da opsjednutost sobom i politički autizam aktuelne vlasti, koja je možda najbolji primer da se u Srbiji uspeh ne prašta, neće do kraja srušiti veliki rezultat koji smo postigli u rešavanju krize na jugu centralne Srbije, na način na koji je srušen početni napredak ostvaren u radu na kosmetskom problemu do 2003. godine.

Mogućnosti koje smo imali nismo iskoristili zbog naše nesloge, surevnjivosti i unutrašnje političke borbe. Kažu da pametni ljudi uče na tuđim greškama. Krajnje je vreme da i mi nešto naučimo na sopstvenim, generacijama ponavljanim.

NEVEN CVETIĆANIN,
Institut društvenih nauka, Beograd

U potrazi za izgubljenim konsenzusom – demokratska Srbija pet godina posle

Politika je kolektivni sport. U njoj postoje treneri, kapiteni i plejmejk-eri, ali bez saradnje ostalih »igrača« oni ostaju suviše ambiciozni takmičari, bez instrumenata da svoje zamisli sprovedu u delo. Iza svakog velikog prevrata u istoriji stajali su čitavi timovi, koji su, uz malo spontane igre, dolazili do pozitivnog rezultata. Francuska revolucija nikad ne bi uspela da se treći stalež, dotada rasepkan, nije ujedinio u svojim težnjama da svrgne one koji su umesto hleba jeli kolače. Britanski otpor nacistima ne bi bio plodonosan da čitavo društvo, od sindikata do memljivih lordova, nije živelo za pobedu nad onima koji su hteli da šetaju tuđom zemljom. U vremenima smrtne opasnosti određena društva bi zbijala svoje redove i pronalazila neku vrstu rusoovske »opšte volje« iza koje se krio jednostavan zahtev za preživljavanjem.

Peti oktobar 2000. godine je bio baš takav dan. U godinama koje su mu prethodile jedna pogrešna politika je zemlju dovela do ivice političkog, ekonomskog i međunarodnog sloma. Treba biti pošten pa reći da Milošević, kao nosilac te politike, nije bio isključivi krivac za stanje u kojem se zemlja nalazila, već su svoj doprinos dale i veoma nepovoljne međunarodne okolnosti. No, Milošević je bio odgovoran utoliko što nije umeo da »pliva« u takvim okolnostima i što je za sobom, u ponor, povlačio čitave milione svojih sunarodnika. Granice su bile zatvorene, privreda je bila uništena i nije se znalo ko njome gazduje, državni aparat potpuno korumpiran, a institucije urušene. Fakultetske diplome nisu vredile više od diploma plesnih škola, a glavni izvozni proizvod su nam postali mladi, pametni i obrazovani ljudi koji su u beli svet išli „trbuhom za kruhom”.

I onda se desilo. Društvo je reagovalo, u samoodbrani, kao organizam koji se bori sa virusom i razvija antitela. Ta antitela su bile političke partije i organizacije koje su imale smelosti da se stave na čelo narodnog otpora, rizikujući sopstvenu bezbednost. No, da se ne lažemo – nisu jedino političke organizacije učestvovalе u prevratu. Političke partije i pokreti su bili najzaslužniji za izbornu pobjedu 24. septembra 2000. godine u kojoj je Vojislav Koštunica pobedio Slobodana Miloševića na izborima za predsjednika Savezne države. To je bio rezultat dobre izborne kampanje koja je znala da kanališe narodno nezadovoljstvo kao i kvaliteta opozicionog kandidata. No, to nije bilo dovoljno za prevrat. Prevrat je počeo kada su mase naroda odlučile da odbrane izborni rezultat. Tako je počela velika timska igra u kojoj su učestvovali svi segmenti društva: od radnika i seljaka, preko službenika i preduzetnika, do „poštene inteligencije”. Kolubarski rudari, čačanski hajduci, biznis-lobiji, studenti i njihovi profesori, samo su neki od onih anonimnih aktera koji su izneli prevrat na svojim leđima. Njihovi interesi će se tek kasnije razići, dok su u tom momentu bili složni u jednostavnom zahtevu – za malo više vazduha. U prevratu nisu učestvovalе isključivo pristalice partija koje su bile okupljene u tadašnjem DOS-u, koje su uglavnom oličavale građansku Srbiju, bilo je tu i bivših socijalista, zabrađenih četnika, razočaranih radikala i većito neopredeljelih. Ostaje u sećanju da čak ni Vojislav Šešelј nije branio Miloševića i da je priznao rezultate izbora, još u izbornoj noći, videći gde se situacija valja. Činilo se da su svi spremni da pristanu na nova pravila igre. Peti oktobar je doneo Bogom dani bazični politički konsenzus. Državotvorna volja je bila na ulicama. Ona nije bila ništa drugo do artikulisan samoodbrambeni instinkt nacije. Režim je pao, zato što niko više nije hteo da ga brani. Apsurdno je bilo postavljati pitanje ko je bio najzaslužniji za urušavanje režima. Bez Koštunice ne bi bilo izborne pobjede, bez Đinđića ne bi bilo »koordinisanog i odlučnog« prevratničkog političkog tima, bez pre pomenutih narodnih masa ne bi bilo vetra za prevratnička jedra. Svi su igrali u jednom velikom timu i možda se nisu baš najbolje podnosili, ali niko nije postavljao pitanje ko će kome da doda loptu. Lopta je išla lako i brzo i tim je dobio utakmicu.

No, postignuti bazični politički konsenzus se nije dugo održao i političari ga nisu sa uspehom preneli sa ulice u institucije. Tako on nije postao temeljem nove političke konstitucije, koja bi se ogledala u sazivanju ustavotvorne skupštine a ova bi pokušala da tu državotvornu volju pretoči u pravne regule, već je on postao predmetom političkih prepucavanja. Sada je svako sebi pripisivao odlučujuće poene u minuloj utakmici i niko više

nije hteo da doda loptu, sada već bivšim, saigračima. Poput košarkaške reprezentacije na upravo završenom prvenstvu Evrope, svako je igrao svoju igru, a plejmejkeri su počeli da se udaraju. Bazični konsenzus se, usled različitih interpretacija, sve više krunio i prevratničke snage su uspele da dobiju samo još vanredne republičke izbore nakon kojih je premijer postao Zoran Đinđić. Njegova vlada će ostati upamćena kao vlada koja je inicirala neke važne zakone, kao što su *11 poreskih zakona* donesenih u martu 2001, *Zakon o privatizaciji* nekoliko meseci kasnije, kao što će ostati upamćena po reformi budžeta koji je počeo da funkcioniše na »realnim« osnovama, bez ogromnih skrivenih deficita, koji su postali javni (Antonić, 2003: 276). No, nekadašnji petooktobarski konsenzus se gotovo potpuno raspao i vladi je bilo sve teže da u takvim uslovima donosi strateške odluke od nacionalnog značaja. Postojao je niz političara koji su pokušavali da obnove partnerstvo dve najznačajnije demokratske snage (DS-a i DSS-a) kako bi reforme zadržale široku podršku. Preuzimajući ulogu trenera, kao njihov stari lider, Mićunović je pokušao da »ohladi« dva razigrana plejmejkeri – a i izvesne grupacije unutar DS-a i DSS-a nisu bile zadovoljne opštim ratom unutar petooktobarskih snaga, sećajući se zajedničkog demokratskog porekla stranaka. Upravo su ti faktori zaslužni što situacija nije otišla potpuno u političku autodestrukciju i što od čitave situacije nije ispala politička komedija u kojoj će se vlast kao na tacni ponuditi (vratiti) predpetooktobarskim snagama koje su državu i dovele pred kolaps.

Situacija nije postala komična, već je poprimila tragične obrise. U momentu kada je krenuo u borbu protiv organizovanog kriminala, ubijen je Zoran Đinđić, a čitav »petooktobarski sistem« je doveden u pitanje. No, taj sistem se pokazao otporniji nego što su mnogi mislili i nije doživeo sudbinu vajmarskog nemačkog sistema krhke demokratije koji se srušio kao kula od karata pred naletom političkog nasilja. Atentat je bio ona tačka koja je pokazala da nema povratka na staro i da je sistem izdržao pritisak.

Stranka počivšeg premijera je preko noći dobila popularnost koju održava sve do današnjeg dana, pod rukovođenjem novog lidera. No, i ta stranka je izvukla pouku iz svega što joj se desilo, pa nije više pokušavala da ide glavom kroz zid, već je počela da se orijentiše na postizanje demokratskog i nacionalnog konsenzusa. Posle ubistva Đinđića, čoveka takve snage i formata, kao da su svi drugi shvatili da ne mogu sami i da im ponovo neko treba dodati loptu. Stari antagonizmi nisu potpuno nestali i u timu će i dalje biti prisutne netrpeljivosti, ali je on ponovo počeo da liči na tim. I ponovo je dobio zajednički jednu utakmicu - izbore za predsednika republike na kojima je triumfovao petooktobarski kandidat

Boris Tadić, ali uz podršku Vojislava Koštunice. Ključ uspeha demokratskog kandidata na tim izborima je bio u zaokretu ka nekoj vrsti socijalne politike koja će građanima obezbeđivati sigurnost, umesto dotadašnje hiperliberalne politike, koja bi možda brže vodila ozdravljenju privrede, ali koja nije bila prihvatljiva armiji tranzicionih gubitnika. Vodeća reformska snaga (DS) je menjala sebe ka nekoj vrsti socijalno-liberalne opcije, učeći na prethodnim greškama i postižući sredinu između zahteva reformi i zahteva socijalne solidarnosti. To je označilo i početak novog perioda srpske politike, perioda u kome će bilo koji pretendent na vlast, morati da u svojoj politici ima snažan socijalni element, što je vidljivo upravo danas kada gotovo sve stranke, od Karićevog pokreta do patuljastih stranaka, ističu nužnost socijalne solidarnosti.

S druge strane, i »legalistička« struja demokratskog bloka nije bila više onako tvrdokorna u svom sporom političkom hodu, te je odlučila da ubrza korak. Koštunica stupajući na mesto premijera nije napustio »petooktobarske političke postulate«, kao što su mnogi očekivali, a to je vidljivo iz nastavka saradnje sa Haškim tribunalom, nastavka privatizacije i restrukturiranja privrede, te diplomatske okrenutosti ka Evropskoj uniji. Koštunicina vlada je inicirala donošenje novog *Zakona o radu*, pokazujući da razume socijalnu problematiku. Doduše, »bode oči« saradnja sa socijalistima u kojima je sve glasnjiji Milorad Vučelić i njegova kvazisocijalistička »škola mišljenja«, ali su ti relikti soerealizma toliko u svojim problemima da teško mogu bilo koga ucenjivati. Mogu samo da mute vodu onima koji pokušavaju da izgrade zdravo društvo i državu, ali ne mogu da zaustave rađanje jedne nove Srbije. Stoga se osnovni tok ekonomskih reformi, bez obzira na ustupke socijalnoj politici, ne može i ne sme dovesti u pitanje, a zalog postojanosti kursa su upravo petooktobarske snage. Dakle, pet godina posle, gledajući ključne institucije u državi (predsednik, premijer, predsednik skupštine itd) i ostavljajući marginalne poslaničke klubove po strani, možemo reći da još uvek vladaju akteri koji su bili u petooktobarskoj noći.

Konačno, na samom kraju, vredi postaviti pitanje: Da li smo se pomerili, posle pet godina, sa mrtve tačke na kojoj smo bili. Većina naroda bi odgovorila odrečno. Nešto promišljeniji posmatrač, koji je dovoljno iskren, priznao bi da je sa ove distance nemoguće govoriti o petom oktobru bez pomešanih osećanja. Nemoguće je ne požaliti za razlivenim »uličnim« bazičnim političkim konsenzusom iz kojeg se državotvorna volja mogla pretočiti u institucije i tako postati temelj uređene države i društva. Nemoguće je ne priznati neke zasluge »petookotobarskog sistema« ostvare-

ne u domenu spoljne politike, makroekonomskog plana, poreske politike, institucionalnog uređenja, zaustavljanja enormnog »odliva mozgova« (koji i dalje postoji, ali u manjoj meri), modernizacije uprave i privrede i još niza ostvarenja koja nas približavaju razvijenim državama Evropske unije. Ali nemoguće je ne kritikovati „petooktobarski sistem” za stvaranje novih političkih parazita kojima je i dalje „strančarenje” glavni posao i koji su se debelo omrsili od petooktobarskog prevrata. No, takvih je bilo i biće, jer politika je, kao što smo rekli kolektivni sport. A u svakom timu postoje oni koji ubacuju koševе za kolektiv, kao i oni koji igraju sami za sebe. Na građanima je da razlikuju jedne od drugih i da glasaju samo za one koji mogu ubaciti ponešto u njihovu, sve mršaviju – potrošačku korpu.

IRENA RISTIĆ,
Institut društvenih nauka, Beograd

Povratak Srpske radikalne stranke nakon 5. oktobra – Neminovnost ili iznenađenje?

Ako bi se promene u Srbiji merile samo na osnovu raspisivanja redovnih izbora, onda se u odnosu na Miloševićev režim gotovo ništa nije promenilo. Kao i pre 5. oktobra, vanredni i ponavljani izbori su u Srbiji i u poslednjih pet godina predstavljali pravilo, a ne izuzetak. Najpre su 2002. godine u dva navrata održani predsednički izbori. Osim što su produžili predsednički vakuum u Srbiji, ti su izbori isto kao i naredni u novembru 2003. godine, zbog nedovoljne izlaznosti birača, ostali bez većeg značaja. Tek u četvrtom pokušaju, u junu 2004, Srbija je dobila predsednika.¹ Pored predsedničkih izbora, u Srbiji su – umesto redovnih krajem 2004. godine – održani vanredni parlamentarni izbori u decembru 2003. Konačno, u septembru 2004. održani su redovni lokalni izbori.

Izuzimajući prve parlamentarne izbore neposredno posle 5. oktobra 2000, pri analizi svih narednih nameću se tri zaključka. Prvi upućuje na činjenicu da su partije bivšeg režima, a pre svega SRS, uspele da povrate poverenje glasača u Srbiji. Druga dva zaključka donekle objašnjavaju prvi, a osim toga predstavljaju, svaki za sebe, jedan *déjà-vu*. S jedne strane – unutrašnji *déjà-vu* – su izbori, pre svega parlamentarni i lokalni, rezultirali istim onim što se devedesetih godina prošlog veka opisivalo frazom „i posle Tita – Tito”, samo što bi se sada moglo reći: „i posle DOS-a – DOS”. S druge strane – globalni *déjà-vu* – potvrdilo se u drugim zemljama tranzicije već viđeno pravilo, prema kome prva postkomunistička demokratska vlada koja počne sa sprovođenjem nepopularnih, ali neophodnih reformi

---

1 I tada je izlaznost bila nešto manja od 50%, ali je zahvaljujući promenjenom zakonu i ukidanju izlaznog cenzusa Boris Tadić izabran sa 53,7 % glasova, dok je kandidat SRS Tomislav Nikolić dobio 45%.

na prvom testu pred biračima dobija račun u vidu smene ili bar znatno lošijeg rezultata, dok pobeđu odnose oni koji obećavaju prekid privatizacije i otpuštanja, ekonomski patriotizam i protekcionizam odnosno narodni kapitalizam i državu blagostanja.

Shodno tome postavlja se nekoliko pitanja. Najpre, zašto svaki treći glasač u Srbiji svoj glas daje Srpskoj radikalnoj stranci (SRS).² Zatim, zašto se tzv. novoizabrani demokratski blok bitno ne razlikuje od DOS-a, koga su naizgled svi želeli da se reše i u kojoj meri to utiče na porast podrške SRS. Konačno, postavlja se pitanje zašto je pad prve postautoritarne vlade u tranzicionim zemljama često neizbežan i do koje mere je to u Srbiji povezano sa stvaranjem povoljnih mogućnosti za delovanje Srpske radikalne stranke.

Povratak Srpske radikalne stranke?

Pobeda SRS na parlamentarnim izborima 2003. godine okarakterisana je kao povratak, čak i pobeda bivšeg režima, koji se do decembra 2003. – o tome kao da je u strankama demokratskog bloka postojao, inače teško ostvariv, konsenzus – smatrao prevaziđenim i samim tim delom prošlosti. Ta procena i donekle snažna samouverenost demokratskih snaga počivala je koliko na njihovoj postpetooktobarskoj euforiji, toliko i na njihovoj pogrešnoj (nerealnoj) pretpostavci da je vladavina Slobodana Miloševića predstavljala pre svega rezultat spleta nepovoljnih unutrašnjih i spoljnopolitičkih okolnosti, a ne odraz društva odn. društvenih vrednosti u Srbiji koje se kao i svuda u svetu sporo menjaju. Demokratske snage u Srbiji su ignorisale činjenicu da je pobeda u oktobru 2000. godine bila rezultat, pre svega, talasa nezadovoljstva širokih masa bivšim režimom, a ne posledica promena društvenih vrednosti u smislu okretanja istih tih širokih masa demokratskim načelima (Vasović, 2003: 77).

U ogledalu parlamentarnih, ali i predsedničkih i lokalnih izbornih rezultata gore napisano ne znači da su događaji iz oktobra 2000. godine pro-

---

2 Na parlamentarnim izborima 2003. godine se više od jedne četvrtine (27,6%) izašlih glasača opredelilo za Srpsku radikalnu stranku (SRS), čime je ona postala pojedinačna partija sa daleko najvećim brojem glasova. Na predsedničkim izborima kandidati SRS su dobijali podršku između 22% i 48%, dok su lokalne izbore završili kao takođe pojedinačno najjača stranka, osvojivši znatan broj opština i mesto gradonačelnika u Novom Sadu. U Beogradu je kandidat SRS za gradonačelnika, Aleksandar Vučić, poražen tek u drugom krugu tesnom većinom kandidata Demokratske stranke (50,3% : 48,3%).

izvoljno promenjivi i da se Srbija nalazi na nepovratnom putu u prošlost, jer ne treba zaboraviti da su neophodnu većinu za formiranje nove vlade Srbije ipak osvojile samo stranke tzv. demokratskog bloka, a ne i partije bivšeg režima. Isto tako, ma koliko tesnu, pobjedu na predsjedničkim izborima je odneo Boris Tadić, a ne Tomislav Nikolić. Međutim, bez obzira na to se široka i stabilna podrška Srpskoj radikalnoj stranci može opisati kao osveta prošlosti koja donosi realnu opasnost da Srbija izabere najteži i najduži put demokratizacije. Uzroke toga treba između ostalog tražiti u društvu Srbije, karakterističnom po mnogobrojnim dubokim rascjepima koji sprečavaju formiranje države, nacije i učvršćivanje demokratije u okviru istih. Sledi sažet osvrt na pomenute rascepe, a zatim pokušaj objašnjenja kako isti u kombinaciji sa aktuelnom, pre svega političkom i ekonomskom situacijom, logično dovode do porasta broja pristalica radikalskih rešenja.

Društveni rascepi

Istoriju Srbije odlikuje niz neuspelih modernizacija,³ a uzroci neuspele ili spore modernizacije su kroz istoriju uvek slični, donekle i identični. Za potrebe ovog rada osvrnućemo se samo ukratko na jedan od bitnih uzroka ometenog razvoja odn. zastoja modernizacije u Srbiji koji se ogleda u četiri rascepa,⁴ definisanih u nedavno objavljenoj studiji Instituta društvenih nauka. (Komšić, Pantić, Slavujević, 2003) Prema autorima studije društvo u Srbiji karakteriše:

1) Socio-ekonomski rasep koji ukazuje na drastične razlike u sociodemografskim karakteristikama, odnosno na objektivno različit socio-ekonomski položaj pojedinačnih socijalnih i funkcionalnih grupa unutar društva. Kao indikatore tog rascepa korišćeni su pol, mesto stanovanja, starosna dob, stepen obrazovanja, zanimanje, prihod po članu domaćinstva i sl.

2) Istorijско-etnički rasep koji obuhvata radikalne konflikte između pripadnika različitih etničkih grupa unutar jednog društva, ali i konflikte unutar pojedinačnih etničkih grupa. Iz toga sledi da je društvo Srbije ne samo duboko podeljeno, nego je i srpski deo tog društva podeljen na na-

3 Obiman prikaz razvoja modernizacije u Srbiji dat je u trima zbornicima Instituta za noviju istoriju Srbije: Srbija u modernizacijskim procesima XX veka, Beograd 1994., Beograd 1998. i Beograd 2003.

4 Uzroci rascepa su multidisciplinarni i multidimenzionalni, i jedan sveobuhvatni prikaz bi u okviru jednog rada bio realno nemoguć.

cionalističke, s jedne, i građanske struje s druge strane. Autori smatraju da je ovaj rascep „trajno istorijski strukturisan, da dobija na intenzitetu i radikalizmu u vreme konstituisanja nacionalnih država (...) i da će predstavljati snažan generator podela i konflikata dokle god ne bude na osnovu šireg konsenzusa konačno rešeno srpsko državno i nacionalno pitanje” (Komšić, Pantić, Slavujević, 2003: 14), pri čemu se, pre svega, misli na status Kosova, s jedne, i zajednice SCG, s druge strane.

3) Kulturno-vrednosni rascep pod kojim se podrazumeva podela društva na liniji tradicionalizam-modernizam, iz koje su izvedene dalje podele na linijama: autoritarizam-tolerantnost, radikalizam-neradikalizam, egalitarizam-neegalitarizam, materijalizam-postmaterijalizam, poverenje-nepoverenje u ljude i sl.

4) Ideološko-politički rascep koji se može sažeti političkom terminologijom „levog”, odnosno „desnog” usmerenja, a tiče se oblika društvenog i političkog uređenja – socijalizam *vs.* kapitalizam, etatizam *vs.* liberalizam, društvena *vs.* privatna svojina i sl. (Komšić, Pantić, Slavujević, 2003: 13-15, Goati, 2002: 67).

Posledice ovih rascepa su mnogostruke i neminovno povlače dalje društvene sukobe i podele za sobom, jer sprečavaju društvo u tome da postigne konsenzus o vrednostima, odnosno da se delotvorno integriše. (Komšić, Pantić, Slavujević, 2003: 23) Oni su utoliko razorniji, ukoliko se javljaju u društvu poput srpskog koje se nalazi usred procesa građenja nacije i države, a pri tome su suočena sa dalekosežnim političkim problemima kao što je neizvenost teritorijalnih granica i potencijalnim sukobima koji iz toga mogu proizaći. Kao posledica toga Srbija se može opisati kao „nedovršena država zakasnele nacije”. (Đinidić, 1996: 174; Dimitrijević, 2004: 57-73) Tako se društvo Srbije nalazi u jednom začaranom krugu koji se teško probija. O njemu će kasnije u tekstu biti još reči.

Jasno je da se svi rascepi, kao i rascepi unutar rascepa međusobno uslovljavaju i nadovezuju jedni na druge. Tako se mogu uočiti vertikalne linije među glavnim rascepima u kojima se, s jedne strane, kristališe prototip moderniste koji je srednjih godina, visokog obrazovanja, iz urbane sredine, sa natprosečnim mesečnim primanjima, niskom etničkom distancom, nepodložan autoritetima, liberalnih shvatanja, proevropski orijentisan, prilagodljiv promenama, spreman da preuzme odgovornost u društvu i da podrži reforme. S druge strane, uočava se prototip tradicionaliste koji je stariji od pedeset godina, nižeg obrazovanja, iz ruralne sredine, pristalica jake države i nacionalne retorike, podložan autoritetima, netolerantan pre-

ma svemu nepoznatom, antievropske orijentacije, neprilagodljiv promena-
ma, koji se opire reformama i zalaže za *status quo* (Komšić, Pantić, Slavuje-
vić, 2003: 113-117, 125).

Pantić na osnovu empirijskih istraživanja pokazuje da 2003. godine kod stanovništva u Srbiji sa 41% preovlađuje tradicionalizam, naspram modernizma koji karakteriše svega 27% stanovništva⁵. Kao objašnjenje za to da je broj tradicionalista naspram modernista veći i u usponu, mogu poslužiti političke i ekonomske prilike u Srbiji koje su obeležene procesom tranzicije iz planske u tržišnu privredu, iz zatvorenog u otvoreno društvo, iz kolektivne zajednice u zajednicu samostalnih individua. Kao takve, te promene kratkoročno prouzrokuju povećan broj tranzicionih gubitnika, koji usled datih okolnosti sprečava smanjenje broja tradicionalista.

SRS kao utočište gubitnika tranzicije

Na ovom mestu u argumentaciju se uvodi Srpska radikalna stranka. Kao jedno društvo koje je, kao što je gore prikazano, krajnje fragmentizovano, društvo u kome ne postoji vrednosni konsenzus koji odlikuje stabilna društva i kao društvo koje se nalazi usred tranzicionog procesa i demokratizacije, društvo Srbije je više od drugih podložno tradicionalističkim⁶ parolama koje zastupa SRS. Polazeći od toga da su prošli parlamentarni izbori prvi izbori u Srbiji u kojima su se birači rukovodili tzv. principom racionalnog izbora, što znači da su tražili opciju koja se njima za njihov lični život činila najviše obećavajućom, oni su birali SRS, jer je ta stranka gubitnicima tranzicije obećavala najveće „blagostanje”, odnosno najmanje zlo: zaustavljanje privatizacije, radnički kapitalizam i hleb po ceni od tri dinara. Može se poći od toga da je veliki deo biračkog tela, pre svega u nedostatku obrazovanja, perspektive i usled pretećih otpuštanja zbog neminovne tranzicije poverovao parolama SRS i zato svoj glas dao toj stranci. Ako se uz to uzme u obzir i dalje nezaustavljen odlazak mladih i obrazovanih iz zemlje⁷, starosna struktura stanovništva Srbije, zatim da 2003. godi-

5 Taj odnos „tradicionalista” i „modernista” je 1977. godine bio obrnut. (Komšić, Pantić, Slavujević, 2003: 100).

6 Tradicionalistički u smislu pojma gore navedenog prototipa tradicionaliste.

7 O posledicama emigracije iz Srbije vidi: Grečić, Vladimir, Konsekvence „odliva mozga” za razvojne perspektive Srbije, u: Grupa autora. 2003. *Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost*, Zbornik radova sa Okruglog stola Instituta društvenih nauka. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Institut društvenih nauka, str. 179-188.

ne skoro polovina stanovništva (43%) smatra da je „bolje biti siromašan i svoj nego dobro živeti uz stranu pomoć i mešanje” (Komšić, Pantić, Slavujević, 2003: 63, 112) onda 27,6% glasova dato SRS nimalo ne začuđuje⁸.

Za razliku, dakle, od relativno stabilnog broja tradicionalista, modernisti su u Srbiji 5. oktobra imali samo pozajmljenu kritičnu masu, jer su demokratske snage ne mali deo podrške dobili od onih slojeva koji su 5. oktobra verovali da će sa demokratskim partijama na vlasti živeti bolje. Ti slojevi danas, izneverenih očekivanja, veruju liderima Srpske radikalne stranke da će im ta stranka pružiti boljitak, ili bar prestanak pogoršanja.

Realna nadmoć tradicionalista u društvu Srbije sigurno neće pozitivno uticati na proces demokratizacije, jer pospešuje dalje produbljivanje rascepa. Na pitanje kako napustiti taj začarani krug koji generiše tradicionalizam i sprečava modernizaciju društva Srbije, odgovor se nalazi pre svega u rešavanju nacionalnog pitanja uz kritičko sagledavanje prošlosti, a zatim u nastavku reformi, stabilnoj vladi i jakim institucijama u kontinuitetu, kao i pomoći od međunarodne zajednice (Komšić, Pantić, Slavujević, 2003: 106).

Uloga demokratskih snaga

Pobeda SRS se, međutim, ne može objasniti monokauzalno strukturom društva i iz nje proizilazećim vrednostima, odnosno opredeljenjima stanovništva. Uloga koju su u poredama te stranke odigrale stranke tzv. demokratskog bloka, koje – i to se mora reći – takođe nisu imune na društvene rascepe, ne može se nazvati statičnom. Njihova se odgovornost sastoji, pre svega, u tome što su propustili da u proteklih pet godina postignu minimalan konsenzus o ustavu kao jednom čvrstom kamenu temeljcu definisanih vrednosti društva. Samim tim one nisu uspele da stvore jedan odbrambeni mehanizam mlade demokratije, kojim se štite demokratske tekovine, a sankcionišu njihove povrede.⁹

Odgovornost demokratskih snaga leži i u njihovoj nemogućnosti ili nedostatku volje da sebe, svoje članstvo, pristalice i društvo konfrontiraju sa neophodnošću suočavanja srpskog naroda sa najmlađom istorijom Srbi-

8 Pri tome oni koji se protive stranom uplitanju i koji teže povratku u prošla socijalistička vremena države blagostanja, očigledno previdaju činjenicu da je ta država opstajala toliko dugo upravo zahvaljujući stranoj pomoći i mešanju.

9 Zahvaljujući upravo jednoj takvoj konstelaciji svet je u prošlom veku bio svedok pretvaranja demokratije u bumerang koji se demokratama obio o glavu, a Hitlera potpuno legalno doveo na vlast.

je. To nije učinjeno koliko iz straha da će se izgubiti glasovi, toliko i zbog rasprostranjenog ubeđenja da zauzimanje stava nije neophodno. Društvu Srbije se na taj način čini jedna medveđa usluga, jer ne samo da se koči jedno neophodno samopročišćenje društva, već se pored toga partijama poput SRS nudi dodatni prostor za kvazipatriotski populizam. Šteta koja se takvim ponašanjem Srbiji nanosi na međunarodnom planu je takođe neminovna. Shodno tome Mirko Tepavac pravilno zaključuje da „Haški sud nikada ne bi imao tu težinu da mu je nismo mi, takvim ponašanjem, pribavili, da su nam se odavno smučili zločini, a ne suđenja za zločine.” (Tepavac, 2003: 6). Upravo je primer Tribunala u Hagu, odnosno stav premijera Koštunice prema istom paradigmatičan za programsku proizvoljnost i neodređenost demokratskih partija u Srbiji: za manje od dve godine ta tema se za njega od devete rupe na svirali pretvorila u ključno pitanje njegove vlade. Takav nedosledan i donekle neozbiljan način vođenja politike, kada se prvo svi realni zahtevi odbijaju, da bi se na kraju, nakon već nanete političke i ekonomske štete, sagnute glave ispunili, koji je praktikovao i Slobodan Milošević – sam za sebe dovoljno govori o nesposobnosti protagonista da realno sagledaju svoje kapacitete, mogućnosti i okruženje i da u skladu sa svim tim deluju. Takvim ponašanjem stranke demokratskog opredeljenja propustile su priliku da petooktobarski događaj nedvosmisleno uzdignu do simbola novog demokratskog početka, a ne simbola Miloševićevog kraja.

Konačno, pored nedostatka jasnih opredeljenja i doslednih stavova među demokratskim strankama – ma kakvi oni bili – primetan je i hroničan nedostatak kooperativnosti, što je za posledicu imalo bavljenje tih stranaka samim sobom, umesto onim što im je u decembru 2000. odnosno 2003. povereno. To nije predstavljalo, a ni dalje ne predstavlja, samo bahato traćenje dragocenog vremena i resursa, već je omogućilo, pre svega, SRS da sebe prezentira kao jedinu partiju u kojoj su usaglašeni jasni politički ciljevi i strategija. Upravo taj nedostatak saradnje među demokratskim strankama potvrđuje na početku pomenuto ponavljanje fraze: „I posle Tita – Tito” odnosno „I posle DOS-a – DOS”. Iako nakon prošlih parlamentarnih izbora u Srbiji najveći deo malih stranaka koje su činile izvorni DOS više nisu nosioci rasparčane odgovornosti, čini se da ono što danas čini tzv. demokratski blok, a to su DSS, DS, G 17 Plus i S(D)PO-NS, ima jedan isti i jedan dodatni problem. Isti problem je stranački konsenzus koji je na staklenim nogama, a dodatni je produbljena međusobna lična netrpeljivost, koja je kao takva rezultat nedostatka sposobnosti političkih lidera da gledaju u budućnost, odnosno odraz njihovog pogrešnog

poimanja realnosti u kojoj će oni, ne žele li da vlast prepuste SRS, ili je dele sa njom, još dugo biti upućeni jedni na druge.

Shodno svemu navedenom, jedina prednost Miloševićevog režima i zakasnele tranzicije koja se sastojala u tome da je Srbiji pružena prilika da „prepisuje” od svojih neposrednih suseda, koji su kroz tranziciju već prošli, zasad ostaje neiskorišćena. Političke elite odnosno demokratske snage u Srbiji, baveći se primarno same sobom, još nisu počele da uče od drugih. Prema tome i one snose deo odgovornosti što jedna četvrtina glasača u Srbiji na početku 21. veka veruje da hleb može koštati tri dinara.

Mi vama tranziciju, vi nama smenu

Ostaje osvrt na treći izvor radikalskih glasova. Glavni problem političkih elita koje preuzmu odgovornost sprovođenja tranzicije je neophodnost donošenja krajnje nepopularnih mera. U skladu sa tim Krastev ističe da se „paradoks tranzicije sastoji u tome što je za uspeh reformi potreban stabilan i trajan politički konsenzus zasnovan na dugoročnim ciljevima razvoja (ekonomski rast, integracija u Evropsku uniju). U isto vreme, sam proces transformacije polarizuje društvo, stvarajući dobitnike i gubitnike.” (Krastev, 2004: 117-118). Proces tranzicije u Srbiji je utoliko teži što je Srbija devastirana desetogodišnjim sankcijama i kriznim političkim stanjem, i što za razliku od drugih istočno i centralno-evropskih tranzicionih zemalja, u njoj ne postoji jasna svest velike većine građana da je transformacija sistema neophodna. To proces tranzicije otežava, i zbog toga se, između ostalog, Srbija smatra devijantnim slučajem tranzicije¹⁰ (Komšić, Pantić, Slavujević, 2003: 125). Uprkos tome političke elite u Srbiji moraju da pronalaze način da sprovedu bolne reforme, koje bi dalekoročno trebalo da odgovaraju sve većem broju građana. Pri tome elite ne smeju izgubiti prevelik deo birača koji su kratkoročno gubitnici zbog reformisanja društva i sistema. Ovo jeste jedna načelna, gotovo antropološki determinisana situacija, jer se čovek opire svakom gubljenju ili uskraćenju onoga čime raspolaže, ma koliko malo to bilo. On krivce obično pronalazi među oni-

10 Razlog nedostatka stabilne kritične mase u Srbiji u tom pogledu je između ostalog i taj što komunistički sistem i relativno ekonomsko blagostanje za vreme Tita sve do izbivanja rata na prostorima bivše Jugoslavije nisu, kao u drugim komunističkim sistemima, proizveli jednu ubedljivu svest o tome da komunističku nomenklaturu treba smeniti, niti su doveli do postepenog formiranja ozbiljnih alternativnih političkih grupa, koje su mogle da ugroze vlast u Srbiji neposredno nakon pada komunizma širom Evrope.

ma koji su na vlasti kada on sam doživi gubitak, a ne u strankama bivšeg režima koje su taj gubitak indirektno prouzrokovale, tj. učinile neminovnim. Uprkos tome, političke elite moraju naročito u sferi ekonomije da razmišljaju dalekoročno i da deluju u skladu sa tim, uvek u opasnosti da ih za takvo delovanje čeka potencijalna kazna u vidu dolaženja na vlast političkih protivnika koji će revidirati do tada započete reforme. U svetlu toga demokratske snage su ipak odlučno počele nezahvalan posao ekonomskih reformi, koji su što pod pritiskom međunarodne zajednice, što nošeni sopstvenim ubeđenjima donekle sproveli i na taj način neminovno prouzrokovali nebrojene gubitnike tranzicije. A ti gubitnici su izbore iskoristili za kažnjavanje onih koje smatraju odgovornima.

Srpska realnost

Pobeda Srpske radikalne stranke na parlamentarnim i lokalnim, kao i njeni dobri rezultati na predsedničkim izborima ne bi trebalo da začuđuju. Oni ne predstavljaju iznenadnu pobedu niti slavni povratak te stranke, već su pre svega neminovna posledica tradicionalističkih shvatanja koja su u Srbiji i dalje vrlo rasprostranjenja, a usled sistemskih promena kod tzv. gubitnika tranzicije dodatno ojačala. Ono što je 5. oktobra pošlo za rukom demokratskim snagama, a što se može opisati kratkotrajnim nadvladavanjem modernističkih nad tradicionalističkim shvatanjima, bilo je koliko rezultat naraslog nezadovoljstva režimom Slobodana Miloševića, pa čak i kod tradicionalistički opredeljenih, toliko i rezultat postignutog konsenzusa među strankama demokratskog bloka. Ipak nerealno je bilo očekivati da će promenom vlasti uslediti i brza promena društvenih vrednosti, tim pre što je vrlo brzo nakon konstituisanja prve, ali i druge demokratske vlade u Srbiji počelo njeno samoosporavanje i raspadanje, dok je u korelaciji sa tim procesom rasla podrška onim strankama koje su uspevale da se predstave jedinstvenim, kako programski, tako i strukturno. Dodatno objašnjenje za pobedu SRS pruža činjenica da su demokratske snage, koliko im je to njihovo klimavo zajedništvo dozvoljavalo, ozbiljno započele tranzicioni proces i time neminovno dovele do velikih nezadovoljstava naročito u delovima populacije koja po svojim odlikama čini veliki deo biračkog tela SRS, partije koja sebe vidi kao zastupnika interesa tzv. tranzicionih gubitnika.

Koliko god, međutim, dobri rezultati SRS na izborima bili neminovni, oni istovremeno predstavljaju jednu opomenu partijama demokratskog bloka. Rasprostranjenost tradicionalističkih shvatanja i socijalne posledice

tranzicionog procesa jesu, s jedne strane, i dalje neminovnost, ali, s druge strane, to stanje nije nepromenjivo. Dok birači treba da izađu iz začarnog kruga prevelikih očekivanja i preteranih ambicija, političari bi trebalo da shvate da se nacionalni interes ne ostvaruje isključivo oslobađanjem od komunističkog nasleđa, niti isključivo uvođenjem tržišne ekonomije (Koen, 2003: 23), niti jedino sučeljavanjem sa prošlošću, niti samo sprovođenjem reformi i obračunom sa kriminalom, korupcijom i bivšom vladom, već da se nacionalni interes ogleda, pre svega, u depersonalizaciji politike, jasnoj i jedinstvenoj državnoj strategiji, otvorenoj saradnji demokratskih snaga i njihovim konsenzusom o društvenim vrednostima, kao i u podjednakom i sinhronom sprovođenju svih nabrojanih pojedinačnih interesa.

LITERATURA:

- Biro, Mikloš. 2002. „Etnocentrizam Srba u Srbiji pre i posle 5. oktobra 2000.” *Nova srpska politička misao – Posebno izdanje 3: Etnički stereotipi*, str. 57-67.
- Dimitrijević, Nenad. 2004. „Srbija kao nedovršena država”. U: Vujadinović, Dragica (ed). *Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora i Hrvatska, Knjiga II: Civilno društvo i politička kultura*. Beograd: CEDET, str. 57-73.
- Dinđić, Zoran. 1996. *Srbija ni na Istoku ni na Zapadu*. Novi Sad: Cepelin.
- Goati, Vladimir (ed). 2002. *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
- Grupa autora. 2003. *Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost*, Zbornik radova sa Okruglog stola Instituta društvenih nauka. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
- Koen, Leon. 2003. Svođenje računa, u: *Prizma* (CLDS), Jul 2003, str.17-24.
- Krastev, Ivan. 2004. „Zamka nefleksibilnosti – Frustrirana društva, slabe države i demokratija”. U: Teokarević, Jovan (ed). *Balkan kao evropski region*. Beograd: Institut za evropske studije.
- Komšić, Jovan, Pantić, Dragomir, Slavujević, Zoran. 2003. *Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisanja u Srbiji*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
- Tepavac, Mirko. 2003. „Ručna kočnica u brzom vozu”. *Danas*, 12.12.2003. str. 6.
- Vasović, Mirjana. 2003. „Post-tranzitivni šok: Građani Srbije između društvenih vizija i ličnih aspiracija”. U: Grupa autora. *Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost*, Zbornik radova sa Okruglog stola Instituta društvenih nauka. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka, str. 77-83.

ĐORĐE VUKOVIĆ

Centar za slobodne izbore i demokratiju, Beograd

Kako do najpovoljnijeg izbornog sistema za Srbiju?

Nekoliko je tema iz oblasti izbora i izbornog procesa koje su zaokupljale pažnju javnosti Srbije u drugoj polovini 2005. godine. U polju politike akteri su, u svom maniru, problematiku vezanu za ovu oblast podigli na nivo afera i svađa. Ono što zakonomeno sledi je rečnik koji se koristi, pa se tako moglo čuti da su pojedinci koji predstavljaju političke stranke prevaranti, lopuže, koje krše izbornu volju građana, urušavaju politički sistem... I u krugovima koji se teorijski i empirijski bave izbornim procesom, ponovo je postala aktuelna problematika izbornog zakonodavstva. Ovo je polje prepuno kontroverzi i dilema koje traju decenijama, pa je stoga moguće čuti najrazličitije predloge i argumentaciju koja stoji iza njih. To se ogleda u dva tipa polemika.

Treba izdvojiti polemiku u kojoj učestvuju pojedinci iz naučnih krugova kojima su bliske pojedine političke opcije. Bliskost pojedinim političkim opcijama sama po sebi ne znači ništa, ali problem nastaje kada tu bliskost pojedinci koriste kao ključno polazište u svojim analizama. U meri u kojoj pojedina rešenja odgovaraju političkim strankama, lako je naći niz argumenata za svaki stav, dobro ih upakovati u demagošku oblandu i servirati građanstvu koje će dotični stav „sa slašću pojesti”. To što ih od toga najčešće zaboli stomak, jeste lekcija koju građani Srbije, na veliku žalost, nisu naučili u bliskoj prošlosti. Bilo kakvo obraćanje ovom tipu intelektualca neće dovesti do plodne rasprave i sučeljavanja činjenica, pa stoga rasprava koja sledi nije upućena njima.

U drugi tip polemike uključeni su oni pojedinci iz naučnih krugova koji su uvek iznova spremni da proveravaju svoja polazišta, argumente i na njima zasnovane zaključke.

Izbori i izborni procesi stalno provociraju interesovanje javnosti, jer je u igri najveći mogući ulog – vlast. Nekoliko tema je u poslednje vreme u fokusu pažnje naše javnosti.

Na prvom mestu je problematika izbornog praga, odnosno cenzusa¹. Ovaj korigujući element proporcionalnog izbornog sistema koji se kod nas primenjuje, često je pominjan kao tačka sporenja. I pošto je cenzus najčešći korektiv proporcionalnog izbornog sistema, njemu svakako prethodi stalna debata o prednostima proporcionalnog i većinskog izbornog sistema. U kontekstu različitih nivoa izbora za zakonodavna tela, od republičkih do lokalnih, tema se dodatno usložnjena. Druga velika rasprava je otvorena o pitanju načina na koji stranke predlažu svoje kandidate², odnosno načina na koji kandidati postaju poslanici. Direktno uz pitanja proporcionalnog izbornog sistema i lista kandidata koje mu priliče, problematizuje se vlasništvo nad mandatima. Postavlja se pitanje da li mandati koji su osvojeni na stranačkim listama pripadaju strankama ili su oni neotuđivo pravo poslanika. Poznajući praksu u republičkim, pokrajinskim i lokalnim skupštinama opravdano je ovaj problem svrstati u listu prioriteta. Rasprava o pomenutim pitanjima nije nova, naprotiv, stara je koliko i savremeni parlamentarizam. I posle decenija sporenja o pojedinim od navednih problema u svetskoj praksi nije nađeno odgovarajuće trajnije rešenje. Stoga ne nameravamo da izmišljamo toplu vodu, već treba da vidimo kako da kroz jednu skrupuloznu raspravu dođemo do rešenja koja će značiti boljitak za našu politički zajednicu.

Od obnove višepartizma u Srbiji 1990 godine, nekoliko puta je temeljno menjano izborno zakonodavstvo. Svi povodi ukazuju da smo ponovo na pragu donošenja novog zakonodavstva ili bitnije promene već postojećeg. Na nesreću poretka u kome živimo, osnovni motiv dosadašnjih donosilaca pravne regulative u ovoj oblasti bio je partijske prirode. Vladajuća većina donosi norme kojima sebi olakšava izborni proces i prilagođava u cilju maksimalizacije svojih potencijala. Tako je često čitav sistem izbornih normi bivao neusklađen, a samom procesu donošenja izbornog zakonodavstva manjkalo je pravne stručnosti. Da bi se takvi propusti prevazišli, mora da se otvori kontinuirana rasprava na ovu temu, da se ukrsti sva raspoloživa argumentacija i dođe do najboljih rešenja. Od toga direktno zavisi i kvalitet demokratskog poretka i demokratskih institucija u njemu. Pošto su u Srbiji i poredak i institucije na klimavim nogama, to je potreba za tim veća.

-
- 1 Cenzus je normativno propisan prag koji stranke treba da pređu da bi ušle u proces raspodele mandata i primenjuje se u proporcionalnim izbornim sistemima.
  - 2 Ovaj problem se javlja takođe u proporcionalnim izbornim sistemima, a vezan je za model kandidovanja po listama.

Centralna tema kojom se bavimo u ovom tekstu odnosi se na izborni sistem. Dva su reda činilaca koja stoje iza takvog opredeljenja. Najpre, izborni sistem³ čini jedan od ključnih delova izbornog zakonodavstva u celini. Ne treba zaboraviti da je izborna normativa dosta šira od izbornog sistema i u sebe uključuje niz pravila i procedura vezanih za delovanje političkih partija, registar birača, izbornu administraciju... I pored toga, možemo reći da izborni sistem čini stožer izborne regulative. Drugi red činilaca pronalazimo u činjenici da pomenute teme koje su povod ovom tekstu, predstavljaju deo izbornih sistema ili direktno proističu iz njih. Pojedinačno razmatranje tih aspekata je od velike važnosti, ali oni moraju da budu smešteni u kontekst celine optiranja za pojedina rešenja izbornih sistema. Ukoliko se ne postupi tako, postoji opasnost da se nekad od drveća ne vidi šuma, a to znači da se pojedinačna rešenja ili pojedinačni aspekti, vide kao prava rešenja, što u suštini ometa funkcionisanje i stabilizaciju čitavog poretka.

Stoga ovaj tekst polazi od opštih stavova, daje osnovne smernice odabira izbornih sistema, ukazuje na okvire primene i tek onda u njima razmatra pojedine aspekte koji su postali aktuelni u političkoj i naučnoj javnosti Srbije. Raspravu započinjemo uviđanjem značaja i uloge koja se pridaje izbornim sistemima u stvaranju i funkcionisanju političkih sistema. Potom razmatramo merila kojih se držimo pri odabiru jednog izbornog sistema. Na taj način utvrđujemo ključne funkcionalne zahteve koji se postavljaju pred izborni sistem. Optiranje za pojedine izborne sisteme u direktnoj je vezi sa načinom na koji će biti ispunjeni pojedini od navedenih zahteva. Najzad smo pokušali da ukažemo na okvir primene i da damo preporuke za odabir izbornog sistema, smatrajući da bi one najviše odgovarale razvoju demokratskih institucija i procesa u Srbiji.

Značaj izbornog sistema

Način na koji se reguliše pitanje izbornog sistema od suštinske je važnosti za politički poredak. Definisane pravila po kojima se igra izborna utakmica, ali i vrednuje njen rezultat po okončanju izbornog procesa, mora da dobije saglasnost svih relevantnih aktera u toj utakmici. Time se stvaraju temeljne pretpostavke za funkcionisanje jednog političkog poretka. Konsenzus oko ključnih pravila izbornog procesa samo je jedan aspekt ko-

---

3 Koristimo užu definiciju izbornog sistema koja u sebi sadrži biračko pravo, način glasanja, izborne jedinice i model preraspodele mandata.

ji posmatramo. Zaista je dosta pisano i govoreno i o uticaju koji izbornih sistem vrši na različite aspekte same političke zajednice.

Činjenica je da su se skoro svi značajni predstavnici savremene politikološke i sociološke misli ozbiljno bavili i ovim odnosom. Tako, na primer, Liphart⁴ znatan deo svog rada posvećuje izbornoj problematici, a doprinos koji je on dao političkoj nauci odnosi se upravo na vezu između modela demokratije i odgovarajućih izbornih sistema. On definiše dva idealnotipska modela demokratije, *većinski* i *konsensualni*, koji se temelje na odabiru odgovarajućih izbornih sistema – *većinskog*, odnosno *proporcionalnog*. Potom nalazi direktne veze između pojedinih aspekata političkog poretka, u ovom slučaju modela demokratije, i izbornog sistema. Ukazuje da opredeljenje za pojedine izborne sisteme u velikoj meri utiče i na partijski sistem. Naglašava da ovaj uticaj nije jednosmeran, ali ipak izborni sistem spada u red primarnih determinanti partijskog sistema. Stvari potom idu prirodnim tokom, te iz partijskog sistema slede modeli formiranja izvršne vlasti, odnosno vlade, kao i odnos izvršne i zakonodavne vlasti. Svi ostali odnosi u okviru političkih poredaka se zakonomerno naslanjaju na jedan od dva modela demokratije. Preporuka koju on daje zakonodavcima je da shodno odnosu prema određenim modelima demokratije odaberu izborni sistem koji će ih voditi ka cilju.

O ulozi i značaju koji za savremeni politički poredak imaju izborni sistemi takođe govore Dal (1997) i Sartori (2002, 2003). Dal na nedvosmišlen način ukazuje na vezu koja postoji između demokratskog poretka, sa jedne strane, i izbornog procesa i sistema koji ga prate, s druge strane. Po njemu konstituisanje i trajanje demokratskih poredaka u velikoj meri zavisi od poštovanja niza procedura i pravila koja se direktno odnose na izborni proces. Dal koristi osam kriterijuma kojima meri demokračičnost političkih poredaka. Kada se svih osam elemenata uzmu u razmatranje, vidi se da je veći deo njih vezan za izbornu problematiku. U tom okviru barem tri elementa: aktivno biračko pravo, pasivno biračko pravo i pravo na slobodne i poštene izbore, možemo direktno vezati za izborni sistem. Još dva elementa su u vezi sa izbornim zakonodavstvom: pravo političkih vođa da se nadmeću za podršku i glasove birača i sloboda udruživanja, odnosno političko organizovanje. Iz ovoga se da jasno zaključiti da je izborni proces, te u tom okviru i njegov sastavni element izborni sistem, bitan deo merila kojima se određuje kvalitet jednog političkog poretka.

---

⁴ Arend Liphart: *Modeli demokratije*, Beograd, 2003. ; *Electoral systems and party systems*, Oxford, 1994.

U red najznačajnijih imena savremene politikologije spada i Đovani Sartori. Po njemu izborni sistemi ne moraju da budu formalno uključeni u tekstove ustava, a ipak ostaju suštinski deo funkcionisanja političkih sistema. Oni ne samo da su najmanipulativniji deo politike već predstavljaju i najznačajniju determinantu oblikovanja stranačkog sistema i utiču na određivanje predstavništva. Na taj način, po Sartoriju, izborni sistemi postaju onaj deo pravnog poretka koji u najvećoj meri utiče na pravce i oblike konstituisanja političkih poredaka, institucije i njihov život. Mesto u uloga koju Sartori daje izbornim sistemima govori o tome da ih on smatra delom ustavnih odredaba političkog poretka, bez obzira što to nije formalno pravno tako regulisano.

Izborni sistem zavisi dakle od niza faktora i uslova. U teoriji koja obrađuje ovu problematiku ne nalazimo rešenja koja samo treba da se primene, već okvire primene. Ukazivanje na ključne međuzavisnosti je od velike važnosti, ali ipak rezultati primene jednog izbornog sistema u presudnoj meri zavise od okolnosti u kojima se primenjuju. Kada je u pitanju politički poredak u Srbiji, od ključne je važnosti voditi računa o sledeća tri parametra.

Najpre, o odnosu koji izborni sistem ima sa normativnim okvirom, odnosno fundamentalnim pravnim aktima. Ukoliko su pitanja vezana za političko i državno uređenje rešena, precizno određene granice zajednice i suverenitet nad tim granicama, jasno postavljena pitanja institucija i njihovih ovlašćenja i ako o svemu tome postoji bazični konsensus svih relevantnih aktera, onda je delovanje jednog izbornog sistema olakšano. Dakako da u Srbiji to u ovom trenutku nije slučaj jer predstoji proces definisanja okvira političke zajednice, ali i proces donošenja novog ustava.

Potom, izborni sistemi imaju za cilj, između ostalog, da osnaže i učvrste delovanje uspostavljenih institucija. Način na koji se vrši izborni proces, odnosno formiranje institucija, mora u sebi da sadrži attribute legalnosti i legitimnosti. Tako izborni sistemi čine potporu trajnosti i dugovečnosti političkih poredaka. Od toga na koji je način izvršen proces selekcije nosilaca političke vlasti u velikoj meri zavisi i sam politički poredak.

Treća tačka ukazuje na potrebu dinamičnosti izbornog sistema. Kako samo društvo nije statično, to i izborni sistemi moraju u sebi sadržati izvetsnu meru promenljivosti. Izborni sistemi moraju biti dovoljno fleksibilni da odgovaraju dinamici društvenog i političkog života; u suprotnom, oni bi bili sputavajući faktor. S druge strane, kada se pokaže da ne zadovoljavaju potrebe zajednice, oni se mogu lako menjati bez bolnih posledica po samu zajednicu.

Izborni sistem je jedan od ključnih delova političkog sistema. U direktnoj je međuzavisnosti sa nizom drugih elemenata. On takođe treba da odgovori na niz potreba, koje su u određenoj meri suprostavljene. Sve u svemu, jednačina sa većim brojem nepoznatih. Možda je najbolji put za odabir odgovarajućeg izbornog sistema u Srbiji onaj koji vodi računa o tome šta bi izborni sistem trebalo da ispuni i do kakvih bi rezultata trebalo da dovede. U tom kontekstu izdvajaju se funkcionalni zahtevi koje izborni sistemi treba da ispune, a shodno ispunjenju svakog od njih je i optiranje za pojedine izborne modele. Najčešće se radi o dva osnovna izborna trenda, većinskom i proporcionalnom.

Zahtevi koji se postavljaju pred izborni sistem

Pred svaki izborni sistem postavlja se nekoliko funkcionalnih zahteva koje on mora da ispuni. Ti zahtevi su međusobno suprotstavljeni, pa tako jedan izborni sistem nikada ne može izaći u susret svim funkcionalnim zahtevima koji se postavljaju pred njega. Najvažnije od svega je razumeti da ne postoji idealan izborni sistem (Jovanović, 2003: 130), već samo onaj koji može manje ili više odgovarati određenom vremenskom periodu jednog političkog poretka.

Funkcionalne zahteve koji se postavljaju pred kreatorima izbornog sistema možemo svrstati u četiri značajne celine⁵. U okviru svake od celina ukažemo i na koji način se oni ispunjavaju u određenim izbornim sistemima.

Kriterijum koncentracije i funkcionalnosti

Ovaj kriterijum podrazumeva efekte koje izborni sistem treba da proizvede u sastavu parlamenta, tačnije partijskom sistemu, a kasnije i u samom procesu konstituisanja i vršenja izvršne vlasti. U tom smislu izborni sistem treba da odgovori potrebi ukрупnjavanja partijske scene i, shodno društveno-političkim okolnostima, svođenju broja partija na relevantnu meru⁶. Pretpostavka je da velika fragmentisanost partijske scene ne omogućava dobar politički život, jer se teško da zamisliti formiranje stabilne

5 Klasifikacija funkcionalnih zahteva koji se postavljaju u procesu odabira izbornog sistema preuzeta je od Ditera Nolena (Nolen-Kasapović, *Izborni sistemi istočne Evrope*, Beograd, 1997, str 23-24).

6 Broj partija varira od niza okolnosti, kao i kriterijuma po kojima se određuju relevantne partije. Opšte je polazište da homogena društva mogu sebi priuštiti stvaranje dvopartijske scene, dok se u heterogenim društvima zbog velikog broja linija podela zahteva veći broj relevantnih stranaka.

izvršne vlasti. Svakako da ovo nije posledična stvar, ali verovatnoća da će vlast biti stabilnija ukoliko je formira jedna ili manji broj koalicionih stranaka je veća. Takođe, kriterijum funkcionalnosti nije jednoznačan, jer se ne može direktno povezati stabilnost vlade sa stabilnošću političkog sistema. Ključno pitanje je da li treba stabilnost izvršne vlasti na bilo koji način povezivati sa stabilnošću poretka i njegovim napretkom.

Većinski izborni sistemi u najvećoj meri ispunjavaju ovaj funkcionalni zahtev. Nasuprot tome, proporcionalni izborni sistemi u vrlo malom obimu ostvaruju ovaj funkcionalni zahtev. Najčešće se, barem delimično, ostvarenje ovog kriterijuma postiže kroz proces uvođenja praga ili cenzusa, ili nekim drugim korigujućim većinskim principima (mali broj mandata u okviru izborne jedinice...)

Relevantno političko predstavljanje

Funkcionalni zahtev relevantnog predstavljanja postavlja se pred izborne sisteme kroz dva aspekta. Jedan se sastoji u potrebi da se obezbedi zastupljenost svih relevantnih društvenih grupa, preko njihovih predstavnika u parlamentu. Nesumnjivo je da oko kriterijuma relevantnosti možemo voditi beskrajne polemike, ali možda je najbolje uzeti kriterijum da su to grupe koje mogu značajno da utiču na politički život zemlje. Ukoliko se to ne postigne, rizikuje se delovanje tih grupa koje ide van okvira sistema, i na taj način vrše osporavanje same političke zajednice.

Drugi aspekt relevantnog predstavljanja podrazumeva da osim predstavljanja svih relevantnih grupa i skupina u zakonodavnom telu, one budu predstavljene proporcionalno svojoj snazi. To podrazumeva da indeks proporcionalnosti bude visok, odnosno da procenat glasova koji osvoje političke opcije bude jednak ili približan procentu mandata koji im se dodeljuje.

U većinskim izbornim sistemima ovaj funkcionalni zahtev se najmanje ostvaruje. Zapaža se da je ovaj zahtev suprotan zahtevu koncentracije i funkcionalnosti, pa je potpuno jasno da ispunjenje jednog ide na uštrb drugog. U onoj meri u kojoj proporcionalni izborni sistemi nisu u stanju da ostvare zahteve koncentracije i funkcionalnosti, utoliko se povećava stepen ostvarenja relevantnog političkog predstavljanja.

Neposrednost odnosa između glasača i kandidata

Treći zahtev koji se postavlja pred svaki od izbornih sistema odnosi se na uspostavljanje neposrednog odnosa između glasača i kandidata. Prosti-

je rečeno, reč je o tome u kojoj meri je izbor glasača vezan za ličnosti, a u kojoj za političke partije. Poželjno je da se biračima omogući da u većoj meri glasaju za ličnosti, odnosno da se prema ličnim karakternim osobinama kandidata opredeljuju za njih. To dopušta biračima neposredniju komunikaciju i mogućnost da ospore ili nagrade vođenje politike u sledećem izbornom ciklusu.

Imajući u vidu alternative, glasanje za pojedince i glasanje za liste, jasno je da prvi način najviše odgovara ovom zahtevu. Iz načina kandidovanja kao posledica proizilazi i određena samostalnost kandidata koji su postali poslanici. Veća je sloboda poslanika koji su birani po pojedinačnom principu, nego onih koji se biraju na listama. Čak su moguće i situacije u kojima je izbor poslanika nezavisan od bilo koje političke partije⁷.

U većinskom izbornim sistemima, što proizilazi iz prirode samog procesa kandidovanja, ovaj funkcionalni zahtev je ostvaren. Većinski izbori se najčešće održavaju u velikom broju jednomandatnih jedinica gde se bira jedan poslanik. To podrazumeva pojedinačni proces kandidovanja, te su time odnosi između glasača i kandidata neposredniji i vidljiviji. S druge strane, u proporcionalnim izbornim sistemima kandidovanje se vrši na osnovu lista, tako da je odnos birača i kandidata posredovan političkim strankama. U pojedinim mešovitim izbornim modelima ovaj nedostatak proporcionalnih sistema otklanja se uvođenjem jednomandatnih jedinica i kompezatorskim delovanjem proporcionalne formule na nivo jedinstvene izborne jedinice.

Prihvaćenost i primenljivost izbornog sistema

Imajući u vidu tri pomenuta funkcionalna zahteva koji se postavljaju pred izborne sisteme, neophodno je napraviti ravnotežu između njih, ali i dinamičan međudnos. U tom okviru prepoznajemo još jedan funkcionalni zahtev.

Izborni sistem mora biti dovoljno prepoznatljiv i jasan svim akterima izbornog procesa; njegova primena mora biti prilagođena okolnostima u kojima deluje. Što jednostavnija rešenja jedan su od preduslova dosledne

---

7 Dešava se da u pojedinim izbornim jedinicama pobeđe samostalni kandidati koji nemaju podršku ni jedne političke partije. Ova pojava u velikoj meri zavisi i od nivoa izbora koji se posmatraju. Ako se radi o lokalnim izborima, ova pojava je učestalija. Što je viši nivo izbora koji se održava (regionalni, nacionalni...) to je manji broj ovakvih slučajeva.

primene. U suprotnom, rizikuje se da izborni sistem, iako kombinatorikom svojih elemenata odgovori na navedene zahteve, bude suviše složen i nerazumljiv za aktere izbornog procesa, pa njegova primena ne bude moguća ili da u velikoj meri koči izborni proces⁸.

Izlazak u susret svakom od ovih zahteva istovremeno podrazumeva i zanemarivanje drugih funkcionalnih potreba. Zahtevi su u stanju međuzavisnosti, što znači da se mora naći najpovoljniji odnos dobitaka i gubitaka i prema njemu formirati odgovarajući izborni sistem. Rešenja u velikoj meri zavise od opredeljenja šta će se od funkcionalnih zahteva ispunjavati u većoj meri, a čemu će se pridavati manja pažnja. Stoga i optiranje za većinski ili proporcionalni izborni model jeste na jedan način odgovor na funkcionalne zahteve koji se postavljaju, odnosno na obim ispunjenja svakog od njih.

Okviri odabira izbornog sistema

Pri donošenju odluke o izbornom sistemu zakonodavcu uvek stoji na raspolaganju nekoliko mogućnosti. Političke stranke su najčešće zainteresovane za odabir izbornih sistema koji mogu da maksimalizuju njihove potencijale u biračkom telu. Argumentacija za i protiv⁹ pojedinih izbornih sistema načešće jeste okvir u kome mogu naći elemente za podršku svojim stavovima. Međutim, obilje teorijske građe na ovu temu ne daje odgovor na pitanje od čega zavisi uspešna primena izbornog sistema. To pitanje odnosi se na poznavanje uslova i okvira primene, tj. tla na kome će rasti ta nova biljka. Od toga kakvi su uslovi, kakav je sastav tla zavisi i rodnost sistema koji primenjujemo. Poznavanje tih pretpostavki jeste preduslov odabira odgovarajućeg izbornog sistema.

Ključni sastojci tla na kome će on rasti jesu političke partije i birači. Od toga kako se birači dele, koja su ključna obeležja ove skupine i načina na koji se stranke utvrđuju u tim podelama, odnosno stvara partijski sistem, zavisi uspešan odabir izbornog sistema. Uticaj izbornog sistema na njih je očigledan, ali on nije jednosmeran već uzajaman. Ne može isti izborni sistem da proizvede jednake rezultate u različitim prilikama i okolnostima koje nude različiti politički sistemi.

---

8 Jedna od posledica složenog izbornog sistema je visok stepen izborne apstinencije, uzrokovane nerazumevanjem sistema od strane građana. Njihov odgovor na takve izborne sisteme je odlazak u apstinenciju.

9 Ovakva argumenatcija tipična je za skoro sve preglede izbornih sistema.

Da iskoristimo jedno poređenje koje će najbolje ukazati na odnose između izbornih sistema i okolnosti primene. Uzećemo primer iz voćarstva koji je poznat svima. U Srbiji možete zasaditi banane i očekivati odličnu berbu. Ali pošto zemljište nije odgovarajuće za ovu kulturu, već prvih hladnijih dana ovo voće će izmrznuti i propasti. Zna se da će šljiva i jabuka dobro roditi, jer i tlo i klima pogoduju ovim voćnim kulturama. Isto važi i obratno, ukoliko pokušamo da u tropskim predelima gajimo jabuke i šljive. Ne sumnjam da su nam potrebni i plodovi banana i plodovi jabuka, ali je pitanje šta od toga zaista možemo da proizvedemo, a šta moramo da kupimo na svetskom tržištu. Takva je situacija i sa izbornim sistemima, oni su voćka koju treba gajiti da bismo dobili dobre plodove. Kako god ti plodovi bili sočni i poželjni, mi se moramo odlučiti za onu voćku koja realno može da rodi u uslovima koji postoje u političkom sistemu Srbije. Stoga, sve ranije navedene teorijske matrice služe kao okvir, a nikako kao preduslov procesa odabira izbornog sistema.

Najpre polazimo od najšireg okvira koji uređuje odnose u jednoj političkoj zajednici. Prvu i najvažniju stavku u tom procesu predstavljaju rešenja koja su data najvišim pravnim aktom, ustavom. Važećim ustavom definisan je jedan specifičan oblik državnog uređenja. Prema institucijama i ovlašćenjima koja se daju možemo reći da je u pitanju parlamentarni sistem, ali sa nešto naglašenijom ulogom predsednika. Tu važnu ulogu u političkom poretku on crpi iz činjenice da je neposredno biran od strane građana, kao i delom od ovlašćenja koja mu se daju¹⁰. Neformalni odnosi koji postoje između najvažnijih institucija i način na koji se relacije moći prepliću imali su različite verzije u bliskoj političkoj prošlosti. Ovo je bilo najuočljivije kada je u pitanju relacija predsednik republike i vlada. Takvo stanje čini trusnim područje na kome treba da deluje odgovarajući izborni sistem. Izborni sistem, koji treba da služi kao podrška političkom poretku, nema jasne smernice i puteve te iste zajednice.

Druga važna činjenica, koju je neophodno imati na umu u odabiru izbornog sistema, tiče se same granice političke zajednice i njenog statusa. U slučaju Srbije imamo dve vrste ograničenja. Najpre, ona ograničenja koja postoje u vezi sa državnom zajednicom sa Crnom Gorom. Nestabilnost i krhkost te zajednice, koja se ispoljava na skoro svim poljima njenog delovanja, znatno utiče na odabir izbornog sistema. Potpuno su drugačiji odnosi koji postoje u zajednici koja ima suverenitet, od one u kojoj je deo tog suvereniteta prenet na viši nivo. Stoga od brojnih nadležnosti, u

¹⁰ Naročito ovlašćenja koja ima u slučaju uvođenja vanrednog stanja.

zavisnosti od toga da li su one prenete na državnu zajednicu ili ne, zavise i institucije na nivou Srbije, a time posredno i sam izborni sistem.

Drugo ograničenje odnosi se na pitanje statusa Kosova i Metohije. Nad ovim delom teritorije, Srbija je suštinski izgubila suverenitet 1999. godine. On se nalazi pod protektoratom Ujedinjenih nacija, odnosno snaga NATO saveza. Činjenice da nepostoji suverenitet matične države nad jednim delom njene teritorije, u velikoj meri utiče i na kreiranje izbornog sistema. U slučaju kada niste u stanju da na teritoriji čitave zajednice sprovedite izborni postupak, u pitanje se dovodi i njegova regularnost. Nekoliko je promena u izbornim procesima od 1999. godine do danas izvedeno, uz saglasnost svih relevantnih aktera u izborima, koje daju mesta za ozbiljnu raspravu. Dobar primer su dileme vezane za biračke spiskove, odnosno izbacivanje glasača albanske nacionalnosti iz biračkog spiska¹¹. Za nas je svakako suštinska dilema koja se odnosi na proces uspostavljanja izbornih jedinica. U slučaju podele Srbije na više izbornih jedinica, neminovno je da jedna od njih zauzima prostor pokrajine Kosovo. Pošto se u ovoj pokrajini izbori ne mogu organizovati, bar ne na većem broju izbornih mesta, jasno bi se dao signal o nemogućnosti delovanja države na tom prostoru. Srbija kao jedna izborna jedinica prikriva tu neprijatnu činjenicu. Mandati se dele u okviru samo jedne jedinice, tako da se deo njih prelijeva na mali broj izbornih mesta na Kosovu. U svakom slučaju ovo rešenje nije trajno i zavisi od rešenja statusa same pokrajine Kosovo. To dovoljno govori i o trajanju izbornog sistema, koji će morati da se koriguje upravo u skladu sa rešenjima koja budu postignuta.

Iz ovih napomena daju se uočiti barem dva značajna faktora koji utiču na optiranje za pojedine izborne sisteme. Najpre, ustavni okvir će, po navodima svih relevantnih političkih faktora, biti uskoro promenjen. To ukazuje da u ovom trenutku izborni sistem nema baš najjasnije smernice i putokaze svog delovanja. Pravac i modeli razvoja političke zajednice tek će biti utvrđeni donošenjem najvišeg pravnog akta, a to direktno utiče i na rešenja koja treba da budu deo izbornog sistema. Sa druge strane, nedefinisanost državnog i političkog prostora predstavlja dodatni problem. On pred muke stavlja zakonodavca, jer pored zahteva koji se u normalnim okolnostima postavljaju pred izborni sistem, u ovom slučaju u odabir je neophodno uvrstiti političke i državne razloge. Sve dok se ne definiše od-

---

11 Birački spisak Srbije je manji za onaj broj biračkih mesta, odnosno glasača na njima, gde po tumačenju RIK (Republičke izborne komisije) nije moguće obezbediti uslove glasanja na Kosovu.

nos sa Crnom Gorom, kao i ne reši pitanje statusa pokrajine Kosovo, ograničenja i uslovljavanja ovog tipa neće biti prevaziđena.

Sledeći niz determinanti koje utiču na odabir izbornog sistema odnose se na najvažnije aktere izbornog procesa glasače i političke stranke. Ispoljavanje efekata odabranog sistema u visokoj je korelaciji sa njegovim karakteristikama. Osnov iz koga proističe partijsko strukturiranje jesu linije podela koje postoje u glasačkom telu. Od načina na koji se formiraju linije rascepa, njihove brojnosti i dubine, zavisi i proces formiranja i delovanja političkih partija. Na osnovu brojnih empirijskih istraživanja¹², može se uočiti nekoliko linija rascepa i determinanti političkog opredeljenja u biračkom telu Srbije. Možda je za uočavanje ovih rascepa najpogodnija Kičelova klasifikacija koja važi za zemlje istočnoevropskog prostora. On razlikuje tri najkrupnije linije rascepa.

Prva i najvidljivija linija rascepa odigrava se po etničkom principu. Po toj liniji vrši se oštra podela glasača prema kriterijumu pripadnosti različitim etničkim skupinama. Ova podela skoro da je identična popisu stanovništva, jer se pripadnici etničkih manjina u Srbiji, u velikom broju opredeljuju za stranke koje reprezentuju njihove etničke skupine. Pored ove oštre podele sa stanovišta različite etničke pripadnosti, slična podela odigrava se i u okviru iste etničke skupine. Tako i najbrojnija, srpska etnička skupina (87% od broja glasača i stanovnika u okvirima Srbije bez Kosova, odnosno 65% u Srbiji sa Kosovom), ima vidljivu liniju podele na etnički i građanski princip. Jednom broju pripadnika ove skupine blizak je model nacionalne države, uređen po etničkom principu, dok drugi deo zagovara ideju o građanskoj državi.

Druga linija rascepa počiva na podeli građana na dobitnike i gubitnike u tranzicionom periodu. Idealnotipski predstavljena, ova podela je oličena u pojedincima sa sledećim karakteristikama. Dobitnik tranzicije je osoba stara do 40 godina, visokoobrazovana, govori strane jezike, sa rezidencijalnim statusom u gradskim jezgrima, zaposlena u privatnom sektoru ili ima samostalan posao. Nasuprot ovom, kao model gubitnika tranzicije stoji najčešće muška osoba, starija od 40 godina, sa srednjim ili niskim obrazovanjem, nastanjena u prigradskim ili seoskim sredinama,

12 Institut društvenih nauka, *Promena vrednosti i tranzicija u Srbiji*, tekst Zorana Slavujevića *Mogući pravci pregrupisanja partijske scene Srbije*, Beograd 2003; Istraživanjem *Determinate biračkog opredeljenja 2004.* kojim sam rukovodio u okviru CeSID-a došlo je do sličnih nalaza. (izveštaj sa istraživanja na adresi www.cesid.org). Istraživanja u vremenskim serijama koje je CeSID izveo u 2005. godini – četiri istraživanja: mart, jun, avgust i novembar (izveštaji sa istraživanja na adresi www.cesid.org).

zaposlena u državnom/društvenom sektoru, poljoprivredi ili je nezaposlena. Oko ovih tipskih modela koncentrišu se i ostale skupine glasača, te to postaje druga važna linija podele u glasačkom telu. Svakako i sama percepcija socijalne pozicije od nemerljivog je značaja za ovu podelu.

Treća linija podele koju navodi Kičel mora da uvaži izvesne korekcije da bi mogla biti primenljiva na političkom prostoru Srbije. U izvornoj verziji radi se o odnosu koji glasači imaju prema prethodnom političkom režimu¹³, dok u Srbiji ona ima barem dva nivoa. Najpre odnos prema političkom poretku koji je važio do devedesetih godina prošlog veka, a potom odnos prema političkom poretku koji je personalizovan u liku Slobodana Miloševića. Na tim nivoima uočavaju se brojne podele, između ostalih i podela na partizane i četnike, komuniste i nekomuniste, mondijaliste i nacionaliste, građane i patriote... Varijacije koje se prave na zadatu temu su mnogobrojne i daju dodatni doprinos i onako velikom broju i šarenolikosti linija političkih podela.

Pored utvrđenih linija političkog rascepa postoji i značajan broj determinatni biračkog opredeljenja i pojedinih karakteristika biračkog tela, koje su od presudne važnosti za delovanje pojedinih izbornih sistema. Najpre, mogu se dati izvesne generalizacije o političkom izboru glasača sa stanovišta pojedinih regiona¹⁴ i rezidencijalnog statusa¹⁵. Pored toga, mogu se izvući determinante političkog opredeljenja vezane za starosnu dob i nivo obrazovanja. Značajna determinanta postaje i nivo socijalnog, a time i političkog aktivizma. Visoka apstinencija koja raste od izbora do izbora takođe je važan signal za kreatore izbornog sistema. Insistiranje na složenim izbornim sistemima moglo bi dodatno da odvuče jedan broj glasača u političku apstinenciju. Takođe bi manji stepen ispunjenja funkcionalnog zahteva reprezentativnosti uticao na znatan broj birača, jer bi, nakon saznanja da njihova opcija nema jasnu političku budućnost, za jedan deo njih novi politički izbor bila – apstinencija.

Navedene linije podela i determinante političkog opredeljenja biračkog tela u Srbiji presudno utiču na stvaranje i funkcionisanje partijskog sistema. Na temeljima koji su dati niče i deluje partijski sistem. Stoga se

13 Misli se na režime realsocijalizma u istočnoevropskim zemljama.

14 Pojedina regionalna ili administrativna podela utiče i na politička opredeljenja. Tako se javljaju stranke sa jakim regionalnim identitetom. Liga Socijaldemokrata Vojvodine i Reformisti Vojvodine u Vojvodini, Nova Srbija u Zapadnoj Srbiji...

15 Ova determinatna je uočena i kod linija podela, ali se može uzeti i kao nezavisna varijabla.

lako dolazi do veze koja direktno spaja karakteristike biračkog tela sa rešenjima izbornog sistema.

Imajući u vidu karakteristike biračkog tela Srbije mogu se dati naznake strukturiranja partijske scene. U okolnostima koje postoje, sa vrlo heterogenim i dubokim linijama podela glasača, ne može se očekivati prosta polarizacija političke scene i stvaranje dvopartijskog sistema. Prvi razlog tome je postojanje političkih opcija koje su predstavnici nacionalnih manjina. Politički izbor ove skupine glasača skoro zakonomerno vodi stranka koje u sebi nose predznak etničke skupine kojoj oni pripadaju.

Drugi razlog nalazimo u postojanju stranaka koje imaju manji ili veći regionalni značaj (Liga Socijademokrata Vojvodine, Nova Srbija, takozvani *domaćini* u centralnoj Srbiji...) i podršku značajnih delova biračkog tela. Ukoliko je ova podrška mala da bi se ostvarila reprezentativnost na nacionalnom nivou, ove političke opcije imaju budućnost na pokrajinskim ili lokalnim izborima¹⁶. Time pokazuju da su sastavni deo partijske scene u Srbiji.

Generalno posmatrano, podele koje postoje u biračkom telu odlikavaju se i na partijsku strukturu. Tako stranke prema karakteristikama njihovih pristalica možemo svrstati u najmanje tri bloka. Jedan blok čine SRS i SPS; on zastupa poziciju nacionalne opcije sa pozitivnim pogledom na istorijsko nasleđe Slobodana Miloševića. Ovaj blok dominantno podržavaju „gubitnici” u procesu tranzicije. Nasuprot ovom bloku stoje DS, G17 Plus i LDP kao opcije koje privlače glasače sledećih karakteristika: građanski pristup političkoj zajednici, negativna percepcija istorijskog nasleđa prethodnih režima, sa dominantnom percepcijom sebe kao dobitnika procesa tranzicije. Središnja opcija varira po pitanju svih linija podela između dve navedene skupine. Pojedine partije u njoj bliže su jednom ili drugom od navedenih polova. Ova skupina birača se najčešće opredeljuje za sledeće partije: DSS, SPO, NS i PSS. Ono što se sa sigurnošću može zaključiti je postojanje ova tri bloka glasača, odnosno skupina političkih partija. Slabljenje ili jačanje pojedinih političkih partija dešava se u najvećoj meri u okviru samih blokova. Jačanje SRS praćeno je slabljenjem SPS-a, jačanje DS padom G17 Plus, dok je pojava PSS praćena osipanjem podrške glasača DSS-u. Neizvesno je na koji će se način izvršiti podela biračkog

¹⁶ Lokalni izbori održani u septembru 2004. godine pokazali su ispravnost ove tvrdnje. Značajan broj mesta u lokalnim parlamentima, kao i jedan broj gradonačelnika i predsednika opština dobile su stranke sa lokalnim ili regionalnim značajem, kao i grupe građana.

tela u samim blokovima, odnosno da li će ga preuzeti samo jedna partija ili će potrajati proces deobe. U svakoj od skupina postoji i znatan broj malih stranaka koje u svakom trenutku mogu da preuzmu deo biračkog tela. Izvesno je samo da će iz svakog od blokova proisteći barem po jedna stranka sa reprezentativnim biračkim telom i činiće deo partijske scene u Srbiji.

Iz navedenih elemenata postaje jasno da će partijski sistem u Srbiji, u bliskoj budućnosti, biti sačinjen od većeg broja relevantnih političkih opcija. Ta brojka će se kretati u opsegu između 5 i 10 političkih partija na nacionalnom nivou. Stoga izbor između proporcionalnog i većinskog izbornog trenda posledično pada na prvi. Izbor većinskog izbornog sistema predstavljao bi veliki rizik imajući u vidu da bi svojim delovanjem vršio polarizaciju, sažimao političke izbore na dve opcije i terao glasače u apstinenciju. Pored toga, ovaj izbor bi činio stalno frustriranim političke opcije koje ne zadobiju reprezentativnost, a imaju relevantnu podršku u biračkom telu. Time se rizikuje njihovo delovanje koje može ići van institucionalnih okvira.

Uslovi primene izbornog sistema u Srbiji stoga zakonomerno navode na izbor proporcionalnog izbornog sistema. Od suštinske važnosti je ukazati na probleme koji su se pojavili u dosadašnjoj praksi u Srbiji. Od njih zavisi kojem od navedenih proporcionalnih modela sistem pripada, da li su u njegovom okviru neophodni korigujući većinski elementi i kolika je mera ispunjenja funkcionalnih zahteva koji se pred izborne sisteme postavljaju. Pored toga, neophodno je i vremenski ograničiti izborni sistem, odnosno odrediti koji su predlozi najbliži zatečenoj situaciji, i šta su to predlozi koji mogu da se primenjuju u bliskoj budućnosti.

Imajući u vidu obrazovnu sliku Srbije, stepen pismenosti i modele političke kulture neophodno je primeniti što jednostavnija rešenja izbornih sistema. Funkcionalni zahtev primenljivosti izbornog sistema u velikoj meri određen je navedenim karakteristikama. Ova činjenica se mora uzeti u razmatranje naročito u delu koji govori o načinima kandidovanja i načinima glasanja. Čini se da je pojedinačno glasanje najprimereniji model glasanja za prosečnog birača, dok je proces kandidovanja po listama najrealnija opcija u postojećim društvenim i političkim okolnostima. Ovo jeste rešenje koje važi u trenutnom izbornom zakonodavstvu.

Međutim, nekoliko je ključnih tačaka ostalo nedorečeno u procesu kandidovanja, koje ima direktne posledice na kasniji odnos stranaka i poslanika. Najpre, postojećim zakonodavstvom je predviđeno da se proces

kandidovanja na parlamentarnim izborima odvija po modelu lista. Ono što izaziva nedoumice jeste to da se strankama ostavlja na volju kome će od kandidata sa liste poveriti mandat. Ni na koji način stranke nisu obavezne da poštuju redosled, te mogu da za poslanika postave i poslednjeg kandidata sa liste. To otvara prostor za samovolju stranačkih rukovodstava i lidera. Jedna od mogućih preporuka je model zatvorenih lista, gde bi kandidati sa stranačkih lista postajali poslanici po unapred datom rasporedu.

Drugi problem nije direktno vezan za izborni sistem, ali iz njega neposredno proizilazi. To je pitanje da li mandati koji su osvojeni u proporcionalnim izbornim sistemima pripadaju strankama ili kandidatima. Imajući u vidu mnogobrojne promene partijskih dresova i spektakularne političke manevre, ovo pitanje je u žiži javnosti sve vreme postojanja proporcionalnog izbornog sistema. Svakako da je ono reafirmisano transferima poslanika u 2005. godini. Čini se da je pravna strana ovog problema potpuno jasna i da mandati pripadaju poslanicima, odnosno pojedincima¹⁷. To je svakako razumljivo, jer su izbori neposredan proces i građani ne mogu imati medijum između sebe i onih za koje glasaju. To je i potrebno, jer na taj način se donekle ispunjava efekat neposrednog odnosa građanima i kandidata, odnosno poslanika.

S druge strane, stranke ulažu značajne potencijale u izbore i očekuju da uloženi trud naplate. Ogromna finansijska sredstva, volonterski rad i prestiž koji nudi stranačka lista jesu nedeljiv deo izbornog uspeha. Pitanje je kako to pomiriti, odnosno na koji način postići rešenje koje će zadovoljiti i stranačke apetite i potrebu da mandat bude vlasništvo pojedinca. Praksa koja postoji u Srbiji pokazala je sve svoje negativne efekte. Svedoci smo da poslanici ne samo napuštaju stranačka jata već da svoj mandat poveravaju strankama koje nisu ni bile akteri izbornog procesa.

Jedno od rešenja koje se pominje u javnosti, a zagovornici su skoro sve relevantne političke stranke, jeste da se ustavnim promenama omogućiti da mandat pripada strankama. Kratka ocena ovog rešenja glasi da malo zlo otklanjamo stvaranjem većeg zla. Očigledno je da iza čestih preleta poslanika ne stoje samo vrednosne i ideološke razmirice, već su one uzrokovane i drugim povodima kojima treba da se bave nadležni državni organi. To je problem i dosta stabilnijih demokratija nego što je naša. S druge strane, ukoliko taj problem rešimo time što mandate poverimo strankama, direktno ulazimo u potencijalno veći problem, a to je partokratija.

---

¹⁷ Odluka Ustavnog suda Srbije iz 2003. godine kojom se uređuje pitanje raspolaganja mandatom.

U tom slučaju parlament bi izgubio svoju funkciju i postao bi tip akcionarskog društva, gde bi lideri i stranačka rukovodstva donosila odluke shodno broju akcija (poslanika) koje imaju. Svaki poslanik koji bi imao zamerke bio bi isključen od strane svoje matične stranke. Očigledno je da ovo pitanje zadire dublje u prirodu političke kulture i odnosa koji postoje u stranačkom sistemu. Stoga je veliko pitanje da li bilo kakva normativa može uspešno da reši ovaj problem. Zakonodavcu nije na odmet da razmišlja o mešovitim modelima, gde bi se glasalo za pojedince koji predstavljaju stranke, a potom bi se krajnji rezultat zbrajao i proporcionalno delio strankama. Mandate bi dobijali oni kandidati koji su osvojili najveći broj glasova u odnosu na ostale stranačke kolege.

Što se tiče ostala dva funkcionalna zahteva, reprezentativnosti i efikasnosti, svakako da je prevagu odneo prvi od njih. Proporcionalni sistem ima za cilj da u što većoj meri izađe u susret kriterijumu reprezentativnosti. Međutim, kako svako pre naglašavanje vodi u krajnosti, reprezentativnost treba ograničiti. U protivnom, mesto u parlamentu mogu zadobiti i *najegzotičnije* političke opcije i time postati deo partijske scene. U proporcionalnim izbornim sistemima to se sprečava uvođenjem cenzusa.

Poslednji parlamentarni izbori u Srbiji održani su po rešenju koje predviđa cenzus koji iznosi 5% od broja važećih glasova na izborima. Imajući u vidu da je ovo tačka oko koje je nastao spor u javnosti, iznećemo samo nekoliko zapažanja vezanih za posledice ovakvog cenzusa. Najpre, bitno je uticao na smanjenje reprezentativnosti u parlamentu. Više od 15% glasača na poslednjim parlamentarnim izborima je svoj glas poverilo političkim opcijama koje nisu preskočile cenzus. Dodatni problem je što je među njima i najveći broj glasača koji pripadaju strankama nacionalnih manjina. Zakonomerno, to je uticalo i na indeks proporcionalnosti stranaka koje su osvojile mandate, svaka od njih je uzela proporcionalno svojoj snazi veći broj mandata od broja glasova osvojenih na izborima. Dakle, princip reprezentativnosti je u znatnoj meri neispunjen. S druge strane, to bi imalo opravdanja ukoliko bi princip funkcionalnosti i koncentracije bio ostvaren. Praksa je pokazala da nije tako, jer je za formiranje vlade bilo neophodno pet političkih stranaka. Kasnijim promenama i cepanjima broj stranaka koje čine vladajuću koaliciju je još uvećan. Iako vlada ima većinu, ona nije proistekla iz primenjenog cenzusa, već iz realnih političkih okolnosti, odnosno sposobnosti premijera da uspostavi i održi parlamentarnu većinu.

Ovako visok cenzus ograničio je stvaranje novih političkih opcija kao i mogućnost stranaka nacionalnih manjina da budu reprezentovane u zakonodavnom telu. On pokušava da stabilizuje partijsku scenu koja je sama po

sebi nestabilna. Neuspeh je vidljiv. Izmenom izbornog zakona iz 2004. godine predviđena je pozitivna diskrimancija za stranke nacionalnih manjina – za njih je ukinuta odredba o cenzusu. Pošto ova odredba nije prošla vatreno krštenje u praksi, ostaje da se vidi kakvi će biti njeni efekti. Preporuka zakonodavcu odnosi se na smanjenje ovog visokog cenzusa na 2%, što zadovoljava kriterijum reprezentativnosti, a istovremeno vrši minimalnu koncentraciju stranaka i ne dozvoljava pojavu nerelevantnih političkih aktera.

Sledeća važna dilema odnosi se na rešenja vezana za izborne jedinice. Navedena proporcionalnost, odnosno njeno ispunjenje važi pod uslovom da je reč o velikim izbornim jedinicama, odnosno onim gde je broj mandata koji se deli veći od deset. Prema postojećem zakonodavstvu, izbornim sistemom je predviđeno da postoji samo jedna izborna jedinica i da ona obuhvata teritoriju čitave Srbije. Ovo rešenje odgovara kriterijumu reprezentativnosti, ali i političkom kriterijumu, vezanom za status Kosova. U postojećim okolnostima svakako da je to najbolje rešenje. Međutim, kako svaka medalja ima dve strane, i ovo rešenje može proizvesti određene nepoželjne posledice.

Političke stranke u Srbiji predstavljaju relativno mlade organizacije¹⁸, dok su se neke od njih prvi put pojavile u izornoj utakmici na poslednjim parlamentarnim izborima (G17 Plus). U najvećoj meri to su ili leaderske partije ili visoko centralizovane organizacije gde je centar odlučivanja sužen na uzak krug ljudi. U procesu kandidovanja lider ili uska partijska grupa dominantno utiču na odabir kandidata na partijskim listama. Na taj način se vrši centralizacija i proces odlučivanja je sveden na uticaje i podršku koju pojedinci imaju u jednom partijskom centru. Posledično, to dovodi do smanjenog obima decentralizacije i regionalizacije, jer se svi zahtevi i potrebe rešavaju u jednom administrativnom centru – Beogradu.

Alternativno rešenje koje se predlaže zakonodavcu, može stupiti na snagu tek od trenutka rešenja statusa pokrajine Kosova. Njime se predviđa da Srbija bude podeljena na veći broj izbornih jedinica. Povećanjem broja izbornih jedinica ne bi se bitno uticalo na zahtev reprezentativnosti, pod uslovom da broj mandata koji se deli u jednoj izornoj jedinici ne bude manji od 15. U okviru ovog predloga je i preporuka da se sastav parlamenta smanji sa 250 na 100-150 poslanika¹⁹. Broj izbornih jedinica bi

---

18 Većina sadašnjih parlamentarnih stranaka nastala je u periodu razvoja višestranačja 1990. godine.

19 Imajući u vidu ukupan broj stanovnika, ali i efikasnost rada parlamenta manji broj poslanika se čini boljim rešenjem.

u tom slučaju varirao u opsegu između 5 i 10. Time bi se postigao efekat koncentracije, jer bi bio povećan prirodan eliminacioni prag koji omogućava ulazak u proces preraspodele mandata. Ukoliko se bira između 15 i 20 mandata prirodni prag bi bio oko 5% od ukupnog broja izašlih glasača, imajući u vidu i jedan deo propalih glasova. Poznavajući geografski raspored nacionalnih manjina u Srbiji, koje su koncentrisane u pojedinim oblastima, ovakvo rešenje bi podrazumevalo da se njihovo biračko telo ne preseca linijama izbornih jedinica. To im istovremeno omogućava siguran ulazak u parlament, jer bi tada preračunati cenzus na nivo čitave Srbije, bio ispod 1%. Isti bi efekat ovo rešenje imalo i po stranke sa određenim regionalnim identitetima, što bi njima omogućavalo siguran parlamentarni status.

U odnosu na jednu izbornu jedinicu ovakvo rešenje daje dve prednosti. Najpre, izbegava se efekat koncentracije partijske moći u centralizovanim vrhovima, odnosno regionalna tela stranaka, u okviru izbornih jedinica, poseduju značajniji uticaj i moć u procesu odlučivanja. Prvo u toku kandidovanja, a kasnije i pri vođenju stranačke i opšte politike. Drugi efekat se ogleda u povećanju ispunjenja zahteva za neposrednošću odnosa glasača i kandidata. Iako se ovaj funkcionalni zahtev ne može ispuniti do kraja, ponuđenim rešenjem omogućava se glasačima veza sa jednim užim geografsko-političkim prostorom nego što je to cela država. S druge strane, i broj kandidata koji se bira je manji, te je time i lista kandidata koji se nude manja i po logici stvari postoji veća mogućnost da se glasači neposredno upoznaju sa kandidatima. Time se povećava ispunjenje zahteva neposrednosti, i ono je mnogo veće nego u slučaju proporcionalnog modela u jednoj izornoj jedinici.

LITERATURA:

- Nolen Diter, Kasapović Mirjana, 1997, *Izborni sistemi istočne Evrope*, Beograd, FES.
- Dal Robert, 1997, *Poliarhija – participacija i opozicija*, Beograd, Filip Višnjić.
- Sartori Đovani, 2001, *Demokratija, šta je to?*, Podgorica, CID.
- Sartori Đovani, 2003, *Uporedni ustavni inženjering*, Beograd, Filip Višnjić.
- Siaroff Alan, 2000, *Comparative european party systems*, London, Garland Publishing.
- Liphart Arend, 2003, *Modeli demokartije*, Beograd, SLSCG.
- Liphart Arend, 1994, *Electoral systems and party systems*, Oxford, Oxford University Press.
- Stojiljković Zoran, 1997, *Rečnik demokratije*, Beograd, Građanske inicijative.
- Vasović Vučina, Vladimir Goati, *Izbori i izborni sistemi*, Beograd, 1993, Radnička štampa.
- Lučić Zoran, 2002, *Analiza izbornih rezultata 1990-1997 u Srbiji*, Beograd, CeSID.
- Todorović Miloš, 2002, *Izborne manipulacije*, Beograd, CeSID.
- Kasapović Mirjana, 1996, *Demokratska tranzicija i političke stranke*, Zagreb, Fakultet pol. znanosti.
- Goati Vladimir, 2004, *Izbori u SRJ od 1990 do 2002*, Beograd, CeSID.
- Goati Vladimir, 2004, *Partije i partijski sistem Srbije*, Niš, OGI.
- Jovanović Milan, 2004, *Izborni sistemi postkomunističkih država*, Beograd, SLSCG.
- Diverže Moris, 1964, *Political parties, their organization and activity in the modern state*, London, Methyen
- Kitchel Herbert, 1995, *Formation of party Cleavages in postcommunist Democracies*, Lipset SM, Rokkan S, 1967, *Party Sistem and Voter Alignements*, New York, The Free Press.
- Pajvančić Marijana, 1999, *Izborna pravo*, Novi Sad, Graphica Academica.
- CeSID, 1997– 2005. *Oko izbora 1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13;14* (www.cesid.org)

Etničko (ne)poverenje

U žižu političke, pa i šire javnosti ponovo su uz pitanja Kosova i Metohije, odnosa prema Međunarodnom sudu u Hagu tj. isporučivanju optuženih za ratne zločine, te pridruživanja Evropskoj uniji – dospeli „etnički incidenti”. Ključno je pitanje – da li su oni sporadični, prolazni ili imaju neke dublje korene? Mogu li se prorediti i na kraju neutralisati samo represivnim i sličnim merama države ili je potreban sasvim drugačiji pristup?

Politička i intelektualna elita u Srbiji, njeni uticajni ešaloni, imaju nemali problem u interpretaciji i materijalizaciji političkih ideja koje bi bile korespondentne sa svetom. To je pitanje odgovornosti sadašnje političke i intelektualne nomenklature da realno, mudro i odgovorno detektuje istorijske izazove pred kojima se Srbija nalazi, da artikuliše kapacitete i usmeri ovaj politički i društveni realitet da ne bude van sveta i vremena. Ovladavanje prošlosti, o čemu inspirativno i kritički piše O. Milosavljević (2002), sa što manje reprintovanja istorije sa kraja XIX i početka XX veka, sa što manje monumentalizovanja i aktuelizovanja slavne memorije, kao i oslobađanje od megalomanskih ideja o srpskoj državnosti u postkomunističkom vremenu – postaje nezaobilazni imperativ. Srbija je upućena na svoju novu pravno-političku realizaciju i potvrđivanje kao društvo i kao država u datim, ovovremenim koordinatama i konstelacijama. Ne samo etničke, već i druge kapacitete i razvojne prtljage i korpuse valja apsolvirati i primenjivati „danas i ovde”. Ti izazovi se mogu rešiti, a da se pri tom ne izgubi sopstveni identitet, zasnovan na individualnom i socijalnom dostojanstvu, na sigurnosti i perspektivnosti življenja na ovim prostorima.

Etnički incidenti su samo vrh „ledenog brega” i proizvod širih, sistemskih društvenih, političkih i istorijskih konstelacija. Taj breg se u poslednjim godinama sedimentira u kontinuitetu. Generiranje ovih sukoba, odnosno incidenata, proizilazi iz odnosa većinske nacije prema građanima iz manjinskih nacionalnih zajednica, iz prirode i konstrukcije političkog

sistema, iz karaktera vlasti i države. Naprosto se stvorio prostor za upotrebu i zloupotrebu etničkog nepoverenja. Mehanizmi autoritarne vlasti koja je bila do 2000. godine, tek su počeli da se demontiraju – ali sporo i neselektivno.

Radi se, između ostalih, o dva poligona društvenog realiteta koji emituju, odnosno i dalje proizvode sadržaje etničkog nepoverenja u Srbiji. Još uvek nije demontiran stereotipan i tradicionalan pristup prošlosti, kako daljoj, tako i bližoj. Proizvode se mitske, legendarne i nekritičke konstrukcije o prozvanosti i pozvanosti srpskog naroda, o njegovom stradalištvu i prometejstvu, ne samo u proteklih šest ili osam vekova, već i u minuloj deceniji. Favorizuje se uloga srpskog naroda i naciona na ovim prostorima, a kao prioritetni zadatak se nameće nadoknada i ispravljanje „istorijskih nepravdi”. S druge strane, nije ni započet proces demontaže nacionalne, po mnogo čemu autoritarne države. Ovakav državni konstrukt u osnovi ima diskvalifikatorski odnos prema građanima iz manjinskih nacionalnih zajednica. Mora se reći da se donose razni zakoni i postavlja jedna modernija pravna regulativa društva, ali ostaje otvoreno pitanje primene i zbiljske vladavine prava. Postoje, takođe, i velike političke napetosti oko Ustava, tako da se politički sistem bazira na Ustavu koji je doneo prethodni, autoritarni režim. Taj pravni oksimoron u zemlji u najboljem slučaju izaziva čuđenje, ali i čitav niz zazora prema vladajućim političkim elitama i njihovim naporima da se proizvodnjom zakona i političkom retorikom ostvari priključenje Evropi.

U sklopu uglavnom simulirane tranzicije, politička i intelektualna elita – onaj deo koji ima političke instrumente da sprovede svoje koncepcije – ušao je u projekat instaliranja nacionalne države. Bili toga svesni ili ne, hteli to ili ne, ali ta matrica konsolidacije države neminovno nosi diskvalifikatorski i potcenjivački odnos prema građanima iz manjinskih nacionalnih zajednica. V. Stanovčić (1986: 224) piše da nacionalna država guši „autonimiju nacionalnih, etničkih, jezičkih i drugih grupa”, i da se ostvaruje kao „autarkička (i najverovatnije) autoritarna zajednica”. Problem je, dakle – kako su sistemski locirane manjinske nacionalne zajednice? Jesu li one integralni deo političkog sistema i odlučivanja, ili su pak „gurnute” u rezervatsko obezbeđivanje individualnih i kolektivnih prava? Ako se izuzme Kosovo, tada Srbija ima nešto preko 17% nesrpskog stanovništva, dok je u Vojvodini gotovo 1/3 stanovništva iz nacionalnih manjinskih zajednica i etničkih grupa. Te činjenice se naprosto ne mogu previdati, niti pak ignorisati ili pak biti osnova za uređivanje odnosa prema njima. Nije uputno, ni gradivno proizvoditi ideje o reciprocitetu, preslikavati stanja u

drugim državama u okruženju, pre svega u novostvorenim državama na prostoru bivše Jugoslavije. Ideje o reciprocitetu prizivaju poseban tretman nacionalnih manjinskih zajednica, generiraju etničku matricu nacionalnih odnosa u društvu i nameću upoređivanja, uz previđanje specifičnosti i posebnosti svake nacionalne manjinske aglomeracije.

Kao da se previđaju dve temeljne pretpostavke: ostvarenje bar minimuma međuetničkog poverenja i činjenica da će bilo koja manjinska zajednica teško moći da pristane da ide ispod već jednom ostvarenog nivoa prava.

Nepostojanje poverenja između većinske nacije i manjinskih zajednica u osnovi ukazuje na karakter političkog sistema i demokratičnost ambijenta u društvu. Proizvodi se matrica paralelnog življenja i samodovoljnosti, međusobnog zaziranja i strahovanja da će se ugroziti sopstveni manjinski identitet, uz strah od asimilacije. Valja imati u vidu da se u multietničkim društvima mogu razvijati višestruki identiteti, o čemu pišu Linc i Stepan (1998, 55). Proizvedeći život jednih sa drugima i trećima, uz poštovanje različitosti i posebnosti, postaje ključna zadatost multietničkih društava. Nije u pitanju da se nekome daju neka prava, da se poklanjaju i oktroišu, da su ta prava izraz velikodušnosti, već da se zajedno stvara jedan politički i društveni ambijent u kojem neće biti surevnjivosti i zazora, samo zbog toga što se neguje sopstveni nacionalni ili manjinski identitet. Ova zadatost postaje još više obavezujuća, ako u prošlosti postoji iskustvo zajedničkog suživota i ostvarenih prava u negovanju nacionalnog manjinskog identiteta.

Srbija objektivno ima deficit u mogućnostima za potvrđivanje i ostvarivanje državnog identiteta, prevashodno ako se on posmatra iz vizure etnonacionalne matrice. Samo da pomenemo problem Kosova i njegove (ne)zavisnosti, problem državne zajednice sa Crnom Gorom, politički entitet Republike Srpske ... Sve to neumitno rađa i održava strah od daljeg separiranja teritorija na kojima su manjinski nacionalni kolektiviteti relativno kompaktni. A to ponovo generira zazor i nepoverenje prema manjinskim etničkim zajednicama, pa i generalno prema drugima, različitim. Ovo tim više jer se u sećanju, pa i sadašnjoj retorici srpskih nacionalnih korifeja, javljaju floskule a Srpskoj Vojvodini i Tamiškom Banatu (1848. godina). Previđa se, da se u tom vremenu nije podrazumevala Bačka, odn. njen severni deo, koji je sada konstitutivni element Vojvodine! Uz nedefinisanu državu i deficit razvojnih programa i projekata, dolazi još i problem pauperizacije stanovništva. Izraženo siromaštvo, nezaposlenost i neizvesna egzistencija ne baš malog dela stanovništva, u osnovi proizvodi egalitarističko i populističko reagovanje na aktuelne političke i ine tokove. S jedne strane

stvara se osećanje privremenosti koje proizvodi apstinenciju spram poretka – duboko protkanu nepoverenjem u taj poredak, a s druge strane razvija se egoistički „račundžijski individualizam”. Takvo stanje ne može biti plodotvorno za ozbiljni politički i javni angažman i, sledstveno tome, stvara prostor za podršku političkim opcijama koje igraju na kartu populizma, dodvoravanja masama, radikalizmu, egalitarizmu i čemu sve ne.

Pet godina nakon manifestnog pada autoritarnog i nacionalističkog režima, Srbija i dalje ima problem ne samo sa državnim identitetom nego i sa definisanjem sopstvene razvojne paradigme. Iza autoritarnog ostalo je razoreno društvo, sa brojnim naslagama ne samo permanentne destrukcije već i sistemske socijalne patologije kao što su grabežljivost, korupcija, „siva ekonomija” i ilegalni izvori egzistencije, nacionalističke fiksacije pod etiketom patriotizma, etc. Nova politička nomenklatura oličena u Demokratskoj opoziciji Srbije (DOS-u), kao koaliciji 17 političkih stranaka, nije uspeła da neutrališe postojeće, a kamoli da instalira nove generatore društvene proizvodnje života. Ona se prevashodno bavila kozmetičkim promenama i međusobnim sukobima. Na DOS su i te kako uticali recidivi etnizirane političke scene. V. Goati (2000: 29) razloge vidi dobrim delom i u tome što je nacionalno pitanje postalo okosnica političke mobilizacije, te u tome što je Srbija bila jedna od strana u ratovima u Hrvatskoj i BiH. Iz iskustva postkomunističkih država se videlo da apsolviranje i materijalizacija tranzicije traži dve temeljne političke pretpostavke kako bi se mogle ozbiljno izvoditi društvene promene. To su, pre svega, izgradnja države i konsolidacija nacije (Mandjiu-Pipidi i Krastev, 2001; 299-315). Bez ovih „alata” nije moguće, bar na osnovu svežeg srednjoevropskog iskustva, izvesti tranziciju. Na obe zadatosti, politička nomenklatura u Srbiji nije dala adekvatne odgovore. Otuda se, sasvim razumljivo, oslanja na etnonacionalni supstrat u profilisanju države. Demokratsko pozicioniranje nacionalnih/manjinskih odnosa zahvata samo površni, pojavni nivo, da bi se bar tako potvrdila i preporučila evropskim i svetskim akterima, odn. kaleidoskopu nacija, država, sistema i poredaka. Kao javni subjekti na toj širokoj sceni, politički i intelektualni akteri svoju logiku grade na polazištima „zatečenog stanja”, na nekom imaginarnom pravu i redu stvari, na legalitetu i legitimitetu – ne bi li preko nacije Srbija bila priznata kao država. To je, međutim, sve manje bio argument potvrđivanja i priznavanja država na kraju XX veka. To može biti jedan od puteva, već viđenih u konstituisanju društava i država u prošlim vremenima. Pitanje je: da li ta logika može uopšte korespondirati sa novom, bitno izmenjenom konstelacijom međunarodnih odnosa?

Danas je već gotovo opšte mesto konstatacija da mešanje i arbitriranje međunarodne zajednice (kolokvijalni naziv), i te kako pati od nedovoljnog razumevanja lokalnih i regionalnih prilika i odnosa. Po inerciji jačeg i organizovanijeg donose se odluke koje na mikro ravni, čak i kod najdobronamernijih i izazivaju čuđenje, ako ne i otpor. Ali to je sudbina svakog posredovanja, bilo ono dobronamerno ili ne. Uostalom Č. Ingrao (2001: 7-31) je dobro uočio i naveo deset nenaučenih lekcija od strane međunarodne zajednice – kada su u pitanju odnosi na Balkanu.

I tako se danas suočavaju ta i takva međunarodna zajednica i logika koja počiva na legendarnoj, mitskoj, državno nezavršenoj i nepotvrđenoj Srbiji, koja argumente crpi iz nekih ranijih prava i zakinitosti, iz državnosti stare dva ako ne i osam vekova, pa makar i u koordinatama „beogradskog pašaluka”. Koga u svetu takva hendikepirana Srbija može danas da ubedi u svoju postojanost i ozbiljnost, skačući po vekovima, izvlačeći ovaj ili onaj insert iz istorije koji joj trenutno odgovara – a bez jasne i artikulisane koncepcije razvoja?

Ako se ovome doda i uporno izbegavanje i ignorisanje saradnje sa Haškim tribunalom, ako se umesto hapšenja simulira dobrovoljna predaja optuženih za ratne zločine na prostoru bivše Jugoslavije, ako se ima u vidu svojevrsni autizam i nespremnost da se vladajuća politička i intelektualna elita, a time i vlast u Srbiji, suoči da realnim stanjem i situacijom na Kosovu, uz već poslovično odugovlačenje u izvršavanju naloga međunarodnih finansijskih i monetarnih organizacija upućenih političkom establišmentu – onda se (dobro)namerno stvara stereotip o Srbiji, o njenoj političkoj nomenklaturi i aparaturi koja **laže**. To je osnova nepoverenja i nepouzdanosti u sposobnost političkih i inih aktera da obave, izvedu tranziciju u Srbiji. Dakle, radi se o globalnom nepoverenju u ovom društveno-istorijskom trenutku, u kojem je etničko nepoverenje samo jedan od dodatnih, ali značajnih dokaza da se politička arena Srbije otima i da ne može, ili neće, da pristane na svetsku pozornicu.

Političke i intelektualne elite koje u ovom vremenu odlučuju u Srbiji, ne mogu pristati na participaciju u svetskim odnosima. One nemaju te kapacitete jer su zaražene prometejstvom i vizionarstvom samim tim što pothranjuju razne vidove etnonacionalizma. Megalomanske i ine fiksacije o prosvetljenju, o neizbežnom pozvanju na ratništvo i presudne istorijske odluke, o stanju svesti u relacijama „ili-ili”, odn. „biti ili ne biti”, naprosto ne mogu ovaj brod privesti u luku razuma. S pravom je A. Mitrović u kontekstu srpskih nacionalnih i političkih elita govorio o nerazumevanju ili

čak ispuštanju iz istorije. Valja iznova potvrditi zadatost življenja sa različitimima, a ne anatemisati ih. Iz tih razloga eksplicirano etničko nepoverenje doista ostaje „vrh ledenog brega”. Ovo je svet racionaliteta, tvrdoglavnih činjenica, funkcionalizma, te praktičnih rešenja koja – po pravilu – ne daju veliku težinu propuštenim šansama u minulim vremenima. U tu argumentaciju se uvlači i religijski identitet, odn. strukture Srpske pravoslavne crkve, kao dokaz postojanosti i vekovnosti Srbije. Da li ona koristi šansu za amnestiju i popravni ispit na sadržajima, organizaciji i idejama koje razvijeni svet uveliko zaboravlja? Ova religijska organizacija ne prihvata da su za civilizovani svet prošla vremena stvaranja „božje države”. Sekularizacija i ekumenizam su za nju i u ovim vremenima najveće jeresi. Sve su izraženiji njeni apetiti i ambicije, sve je uočljivije da ova verska organizacija postaje ne samo duhovni, već i svetovni, profani arbitar u političkim i javnim poslovima. Ta vrsta klizanja ka klerikalizaciji društva postaje sve teži teg i smetnja u civilnom, građanskom odrastanju ovih prostora. M. Đorđević (1999) s pravom piše da crkva koja hoće da bude isključivo nacionalna i državotvorna, teško nalazi distancu i teško izbegava zamke dnevno političkih zloupotreba.

Da li je moguć ulazak u Evropu na virtuelnim idejama „Velike Srbije” koje nemaju slušaoce van sopstvenog atara, jer su anahrone i nedelotvorne? Arhitekta sprske državnosti, okrenute prošlosti, previđaju ključne kriterijume koji obezbeđuju kakvo-takvo dostojanstvo individualnog i socijalnog života na ovim prostorima. Pa neće baš biti da je ostvarenje evropske Srbije tema za jednokratnu istorijsku upotrebu! Naprotiv! To je ključni i epohalni istorijski nalog koji valja ostvariti, a ne simulirati. Srbija je danas sudbonosno upućena da se potvrdi i legitimizuje kao evropska činjenica, ne samo geografijom, već organizacijom i uređenjem rada i življenja koje korespondira sa okruženjem. To je izazov pred političkom i intelektualnom nomenklaturom, na koji one, za sada, ne daju korespondentne i adekvatne odgovore. Teško je poverovati da Srbija ima deficit ozbiljnih intelektualnih i političkih struktura! Zbog toga je danas u Srbiji prvorazredno pitanje – okupljanje takvih snaga i potencijala, a ne raznih partikularnih, političkih, religijskih, lumpenburžoarskih klika koje neumoljivo ribare, kao što su činile proteklih godina i decenija.

Svaka iole ozbiljna analiza i dijagnoza stanja u Srbiji će posegnuti za katarzom, za pročišćenjem svih tih namernih ili slučajnih artefakata i aktera, koji uporno žele da budu pitani, štaviše, da budu odlučujući istorijski subjekti. Zbog toga je bitan racionalitet i realna, činjenička svest o tome šta smo bili, šta jesmo, šta smo mogli, i šta bi trebalo da budemo? Problem

je u spoju istorijskog „ratio” i političkog „phronesis”. Da li struktura ovog društva poseduje te „supstance” u dovoljnoj meri – da bi mogle da budu javna i politički delatna činjenica? Iz toga suočavanja i kritičkog diskursa se polazi u izglednost, ili se i dalje ostaje u lavirintima bespuća. T. Kuljić (2005:117-136) upozorava s pravom da su na ovim prostorima potrebna „nova kultura sećanja”, da je nužno „demonumentalizovati prošlost, izvršiti funkcionalnu traumatizaciju prošlosti i istorično poređenje zločina.”

Šta taj racionalitet kaže o međuetničkom nepoverenju u Srbiji? Kaže da se radi o konstanti i nedostatnosti političkog i državnog sistema. Kaže da se radi o permanentnom stvaranju naponskih polja između nacionalnih kolektiviteta, a potom i o širokoj paleti (zlo)upotreba tog nepoverenja. Kaže, međutim, i da postoji korpus političkih koraka kojima se mogu smanjivati i postupno prevladavati ove napetosti i incidenti.

Za Srbiju i njenu izvesnost važno je da se što preciznije i optimalnije definišu sistemski pravci sanacije i razvoja, da se stvaraju prostori za poveranje i da se smanjuje prostor za manipulacije. Taj ključni politički proces – decentralizacija vlasti i dekoncentracija moći, izmeštanje nekih operativnih funkcija države na niže nivoe kao što su regije, Pokrajina, lokalna zajednica – naprosto još uvek čeka svoju materijalizaciju.

Iole ozbiljniji politički akteri u ovom društvenom i političkom realitetu i konstelaciji su upućeni da deluju na najmanje tri plana. S jedne strane, potrebno je otvoriti prostore systemske sanacije i promene političkih odnosa i strukture, kako bi se došlo do smišljene, fazne rekonstrukcije političke arene, na fonu instaliranja „evropskih pravila igre”. Iluzorno je očekivati da će se događati temeljne društvene promene uz retoriku zazivanja Evrope i sa anahronim i inertnim, zatečenim i nasleđenim političkim akterima, sa prećutnim podržavanjem raznih sadržaja nacionalističke fiksa-cije i srpske martirologije, sa tolerisanjem dalje produkcije političkog voluntarizma, populizma i egalitarizma, sa... Iza tako razrušene i konfuzne konfliktne političke arene odvija se i dalje „tajkunizacija” Srbije, legalizovanje raznih kripto i kriminalizovanih, ratno profiterskih blagodeti, koje su ostvarivane u minulim vremenima, uz početke višestranačja, simuliranu tranziciju i stvarne ratove. Na kraju (a kamo sreće da je na početku) ove političke piramide nalazi se stanovništvo, rastročeno, u najvećem delu sa obeležjima mase, gomile, u kojoj „razum svakog ponaosob popušta pred sveopštim strastima”. Dalje, S. Moskovisi (1997: 58) govori da vešti i manipulacijama skloni političari kod masa „bude sećanje, tragove prošlosti, a ne izgleda za budućnost”.

Iz tih razloga poslednjih godina imamo veliko ignorisanje procesa na javnoj i političkoj sceni od strane građana. A političkom establišemntu u Srbiji su iznad svega potrebni građani, potreban je niz oblika i vidova participacije i učešća građana u političkim i javnim poslovima. Te potencijale tek valja stvarati, artikulirati i legitimizovati u javnoj i političkoj sferi društva.

* * *

Iluzorno je očekivati da se samo povećanjem represivne funkcije države i raznim domaćim i stranim monitorinzima mogu marginalizovati sadašnji etnički incidenti. Oni su realnost multietničkih sredina, društava, u većoj ili manjoj meri. Problem se javlja u sistemu, poretku, koji omogućava da se oni politizuju, da se njima manipuliše, da se zloupotrebljavaju; kako kroz predimenzioniranje, tako i kroz njihovo minimiziranje. Dok lideri manjinskih etnocentričkih stranaka, sa svoje strane, na tome prave politički kapital, lideri većinske nacije pokušavaju da ubede domaću i stranu javnost da ovi incidenti ne postoje, ili su pak beznačajni, sporadični i prolazni. U takvom ambijentu nije realno očekivati da će se problem etničkog nepoverenja i napetosti u Vojvodini apsolvirati. Država je upućena da brzo i efikasno sankcioniše ove incidente ali tako što će izgraditi mreže preventivnog delovanja, kako bi smanjila prostore za razne manipulacije i zloupotrebe.

Po logici takvog prilaza u rešavanju položaja građana iz manjinskih nacionalnih zajednica, čini se uputnim uraditi sledeće:

1. Ako se položaj, odnosno prava i dužnosti građana, želi rešavati seriozno i argumentovano, valja polaziti od građanskog koncepta nacije, od specifičnosti i tradicije sredine, uz smanjivanje mogućnosti etničkih podebla, a potom i potencijalnih sukoba, odnosno valja polaziti od zahteva za demokratizacijom i decentralizacijom vlasti koji neće biti uslovljeni samo nacionalnim, odnosno manjinskim razlogom.

2. Polazeći od činjenice da nema jednonacionalnih opština i gradova (u nemalom delu Vojvodine) najuži okvir za rešavanje položaja građana pripadnika manjinskih zajednica je autonomna Vojvodina. Pri ovome valja imati u vidu da se razlozi za (re)instaliranje njene autonomije ne temelje samo na nacionalnom/manjinskom momentu, već i na ekonomskim, socijalnim, kulturnim, istorijskim i infrastrukturnim specifičnostima. Valja imati u vidu da je Vojvodina i ekonomski razvlašćena u proteklom periodu, te da su marginalizovane mogućnosti izražavanja ukupne društvene i političke samosvojnosti.

3. Predlog uređenja političkih i društvenih odnosa u Vojvodini ne može biti celovit i kvalitativno drugačiji ako se pored nacionalnih/manjinskih specifičnosti ne uključe i socijalne, ekonomske, kulturne, istorijske, infrastrukturne itd. specifičnosti, tj. ako, s druge strane, ne budu čvrsto postavljena i zaštićena ljudska prava i slobode, kao izvor i osnov kolektivnih sloboda i prava u društvu. Vojvođanska autonomija utemeljena na tim osnovama ima šansu da obezbedi pretpostavke za bitno drugačije rešavanje pitanja nacionalne ravnopravnosti, pa i brojnih drugih problema.

4. Svim političkim sredstvima treba podržati inicijativu za donošenje Ustava Srbije, te na modernim demokratskim principima uređivati kako položaj ovih građana u zemlji, tako i individualne (personalne) identitete, odnosno slobode i prava u društvu. Temeljnim političkim promenama u zemlji pred kojima se realno nalazimo, stvaraju se pretpostavke za dalju demokratizaciju društva i savremene integracije, a time i za bitno drugačije uslove rešavanja položaja ovih građana.

5. Dakle, osnov za rešavanje položaja i potreba ovih građana je njihov građanski, a ne etnički status: oni su građani ove države, ravnopravni sa drugima. Građani imaju pravo na negovanje i razvijanje svoje kulture, jezika, pravo na informisanje, obrazovanje itd. Ovim konceptom podrazumeva se istorijska, teritorijalna, pravno-politička zajednica, jednakost njenih pripadnika, te zajednička građanska kultura i ideologija. Za razliku od ovog prilaza, etnički model naglašava samo zajednicu rođenja, rodnu kulturu, genealogiju i pretpostavljene veze po lozi, narodnu mobilizaciju, urođeničke jezike, običaje i tradiciju.

Unutar takve autonomne regulacije Vojvodine ostvaruju se osnovna prava građana, pripadnika manjinskih nacionalnih zajednica, i to pre svega u sledećim oblastima:

- školovanje na jezicima manjina od predškolskih ustanova do fakulteta. Školski programi ne treba da budu samo „prevedeni” na jezik manjine, nego treba da su prilagođeni tako što će značajnu pažnju posvetiti istoriji i kulturi. Paralelno sa time ide i potreba manjine da uči jezik većinske zajednice koja živi u njenoj sredini;
- informisanje na "manjinskim jezicima" znači da manjine imaju pravo (i finansijsku podršku Srbije i autonomne Vojvodine) na osnivanje listova, radio i TV programa na svom jeziku, odnosno, pravo na druge vidove javnog obaveštavanja. Informisanje podrazumeva i pravo na izdavanje časopisa i knjiga, kao i na prevođenje književnih, stručnih i drugih publikacija;

-
- kultura, umetnost i nauka su oblasti u kojima svaka manjinska nacionalna zajednica ima pravo na osnivanje ustanova, društava i udruženja koja se bave pomenutim delatnostima na svom jeziku;
  - upotreba jezika je garantovana u privatnoj, javnoj i službenoj komunikaciji, pri čemu o službenoj upotrebi jezika građana iz manjinske zajednice odlučuju lokalne samouprave i regioni;
  - negovanje tradicije se ogleda u čuvanju, izražavanju, prenošenju i razvijanju nacionalnih i etničkih, kulturnih, jezičkih i verskih specifičnosti, što je deo tradicije građana Vojvodine;
  - nazivi mesta, organizacija, preduzeća, ustanova, ulica itd. u naseljima u kojima žive pripadnici manjinskih nacionalnih zajednica ispisuju se i na njihovom jeziku, o čemu odlučuje lokalna samouprava i region. Nazivi se ispisuju u tradiciji i pravopisu date nacionalne manjine, odnosno, etničke grupe;
  - izbor ličnog imena i imena svoje dece je zagantovano svim građanima Vojvodine, Srbije... pri čemu se imena u matičnim knjigama i ličnim dokumentima ispisuju na jeziku i pravopisu za koji se građanin opredeli;
  - izbor nacije je privatno pravo svakog građanina, i zagantovano je svim građanima Vojvodine; matični organi i organi koji vrše popis su dužni da u službena i zvanična dokumenta upišu naciju za koju se opredelio građanin;
  - zaštita kulturne baštine i specifičnosti je garantovana svim građanima koji mogu da neguju, čuvaju, ispoljavaju i razvijaju i svoju nacionalnu, odnosno, etničku baštinu, uz finansijsku podršku opštine, regiona, Vojvodine i države;
  - razvijanje jezika i jezičke kulture je deo neotuđivih prava svih građana, što podrazumeva izradu rečnika, pravopisa, „registra” imena itd;
  - sloboda udruživanja i političkog delovanja je pravo svih građana, pa samim tim i građana iz nacionalnih manjinskih zajednica;
  - učešće u organima vlasti na nivou lokalne samouprave, regiona, Vojvodine i Srbije zasniva se na rezultatima izbora i proporcionalnog imenovanja. Ukoliko neka manjinska nacionalna zajednica kroz izborni postupak ne bude dobila svog predstavnika, primenjuje se institucija „pozitivne diskriminacije” kojom se obezbeđuje predstavljanje pripadnika te zajednice u lokalnim, regionalnim ili širim or-

ganima vlasti i države; ukoliko se pak radi o imenovanjima, odnosno strukturi zaposlenih u organima uprave i državnim organima, mora se voditi računa o proporcionalnoj zastupljenosti. Neprirodno je, primera radi, u jednoj mutlietničkoj Subotici, gde je blizu 40% Mađara i 25% Hrvata i Bunjevaca, da građani iz tih manjinskih zajednica tek simbolično učestvuju u državnim strukturama. Perpetuiranje takvog stanja daje tvrdoglave argumente o nedemokratičnosti režima, i podgreva sumnje u njegovu dobronamernost;

- veroispovest je privatno pravo svakog građanina, što znači da imaju pravo na izražavanje i zadovoljenje svojih verskih ubeđenja, privatno i javno, pojedinačno i grupno, te na osnivanje svojih verskih zajednica, verskih škola itd, što uključuje i pravo na objavljivanje listova, časopisa i knjiga specifičnih verskih zajednica. Jedinu granicu čini poštovanje verskih prava i osećanja drugih građana;
- obeležavanje tradicionalnih i nacionalnih praznika je deo korpusa prava građana autonomne Vojvodine, što podrazumeva i upotrebu nacionalnih simbola, privatno i javno, i što takođe treba precizno kodifikovati;
- uspostavljanje, održavanje i jačanje veza sa građanima, kulturnim, verskim, obrazovnim, sportskim itd. organizacijama iz drugih država sa kojima građane iz manjinskih nacionalnih zajednica povezuju jezik, kultura, običaji ili vera, neotuđivo su pravo svih građana Vojvodine;
- danas je već sasvim očito da naprosto nije dobra konstrukcija nacionalnih veća, koja su nastala pod pritiskom spolja, uz istovremenu želju da se problem gurne u stranu, a odgovornost prebaci na same manjine. Međutim, kao rezultat kompromisa sa državom, nacionalna veća su, u osnovi, produžena ruka etnocentričkih partija i njihovih interesa, a ne građana iz manjinskih zajednica i njihovih kolektiviteta.

Čak ni eminentno multietničke lokalne zajednice nisu izgradile nove institucije etničkog poveranja, kao mehanizme za preventivno delovanje i što tačnije kvalifikovanje prirode incidenata i konflikata. Država koja je (pre)dugo taj problem posmatrala samo iz vizure policije, konačno se malo trgla, a veoma brzo će se pokazati da li je Komisija za rešavanje međunacionalnih incidenata samo još jedan način da se problem gurne u stranu i odloži za neko drugo vreme, sve u nadi da će se nekako rešiti sam od sebe. Budući da je lokalna samouprava temelj autonomne Vojvodine i decen-

tralizovane Srbije, na nivou lokalne samouprave postoje i posebna prava građana pripadnika manjinske zajednice, a pre svega pravo na:

- osnivanje manjinske samouprave u opštini ili delu opštine: četvrtina ukupnog broja odbornika odgovarajućeg odborničkog tela, izabranih iz manjinske nacionalne zajednice, može da proglasi manjinsku samoupravu;
- organi lokalne samouprave su obavezni da zatraže mišljenje od manjinske samouprave prilikom odlučivanja o pitanjima od značaja za ostvarivanje i zaštitu prava građana iz manjinske nacionalne zajednice;
- manjinske samouprave se mogu povezivati u veća, koja se mogu osnivati na nivou Vojvodine ili više opština. Posebnim zakonom se reguliše izbor, nadležnost i način delovanja veća;
- manjinske samouprave mogu radi efikasnosti i praćenja ostvarivanja prava u oblasti kulture, obrazovanja, nauke, informisanja i izdavačke delatnosti, da formiraju posebne odbore. Odbori imaju pravo da predstavke i inicijative pokreću pred zakonodavnim, izvršim i upravnim organima, kao i pred sudovima;
- ovi građani imaju pravo da osnivaju sabore koji imaju pravo inicijative u vođenju državne politike u zaštiti prava pripadnika manjinskih zajednica, te pravo podnošenja predloga za izmenu odgovarajućih zakonskih i ustavnih odredbi;
- za ostvarivanje ovih prava, pripadnici mogu da se formiraju komisije, odbore i druga radna tela. Ni na jednom nivou odlučivanja ne može se doneti odluka-propis koji zadire u prava pripadnika manjinske nacionalne zajednice, ako se sa predstavnicima tih radnih tela i drugim legitimnim predstavnicima manjina ne postigne dogovorkonsenzus, što je posebno značajno u oblasti korekcije školskih programa i u oblasti upotrebe jezika.

Sva ova, i po potrebi, druga prava građana pripadnika manjinskih nacionalnih zajednica trebaju biti garantovana i zaštićena novim Ustavom Republike Srbije, zakonima i drugim aktima Autonomne Vojvodine, odnosno dokumentima koja na bazi zakonskih ovlašćenja donose regioni i lokalne samouprave. Jedina granica za ova su sloboda i prava drugih građana, odnosno, pripadnika drugih zajednica.

U okviru ostalih oblika zaštite treba obezbediti da se manjinske nacionalne zajednice i njihovi pripadnici mogu radi zaštite sloboda i prava utvrđenih Ustavom i Zakonom neposredno obratiti međunarodnim organiza-

cijama i telima i za to ne mogu snositi nikakve štetne posledice. Što se pak tiče ombudsmana za ljudska i manjinska nacionalna prava, pokazalo se da nije dobro da on bude imenovan iz državne aparature. Može ga imenovati i Skupština Srbije, odnosno Vojvodine, ali tek kao rezultat široke, argumentovane, javne diskusije o kandidatima, kako bi se obezbedilo da bude izabrana osoba koja svojim ličnim integritetom i dosadašnjim delovanjem daje visoke garancije da će i ovaj posao raditi nepristrasno i savesno. A da bi ombudsman mogao da bude i efikasan, nužno je da ima izvršna ovlašćenja, u smislu da može da menja odluke organa, ustanova i preduzeća kojima su oštećena prava ovih građana.

Rešavanje položaja i potreba ovih građana je upućeno na poštovanje postojećih društvenih uslova i odnosa, te na akceptiranje životnog iskustva, građanske i zajedničke tradicije. Posebno valja voditi računa o normativnim rešenjima u društvima u kojima postoji više manjinskih nacionalnih zajednica, kao što je to u Subotici, odnosno Vojvodini. Ustavom Srbije iz 1990. su ukinuta ili smanjena autonomna prava Vojvodine i istovremeno prava građana iz manjinskih nacionalnih zajednica, što je s razlogom izazvalo nezadovoljstvo i otpor nemalog dela stanovništva. Nije uputno da se ponavlja ista greška, ali sa suprotnim predznakom, tj. da se ide na rešenja i predloge u promeni postojećeg položaja koji su toliko radikalni da mogu da izazovu uznemirenost i nepoverenje kod drugih zajednica.

* * *

Budući da je niz pomenutih aspekata za regulisanje položaja građana iz manjinskih nacionalnih zajednica već ugrađen u zakone ili se čak sprovodi u praksi, sa kompletiranjem palete tih prava ne treba oklevati i odugovlačiti. Pre svega zato što je situacija veoma složena i što postoji opasnost da problem, u međuvremenu, toliko naraste, da će uz razne paušalne ocene, zloupotrebe i s jedne i s druge strane, uz predimenzioniranje i minimiziranje – možda već biti kasno.

LITERATURA

- Dorđević, Mirko. 1999. *Znaci vremena*. Beograd: Republika
- Goati, Vladimir. 2000. *Partije Srbije i Crne Gore u političkim borbama od 1990. do 2000*. Podgorica: Conteco
- Ilić, Vladimir – Slobodan Cvejić. 1997. *Nacionalizam u Vojvodini*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka
- Ingrao, Čarls. 2001. „Deset nenaučenih lekcija”, u: *Nenaučene lekcije*. Beograd: Helsinške sveske
- Kuljić, Todor. 2005. „Kritička kultura sećanja”, iz: *5 godina tranzicije u Srbiji*. Beograd: SDK, FES
- Linc i Stepan. 1998. *Demokratska tranzicija i konsolidacija*. Beograd: Filip Višnjić
- Mandjui – Pipidi – Karstev. 2004. *Nacionalizam posle komunizma*. Beograd: bfpe
- Milosavljević, Olivera. 2002. *U tradiciji nacionalizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava
- Moskovisi, Serž. 1997. *Doba gomile I*. Beograd: XX vek
- Samardžić, Miroslav. 1999. *Položaj manjina u Vojvodini*. Beograd: CAA
- Stanovčić, Vojsilav. 1986. *Federalizam/konfederalizam*. Nikšić: Univerzitetska riječ
- Tatalović, Siniša. 1995. *Manjinski narodi i manjinske zajednice u zapadnoj demokratiji*. Zagreb: Prosvjeta
- Demokratija i manjinske zajednice, 1992. Beograd-Subotica: Otvoreni univerzitet
- Izveštaj o stanju ljudskih prava mađarske manjine u Vojvodini. novembar 1997. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji
- Evropska povelja o zaštiti nacionalnih manjina, 1995.
- Okvirna konvencija o zaštiti nacionalnih manjina, 1992.
- Principi za rešavanje položaja građana iz manjinskih nacionalnih zajednica, 1999. Subotica: Otvoreni univerzitet

DRAGICA VUJADINOVIĆ
Pravni fakulteta, Beograd

Tranzicijski procesi, politička kultura i civilno društvo – Srbija, Crna Gora, Hrvatska¹

1. Demokratski deficit i ukupni ograničavajući faktori

Demokratski deficit i na planu političkih i državo-pravnih institucija i u polju civilnog društva karakterističan je i za Hrvatsku i za Srbiju i za Crnu Goru, doduše, u svakoj sredini na osoben način. Hrvatska je, ipak, mnogo dalje otišla od Srbije i Crne Gore u smislu reformi političkih i državo-pravnih institucija u pravcu liberalno-demokratske konsolidacije i evropske integracije.

S obzirom da su procesi tranzicije kao konsolidacije i institucionalizacije demokratije u Srbiji, Crnoj Gori i Hrvatskoj daleko od istinske i pune realizacije, normativno/mobilizatorska dimenzija pojma civilnog društva na ovim prostorima veoma je plodotvorna. Pošto države i društva kojima se bavimo predstavljaju zemlje „zakasnele tranzicije”, normativni pristup vezan za civilno društvo i demokratsku političku kulturu ima jaku potporu sa stanovišta potrebe za pacifikacijom regiona i za njegovom evropskom integracijom.

Nadalje, pošto je u pitanju prostor obeležen teškim nasiljem i ratnim razaranjima, kao i „razaranjem društava”, tokom poslednje decenije „dugog veka nasilja”, uz to prostor koji je i nakon pomenutih ratova i dalje opterećen nepoštovanjem ljudskih prava, nacionalizmima, kriminalizacijom, nasiljem, repatrijarhalizacijom, retradicionalizacijom, klerikalizacijom,

---

1 Tekst je nastao na osnovu priloga pripremanih za Zbornik Vujadinović, D., Veljak, L., Goati, V., Pavićević, V. ur. 2004. *Između autoritarizma i demokratije – Civilno društvo i politička kultura: Srbija, Crna Gora, Hrvatska*, Beograd, Zagreb, Podgorica: CEDET, CTCSSR, CEDEM

jom, neophodno je pozabaviti se negativnim konsekvencama svih pojava te vrste za razvoj pozitivno shvaćenog civilnog društva (civilizujuće politike), odnosno za pogodavanje tih pojava generisanju negativnih (necivilnih, anticivilnih, necivilizujućih), tj. retrogradnih, antimodernizacijskih svojstava u datim društvima.

Za perspektive daljeg razvoja ili, bolje reći, istinskog uspostavljanja civilnog društva u Srbiji, Crnoj Gori, Hrvatskoj, neophodno je, na prvom mestu, uspostavljanje pravne države i vladavine prava, simultano uspostavljanje autonomije medija, autonomije institucija obrazovanja i kulture, emancipacije porodičnih odnosa i odnosa među polovima uopšte od patrijarhalnog nasleđa, itd., s akcentom na razvoj građanske samosvesti koja, po definiciji, rezultira ispoljavanjem rasta kritičke javnosti, kontrole vlasti, a i građanske neposlušnosti kad god se iznova pojave oblici ugrožavanja ustavnih garancija ljudskih prava, ili elementi etnocentričke i/ili militantne opcije na političkoj i društvenoj sceni.

Ograničavajući faktori demokratskog preobražaja i u ustanovljenju pravnog poretka i u razvoja civilnog društva su višestruki:

1. nasleđena razorena i korumpirana država, manje ili više sporo reformisanje političkih institucija i usaglašavanje s evropskim zakonodavstvom, neautonomno sudstvo, predominacija izvršne vlasti nad parlamentom, demokratski deficit u ponašanju svih političkih aktera, koji se, između ostalog, ogleda u nedostatku političke odgovornosti i stranaka na vlasti i stranaka u opoziciji spram društvene zajednice i interesa države, kao i nedostatku samosvesti svakog ponaosob političara o značaju odgovornog i politički korektnog ponašanja u javnom životu, nedemokratsko unutrašnje ustrojstvo demokratskih političkih stranaka, koje se ogleda u centralističkom rukovođenju i dominaciji liderskog principa, neuspostavljena civilna kontrola nad vojskom i policijom, nasleđeno i preuzeto korišćenje sile mimo zakona u policijskom i zatvorskom sistemu, slabo izborno zakonodavstvo;
2. razoreno društvo u svim vitalnim segmentima – ekonomije, socijalne politike, kulture, medija, zdravstva, obrazovanja, naučnog istraživanja, univerziteta ...
3. nedovoljna diferenciranost građanske opcije (u odnosu na nacionalističku) unutar reformskih vlasti i socijalnih aktera.

Principijelno uzev, značajna pretpostavka za razvoj civilnog društva jeste afirmacija demokratske političke kulture tolerancije, nenasilja, poš-

tovanja autonomije i različitosti, tj. nesegregacijskog odnosa prema Drurome – u smislu rase, nacije, pola, manjina... U vezi s tim, „maligni nacionalizam”, „etnonacionalizam”, „nacionalizam kao politička patologija”, „govor mržnje i logika rata”, stavljanje crkava i religije u funkciju „govora mržnje i logike rata”, što se na ovim prostorima u velikoj meri dogodilo, u radikalnoj su suprotnosti sa samom idejom civilnog društva. Štaviše, tolerisanje ili podsticanje agresivnog, isključivog nacionalizma na ovim prostorima predstavlja ograničavajući faktor za razvoj civilnog društva.

Govor mržnje, u svim svojim vidovima, mora se eliminisati iz medija, školstva, vaspitanja, iz političkog diskursa, ako se hoće i korak napred napraviti u civilizacijskom smislu.

U sprezi s nacionalizmom (nacionalizmima) nakon političkih promena i u Hrvatskoj i u Srbiji, na delu su i nastojanja dominantnih crkava i religija da se ugrade u sve pore društvenog života, kao i da se eliminiše princip sekularne države i odvojenosti crkve od države, a vladajuće političke elite i javno mnjenje uglavnom pristaju, a svakako se nedovoljno suprotstavljaju navedenim tendencijama.

Razvoj civilnog društva pretpostavlja stanje relativnog mira, relativne socijalne i ekonomske sigurnosti (intenzivna pauperizacija i masovna nezaposlenost onemogućava civilno delanje), relativne ekonomske stabilnosti (zasnovane na tržišnoj ekonomiji, privatnom preduzetništvu i socijalnoj pravdi), kao i stanje pravne sigurnosti (vladavine zakona, autonomnog sudstva, efikasnog sankcionisanje kriminogenog ponašanja bilo kojih subjekata ili grupa, zaštitenosti života, svojine, slobode). Utoliko, pauperizacija, ogromne praznine u socijalnoj politici i ekonomska kriza ne idu u prilog razvoju civilnog društva i ukupnom uspehu tranzicijskih procesa.²

Akutni problem u SCG i Hrvatskoj, s važnim konsekvencama za perspektive razvoja civilnog društva, vezan je za odnos prema Haškom tribunalu, odnosno za suočavanje sa ratnim zločinima iz ratova tokom poslednje decenije 20. veka. Karakteristicno je da su ekstremni nacionalisti i u Srbiji i u Hrvatskoj najradikalniji protivnici suda u Hagu. Relativizovanje ili odbijanje obaveze da se isporuče ratni zločinci postojalo je i postoji u svim ovim sredinama, s jednom vrstom obrazloženja u Srbiji, s drugom u

2 Ograničavajući faktor za razvoj civilnog društva je, što je već napomenuto, i izrazita pauperizacija stanovništva, kao i ogromna nezaposlenost. Pojedinci koji su bazično, egzistencijalno nesigurni i ugroženi, nisu u mogućnosti da delaju kao subjekti civilnog društva i faktički, oni i nisu bili nosioci građanske opcije tokom poslednje decenije. Oni su se bavili pre svega preživljavanjem, sivom ekonomijom.

Hrvatskoj. Ipak, hrvatska vlast je i u tom smislu otišla mnogo dalje u ispunjavanju međunarodnih obaveza od Srbije.

Suočavanje Srba i građana Srbije i Crne Gore, s moralnom i političkom odgovornošću za ulogu koju su imali u krvavom raspadu SFRJ jedna je od ključnih pretpostavki za kristalisanje građanske opcije i za razvijanje civilnog društva. Nije poenta u tome da stanovništvo Srbije skine ljagu sa sebe tako što će da potisne ili mimoide suočavanje s nedelima učinjenim u njegovo ime i od nekih njegovih pripadnika, nego da se suoči sa sopstvenom odgovornošću za to što je davao demokratski legitimitet etnonacionalističkoj politici i logici rata.³

Iskustvo pokazuje da građani menjaju postepeno svoje stavove o nekom pitanju onda kada se političke i intelektualne elite, kao i mediji, počnu jasnije da opredeljuju po tom pitanju. U tom smislu, neophodno je (ali ne i dovoljno zastupljeno) jasno opredeljenje nove vlasti i odgovornih intelektualaca u Srbiji da se srpski narod suoči s negativnom „srpskom stranom rata”, i tome sledstveno medijsko obznanjivanje ratnih nedela učinjenih prema drugim narodima na prostorima bivše SFRJ, naravno bez umanjivanja nedela učinjenih spram srpskog naroda.⁴

3 Nenad Dimitrijević kaže: ‘Nakon proto-demokratske promene režima, tranzicioni sistem ima, između ostalog, za cilj da uspostavi pravnu državnost i da garantuje sigurnost osnovnih ljudskih prava u društvu u kome su oba ova nosiva elementa demokratije bila ili razorena ili nisu ni postojala. Ovaj kompleksni zadatak dobija još jednu dimenziju u društvima čija je neposredna prošlost obeležena ne samo autoritarnom prirodom prethodnog režima, već i masovnim režimskim zločinima. Osnovno pitanje je jednostavno: da li nova politička zajednica, koja se legitimira demokratskom intencijom, treba da se suoči sa zločinima starog režima? Dileme koje se otvaraju ovim pitanjem kreću se u rasponu od praktično-političkih do moralnih, zaokupljajući podjednako političke elite, aktere u civilnom društvu, građane i teoretičare. Odgovori se traže između polova politike zaborava i politike otvorenog i višedimezionalnog suočavanja s prošlošću. Skeptici najčešće ukazuju na višestruku kontekstualnu uslovljenost demokratske tranzicije. Novi režim suočava se sa mnogobrojnim i često kontradiktornim problemima koji ga – svaki za sebe i svi zajedno – opterećuju uvek novim imperativima, a otvaranje procesa sistematskog razračunavanja sa lošom prošlošću samo bi odvratilo pažnju od bitnih pitanja, produbilo postojeće društvene podele i, u krajnoj liniji, dodatno ugrozilo izgleda za stabilizaciju demokratije. S druge strane, argument u prilog neophodnosti suočavanja s prošlošću može se sažeti u tezu da demokratija nije moguća bez jasnog povlačenja linije u odnosu na lošu prošlost. Diskontinuitet sa kompromitovanim praksama iz prethodnog perioda – pogotovo kad su se te prakse materijalizovale kroz zločine i druge oblike teških kršenja ljudskih prava – predstavlja neophodan uslov za samo pristupanje procesu demokratske tranzicije. (Vujadinović et al. 2004, Dimitrijević)

4 Nedavna istraživanja javnog mnjenja (Golubović, Spasić, Pavićević 2003, 141-158) pokazuju da većina ispitanika prihvata činjenicu da su srpske vojne snage činile

U Crnoj Gori, takođe, nije dovoljno izražena spremnost ni u političkim krugovima ni među građanima da se spozna i javno obznani istina o oficijelnoj podršci Miloševićевой militarnoj politici tokom ratova (izuzimajući sukobe na Kosovu 1999), a posebno o osvajačkim i pljačkaškim pohodima crnogorskih jedinica bivše jugoslovenske armije na području Dubrovnika i njegovog zaleđa krajem 1991. godine.

Naravno, i „druga strana” – u ovom slučaju hrvatski narod i nosioci vlasti u Hrvatskoj i pre i nakon demokratskih promena 2000. godine – moraju da se suoče sa „svojim” zločinima nad muslimanskim stanovništvom u Bosni i srpskim u Hrvatskoj. Veliki otpori u Hrvatskoj (među veteranima „domovinskog rata”, ali i među znatnim delom stanovništva) i u odnosu na Hag i u odnosu na suđenja u domaćim sudovima za ratne zločine učinjene nad građanima drugih nacionalnosti, generalnije uzev – veliki otpori u odnosu na suočavanje sa sopstvenom odgovornošću hrvatskog naroda i krivicom njegovih predstavnika u vojnoj i civilnoj vlasti, vezani su za pozivanje na odbrambeni karakter rata.

Odnos prema manjinskim pravima je test demokratije i u institucionalnom smislu i u smislu kvaliteta demokratske političke kulture. U navedenom kontekstu, ograničavajući faktor za razvoj civilnog društva i u Hrvatskoj, i u Srbiji i u Crnoj Gori je nedovoljna realizacija manjinskih prava i sloboda zbog nedostataka kulture tolerancije u prvom redu među većinskim nacijama, a takođe i među manjinskim. Formalno-pravna regulacija ljudskih prava je, doduše, na evropskom nivou (posebno u Hrvatskoj i Crnoj Gori), ali je, s druge strane, izražen raskorak s ostvarenjem manjinskih prava (naročito u Hrvatskoj). (Vujadinović et al. ed. 2004. Tatalović)

Pretpostavke za razvoj civilnog društva su, generalno uzev, neodvojive od suzbijanja navedenih i mnogih drugih ograničavajućih faktora. Konkretno uzev, civilnog društva ne može biti bez kažnjavanja za ratne zločine i druga kriminalna dela, dekriminalizacije policije, formiranja nezavisnog sudstva, uspostavljanja pravne i socijalne sigurnosti, borbe protiv korupci-

---

zločine tokom prethodnih ratova, nakon suočenja u medijima s činjenicama o pro-nađenim telima Albanaca u hladnjačama izvađenim iz Dunava, o događajima u Srebrenici s pokoljom muslimanskog stanovništva,...), ali da i dalje pokušavaju da ih relativizuju ili amortizuju iskazima o tome da je i 'druga strana' takođe činila zločine. Ovo potiskivanje, ublažavanje, intencija zaborava, vezani su između ostalog i za nedostatak jasne oficijelne politike osude zločina i nedovoljno glasnih i uticajnih kampanja po tom pitanju iz krugova civilnog društva.

je i sive ekonomije, kao ni bez razvoja političke kulture tolerancije i nenasilja, suprotstavljanja činjenjem govoru mržnje i nacionalizmu, suočavanja sa zločinima i odgovornošću, javne kontrole nove vlasti (uz beskompromisno demistifikovanje nove „opozicije”), i generalnog unapređenja društvene opozicije (u delanju za boljitak, a ne više samo protiv unazađivanja).

Optimalni rezultat bio bi proces ozdravljenja društva i države u Srbiji, Crnoj Gori, Hrvatskoj, odnosno uspostavljanje u svim novonastalim državama nakon raspada SFRJ paradigme – ustavna demokratija-civilno društvo – kao izraza normalnog funkcionisanja društva i države i dokaza o pripadništvu modernosti, tj. Evropi i svetu. Tome idealu se do sada – od država nastalih nakon raspada SFRJ – izrazito približila Slovenija, a Hrvatska je bliže od Srbije i Crne Gore, mada i Hrvatska i Srbija i Crna Gora imaju još mnogo toga da urade na polju istinske *tranzicije, konsolidacije i institucionalizacije* liberalno-demokratskog poretka i razvoja civilnog društva. (Vujadinović et al. 2004, Vujadinović)

2. Politička kultura i civilno društvo

Tranzicijski procesi uopšte, kao i razvoj civilnog društva su – na prostorima bivše Jugoslavije – na specifičan način determinisani merom jačanja nacionalizma i etnonacionalizma, karakterom nasleđene političke kulture, kao i uticajem religijskog nasleđa i odnosom crkava prema prošlosti i budućnosti. U navedeni kontekst uklapaju se procesi erozije vrednosnog zaleđa masovne kulture, kao i erozije emancipatorskih procesa započelih tokom Druge Jugoslavije u polju porodičnih, obrazovnih, socijalnih, kulturoloških, medijskih struktura i procesa. Navedena erozija ima za svoju potku tenedencijske procese repatrijarhalizacije, retradicionalizacije i klerikalizacije.

Razvoj civilnog društva, kao što je rečeno, zahteva demokratsku političku kulturu, demokratsku socijalizaciju individue/građanina, kritičku javnost, afirmaciju univerzalnih ljudskih vrednosti u porodici, obrazovanju, na radnom mestu, u kulturi, medijima, politici.

Na prostorima Srbije, Hrvatske, Crne Gore, autoritarno političko nasleđe i autoritarni društveni karakter pogodovali su rađanju etnonacionalizama, koji su lako i olako pretvorili sugrađane i komšije u krvne neprijatelje. Autoritarno političko nasleđe je na multiplikovan način pustilo duboke korene i predstavlja jednu od najozbiljnijih, najdugotrajnijih i najteže savladivih prepreka uspešne demokratske tranzicije.

Crkve i religije nisu igrale pomirujuću i civilizujuću ulogu, već su prevashodno bile stavile svoje resurse u službu potenciranja animoziteta, buđenja etnonacionalizama i prećutne ili glasne podrške (navodno u ime viših ciljeva) ratovima. A nakon prestanka ratova i uspostavljanja relativno stabilnih političkih režima, po istoj logici se nisu stavile u službu mira i prosperiteta, okretanja budućnosti, već u službu potenciranja razlika, potiskivanja i prećutkivanja zločina, nametanja standarda tradicije i religije kao dominantnih vrednosnih okvira. Doprinele su klerikalizaciji, retradiconalizaciji i repatrijarhalizaciji, i, utoliko su, direktno delovale, a pretežno i dalje deluju, nasuprot razvijanju civilnog društva i vladavini prava.

Kako su se konfesionalne zajednice uspostavile kao duhovne vođe i pokazatelji „pravog puta” i identiteta nacija i naroda, sve dok Crkve, pre svega SPC, ne uspostave jasnu distancu spram sopstvene uloge i uloge svog naroda u prošlim ratovima, potiskivanje loše prošlosti i blokada demokratskih procesa, demokratske političke kulture i civilnog društva ne može da se prevaziđe.

2.1. Politička kultura

Patrijarhalna politička kultura, tradicionalizam i okrenutost prošlosti – uz značajne potencijale mistifikacije i zlupotrebe istorijske memorije – predstavljaju glavne prepreke, ili bazu svih prepreka, za razvoj civilnog društva u Srbiji, Crnoj Gori i Hrvatskoj. Uporedivost i prepoznatljivost sličnih pojava i prepreka za razvoj civilnog društva imaju svoje korene u zajedničkoj istoriji tokom prve i druge Jugoslavije, kao i slabije otelotvorenim modernizacijskim procesima na patrijarhalnom Balkanu.

Važno zajedničko iskustvo bivše SFRJ tokom 70-ih i 80-ih godina prošlog veka, vezano je za modernizacijske procese – pod uticajem Zapada – u ekonomiji, kulturi, porodici, obrazovanju. Odmah treba reći da je ovo iskustvo modernizacije predstavljalo protivteg tradicionalizmu, patrijarhalizmu, dominantnoj kolektivističkoj ideologiji najpre komunizma, a zatim nacionalizma (tačnije rečeno, etničkih nacionalizama), koji su obeležili proces ukidanja zajedničke države. Još je važnije reći da je navedeni „protivteg” bio nedovoljno artikulisan i bez jakog socijalnog uporišta, a demokratski deficit na polju institucionalnih rešenja i u polju civilnog društva imao je za posledicu krvavi raspad zajedničke države.

Navedeni modernizacijski procesi i uticaji rezultirali su i pojavom inicijalnih elemenata civilnog društva i demokratske političke kulture u većini republika zajedničke države (naročito u najrazvijenijoj Sloveniji, de-

limično u Hrvatskoj i Srbiji), a u vidu društvenih pokreta, disidentskog delovanja, manifestacija građanske neposlušnosti. Diskurs i praksa „potisnutog civilnog društva” (Pavlović ed. 1996), korišćeni su mimo i preko republičkih granica zajedničke države, kao instrument borbe protiv autoritarnog komunističkog (titovskog i posttitovskog) režima.⁵ Neke važne društvene promene proizvele su, bar u nagoveštajima, političku kulturu otvaranja prema svetu, unekoliko modernizovani svakodnevni i porodični život, tržišno orijentisane stavove, kao i skromnu ali nezanemarljivu subkulturu ljudskih prava. Ipak, pomenuti kulturološki pomoci ka modernosti i ka promociji liberalno-demokratskih vrednosti bili su slabi i polovični, i nisu uspeali da se iskristališu u ozbiljnu opoziciju režimu. Krvavi raspad socijalističke Jugoslavije može se tumačiti kao konačni dokaz nemoći ovih liberalnih i modernizacijskih trendova i njihovih aktera (naravno, ovim se ne želi negirati odlučujuća uloga komunističkog režima u raspadu Jugoslavije). Zemlja koja je smatrana najmanje nedemokratskom u socijalističkom svetu okrenula se ratu umesto mirnom razrešenju odnosa među federalnim jedinicama i narodima.

---

5 U vreme raspada bivše SFRJ, diskurs civilnog društva i njegovi akteri počinju da se diferenciraju, prestrojavaju i definišu kontekstualno političko-istorijski na različite načine: slovenačko civilno društvo se stavlja u funkciju ideje i prakse afirmacije nacionalnog identiteta i uspostavljanja državnosti i međunarodnog priznanja Republike Slovenije. Diskurs civilnog društva i civilni akteri u Hrvatskoj stavljaju se u funkciju afirmacije državnosti Republike Hrvatske i istovremeno se iznutra diferenciraju i oslabljuju u rascepu između konfliktnih opredeljenja za odbranu od agresorskog rata na svojoj teritoriji, za odbranu ugroženih manjinskih prava na svojoj teritoriji, za distanciranje od agresorskog rata u kome i Hrvatska uzima učešća. U Srbiji, u kojoj modifikovani komunistički autoritarni režim opstaje deceniju duže i pri tom prerasta u nacionalistički, militantni i agresorski režim, značajan deo aktera u sferi koja se idealno-tipski određuje kao civilno društvo identifikuje se (na autodestruktivan način) s ‘višim državnim interesom’. Ipak, u celom ovom periodu u Srbiji je postojala manjinska civilna alternativa, koja se dosledno borila protiv ratne, etno-nacionalističke, autoritarne, izolacionističke državne politike i čiji doprinos rušenju Miloševićevog režima ne može biti zanemaren. U Crnoj Gori se rudimentarno civilno društvo formira najpre početkom 90-ih godina u otporu spram miloševićevskog režima (i njegove dominacije preko poslušničkog odnosa crnogorskih vlasti i u Crnoj Gori), kao izraz anti-ratnog i anti-režimskog stava. Razvijenije civilno društvo nastaje nakon 1997. godine, na temelju nastojanja reformskog dela političke elite da dokaže svoju evropsku orijentaciju i privrženost fundamentalnim demokratskim vrednostima, kao i zahvaljujući velikoj međunarodnoj podršci procesima demokratizacije u Crnoj Gori. Ono delom nastaje neautohtono, a razvija se i samostalno u odnosu na vlast. Autohtono civilno društvo uspostavlja spram vlasti odnose uzajamne tolerancije, povremene saradnje, a do 2000. godine – vezano za zajedničku ugroženost od Miloševićevog režima – i strateškog savezništva. (Vujadinović et al. 2004, Darmanović i Bojović, Vujadinović).

Ivan Šiber se bavi autoritarnim političkim i sociopsihološkim nasleđem druge Jugoslavije, a onda tendencijama u razvoju političke kulture u samostalnoj Hrvatskoj: „Političke promjene tijekom 1989. i 1990. godine kako na prostoru ranije Jugoslavije tako i cijele istočne Europe pokazale su povijesni slom jednog modela i jedne ideje – utopije, a istodobno još jače aktualizirale problem političke kulture i njene primjerenosti demokratskom ustrojstvu u okviru višestranačkog političkog sustava. Drugim riječima, postavlja se osnovno pitanje: U kojoj mjeri odsustvo tradicije građanskog društva, kao i prisustvo autoritarne tradicije, otežava razvoj demokratskih procesa i odnosa?... Vrijednosni vakuum nastao raspadom ranijeg sustava jednostavno je zamijenjen novim uporištima, prije svega nacije, religije i povijesti. Za razvoj demokratske političke kulture, kao i promjene autoritarne svijesti, potrebno je vrijeme i proces političke resocijalizacije... Ako imamo u vidu činjenicu da je koncept autoritarnosti prije svega razvijen kao pokušaj objašnjavanja psiholoških korijena fenomena fašizma, a da je upravo nacionalizam⁶ jedna od njegovih bitnih značajki, nužno se postavlja problem prisutnosti autoritarnosti kao psihološke značajke populacije u bivšim komunističkim zemljama s obzirom na uočeno jačanje nacionalističkih tendencija. Budući da su se komunistički poreci prije svega uspostavili u zemljama bez tradicije građanskog društva, da se tu radilo o utopiji budućnosti primijenjenoj u uvjetima pretežno tradicionalnog, agrarnog društva, svakako da je autoritarnost tih društava bila zahvalna osnovica za autoritarni poredak⁷,

6 Š

riječ *nacionalizam* ponekad se upotrebljava u neutralnom obliku tako da se govori o ‘oslobodilačkom’ nacionalizmu, ‘državnom’ nacionalizmu, ‘ugroženom’ nacionalizmu i sl. Ja, slijedeći psihološku literaturu, pod nacionalizmom podrazumijevam patologiju nacionalnog, u smislu apriornog negativnog, neprijateljskog odnosa prema pripadnicima drugih naroda.’ (Ibid)

7 Šiber kaže: ‘Analizirajući istraživanja autoritarnosti na području nekadašnje Jugoslavije došao sam do sljedećih zaključaka koji su, čini mi se, relevantni i za ono što se dogodilo i događa na ovim prostorima (Šiber, 1989):⁷

1. Bez obzira na to što su različita istraživanja provedena međusobno neusporedivim ljestvicama, nalazi Rota i Havelke na temelju izvorne F-ljestvice ukazuju na izrazito visoki stupanj autoritarnosti u cijeloj populaciji.
2. Budući da su sva istraživanja pokazala visoku povezanost autoritarnosti, s jedne, i obrazovanja, socijalnog porijekla i razvijenosti sredine u kojoj se nalazi pojedinac, s druge strane, logično je zaključiti da se tu radi o kognitivnoj autoritarnosti, znači određenim vrednovanjima i ponašanjima koje pojedinac preuzima kroz proces socijalizacije.
3. Istraživanja pokazuju značajnu povezanost autoritarnih osobina s etnocentrizmom i socijalnim distanciranjem, kao uostalom izvorna istraživanja Adorna i dr. (1950). Prema tome, dominantna autoritarna struktura ličnosti je zahvalna podloga jačanja i manipuliranja međunacionalnim konfrontacijama.

i da je poredak sa svoje strane jačao autoritarnu strukturu svijesti.⁸ Budući da propast poretka nije praćena i nestankom autoritarne svijesti, ona ostaje kao limitirajući faktor uspostave demokratskog poretka, odnosno zahvalna podloga novim oblicima totalitarizama u prvom redu onih, a ti su najčešći, koji se zasnivaju na homogenizaciji vlastite nacije u suprotstavljanju drugima.” (Vujadinović et al. 2004, Šiber)

Šiber na argumentovan način zaključuje o zajedničkom autoritarnom nasleđu u političkoj kulturi: „Empirijska istraživanja pokazuju da su na prostoru ranije Jugoslavije do 1990. godine, kao i na prostoru R. Hrvatske nakon 1990. godine, izrazito prisutna autoritarna vrednovanja sa svim obilježjima koja su nađena u istraživanjima u svijetu: što veća autoritarnost to veća isključivost prema drugima, veći izbor desnih (nacionalističkih) stranaka, veća religioznost, okrenutost tradiciji i slično. Tu se radi, prije svega, o tzv. spoznajnoj autoritarnosti, znači obliku vrednovanja i po-

4. Nalazi, također, ukazuju na negativnu povezanost autoritarnosti sa samoupravnim orijentacijom. Ako se samoupravljanje, na vrijednosnoj razini kako je i istraživano, uzme kao demokratski oblik društvenih odnosa, tada se potvrđuje izvorna pretpostavka i nalaz da je autoritarna struktura ličnosti u osnovi antidemokratska.

5. Autoritarnost je također povezana i s nekritičnošću prema pojedinim idejnim orijentacijama. To znači da se svaki sadržaj prihvaća bez obzira o čemu se radi, ako dolazi iz izvora koji se doživljava legitimnim i pouzdanim.

6. Opći zaključak do kojeg se dolazi na osnovu navedenih nalaza jest da izrazita prisutnost autoritarnosti u psihološkoj strukturi populacije predstavlja realnu pretpostavku nametanja različitih utjecaja, pogotovo u situaciji društvenih previranja, nesigurnosti i konflikata.

Analizirajući procese u zemljama Istočne Europe, prije svega krvava zbivanja na području bivše Jugoslavije, ovi zaključci pokazuju se kao dobro, ali ujedno i nesretno, predviđanje.’ (Ibid)

- 8 Za odnos političke kulture, autoritarnosti i demokratije u Hrvatskoj Ivan Šiber kaže: ‘Suočeni u neposrednoj prošlosti s tragičnim zbivanjima u procesu uspostavljanja novih nacionalnih država na prostoru bivše Jugoslavije, kao i s činjenicom da mnoge demokratske institucije (bez obzira na kvalitetu pojedinih formalnih zakonskih i pravnih rješenja) jednostavno loše funkcioniraju, objašnjenje često tražimo u ljudskom faktoru, u nedostatku demokratske tradicije pa sukladno tome i demokratske političke kulture, kao i u dominantnoj autoritarnoj strukturi ličnosti u populaciji... Činjenica jest da su u vremenu neposredne promjene političkog poretka ljudi tražili sigurnost u crno-bijelim vrednovanjima, u grupnom identitetu, u snažnom vođi, tražeći u isto vrijeme i društveno dozvoljeni objekt prenesene agresivnosti akumuliranih frustracija. Raniju, komunističku vlast, smjenjivali su u raznim državama pojedini socijalni pokreti temeljeni na nacionalnom, religijskom, ili jednostavno antikomunističkom opredjeljenju...’ (Vujadinović et al. 2004, Šiber)

našanja preuzetih procesom socijalizacije u tradicionalnoj sredini s dominantnom parohijalnom političkom kulturom... Postojeća istraživanja u Hrvatskoj, kako ona do 1990-tih, tako i poslije, potvrdila su osnovne nalaze istraživanja u tradicionalnim demokratskim zemljama. Autoritarni pojedinci uglavnom su usmjereni političkim strankama tzv. desnog programa, znatno manje prihvaćaju pripadnike drugih etničkih skupina, religiozniji su (Milas i Richter, 1998; Čorkalo i Stanković, 2000), općenito tradicionalniji s izrazitom konzervativnom orijentacijom. Isto tako, potvrdili su se i nalazi ranijih istraživanja o odnosu obrazovanja i autoritarnosti, odnosno dobi i autoritarnosti (Šiber, 1998).” (Ibid)

U vezi empirijskih istraživanja postjugoslavenske Hrvatske i trendova u političkoj kulturi, Šiber kaže: „Podaci o iskazanoj autoritarnosti ispitnika pojedinih političkih svjetonazora pokazuju da se tu radi o dvije skupine svjetonazora: *neautoritarni* (liberalni, komunistički i socijaldemokratski), i *autoritarni* (demokršćanski, kršćansko-socijalistički, konzervativni, tradicionalni i nacionalistički). Pojedinci koji iskazuju liberalni svjetonazor, znači svjetonazor koji polazi od slobode i neovisnosti pojedinca je najmanje autoritaran, dok pojedinci koji iskazuju kršćansko-socijalistički svjetonazor, znači svjetonazor koji u sebi kombinira podložnost autoritetu i kolektivistički otklon, pokazuju najveći stupanj autoritarnosti.”

Zagorka Golubović polazi od shvatanja da je autoritarna politička kultura jedna od glavnih prepreka za razvoj civilnog društva u Srbiji. Pri tom, autoritarna politička kultura ima svoje uporište u istorijskim socio-psihološkim, institucionalno-političkim faktorima. Utoliko, Golubović raspravlja o *korenima autoritarnog nasleđa* uopšte i posebno u Srbiji: „Dva su opšta izvora: prvo, tradicionalno, patrijarhalno društvo, s tipično patrijarhalnom porodicom i patrijarhalnim ustrojstvom društvenih odnosa koji su uređeni na principima podređenosti: ženskog pola – muškom (autoritet muškog roda), dece – roditeljima (autoritet starijih), individua – kolektivu (autoritet kolektivnog subjekta); i drugo, totalitarni/autoritarni sistem, koji je u osnovi konzervativan jer usvaja nasleđe tradicionalnog društva, ali ga pojačava uvodeći kao vrhunske arbitre autoritet partije i partijske države, koji se podstiču i razvijaju pomoću autoritarnog tipa socijalizacije, u funkciji indoktrinacije kao sredstva za formiranje autoritarnog društvenog karaktera i autoritarne ličnosti, na čelu s harizmatiskim/autoritarnim vođom kao neospornim autoritetom. Totalitarna/autoritarna društva iako istorijski nastaju u eri industrijskog razvoja, inkorporirala su nasleđe tradicionalnih društava, što najbolje izražava kolektivistički etos i oslanjanje na patrijarhalno ustrojstvo porodice, kao kanala za oblikovanje poželjnog

društvenog karaktera, koji će obezbediti nesmetano funkcionisanje takvog sistema.”⁹ (Vujadinović et al. 2004, Golubović)

Polazeći od kompleksne definicije političke kulture, u smislu da ona u sebe pored „kulture ponašanja” uključuje kako norme tako i uslove (a ne samo oblike) participacije u društvenoj praksi individua, a to znači i tipove društvenih/političkih akcija, kao i procese u kojima se individue pripremaju za društvenu participaciju (socijalizacija, a posebno politička socijalizacija, formiranje „društvenog karaktera”, procesi simbolizacije, prihvaćeni tipovi verovanja i ideologije, dominantni mentalitet, takozvani nacionalni karakter), Golubović analizira situaciju u Srbiji: „Razmotrimo kako stoji s navedenim elementima političke kulture u Srbiji danas i gde su najvažnije prepreke za razvoj civilnog društva. Počnimo od socijalizacije, koja uslovljava kako formiranje ličnosti i ‘društvenog karaktera’, tako i dominantni mentalitet i verovanja. Može se reći da se primarna socijalizacija (u porodici) i sekundarna (u društvenim i političkim organizacijama) ne razlikuju mnogo: još uvek je u oba oblika zadržan princip pokoravanja autoritetu (mada je to izraženo u manjoj meri u porodici, ne zato što su roditelji manje autoritarni, već zbog toga što su deca danas samostalnija, nego u političkim partijama u kojima dominira autoritet vođe); zatim, praktikovanje manje ili više prinudne adaptacije dominantnoj kulturi (što je u izvesnoj meri oslabilo zahvaljujući razvijanju različitih oblika podkultura i ‘kontra-kultura’). Ali, ograničenost nedemokratske socijalizacije ne proizlazi samo iz nasleđa patrijarhalne/autoritarne prošlosti, već je u velikoj meri i posledica preovlađujućeg trenda ‘potrošačkog društva’, koje usko orijentiše pojedince na stalno sticanje (i trošenje) novih dobara, što im odvraća pažnju od realnih problema društva i njihovog mogućeg angažovanja za društvene promene. Stoga se mnogo veći broj pojedinaca interesuje za učešće u ‘malom biznisu’ (najčešće ‘na crno’) nego za društvenu/političku participaciju u organizacijama civilnog društva.” (Vujadinović et al. 2004, Golubović)

9 ‘Dakle, civilno društvo se može razvijati samo ukidanjem pretpostavki totalitarnog/autoritarnog društva i prevazilaženjem zatvorenog političkog sistema čiji je glavni i jedini subjekt državni aparat, koji oduzima subjektivnost čak i svojim zvaničnicima (što termin „aparatačik” dobro ilustruje); ili govoreći u pozitivnom smislu, samo na osnovu ostvarenja navedenih pretpostavki. Ukoliko i dalje postoje ograničenja za razvoj sindroma „građanstva” i nakon smene autoritarne vlasti, može se govoriti o preprekama za razvoj civilnog društva, odnosno o krizi civilnog društva, kada nova vlast odbija da prihvati njegove asocijacije kao svoje partnere. Stoga se postavlja pitanje: da li postoje prepreke za razvoj civilnog društva u Srbiji posle postoktobarskog prevrata 2000. godine?’

Golubović kaže da karakter političke kulture direktno utiče na kvalitet političke socijalizacije, na dominantni tip društvenog karaktera, a time i na perspektive razvoja autonomne ličnosti, asocijacija dobrovoljno i autonomno motivisanih građana, pa i kritičke javnosti i razvijenog civilnog društva.¹⁰

2.2. Uloga crkava i religija

Srđan Vrcan analizira sintetički i uporedno ulogu dominantnih religija – katoličke, pravoslavne i muslimanske – na društvene procese pre, tokom i nakon ratova u poslednjoj deceniji dvadesetog veka: „Prva tvrda činjenica je da su devedesete godine bile svjedokom sustavne političke mobilizacije značajnog dijela postojećih religijskih tradicija i raspoloživih religijskih resursa smisla kao i svjedokom političke mobilizacije religijskog simbolizma sve tri velike religije koje su prisutne u ovim prostorima¹¹. I to njihove političke mobilizacije za političke svrhe nacionalistički usmjerenih političkih strategija. A to je na simboličkoj ravni bilo veoma vidljivo u

10 ‘Kada je u pitanju politička socijalizacija, još uvek preovlađuje težnja različitih društvenih grupa i organizacija da nametnu svoju ideologiju (liberalnu, neoliberalnu, nacionalističku, klerikalnu, monarhističku) i u toj konfuziji različitih ideologija, koje u mnogim slučajevima deluju militantno, građani često beže ili u potpunu privatnost i apolitičnost, ili u različite sekte, pa čak i u misticizam, kao zaštitu od ideološke agresije. Drugim rečima, idejno opredeljenje individua još nije postalo stvar njihove slobodne odluke, bez ideoloških pritisaka. O još uvek preovlađujućem autoritarnom tipu „društvenog karaktera” već je bilo reči, valja samo dodati da se on i dalje pothranjuje paternalističkim shvatanjem države, kako od strane vlastodržaca tako i od strane građana, slabeći pozitivnu energiju koja je bila ispoljena 5. oktobra 2000. godine i pasivizirajući građane u procesu stvaranja uslova za demokratsku političku kulturu kao osnovu civilnog društva. A kada je u pitanju takozvani nacionalni karakter (koji za razliku od sociološki utemeljenijeg koncepta „društvenog karaktera” podrazumeva istorijsko nacionalno, a ne aktualno društveno nasleđe), novije analize pokazuju da je okrenutost prošlosti dominantnija od zabrinutosti za budućnost. U pogledu vrednosti više se cene kao osobine herojstvo i junaštvo (hvaleći se i najnovijim „dobijenim ratovima”) i nacionalno oslobođenje od individualne slobode, radinosti, efikasnosti i odgovornosti u projektima za bolju sadašnjost i budućnost. Zbog toga teško ide i sa usvajanjem jednog od važnih uslova u izgradnji nove političke kulture, tj. sa suočavanjem sa svim stranputicama prošlosti, da bi se doživela neophodna katarza i formirao realniji pogled na kapacitete naroda za demokratske procese. U tom pogledu građani se teško oslobađaju i iluzije da se nacionalno oslobođenje može ostvariti bez emancipacije individua, budući da autoritarna struktura individualnog i društvenog karaktera ne može da obezbedi ni emancipaciju nacije(a).’ (Ibid)

11 Znakovito je da islamski simbolizam koji je u Bosni bio politički mobiliziran nije bio tradicionalni bosanski islamski simbolizam nego je to bio suvremeni islamski simbolizam uvezen iz nekih arapskih zemalja.

ranim fazama političkih konfrontacija kao i u nekim njihovim kritičnim trenucima, ali naravno i uz veoma značajne razlike između pojedinih religija. Naravno, time se samo u ovim prostorima očitovao – vidljivije u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini nego u Miloševićevoj Srbiji – suvremeni trend međunarodnih dimenzija politizacije religije i religizacije politike.

Druga tvrda činjenica je da su u dramatičnim zbivanjima s početka devedesetih sve tri religijske zajednice, tretirajući religiju kao važan izvor političkog legitimiteta i djelujući kao nacionalne, politički legitimirajuće instancije prvog reda, snabdjele i snabdijevale respektivne nacionalističke političke strategije dodatnim legitimitetom. I to osobitim legitimitetom kao legitimitetom i nacionalne naravi ‘odozgo’ i legitimitetom numinozne naravi. Na taj način sve su dominantne nacionalističke strategije praktično djelovale i pod stanovitim ‘svetim pokrovom’ (‘sacred canopy’) (Berger). Naravno, postojala su vidljiva kolebanja i to prije svega između totalnog i bezuvjetnog legitimiteta u religijskim terminima i relativnog te djelomičnog ili samo uvjetnog, kao što su postojale točke na kojima se iskazivalo nastojanje koje je u svojim najradikalnijim oblicima smjeralo religijskoj rekonkvisti odgovarajućih društava preko rekatolizacije, reortodoksizacije i reislamizacije odgovarajućih nacionalnih identiteta, i to ponajprije državnih politika što je bilo daleko vidljivije i učinkovitije u devedesetim u Hrvatskoj i u dijelovima Bosne i Hercegovine¹² nego u miloševićevskoj Srbiji u istom razdoblju.

Treća tvrda činjenica je da su devedesete godine bile svjedokom velikih promjena u religijskom zemljovidu ovih prostora. I to vjerojatno takvih promjena kakve se nisu dogodile od vremena balkanskih ratova. Te promjene bi se mogle opisati ovako:

- a) linije koje su stoljećima odvajale lokalitete s jednom religijskom – katoličkom, pravoslavnom ili islamskom – većinom od lokaliteta s drugom religijskom većinom negdje su se pomakle i za više od stotinu kilometara – ponegdje prema istoku, drugdje prema zapadu ili jugu, odnosno sjeveru;
- b) radikalno se smanjio broj višereligijskih naselja u kojima su stoljećima su-živjeli pripadnici spomenutih religija; višereligijska naselja su postala iznimke i u područjima gdje su stoljećima bila pravilo;

12 Vrcan navodi sledeće: ‘Tako je Ustav tzv. Republike Srpske priznavao poseban status Srpskoj pravoslavnoj crkvi u skladu s tvrdnjom Karadžića da „Srpska pravoslavna crkva nije samo religijska organizacija nego je kulturna institucija i dio nacionalnog vodstva” (Perica 2002, 162).’ (Ibid)

- c) neka velika područja koja su stoljećima bila više-religijska i religijski složena danas su postala jednoreligijska i religijski homogena; tako je, primjerice, Hrvatska koja je stoljećima bila višereligijska zemlja s relativno značajnom pravoslavnom komponentom postala gotovo jednokonfesionalna katolička, dok se nešto sličnoga dogodilo u prostoru današnje Republike Srpske u znaku pravoslavlja ali vjerojatno još izrazitije na Kosovu u znaku islama;
- d) na djelu su bila i nastojanja da se učini simbolički što vidljivijim jednoreligijsko posjedovanje teritorija koje se može opisati, posuđujući D. Hervieu-Legerin termin, kao ‘sveta reteritorijalizacija’ posredstvom i simboličkog zaposjedanja prostora. Ovo se može interpretirati i kao svjedočanstvo suvremenih međureligijskih sporenja oko teritorija ali i kao primjer suvremene jednoreligijske santifikacije teritorija.

Četvrta tvrda činjenica je da nijedna od religija nije postigla posvećenu političku homogenizaciju nego su unutar istog religijskog kruga javili se oni koji su se javno politički opredjeljivali drugačije od glavne struje. Klasičan primjer za to su razlike između hercegovačkih i bosanskih franjevac.

Ove činjenice same po sebi upozoravaju da su sukobi koji su prerasli i u oružane pa i ratne sukobe imali značajnih posljedica za religijske prilike u ovim prostorima iako rat nije bio religijski rat... Analiza različitih izjava Sinoda Srpske pravoslavne crkve, Hrvatske biskupske konferencije i Rijasetu Islamske Zajednice u Bosni jasno to potvrđuje.” (Vujadinović et al. 2004, Vrcan)

Mirko Đorđević analizira ulogu pravoslavlja u podržavanju ratne opcije: „Jednom pronađen obrazac religijsko-ratničkog diskursa, semantizovan u prepoznatljivom obliku, neće se tokom pomenutog perioda menjati bez obzira na konkretan povod. On se prepoznaje u izjavama koje su jasno vezane za aktuelna zbivanja, ali i u teološkim traktatima koji imaju – ili bi trebalo da imaju – sasvim drugačiji smisao. Tako se već sredinom devete decenije formirala jedna specifična teologija rata, koja sa teologijom nema skoro nikakve veze. Koliko god to izgledalo čudno, najuticajniji ljudi iz Crkve priklanjaju se ne samo takvoj ‘teologiji’, već izlažu najneposrednije ratne ciljeve, iako se nešto takvo nikako ne bi moglo očekivati od kaluđera. Potiskuje se sve što je autentično i izvorno religijsko, ili to ostaje kao neka vrsta retorskog ukrasa. Na tom je poslu najuticajniji bio jeromonah (potonji vladika) dr Atanasije Jevtić, raspaljujući crkveni populizam koji

se dobro slagao sa političkim populizmom Slobodana Miloševića, bez obzira na to što će se oni oko nekih stvari i sukobljavati. Priroda tog sukoba je posebno važna. Naime, kako je rat odmicao, ljudi iz Crkve su zamerali Miloševiću ne to što je poveo rat nego što ga nije nastavio.” (Vujadinović et al. 2004, Đorđević)¹³

O ulozi pravoslavne nomenklature u retrogradnom (ne)suočavanju s prošlošću, Đorđević kaže: „Još je teže analizirati ćutanje Crkve i verskih zajednica o zločinima i zločinima nad drugima. Rečit je jedan primer; kada je Vukovar divljački razoren novine srpske patrijaršije *Pravoslavlje* su događaj popratile ćutanjem, jednako kao što se Karadžić i Mladić uzimaju kao vrlo hrišćanski ratnici, iako za to nema nikakvih razloga. Upotreba religije je izvršena po principu političkog svrstavanja uz „svoj narod” i svoje ratnike. U nekim momentima je religijski faktor dobijao dominantnu ulogu, a primera za to ima na pretek. U analizama, međutim, sve do danas, nema prečišćenih stanovišta – broji se niz srušenih bogomolja, pri čemu se svoje žrtve uvećavaju. Postoji teza da je sociologija religije nemoćna da objasni fenomen religijskog faktora – a ta se teza može dokazati barem na balkanskom prostoru. Hrišćanski Bog ljubavi, ‘lični Bog’ ljubavi i praštanja, koji ukazuje na put ka drugom i drugačijem, na balkanskom je prostoru tokom ratnog perioda ustupio mesto drevnom paganskom bogu Marsu. Pri

13 Đorđević kaže: „Diskursom intoniranim u religijsko-ratničkom tonu odlikuju se i neki dokumenti SPC. Taj diskurs se sreće čak i u poslanicama koje se povodom velikih praznika upućuju vernicima i narodu. U takvim dokumentima se ističe da se SPC optužuje za nekakvu „veliku Srbiju” uz tvrdnju da se takve optužbe u ozbiljnoj analizi ne mogu dokazati. Kao argument za to navode se izjave patrijarha Pavla da on neće veliku Srbiju „ni najmanje po cenu zločina”. Ipak, problem se nije mogao ukloniti, jer je razvoj događaja sam po sebi, naglašavao ulogu religijskog faktora u krvavom raspletu balkanske drame. Ti se elementi jasno vide na primeru uskršnje poslanice patrijarha Pavla objavljene 1994. u kojoj stoje i karakteristične reči: „Snašlo nas je gorko i tragično iskustvo zbog grehova naših, zbog bezboštva vođa naših, a naročito zbog tiranskih moćnika ovog sveta, koji nas drže utamničene i izolovane od ostalih naroda. I to im je malo, te šalju bombardere da ubijaju i ranjavaju nevini narod, a krivica mu je što je narod srpski i pravoslavni” (*Politika* 1994). Iskaz je uistinu karakterističan i ponavljaje se mnogo puta. Važno je ovde pogledati raspored značenjskih akcenata koji upućuju na neke neosporne činjenice, ali i na neke koje su u širem kontekstu dobile drugačije značenje. Da je, naime, srpski narod žrtva i domaćih i svetskih moćnika – to ne bi moglo biti sporno, ali ne može se lako dokazati da je on bombardovan zbog toga što je „srpski i pravoslavni”. Jednostavnije rečeno, jedna neprecizna politička procena situacije, sa naglaskom na *srpskom i pravoslavnom*, predstavlja religijsko-ideološku logistiku Miloševićevom režimu koji je svojom ratnom politikom doveo narod u izolaciju. Tako se objektivno događalo da sama SPC tom *religijskom faktorom* jasno daje dominantno mesto.” (Ibid)

tom se potpuno izgubila i granica između primenjene teologije i verske publicistike.” (Ibid)

Olga Popović Obradović posvećuje svoju analizu antimodernizacijskom delovanju Srpske pravoslavne crkve nakon rušenja Miloševićevog režima: „Proces redefinisanja odnosa crkve i države nakon 5. oktobra započet je uvođenjem veronauke, kao konfesionalne nastave, u državni vaspitno obrazovni sistem. Veronauka je naprečac uvedena u osnovne i srednje škole, uredbom Vlade Srbije (jula 2001), takoreći bez ikakvih kadrovskih i programskih priprema i uz ignorisanje ustavom proglašenog načela odvojenosti crkve od države, propisa o privatnosti verskih uverenja i slobodi savesti. Takođe, priznavanjem prava na versku nastavu samo onim konfesijama koje su izrekom pobrojane u Uredbi (njih sedam), ozbiljno je narušena verska ravnopravnost građana Srbije. Odmah nakon ulaska u državne škole, Crkva je ušla i u Vojsku Jugoslavije (sada Srbije i Crne Gore). Usledio je zahtev za povratak Bogoslovskog fakulteta u sastav Beogradskog univerziteta, kao i zahtev za povratak crkvene imovine. Ova dva pitanja još uvek čekaju svoje zakonsko razrešenje... Nakon 5. oktobra, Srpska pravoslavna crkva se sve otvorenije nameće kao vrhovni moralni i ideološki arbitar – počev od vaspitanja dece i omladine do sveukupne kulturne i civilizacijske orijentacije društva u celini. Vrednosti koje pri tome promoviše, takoreći bez izuzetka, odlikuju se krajnjom arhaičnošću, kolektivizmom, antizapadnjaštvom i ksenofobijom, dok je način njihove promocije obeležen visokim stepenom netolerancije pa čak i agresivnosti. Posebnu aktivnost, ali i krajnje odsustvo mere, Srpska pravoslavna crkva pokazuje kada je u pitanju arbitriranje u vaspitanju dece i omladine, stojeći na stanovištu da je „Crkvu odvojiti od škole isto kao i majku odvojiti od deteta ... te da svi oni koji se protive verskoj dogmi kao temelju moralnog vaspitanja predstavljaju ‘sledbenike Satane’” (Vujadinović et al. 2004, Popović Obradović)

Antimodernizacijsko usmerenje i delovanje SPC Popović Obradović analizira u različitim dimenzijama: „Danas, kada Srpska pravoslavna crkva doživljava snažnu društvenu reafirmaciju, njeno neprihvatanje vrednosti i principa modernog doba, a sa tim i odbacivanje sekularnog načela, predstavlja jednu od najozbiljnijih prepreka uspostavljanju modernog društva u Srbiji. Ono što posebno zabrinjava to je okolnost da sekularni karakter države danas u Srbiji otvoreno dovodi u pitanje ne samo Srpska pravoslavna crkva nego zajedno sa njom i jedan značajan deo postpetooktobarske političke elite... Zajedno s osporavanjem sekularnog principa, u crkvenim krugovima je veoma rašireno delegitimisanje verskih sloboda i načela

verske ravnopravnosti... Netrpeljivost prema ateistima još je veća nego netrpeljivost prema pripadnicima drugih veroispovesti. Prema njima, govor netolerancije prerasta u govor mržnje u najčistijem obliku.¹⁴ Uz ateiste, u istu satanizovanu društvenu grupaciju svrstani su i borci za ljudska prava... Odsustvo zadrške i izrazita netolerancija, kao i lakoća razračunavanja s ateistima, borcima za ljudska prava, pa čak i sa samom idejom laičke države mogu se objasniti okolnošću da su oni u društvu percipirani kao tvorevina zapadne kulture, ali istovremeno i komunizma – fenomena koji su tokom poslednjih petnaestak godina pretrpeli značajnu delegitimaciju u srpskom društvu. Ali, ono što je u tome najznačajnije, to je pitanje cilja i smisla ovog radikalnog obračuna s vrednostima modernog društva koji dolazi kako iz samog vrha hijerarhije SPC tako i iz značajnog dela nove političke elite.” (Ibid)

U vezi sa antimodernim stavom SPC Popović Obradović zaključuje: „Jednu od najznačajnijih poruka koje SPC šalje svojim vernicima i najupadljivijih crta njene retorike predstavlja krajnja netrpeljivost prema svemu što dolazi iz zapadnog kulturno-civilizacijskog kruga. „Srbi u Evropu, da; Evropa u Srbe, ne daj Bože!”¹⁵ – uzvik je koji bi se mogao uzeti za moto SPC kada je u pitanju njen odnos prema Zapadu.” (Ibid)

Šerbo Rastoder govori o ulozi crkava i religija, pre svega vezano za pravoslavlje, u društveno-političkim zbivanjima na prostorima Crne Gore: „Odnosi SPC i vlasti u Crnoj Gori kretali su se u granicama ‘toplohladno’. Vladajući establišment u Crnoj Gori po pravilu je vodio računa da ne rasrdi uticajnog mitropolita¹⁶ ali ni da ga ne drži suviše blizu, onda

¹⁴ Saopštenje Informativne službe SPC od 24. novembar 2000.

¹⁴ „Srbofobija i bogoborstvo komunističkih hordi ... učinili su itekako veliku pustoš na duhovnom polju srpstva. U grobnici srpskog naroda, odnosno u SFRJ, školstvo je bilo sazdan na temeljima ateizma... Vekovima je bogoljublje krasilo srpski nacion ... a danas smo beslovesna rulja koju svaki hohštapler uspeva da zavede i prevari. Daljom amerikanizacijom i bezverjem postajemo janjičari novog doba” – piše list *Pravoslavlje* (1. februar 2001). A u božićnoj poslanici za 2002. godinu, Patrijarh SPC je roditelje ateiste optužio da su „gurnuli sopstveni porod na puteve lažne sreće i lažne slobode ...” te da su „upropastili svojoj deci život ...” (*Danas*, 12–13. januar 2002). Ateizam je krivac za ratove i siromaštvo i „moralni sunovrat” – poručuje republički ministar vera (*Politika*, 5–7. januar 2002), dok ministar u vladi bivše SRJ ateizam povezuje sa „stanjem uma i mentalnim nasleđem duhovno-moralno poremećenog društva u kome smo mi živeli 50 godina” (*Danas*, 17. decembar 2002).’ (Ibid)

¹⁵ Srbi u Evropu, da; Evropa u Srbe, ne daj Bože! *Pravoslavlje*, 1. juli 1999.

¹⁶ O mitropolitu SPC u Crnoj Gori Amfilohiju Radoviću, Rastoder, između ostalog, kaže: ‘Početno obožavanje Miloševića, bliskost s Mirkom Jovićem, Biljanom Plavšić (,,To je Kosovka djevojka”), Radovanom Karadžićem kojeg je često pohodio na

kada ne mora. Mitropolitova naklonost, posebno uoči izbora bila je značajna politička činjenica o kojoj su najčešće vodile računa partije koje su se borile za zajedničku državu Srbije i Crne Gore ili za 'ujedinjenje srpskih zemalja'... U slučaju Crne Gore, SPC je komunističko nasleđe vidjela kao glavni razlog njenog 'udaljavanja od srpstva i svetosavlja' i potrebu 'njenog vraćanja' u nacionalromantičarske vizure 'Srpske Sparte', koja bi u 'nametnutom, odbrambenom' ratu protiv 'pravoslavlja', bila na prvoj liniji fronta u zaokruživanju srpskog nacionalnog prostora i konačnog ispravljanja 'greške' iz 1918. godine, kada je 'umjesto srpske nacionalne države' stvorena Jugoslavija. Na taj način je ubrzan proces nacionalne polarizacije u Crnoj Gori, koja je opet postala nepremostivi limit modernizacije njenog društva." (Vujadinović et al. 2004, Rastoder)¹⁷

O Crnogorskoj pravoslavnoj crkvi, Rastoder kaže: „Pokret za obnovu CPC, koji je proizašao iz naroda, a ne iz same crkve, bio je politički odgovor na političku aktivnost SPC i njenog mitropolita Amfilohija. Oko ovog pitanja, koje će biti predmetom brojnih sporova u političkoj i intelektualnoj javnosti, ne samo u Crnoj Gori, reflektovaće se sve savreme-

---

Palama i obilazio njegove borbe po bosanskim ratištima da ih osokoli za borbu, pozicioniralo je mitropolit Amfilohija u red onih koji su hrišćanski mesijanizam sveli na značenje religijsko – političkog i nacionalističkog mesijanizma (Đorđević 2003, 9). U novembru 1991. godine, kada je „oslobođen” Vukovar i kada su se nazirale „granice srpskih zemalja”, Amfilohije je hrabrio uz gusle, odlomcima iz pjesme Moj-kovačka bitka, rezerviste podgoričke brigade „Veljko Vlahović” na dubrovačko–hercegovačkom ratištu (Koprivica 1999, 25–26). Zalažući se za ujedinjenje svih srpskih zemalja, mitropolit Amfilohije je u aprilu 1992. godine izjavio, povodom prihvatanja Vensovog plana od strane srbijanskog i jugoslovenskog rukovodstva, da će ta šansa vjerovatno ponovo biti propuštena kao što je bila propuštena 1918. godine (Tomanić 2001, 96). Uostalom, još 1990. Amfilohije je tvrdio: „Srpski narod u ovoj zemlji ima najmanje razloga, što se njega tiče, da se bori za bilo kakvu Jugoslaviju... Da smo 1918, kao narod, imali ovo iskustvo koje imamo sada, vjerujem da ne bismo ni ulazili u jugoslovensku perspektivu – ni sebe radi, ni drugih radi. Gledano kroz perspektivu sadašnjeg iskustva, 1918. je jedna od velikih zabluda i iluzija srpskog naroda” (Radović 2002, 283). ‘ (Ibid)

- 17 ‘Politički lideri su posebno vodili računa o tome da budu na Cetinju na dan kada su loženi badnjaci ispred Cetinjskog manastira. Pošto je podržao Đukanovića u sukobu s Bulatovićem i Miloševićem 1997. godine (Eraković/Mitrović 1997), Amfilohiju je uzvraćeno na Badnji dan 1998. godine na taj način što su se ispred Cetinjskog manastira našli: Milo Đukanović, predsjednik republike, Svetozar Marović, predsjednik Skupštine, Filip Vujanović, predsjednik Vlade Crne Gore. Ministar vjera, Slobodan Tomović, nije propustio da u svom govoru naglasi: „Mi smo danas ovdje, gospodin predsjednik, premijer Vlade, predsjednik Skupštine i ja – u ime Vlade Crne Gore. Došli smo da kažemo, zajedničkim glasom – Vlada, Država, Vjera od sada će biti zajedno, ako Bog da – niko nas više neće razdvajati” (Koprivica 1999, 71).’ (Ibid)

ne dileme crnogorskog društva, pitanja njegovog identiteta i perspektive. Jedna ili druga crkva postaće tačke pozicioniranja političkih elita, koje će (zlo)upotrebljavati vjerska raspoloženja sljedbenika zavisno od svojih dnevnopolitičkih interesa. Često će postajati nejasno, ko kome služi u tom poslu (crkva politici ili obratno), ali da je došlo do simbioze vjere i politike, postalo je sasvim jasno.” (Ibid)¹⁸

2.3. Porodične strukture, politička kultura i civilno društvo

Odnosi između karaktera porodičnih odnosa, tipa političke kulture i razvoja civilnog društva i političkog poretka su direktno povezani.

Patrijarhalna struktura odnosa u porodici se reprodukuje u autoritarnim strukturama vlasti, u obrazovanju, kulturi, kao i u autoritarnoj političkoj kulturi. Proces emancipacije porodičnih i rodnih odnosa od patrijarhalno definisanih društvenih i rodnih uloga je neophodna pretpostavka razvijanja demokratske političke kulture i civilnog društva, kao i ukidanja autoritarnosti na svim nivoima društvenog i političkog života. Pri tom, relevantno je i povratno emancipatorsko dejstvo civilnog društva, obrazovanja, političke kulture i kulture uopšte na redefinisanje rodnih uloga, najpre u porodici, a zatim i u celini uzev.

Srbija je primer zaustavljenih emancipacijskih procesa u porodici i rodnim ulogama. Do procesa delimičnog prevazilaženja patrijarhalne strukture odnosa došlo je prvih decenija druge polovine dvadesetog veka (s opisanim procesima otvaranja za uticaje vrednosnih sistema i modaliteta življenja sa Zapada, masovnog uključivanja žena u obrazovanje i profesionalni i javni život, uz razvijanje socijalne sigurnosti za žene i decu, i masovno otvaranje socijalnih servisa za staranje o deci dok su majke i očevi na poslu. Zaustavljanje navedenih naprednih procesa i pojava krenulo je sa ekonomskom i političkom krizom, raspadom SFRJ i ratovima, buja-

18 ‘U početku je zahtjev za autokefalnom CPC dovođen u kontekst dnevnih skardnosti poput onih o osnivanju „Autokefalne muslimanske crkve” (Andrijašević 1991, 61) ili „hiljadugodišnjoj osvajačkoj politici Vatikana na ove strane”, što je glavno uporište „hrvatskoj nacionalističkoj misli” koja je „izgradila fanatizovanu mržnju prema svemu što je srpsko. Srbima u Krajini se sprema naoštren kolac. Stara ideja Vatikana da se pokatoliče Srbi, a prije svega najodvažniji Crnogorci, opet javno živi i, kao i do sada, neće birati sredstva . . .Vatikan i danas nastoji da preotme Cetinjski manastir. Jer, njemu uticaj slabi u Evropi i zato se besomučno okreće Balkanu i istoku Evrope. Njihova isturena pesnica i histerični glasnogovornik je Liberalni savez Crne Gore koji hoće, sa zavedenim uličarima da istjera mitropolita Amfilohija iz manastira . . .” (Andrijašević 1991, 108, 140).’ (Ibid)

njem etnonacionalizama i ekspanzijom uticaja svih konfesija na vraćanje tradiciji i antimoderno određenim nacionalnim identitetima, uključujući i reafirmaciju tradicionalnih ideja o porodici, hijerarhijskim odnosima, vraćanju žene u kuću, svođenju žene nanovo na reproduktivnu funkciju i ulogu domaćice, ponovnom zagovaranju zabrane abortusa, ukidanja seksualnih sloboda, itd. Kao dodatak retrogradnim procesima u rodnim odnosima, drugi (kontra)pol tradicionalne uloge žene majke/domaćice, a to je model žene/prostitutke, multiplikovano (što namerno što nenamerno) se reafirmiše kroz rast nasilja prema ženama i deci, kroz prodaju žena i dece iz ratom ili siromaštvom ugroženih područja u „belo roblje”, kroz estradizaciju, tabloidizaciju, pa čak i pornografizaciju modela žene prisutne u javnosti kao dominantnog. Dakle, umesto emancipovane žene u porodici, na poslu, u javnom životu, reprodukuju se nanovo, potenciraju i nameću – ne više kao izuzetak, već kao prihvatljivi model – tradicionalne uloge žene u svim njenim modalitetima.

LITERATURA

- Vujadinović, D., Veljak, L., Goati, V., Pavićević, V. ur. 2002. *Između autoritarizma i demokratije – Institucionalni okvir: Srbija, Crna Gora, Hrvatska*, Beograd, Zagreb, Podgorica: CEDET, CTCSR, CEDEM. – Tekst citiran iz ove knjige: Dragica Vujadinović, Predgovor
- Vujadinović, D., Veljak, L., Goati, V., Pavićević, V. ed. 2003. *Between Authoritarianism and Democracy – Institutional Framework: Serbia, Montenegro, Croatia*. Belgrade, Zagreb, Podgorica: CEDET, CTCSR, CEDEM
- Vujadinović, D., Veljak, L., Goati, V., Pavićević, V. ur. 2004. *Između autoritarizma i demokratije – Civilno društvo i politička kultura: Srbija, Crna Gora, Hrvatska*, Beograd, Zagreb, Podgorica: CEDET, CTCSR, CEDEM

Citirani tekstovi iz ove knjige:

- Srđan Vrcan, Religija i politika – Simptomatični primjer bivše Jugoslavije devedesetih godina 20. stoljeća
- Šerbo Rastoder, Uloga religija u ratovima 1991-1999. – crnogorska perspektiva
- Mirko Đorđević, Balkanski bog Mars – Religijski faktor u ratovima 1991-1999. godine
- Olga Popović Obradović, Crkva, Nacija, Država – Srpska pravoslavna crkva i tranzicija u Srbiji
- Zagorka Golubović, Autoritarno nasleđe i prepreke za razvoj civilnog društva i demokratske političke kulture
- Ivan Šiber, Politička kultura, autoritarnost i demokratska tranzicija u Hrvatskoj
- Nenad Dimitrijević, Suočavanje s lošom prošlošću: treba li Srbiji i Crnoj Gori komisija za istinu?
- Siniša Tatalović, Stanje ljudskih prava u Hrvatskoj
- Vujadinović, D., Veljak, L., Goati, V., Pavićević, V. ed. 2005, *Between Authoritarianism and Democracy – Civil Society and Political Culture: Serbia, Montenegro, Croatia*. Belgrade, Zagreb, Podgorica: CEDET, CTCSR, CEDEM
- Pavlović, V. ed. 1996. *Potisnuto civilno društvo*, Beograd: EKOcentar
- Perez-Diaz, V. M. 1998. *The Return of Civil Society*, Cambridge, Massachusetts and London, England: Harvard University Press
- Podunavac, M. & Ćuk, N. ed. 1999. *Civil Society in the Countries in Transition*: Subotica, Open University Subotica
- Golubović, Z., Spasić, I., Pavićević, Đ. Ur. 2004. *Politika i svakodnevni život*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju

ZLATKO ŠRAM,
Hrvatsko akademsko društvo, Subotica

Socijalni stavovi i osobine ličnosti kao komponente političke kulture

Uvod

Ono što je zajedničko odrednicama političke kulture jesu ljudska vjervovanja (Vujčić, 1997) a što imlicite ili eksplicite podrazumijeva postojanje određenih socijalnih stavova. Politička kultura se definira kao obrazac vjervovanja, vrijednosti, očekivanja, i stavova koje ljudi imaju u odnosu na autoritet, društvo i politiku (Sodaro, 2001; Vujčić, 1997). Politička kultura kao dio kolektivne svijesti (Vujčić, 2005) u sebi sadrži koherentne modele mišljenja i djelovanja, daje smisao, oblik i predvidljivost političkom procesu, a proizvod je povijesti nekog političkog sustava i životnih iskustava svakog pojedinca zbog čega je ukorijenjena u javnim poslovima i individualnim akcijama (Pye, 1965; 1991). Drugim riječima, politička kultura je zajednički nazivnik različitim pojavnostima subjektivnog odnosa čovjeka prema politici, a vrijednosti, stavovi i ideologije su pojavnosti, zapravo samo različite manifestacije političke kulture (Vujčić, 1997). I stav se, slično poput političke kulture, definira kao relativno trajna organizacija vjervovanja vezanih za određene objekte ili situacije (Rokeach, 1972). Da je u političkoj kulturi riječ o socijalno-stavovskim konstruktima može nam pokazati određenje političke kulture kao političkih orijentacija koje imaju kognitivnu, afektivnu i evaluativnu komponentu (Almond i Verba, 1963). Pored toga što i stav ima kognitivnu, afektivnu i bihevioralnu komponentu, stav se između ostalog definira kao određena evaluativna tendencija (Eagly i Chaiken, 1998). Kako i određena ideologija može biti element političke kulture (Vujčić, 2001), a koja se sastoji od strukturalno povezanih stavova (Eysenck, 1954), onda je očito da se o političkoj kulturi teško može govoriti ne ulazeći u područje socijalne, odnosno političke psihologije. Ako

još k tome dodamo činjenicu da se ličnost uobičajeno definira kao skup specifičnih i karakterističnih kognitivnih, afektivnih i bihevioralnih obrazaca koji određuju osobni stil pojedinca u njegovoj interakciji sa socijalnom sredinom (Atkinson i sur., 2000), onda vidimo da se u izučavanju konceptualizacije političke kulture nameće potreba određenog poznavanja psihologije ličnosti. Drugim riječima, ono što je zajedničko konceptu političke kulture, socijalnog stava i ličnosti jesu upravo njihove strukturalne odrednice u obliku kognitivne, afektivne i evaluativne komponente sa određenim bihevioralnim potencijalom. Ali i neka teorijska poimanja samog koncepta kulture govore u prilog tome da se ona može, ali i treba, izučavati sa socijalno-psihološkog stajališta. Tako se primjerice kultura ponekad tretira kao svjetonazor koji podrazumijeva kognitivne i afektivne komponente vjerovanja o određenoj društvenoj stvarnosti (Ross, 1995). Kultura povezuje individualne i kolektivne identitete stvarajući ideologiju zajedničke sudbine, te osigurava okvir za interpretaciju akcija i interpretaciju motiva „drugih” (Levinson i Malone, 1981). Kulturu bi trebalo razumjeti kao javne akcije, objekte i simbole s jedne strane i kao psihološka stanja (znanje i osjećaje) s druge strane, bez kojih ova „javna” obilježja postaju besmislena (D’Andrade i Strauss, 1992). Očigledno je ponekad teško razdvajati koncept kulture, političke kulture i određenih socijalno-psiholoških koncepata. „Dok neki drže političku kulturu kao nebulozni koncept, budući da se sastoji od previše različitih elemenata, mnogi politolozi vjeruju da je riječ o stvarnom fenomenu masovne psihologije koji se može empirijski verificirati u studijima javnog mišljenja” (Sodaro, 2001: 271, prema Gibbins, 1989.).

Način na koji će određeni socijalni stavovi biti izraženi u značajnoj mjeri ovisi o karakteristikama ličnosti pojedinca (Milas, 1998, 2002; Šiber, 1991; Šram, 2001 c). Ego obrambena funkcija stava ima veliki značaj u formiranju stavova (Katz, 1972). To su oni mehanizmi kojima pojedinac štiti svoj ego od vlastitih neprihvatljivih impulsa i od spoznaja prijetećih sila izvana. Slično poput Katza, i drugi autori drže da se socijalni stavovi mogu promatrati u terminima funkcija koje oni imaju za određenu ličnost. Riječ je o funkcionalnim osnovama svjesnih orijentacija. Naime, socijalni stavovi imaju različite motivacijske sklopove (Greenstein, 1992). Drugim riječima, naizgled isti socijalni ili politički stavovi imaju različitu funkciju u motivacijskoj „ekonomiji” različitih ljudi. Relativno je mali broj teorijskih modela koji tumače povezanost između stavova i osobina ličnosti. Jedan od razloga zašto je tome tako „leži u sveobuhvatnosti pojma ličnosti u dijelu teorija, odnosno potpunom uključivanju društvenih stavova u sferu ličnosti” (Milas, 1998, 31).

Različita su empirijska istraživanja potvrdila postojanje psihološke osnove u strukturi socijalnih stavova. Pokazalo se da su konzervativni ispitanici slabije psihološki integrirani, anksiozni, imaju izraženiji osjećaj osobne neadekvatnosti, osjećaj krivice i da su skloniji projicirati na druge one crte ličnosti koje ne vole kod samih sebe (McClosky, 1958; Wolf, 1989). Konzervativni ispitanici su plašljiviji, netolerantniji, više militaristički i nacionalistički orijentirani, skloni predrasudama i seksizmu (Eckhardt i Lentz, 1971; Lentz, 1950). Eysenck i Wilson (1978) tvrde kako nema dvojbe da su koncepti autoritarne ličnosti, dogmatizma, makijavelizma, etnocentrizma i konzervativizma međusobno povezani. Eckhardt (1991) ukazuje na zajednički nazivnik svim ovim navedenim konceptima. Za sve je ove koncepte karakteristična prisutnost obrasca unutaršnjeg konflikta, negiranje i potiskivanje tog konflikta, projekcija negiranih ili nepoželjnih vlastitih osobina ličnosti na druge osobe, a što opravdava nepovjerenje u ljude i sklonost kažnjavanju ljudskog ponašanja. Momirović (1989) je u prostoru dimenzija ličnosti i socijalnih stavova utvrdio povezanost etnocentrizma i depresivnih, anksioznih i agresivnih reakcija. Postoji obimna literatura o tendencijama ljudi da se podvrgavaju grupi ili autoritetu i da svjesno ili podsvjesno potiskuju svoje vlastite stavove i mišljenja (Altemeyer, 1996; Čorkalo i Stanković, 2000; Šiber, 1998; Šram, 2001a). Većina ljudi potiskuje svoje impulse da se suprotstave autoritarnom političkom režimu, a neki ga upravo koriste u funkciji ego obrambenih mehanizama. Janis (1982.) navodi da moguća posljedica bilo jednog ili drugog psihološkog procesa može biti kolektivna suspenzija realnosti. Eckhardt (1991.) pak ukazuje da u autoritarno-konzervativnoj ideologijskoj matrici postoje određena samodestruktivnost i socijalni impulsi.

Cilj je, dakle, ovog istraživanja bio utvrditi da li se pojedini socijalni stavovi nalaze u međusobno takvim relacijama s određenim osobinama ili strukturom ličnosti da na latentnoj razini formiraju prepoznatljive ili neke „nove” ideologijske obrasce ili tipove političke kulture. Pošli smo od pretpostavke da se strukturom ličnosti može objasniti jedan relativno veliki postotak varijance ideologijskih obrazaca ili tipova političke kulture.

Metoda

Uzorak

Osnovni skup na temelju kojeg je formiran uzorak je definiran kao klinički zdravo punoljetno stanovništvo općine Subotica. Anketnim upitnikom istraživanjem je obuhvaćeno 583 ispitanika sa sljedećim sociode-

mografskim obilježjima: *Spol*: muški 49%, ženski 51%; *Dob*: 18-25 godina 20.8%; 26-35 god. 20.8%; 36-45 god. 25.3%; 46-55 god. 18.9%; 56-65 god. 10.1%; 66 i više godina 4.2%. *Školska naobrazba*: osnovna škola 11.0%; trogodišnja zanatska škola 25.3%; srednja četvorogodišnja škola 43.4%; viša škola 11.6%; fakultet 8.6%.

Varijable

Na temelju faktorskih analiza su ekstrahirane latentne varijable koje su bile podvrgnute daljnjoj multivarijantnoj obradi podataka. Faktorske analize su izvršene pod komponentnim modelom uz *varimax* rotaciju. Kao kriterij za ekstrakciju faktora uzete su svojstvene vrijednosti (*eigenvalue*) veće od 1. Prilikom identifikacije faktora u obzir su uzete manifestne varijable čija su faktorska zasićenja bila 0.40 i veća.

Socijalno otuđenje. Skalu koja sadrži 9 čestica konstruirali smo na temelju Seemanovog koncepta socijalne alijenacije (Seeman, 1959) i Renshonovog koncepta bazičnih vjerovanja (Renshon, 1975). Na skali Likertovog formata od 1 do 5, traženo je od ispitanika da odgovore u kojem se stupnju slažu odnosno ne slažu sa navedenom tvrdnjom. Sve su skale socijalnih stavova i osobina ličnosti bile Likertovog formata od 1 do 5 osim skale religioznosti zbog njenog specifičnog sadržaja. Faktorskom analizom skale *socijalnog otuđenja* je ekstrahiran jedan faktor kojim je objašnjeno 49.0% *varijance*. Strukturu socijalnog otuđenja formiraju anomija, nepovjerenje u politiku, osjećaj osobne nemoći, i osjećaj besperspektivnosti.

Socrealistička ideologija. Skalu koja sadrži 14 čestica, smo konstruirali na temelju koncepta vrijednosti državnog socijalizma (Šiber, 1973; 1984; Šram, 2001b). Faktorskom su analizom ekstrahirana tri faktora kojim je objašnjeno 54.07% *varijance*. Faktore smo nazvali *jugonostalglični sentiment*, *kolektivističko-egalitarna orijentacija* i *militarističko-etatiistička orijentacija*.

Antizapadna orijentacija. Skalu smo konstruirali na temelju uobičajenih mišljenja koja se mogu naći u političkim porukama „desno” orijentiranih političara (Šram, 2001b). Faktorskom analizom je ekstrahiran jedan faktor kojim je objašnjeno 63.12% *varijance*. Strukturu *antizapadne orijentacije* formiraju strah od gospodarskog neokolonijalizma, strah od ugrožavanja nacionalnog i državnog teritorijalnog integriteta, i generalno nepovjerenje u političke institucije zapadnog svijeta.

Etnocentrizam. Skalu koja sadrži 19 čestica konstruirali smo na temelju višestrukog načina mjerenja etnocentrizma u različitim istraživanjima (Šram, 2002.; 2001c). Faktorskom analizom su ekstrahirana dva faktora kojim je objašnjeno 51.93% varijance. Prvi faktor smo nazvali *Etnička isključivost* a sadrži sljedeće tvrdnje: kad bih bio sudac nastojao bih pripadniku svoje nacije dati što je moguće blažu kaznu, bez obzira na djelo koje je počinio (.80); pripadnici moje nacije se ne bi trebali miješati sa ostalim nacijama putem nacionalno mješovitih brakova (.75); teško mogu biti iskren prijatelj s osobom koja nije moje nacionalnosti (.74); u usporedbi s drugim nacijama moja je nacija mnogo inteligentnija (.73); moja nacija je kulturno superiornija od nacija sa kojima sam u neposrednom kontaktu (.70); najugodnije se osjećam u onom društvu u kojem su svi pripadnici moje nacije (.69); u mojoj naciji ima manje nepoštenja i licemjerja nego u drugim nacijama (.68); ako znamo nečiju nacionalnost, znat ćemo odmah kakva je on/ona ličnost (.67); otvorenost i iskrenost prema drugim nacijama donosi više štete nego koristi (.62); kad bih bio u mogućnosti odlučivati o tome tko će dobiti posao, nastojao bih prednost dati pripadniku svoje nacije (.60); uvijek treba biti oprezan i suzdržan prema pripadnicima drugih nacija čak i onda kad nam se pokazuju kao prijatelji (.57); svi pripadnici moje nacije su moja braća i sestre (.54); nacionalna pripadnost pojedinca u velikoj mjeri određuje njegove/njezine osobine i karakter (.51); (*Cronbach alfa*= .92). Drugi faktor smo nazvali *Etnička mobilizacija* čiju strukturu čine ove tvrdnje: svaku uvredu nanijetu mojoj naciji doživljavam kao napad na vlastitu osobu (.81); kad je u pitanju nacionalno jedinstvo, onda ne smije biti političkih neslaganja i razlika među pripadnicima moje nacije (.76); svi pripadnici moje nacije se moraju međusobno čvrsto držati ako ne želimo doživjeti nacionalnu propast (.75); uvijek poludim kad netko loše govori o mojoj naciji (.75); svaki čovjek treba znati da je sudbina njegove nacije ujedno i njegova osobna sudbina (.65); sveta je dužnost pripadnika moje nacije žrtvovati svoje osobne interese za dobrobit svoje nacije (.48); (*Cronbach alfa*= .86). Vidimo da se u latentnoj strukturi *Etničke isključivosti* nalazi zatvorenost u socijalnim transakcijama, predrasude, stereotipi i osjećaj superiornosti, dok se u latentnoj strukturi *Etničke mobilizacije* nalazi snažna nacionalna afektivna vezanost odnosno identifikacija, s jedne, i potreba za etničkom homogenizacijom, s druge strane.

Religioznost. Skala se sastojala od osam čestica. Na skali od 1 do 4 od ispitanika je traženo da odgovori u kojem stupnju vjeruje (1. uopće ne vje-

ruje – potpuno vjeruje) u pojedine kršćanske istine, koliko se često moli (1. nikada – 4. redovito), koliko često ide u crkvu (1. nikada – 4. redovito svake nedjelje), koliko se često ispovjeda (1. nikada – 4. više puta mjesečno) i koliko se često pričešćuje (1. nikada – 4. svake nedjelje). Faktorskom analizom je ekstrahiran jedan faktor kojim je objašnjeno 66.72% *varijance*: Isus je pravi Bog i pravi čovjek (.88); oni koji vjeruju u Boga i žive u skladu sa svojom vjerom nakon smrti će biti s Bogom (.87); u svetoj pričesti primamo pravo tijelo Isusovo (.87); Isus je uskrsnuo od mrtvih (.85); ide u crkvu (.80); moli se Bogu (.77); pričešćuje se (.72); ispovjeda se (.71); (*Cronbach alfa*= .92).

Autoritarnost. Skalu koja sadrži 12 čestica konstruirali smo na temelju Adornovog koncepta autoritarnosti (Adorno, 1950) i našeg ranijeg istraživanja (Šram, 2001 a). Faktorskom su analizom ekstrahirana tri faktora kojima je objašnjeno 48.40% *varijance*. Latentne dimenzije autoritarnosti smo nazvali *Autoritarna agresivnost*, *Autoritarna submisivnost*, i *Konformizam*.

Anksioznost. Skalu smo konstruirali na temelju izbora čestica Momirovićeve skale anksioznosti koja sadrži 30 čestica (Momirović i sur., 1992). Izbor od 11 čestica je izvršen na temelju koncepta kliničkog anksioznog stanja kojeg su opisali Snaith i Turpin (1990). Ispitanicima je postavljeno pitanje: „U kojoj se mjeri dolje navedene tvrdnje odnose na Vas osobno?“, sa modalitetima odgovora: 1. uopće nije točno, 2. uglavnom netočno, 3. niti točno niti netočno, 4. uglavnom točno, 5. potpuno točno. Isto je pitanje sa istim modalitetima odgovora bilo postavljeno na mjerama depresivnost, paranoidnosti, agresivnost i potrebe za moći. Faktorskom analizom skale *anksioznosti* je ekstrahiran jedan faktor kojim je objašnjeno 47.52% *varijance* (*Cronbach alfa*= .88). Faktor anksioznosti ukazuje na jedno neprijatno emocionalno stanje koje karakteriziraju tjeskoba, unutarjni nemir, zabrinutost, slobodno lebdeći strah, nesigurnost, kajanje, nesposobnost odlučivanja, usamljenost i prisutnost opsesivnih misli.

Depresivnost. Skalu koja sadrži 12 čestica konstruirali smo na temelju kliničke slike depresivnog stanja koje opisuju Davison i Neal (1974) Milovanović i Živković (1990) i Momirović i sur. (1992). Faktorskom analizom skale *depresivnosti* je ekstrahiran jedan faktor kojim je objašnjeno 58.0% *varijance* (*Cronbach alfa*= .92). Depresivnost u svojoj strukturi sadrži osjećaj životne besmislenosti i promašenosti, negativnu sliku o samome sebi, odsutnost energetskog potencijala, socijalnu izolaciju, dekoncentraciju, i suicidalne impulse.

Paranoidnost. Skalu koja sadrži 8 čestica konstruirali smo na temelju kliničke slike paranoidnog stanja (Davison i Neal, 1974; Kendler i sur, 1989). Faktorskom analizom skale ekstrahiran je jedan faktor kojim je objašnjeno 54.0% varijance. Glavni simptomi paranoidnosti čine organizirani sustav samoobmane o proganjanju i o vlastitoj veličini i važnosti.

Agresivnost. Skalu koja sadrži 9 čestica konstruirali smo na temelju koncepta primarne agresivnosti (Momirović i sur, 1992) i impulzivnosti (Myers, 1999). Faktorskom analizom skale *agresivnosti* je ekstrahiran jedan faktor kojim je objašnjeno 41.9% varijance (*Cronbach alfa*= .82).

Potreba za moći. Skalu koja sadrži 8 čestica konstruirali smo na temelju koncepta potrebe za moći (Adler, 1977; Horney, 1992), koncepta narcisoidnosti (Peck, 1995), Eysenckovog kliničkog opisa dimenzije ličnosti koju je nazvao psihoticizam (Eysenck i sur, 1985), i našeg koncepta sociopatske agresivnosti (Šram i sur, 1998; Šram, 2001c). Faktorskom analizom skale *potrebe za moći* je ekstrahiran jedan faktor kojim je objašnjeno 48.13% varijance (*Cronbach alfa*= .84). Nemogućnost odlaganja neposrednih impulsa, nametanje volje drugima, težnja da se vlada nad drugim ljudima, odsutnost empatije, priznavanje „zakona jačega” i sklonost osvetoljubivosti su simptomi koji formiraju ovu osobinu ličnosti.

Rezultati

Kako bismo utvrdili relacije između skupa varijabli koje formiraju socijalne stavove i skupa varijabli osobina ličnosti, u multivarijantnoj obradi podatka smo primijenili postupak kanoničke korelacijske analize. Utvrđivanjem relacija između ova dva skupa podataka dobivaju se i podaci o veličini preklapanja jednog skupa drugim, a što direktno ukazuje na mogućnost prognoziranja najvjerojatnijih rezultata u varijablama drugog skupa. Ovakvi nalazi daju neposredne informacije o značenju strukturiranosti pojedinih osobina ličnosti za formiranje određenih ideologijskih obrazaca ili tipova političke kulture. U interpretaciji rezultata kanoničke korelacijske analize u literaturi se pridaje veći značaj kanoničkim projekcijama koje varijable imaju na kanoničkom faktoru (Levine, 1990.).

U prostoru od 8 latentnih varijabli socijalnih stavova i 8 varijabli osobina ličnosti pod modelom kanoničke korelacijske analize dobiveno je tri para statistički značajnih kanoničkih korelacija ili tri para kanoničkih faktora na razini značajnosti od $p < .01$ (*tablica 1*). Već sama činjenica da smo utvrdili visoku kanoničku korelaciju između dva seta varijabli

($r = .70$) govori o tome da poznavanjem određene strukture ličnosti možemo u značajnoj mjeri predvidjeti strukturiranost socijalnih stavova. Na temelju poznavanja strukture ličnosti moguće je objasniti 49% varijance pojavljivanja određenih ideologijskih obrazaca ili tipova političke kulture. Prilikom definiranja kanoničkih faktora uzeli smo u obzir one varijable čije su projekcije .30 i veće.

• Tablica 1: *Hi-kvadrat test značajnih kanoničkih korelacija*

Korijen	Kanonička korelacija	Koeficijent determinacije	Hi-kvadrat	df	p	Lambda
0	.70	.49	664.86	64	.000	.28
1	.51	.26	304.47	49	.000	.56
2	.34	.12	142.91	36	.000	.76
3	.29	.08	74.31	25	.000	.86
4.	.18	.03	26.36	16	.049	.95
5	.11	.01	8.77	9	.458	.98
6	.05	.00	1.70	4	.789	.99
7	.01	.00	.16	1	.685	.99

Struktura prvog para kanoničkih faktora

Na temelju kanoničkih faktorskih zasićenja prve dimenzije ovoga para (tablica 2) vidimo da značajan doprinos daju *Nacionalna isključivost* (.66), *Kolektivističko-egalitarna orijentacija* (.55), *Militarističko-etatiistička orijentacija* (.48), *Antizapadna orijentacija* (.48), i *Jugonostalgični sentiment* (.41). Dakle, jedan „socijalnacionalistički sindrom” određuje temeljni smisao ove kanoničke dimenzije. Drugu dimenziju iz ovoga para definiraju sve varijable osobina ličnosti (tablica 3). Drugim riječima, u psihološkoj pozadini „socijalnacionalističkog sindroma” nalazi se struktura ličnosti za koju je karakteristična prisutnost sindroma *generalne autoritarnosti* (konformizam, autoritarna agresivnost, autoritarna submisivnost), *paranoidnosti anksiozno-depresivnog sindroma*, i *sociopatske agresivnosti* (istodobna prisutnost impulzivne agresivnosti i potrebe za moći).

• Tablica 2: *Struktura prve značajne kanoničke dimenzije izolirane iz seta varijabli socijalnih stavova*

Varijabla	Struktura kanoničkog faktora
Socijalno otuđenje	.29
Jugonostalgični sentiment	.41
Kolektivističko-egalitarna orijentacija	.55
Militarističko-etatiistička orijentacija	.48

Varijabla	Struktura kanoničkog faktora
Antizapadna orijentacija	.48
Nacionalna isključivost	.66
Nacionalna mobilizacija	.27
Religioznost	.10

- Tablica 3: *Struktura prve značajne kanoničke dimenzije izolirane iz seta varijabli osobina ličnosti*

Varijabla	Struktura kanoničkog faktora
Autoritarna agresivnost	.35
Konformizam	.73
Autoritarna submisivnost	.35
Anksioznost	.38
Depresivnost	.44
Paranoidnost	.54
Agresivnost	.39
Potreba za moći	.51

Struktura drugog para kanoničkih faktora

Prvu kanoničku dimenziju ovog para definiraju *socijalno otuđenje* (.63), *nacionalna mobilizacija* (.48) i *religioznost* (.48) u pozitivnom smjeru, a *nacionalna isključivost* (-.47) u negativnom smjeru (tablica 4). Drugu kanoničku dimenziju ovog para definiraju *anksioznost* (.59) i *autoritarna submisivnost* (.52) u pozitivnom smjeru, a *konformizam* (-.40) u negativnom smjeru (tablica 5).

- Tablica 4: *Struktura druge značajne kanoničke dimenzije izolirane iz seta varijabli socijalnih stavova*

Varijabla	Struktura kanoničkog faktora
Socijalno otuđenje	.63
Jugonostalglični sentiment	.27
Kolektivističko-egalitarna orijentacija	.10
Militarističko-etatiistička orijentacija	-.22
Antizapadna orijentacija	.15
Nacionalna isključivost	-.47
Nacionalna mobilizacija	.48
Religioznost	.48

- Tablica 5: *Struktura druge značajne kanoničke dimenzije izolirane iz seta varijabli osobina ličnosti*

Varijabla	Struktura kanoničkog faktora
Autoritarna agresivnost	.17
Konformizam	-.40
Autoritarna submisivnost	.52
Anksioznost	.59
Depresivnost	.14
Paranoidnost	.18
Agresivnost	.16
Potreba za moći	-.28

Struktura drugog para kanoničkih faktora je „bipolarana” u svojem socijalno-psihološkom značenju. Prvi „pol” ukazuje na postojanje socijalno alijeniranog etnocentrizma u čijoj se pozadini nalazi anksiozna autoritarna submisivnost, a drugi „pol” ukazuje na postojanje jednog konformističkog nacionalističkog sentimenta.

Struktura trećeg para kanoničkih faktora

Prvu kanoničku dimenziju ovog para definiraju *nacionalna isključivost* (-.42) i *nacionalna mobilizacija* (-.39), a u suprotnom smjeru *kolektivističko-egalitarna orijentacija* (.34) i *militarističko-etatiistička orijentacija* (.31) (tablica 6).

- Tablica 6: *Struktura treće značajne kanoničke dimenzije izolirane iz seta varijabli socijalnih stavova*

Varijabla	Struktura kanoničkog faktora
Socijalno otuđenje	-.22
Jugonostalgični sentiment	.13
Kolektivističko-egalitarna orijentacija	.34
Militarističko-etatiistička orijentacija	.31
Antizapadna orijentacija	-.09
Nacionalna isključivost	-.42
Nacionalna mobilizacija	-.39
Religioznost	.15

Drugu kanoničku dimenziju ovog para definiraju *potreba za moći* (-.66), *agresivnost* (-.60), *paranoidnost* (-.49), *depresivnost* (-.40) i *anksioznost* (-.31), a u suprotnom smjeru *konformizam* (.34) i *autoritarna submisivnost* (.40) – (tablica 7). U strukturi trećeg para kanoničkih faktora možemo

razlikovati dvije vrste političko-psiholoških stavovskih struktura: (1) *nacionalistički sindrom* u čijoj se psihološkoj pozadini nalazi *anksiozno-depresivna sociopatija*, i (2) *socrealistička ideologija* u čijoj se psihološkoj pozadini nalazi *autoritarna poslušnost* (autoritarna submisivnost i konformizam).

- Tablica 7: *Struktura treće značajne kanoničke dimenzije izolirane iz seta varijabli osobina ličnosti*

Varijabla	Struktura kanoničkog faktora
Autoritarna agresivnost	-.15
Konformizam	.34
Autoritarna submisivnost	.40
Anksioznost	-.31
Depresivnost	-.40
Paranoidnost	-.49
Agresivnost	-.60
Potreba za moći	-.66

Rasprava

Socijalnacionalizam ukazuje na jednu kompleksnu mrežu odnosa nacionalne isključivosti i političkih orijentacija koji formiraju određeni ideološki obrazac, odnosno klaster stavova i vjerovanja koja su međusobno ovisna oko jedne dominantne societalne teme (Converse, 1964). Oko 26% varijance socijalnacionalizma može se objasniti određenom strukturom ličnosti. Razlikujemo li „ideološki” i „pragmatički” sustav političkog uvjerenja, onda u slučaju pojavljivanja socijalnacionalističkog sentimenta imamo jasan ideološki sustav budući da posjeduje čvrste elemente i zatvorenu spoznajnu strukturu sa snažnim emocionalnim zasićenjem (Šiber, 1998). Vidimo da predispozicije ličnosti kao i situacijski faktori dovodi do internalizacije specifične političke ideologije (Knutson, 1973). O postojanju određene vrste nacionalsocijalističke ideologije možemo govoriti u slučaju kada je nacionalistički sindrom (nacionalna isključivost) komponenta jedne šire ideološke matrice koju definiraju vrijednosti državnog socijalizma kao što su etatizam, kolektivizam, egalitarizam i militarizam. Psihološko značenje ovog ideološkog obrasca se očituje u tome što njezinim sljedbenicima nudi određene odgovore za prividne oblike razriješavanja određenih društvenih i političkih konflikata.

Čini nam se ovdje važnim naznačiti naše razlikovanje (1) etnocentričnog sindroma, (2) nacionalističkog sindroma, (3) etnonacionalističkog sindroma i (4) socijalnacionalističke ideologije. *Etnocentrički sindrom* ob-

uhvaća simptome nacionalne afektivne vezanosti odnosno snažne nacionalne identifikacije i potrebe za nacionalnom homogenizacijom (etnička mobilizacija). *Nacionalistički sindrom* obuhvaća simptome nacionalne zatvorenosti, nepovjerenja, pristranosti, predrasude i stereotipe (etnička isključivost). *Etnonacionalistički sindrom* je ona struktura nacionalne svijesti u kojoj su istodobno prisutni simptomi etničke mobilizacije i etničke isključivosti. *Socijalnacionalistička ideologija* je, kao što smo već rekli, ona stavovska struktura unutar koje je nacionalna isključivost jedna od glavnih komponenti jedne šire socrealističke političko-vrijednosne matrice.

Osobu u koje je prisutan socijalnacionalistički sindrom ćemo, ekonomičnosti radi, nazivati „socijalnacionalistom”. To je osoba u prvom redu sklona konformističkom mišljenju i ponašanju bez vlastitog osmišljavanja činjenica i osobnog stava – uronjena u bezličnost grupe. Na političkoj razini „socijalnacionalista” se nekritički podvrgava državnom autoritetu. To je ona vrsta informacijskog konformizma koji je u „socijalnacionaliste” prisutan u za njega izrazito nejasnim i ambivalentnim političkim situacijama. U takvim situacijama pojedinac nema temelj za samostalno prosuđivanje, te zbog svoje nesigurnosti traži autoritet i povodi se za odgovorima onih za koje smatra da poznaju problem. Pored konformističkog mišljenja i ponašanja, u „socijalnacionaliste” su prisutne dominantno-submisivne autoritarne tendencije. Konformizam „socijalnacionaliste” je dakle komponenta njegove autoritarne strukture ličnosti, a što posredno govori o tome, kao što drže Eysenck i Wilson (1978), da se konformizam daje svesti na autoritarnost. Autoritarno-konformistički sindrom je ona osobina ličnosti kojom se jednim dijelom može objasniti antidemokratska orijentacija, pojava nacionalističkog sindroma, i socijalistički političko-ekonomski konzervativizam. U pravu su oni autori koji tvrde da konstrukt autoritarnosti predstavlja mješavinu različitih osobina ličnosti i društvene ideologije (Rokeych i Fruchter, 1956).

Vratimo se sada na trenutak dimenzijama političkih orijentacija koje formiraju socijalnacionalističku ideologiju. Vidjeli smo da pored etatističke, militarističke, kolektivističke i egalitarne orijentacije, ovu ideologijsku matricu definiraju *Jugonostalgični sentiment* i *Antizapadna orijentacija*. Prisutnost ove dvije dimenzije političkih orijentacija u strukturi socijalnacionalističke ideologije upućuju na postojanje jedne vrste *politički obrambenog ideologijskog obrasca*. Zašto „obrambenog”? Jednostavno zato što se „socijalnacionalist” osjeća dvostruko ugroženim. S jedne strane, osjeća se ugroženim zbog raspada SFRJ u kojoj se osjećao „sigurnim”, a s druge se strane osjeća ugroženim od zapadnog svijeta. I jugonostalgija i antizapad-

ni mentalitet nam ukazuju na postojanje *mentaliteta opsadnog stanja* (Bar-Tal, 1992; Šram, 2002).

Da je socijalnacionalistička ideologija u biti jedan politički obrambeni obrazac može nam ukazati strukturiranost osobina ličnosti koje leže u njegovoj psihološkoj pozadini. Naime, „socijalnacionalist” je osoba u koje su istodobno prisutni konformističko-autoritarni sindrom, anksiozno-depresivni sindrom, paranoidnost i sociopatska agresivnost. Snažni disocijativni psihodinamički procesi su karakteristični za strukturu ličnosti „socijalnacionaliste”. To je ona osoba u kojoj potreba i težnja za moći služi kao obrana od vlastite bespomoćnosti, to je zloćudno narcisoidna osoba; osoba koja iskazuje ego obrambeni tip autoritarnosti (Greenstein, 1987), osoba sa depresivnim stilom života, osoba puna tjeskobe, strepnje, nesigurnosti i unutarnjeg nemira, to je podozriva osoba, krajnje osjetljiva na svako omalovažavanje, sklona projekciji, grandioznim idejama, i samoobmanama o proganjanju i o vlastitoj veličini, osoba koja pati od dezorganizacije kognitivnih i konativnih procesa, sve u svemu osoba sa dubokim unutarnjim konfliktima koje pokušava negirati, potiskivati ili projicirati. To je nedovoljno socijalizirana osoba. Odnosi sa socijalnom sredinom su manje-više impersonalni i manipulativni, a socijalna neosjetljivost upućuje na prisutnost određene socijalne neintegritarnosti. „Socijalnacionalist” se nalazi u permanetnom psihičkom opsadnom stanju tražeći razrješenje svojih konflikata, kontradiktornosti i neadekvatnosti. Očigledna je podudarnost kolektivno-političkog i individualno-psihološkog mentaliteta opsadnog stanja. Imajući na umu strukturu ličnosti koja leži u psihološkoj pozadini socijalnacionalističke ideologije, prvi par kanoničkih faktora smo nazvali „*Socijalnacionalizam i psihopatija*”.

U strukturi trećeg para kanoničkih faktora smo utvrdili postojanje političko-psihološkog prostora kojeg smo nazvali „*etnonacionalizam i anksiozno-depresivna sociopatija*”. Vidimo da su anksiozno-depresivni sindrom, paranoidnost, i sociopatska agresivnost one osobine ličnosti koje se nalaze u psihološkoj pozadini i socijalnacionalizma i etnonacionalizma. U čemu se onda razlikuje struktura ličnosti „socijalnacionaliste” i „etnonacionaliste”? Zašto smo „socijalnacionalistu” proglasili psihopatom, a „etnonacionalistu” smo proglasili sociopatom ako imaju sličnu strukturu ličnosti i ako se u literaturi termin „psihopatija” naizmjenično koristi terminom „sociopatija” (Davison i Neal, 1974)?

Razlika između „psihopate” i „sociopate” se očituje u tome što u „psihopate”, pored ego obrambenog mehanizma u obliku psihološkog n a p a d a (impulzivnost, potreba za moći, paranoidnost, autoritarna agresivnost) postoji istodobno ego obrambeni mehanizam u obliku psihološkog b i j e g a

(komformizam, autoritarna submisivnost, anksioznost, depresivnost). „Psihopat” se sakriva iza autoriteta i kolektiviteta kojemu se podvrgava kako bi uspostavio sigurnost, izvjesnost i prividnu osobnu integriranost. „Psihopat” iskazuje mnogo dublji poremećaj ličnosti za kojeg je karakteristična, kao što rekosmo, istodobna prisutnost psihološkog napada i bijega. Upravo je psihološki bijeg ona psihodinamička jezgra ličnosti koja u „psihopate” pospješuje internalizaciju političkih vrijednosti socrealističke ideologije, a napad je ona psihodinamička jezgra ličnosti „psihopate” koja omogućuje internalizaciju antizapadnog sentimenta i nacionalne isključivosti. Za „socijalnacionalistu” je dakle karakteritična istodobna prisutnost psihološkog *napada i bijega*.

Za „sociopatu” je u najvećoj mjeri karakterističan ego obrambeni mehanizam koji se u prvom redu očituje u obliku sociopatske agresivnosti (potreba za moći i impulzivnost) i hostilnog anksiozno-depresivnog sindroma (paranoidnost, depresivnost, anksioznost). Upravo smo iz ovih razloga prvu „subdimenziju” trećeg para kanoničkih faktora nazvali *etnonacionalizam i anksiozno-depresivna sociopatija*. „Etnonacionalist” je osoba koja iskazuje nacionalnu zatvorenost, nepovjerenje i pristranost u socijalnim transakcijama, predrasude i stereotipe, snažnu nacionalnu vezanost odnosno identifikaciju, i potrebu za nacionalnom homogenizacijom. „Etnonacionalist” je osoba koja nije sposobna odlagati svoje neposredne želje i impulse, koja uvijek nastoji nametnuti svoju volju drugima, voli da ih se drugi ljudi boje, uživa kad ima moć nad drugim ljudima, osvetoljubiva je i neosjetljiva za druge ljude. Drugim riječima, „etnonacionalist” je jedna egocentrična, narcisoidna, agresivna, destruktivna, neempatična i osvetoljubiva osoba koja ima snažnu potrebu za dominacijom i manipulacijom drugim ljudima. Ova vrsta agresivnosti u značajnoj mjeri korespondira sa psihološkim sadržajem jedne od Eysenckovih bazičnih dimenzija ličnosti koje je nazvao *psihoticiizam* (Eysenck i Eysenck, 1976). Neurotična težnja za stjecanjem moći rađa se iz anksioznosti, mržnje i osjećaja inferiornosti, i to je kanal kroz koji se potisnuto neprijateljstvo oslobađa. Adler (1977) i Horney (1992) su bili u pravu kad su smatrali da je težnja za moći jedan od osnovnih elemenata anksioznosti. Naime, u „etnonacionaliste” je prisutan anksiozno-depresivni sindrom a što ne ukazuje samo na neurotičan karakter, već i na predispozicije za razvoj modulirane patološke reakcije kao što su fobičnost, opsesivnost i kompulzivnost. Da je „etnonacionalist” jedna opsesivna i kompulzivna osoba ukazuje nam prisutnost paranoidnog sindroma u sklopu anksiozno-depresivne i sociopatsko agresivne strukture ličnosti. Za „etnonacionalistu” je dakle karakteristična prisutnost jedne vrste psihološkog *napada*.

Druga subdimenzija trećeg para kanoničkih faktora nam je ukazala na egzistenciju „*socrealističke ideologije*” u čijoj se psihološkoj pozadini nalaze *autoritarna submisivnost* i *konformizam*. Ovu kanoničku subdimenziju smo nazvali „Ideologija državnog socijalizma i autoritarna poslušnost”. Očito je da psihološki *bijeg* u ideologiju državnog socijalizma ne mora nužno biti produkt psihopatske strukture ličnosti, već može biti u funkciji konformističkog autoritarnog sindroma.

Drugi par kanoničkih faktora je ukazao na egzistenciju socijalno-alijeniranog etnocentrizma i religioznosti u čijoj se psihološkoj pozadini nalaze anksioznost i autoritarna submisivnost. Istina je da su pojedini autori utvrdili povezanost između etnocentrizma i religioznosti, ali je isto tako istina da ne mora svaka vrsta etnocentrizma biti u korelaciji sa religioznošću. Vidimo da u našem slučaju postoji strukturalna povezanost između samo jedne dimenzije etnocentrizma (*Nacionalne mobilizacije*) i religioznosti prožete snažnim osjećajem socijalne alijeniranosti. S obzirom da je anksioznost dinamičko jezgro neurotične strukture ličnosti (Fulgosi, 1990; Horney, 1992, Momirović i sur, 1992), mogli bismo onda zaključiti da neurotična struktura ličnosti generira socijalno-alijenirani etnocentrizam u čijoj se strukturi nalazi religiozni sentiment. Smatrali smo stoga prikladnim prvu dimenziju drugog para kanoničkih faktora nazvati „*Socijalno-alijenirani etnocentrizam i neurotičnost*” a za koju je karakteristična prisutnost psihološkog *bijega*.

Socijalno otuđenje se često preklapa s pojmovima kao što su nemoć, osjećaj vanjske kontrole, tjeskoba, osjećaj neefikasnosti, pesimizam, nepovjerenje, apatija i slično (Šiber, 1998). Dakle, anksiozni simptomi mogu pokrivati psihološki prostor socijalnog otuđenja, a što i potvrđuju nalazi našeg istraživanja. Mogli bismo prema tome zaključiti da su anksiozni socijalno-alijenirani i religiozni pojedinci u većoj mjeri skloni iskazivati etnocentrični sindrom. Ovdje, međutim, možemo postaviti pitanje da li socijalno otuđenje prethodi etnocentrizmu, ili pak etnocentrizam prethodi socijalnom otuđenju. Ako pretpostavimo da je određena vrsta represivne socijalizacije u jednom religioznom ozračju generirala anksiozni sindrom koji je, vidjeli smo, povezan sa socijalnim otuđenjem, onda bismo mogli zaključiti da socijalno otuđenje generira ego obrambeni etnocentrički sindrom.

Strukturiranost kanoničkih faktora nam omogućuje govor o postojanju četiri „nove” subdimenzije ili tipa političke kulture a to su: (1) socijalnacionalistička, (2) etnocentrična, (3) etnonacionalistička i (4) socrealistička politička kultura. U psihološkoj pozadini ovih kanonički deriviranih tipova političke kulture leže različiti obrasci ego obrambenih mehaniza-

ma. „*Socijalnacionalistička politička kultura*” je jedna vrsta POLITIČKE KULTURE OBRANE (istodobna prisutnost psihološkog napada i bijega). U onoj mjeri u kojoj društvena struktura ili postojeća politička dinamika generira strukturu ličnosti unutar koje se istodobno nalazi generalna autoritarnost, sociopatska agresivnost, anksiozno-depresivni i paranoidni sindrom, u toj će mjeri postojati snažnije predispozicije za internalizaciju „Socijalnacionalističke političke kulture”. Neuspjeh političkih i gospodarskih reformi u Srbiji može dovesti do oživljavanja *političke kulture obrane* koja može biti rezultat neispunjavanja određenih političkih i ekonomskih očekivanja, s jedne strane, i istodobnog zadržavanja autoritarnih tendencija političke kulture bivšeg komunističkog sustava, s druge strane.

„*Etnonacionalistička politička kultura*” je jedna vrsta POLITIČKE KULTURE NAPADA. U jednom nedemokratskom političkom ozračju značajan broj s

patskih impulsa. Razvijanjem demokratske političke kulture smanjuje se mogućnost posredne ili neposredne involviranosti sociopata u sferi političkog života. U protivnom, stvara se mogućnost da sociopate „suvereno” vladaju unutar političkog prostora koristeći sve pogodnosti induciranih interetničkih konflikata.

„Etnocentrična politička kultura” je jedna vrsta POLITIČKE KULTURE BIJEGA karakteristična za pojedinca otuđenog kako od samoga sebe tako isto i od društva i politike u cjelini. Samoizoliranost i određena vrsta etničkog autizma su karakteristični za *političku kulturu bijega*. U onoj mjeri u kojoj neurotičar bude percipirao ugroženost vlastitog nacionalnog identiteta, u toj će mjeri „bježati” u svoj nacionalni kolektivni identitet. Ovo, međutim, ne znači da osjećaj nacionalne ugroženosti povećava stupanj neurotičnosti pojedinca, već to da neurotičar ima veće predispozicije za razvoj etnocentričnog sindroma.

„*Socrealistička politička kultura*” je jedna vrsta POLITIČKE KULTURE IDEOLOGIJSKE REGRESIJE za koju je karakteristična internalizacija političkih vrijednosti državnog socijalizma kao što su etatizam, militarizam, kolektivizam, i egalitarizam.

Nismo u ovome radu imali pretenzije koncipirati neke nove modele političke kulture, koliko nam je bila namjera ukazati da se koncept političke kulture, ma kako god se definirao, teško može koristiti u aplikativne svrhe ako u sebi ne sadrži jasne socijalno-stavovske konstrukte i određene teorije osobina ličnosti. Drugim riječima, izučavanje političke kulture jest područje političkih znanosti, ali je isto tako i područje socijalne, odnosno političke psihologije.

LITERATURA

- Adorno, T, Brznswick, E, Levinson, D, Sanford, N. (1950). *The Authoritarian Personality*. New York: Norton Co.
- Adler, A. (1977). *O nervoznom karakteru*. Beograd: Prosveta.
- Akiskal, H.S, Rosenthal, T.L, Haykal, R.F. (1980). Characterologic Depression: Clinical and Sleep EEG Findings Separating „Subaffective Dyshymias” from „Character Spectrum Disorders”. *Archive of General Psychiatry*, 37, 777-783.
- Almond, G, Verba, S. (1963). *The Civic Culture*. Princeton NJ: Princeton University Press.
- Altemeyer, B. (1996). *The authoritarian spectre*. Cambridge: Harvard University Press.
- Atkinson, R.L, Atkinson, R.C, Smith, E.E, Bem, D.J, Nolen-Hoeksema (2000). *Hilgard's Introduction to Psychology*. Orlando: Harcourt Brace College Publishers.
- Bar-Tal, D. (1992). Beliefs About Negative Intentions of the World: A Study of the Israeli Siege Mentality. *Political Psychology*, 14, 633-645.
- Converse, P.E. (1964.). The nature of belief systems in mass publica. U: E.R. Tufta (ur.). *The quantitative analysis od social problems* (168-189), Reading, MA: Addison-Wesley.
- Čorkalo, D, Stanković, N. (2000). Autoritarnost i percepcija ostvarene demokracije u Hrvatskoj: analiza odnosa na uzorku studenata. *Društvena istraživanja*, 1, 67-81. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- D'Andrade, R.G., Strauss, C. (1992). *Human motives nad cultural models*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Davison, G.C, Neal, J.M. (1974). *Abnormal Psychology: An Experimental Clinical Approach*. New York: John Wiley and Sons. Inc.
- Eagly, A. H, Chaiken, S. (1998). Attitude structure and function: U: D.T. Gilbert, S.T. Fiske, G. Lindzey (ur.). *Handbook of Social Psychology* (269-322). Oxford: Oxford University Press and McGraw-Hill.
- Eckhardt, W. (1991) Authoritarianism. *Political Psychology*, 1, 97-124.
- Eckhardt, W, Lentz, T.F. (1971). Factors of war/peace attitudes. *Peace Resolution Review*, 2, 1-105.
- Eysenck, H. J. (1954). *The Psychology of Politics*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Eysenck, H.J, Eysenck, S.B.G. (1976). *Psychoticism as a dimension of personality*. London: Hodder and Stoughton.
- Eysenck, S.B.G, Eysenck, H.J., Barrett, P. (1985). A revised version of the psychoticism scale. *Personality and Individual Differences*, 6, 21-29.
- Eysenck, H.J, Wilson, G.D. (1978. (ur.). *The Psychological Basis of Ideology*. Lancaster: MPT Press.
- Fulgosi, A. (1990). *Psihologija ličnosti*. Zagreb: Školska knjiga.

- Gibbins, J.R. (1989). Contemporary Political Culture. U: J.R. Gibbins (Ed.). *Contemporary Political Culture* (1-30). London: Sage.
- Greenstein, F.I. (1992). Can Personality and Politics Be Studied Systematically? *Political Psychology*, 1, 105-128.
- Greenstein, F.I. (1987). *Personality and Politics*. Princeton: Princeton University Press.
- Horney, K. (1992). *Neurotična ličnost našeg doba*. Beograd: Mond.
- Janis, I.L. (1982.). *Groupthink: Psychological studies of policy decisions and fiascos*. Boston: Houghton-Mifflin.
- Katz, D. (1972). The functional approach to the study of attitudes. U: J.B. Cohen (ur.). *Behavioral Science Foundations of Consumer Behavior* (221-244). New York: The Free Press.
- Kendler, K.S, Spitzer, R.L, Williams, J.B.W. (1989). Psychotic Disorders in DSM-III-R. *The American Journal of Psychiatry*, 35, 756-766.
- Knutson, J.N. (1973). *Handbook pf Political Psychology*. San Francisco: Jossey-Bass, Inc.
- Lentz, T.F. (1950). The attitudes of world citizenship. *Journal of Social Psychology*, 32, 207-214.
- Levine, M.S. (1990). *Canonical analysis and factor comparison*. London: Sage Publications.
- Levinson, D, Malone, M.J. (1981). *Toward explaining hunab culture: A critical review of the findings of worldwide cross-cultural research*. New Haven: HRAF Press.
- McClosky, H. (1958). Conservatism and personality. *American Political Science Review*, 42, 27-45.
- Milas, G. (1998). *Korelacijska i eksperimentalna studija odnosa temeljnih dimenzija društvenih stavova, ličnosti i društvene poželjnosti*. Doktorska disertacija. Zagreb: Odsjek za psihologiju, Filozofski fakultet.
- Milas, G. (2002). Mjerenje posvađanih sestara: dispozicijska objašnjenja u psihologiji ličnosti i socijalnoj psihologiji. *Društvena istraživanja*, 4-5, 577-601. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Milovanović, D., Živković, Đ. (1990). *Biološka psihijatrija*. Beograd: Interpret-gled.
- Momirović, K. (1989). Relacije primarnih konativnih faktora i rezultata u testovima za procenu socijalnih stavova. *Psihologija*, 1-2, 81-90. Beograd: Savez društava psihologa Srbije.
- Momirović, K., Wolf, B., Džamonja, Z. (1992). *KON 6 Kibernetička baterija konativnih testova*. Beograd: Savez društava psihologa Srbije.
- Myers, D.G. (1999). *Social Psychology*. New York: McGraw Hill College.
- Peck, M.S. (1995). *Ljudi laži*. Novi Sad: Svetovi.
- Pye, L.W. (1965). Introduction: Political Culture and Political Development. U: L.W. Pye, S. Verba (ur.). *Political Culture and Political Development* (1-21). Princeton: Princeton University Press.

- Pye, L.W. (1991). Political culture revisited. *Political Psychology*, 12, 487-508.
- Renshon, S.A. (1975). The Role of Personality Development in Political Socialization. U: D.C. Schwartz, S.K. Schwartz (ur.). *New Directions in Political Socialization* (29-67) New York: The Free Press.
- Rokeach, M. (1972). The nature of attitudes. U: J.B. Cohen (ur.). *Behavioral Science Foundation of Consumer Behavior* (205-218). New York: The Free Press.
- Rokeach, M., Fruchter, B. (1956). A Factorial Study of Dogmatism and Related Concepts. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 53, 356-360.
- Ross, M.H. (1995). Psychocultural Interpretation Theory and Peacemaking in Ethnic Conflicts. *Political Psychology*, 16, 523-544.
- Seeman, M. (1959). On the Meaning of Alienation. *American Sociological Review*, 24, 783-791.
- Snaith, R.P., Turpin, G. (1990). Clinical Anxiety States. U: D.F. Peck, C.M. Shapiro (ur.). *Measuring Human Problems* (67-89). Chichester-New York-Brisbane-Toronto-Singapore: John Wiley and Sons.
- Šiber, I. (1973). *Socio-ekonomske i klasne determinante političkih stavova*. Doktorska disertacija. Zagreb: Odsjek za psihologiju, Filozofski fakultet.
- Šiber, I. (1984). *Psihologija i društvo*. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost. Biblioteka suvremene političke misli.
- Šiber, I. (1991). Review of Research on the 'Authoritarian Personality' in Yugoslav Society. *Politics and Individual*, 1, 21-28.
- Šiber, I. (1998). *Osnove političke psihologije*. Zagreb: Politička kultura nakladno-izdavački zavod.
- Šram, Z. (2001a). Religioznost i društvena svijest: analiza odnosa na uzorku građana Subotice. *Crkva u svijetu*, 4, 389-418. Split: Katolički bogoslovni fakultet.
- Šram, Z. (2001b). Antizapadna orijentacija kao komponenta šire ideologijske matrice: slučaj Vojvodine. *Politička misao*, 2, 91-110. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Šram, Z. (2001c). Dimenzije agresivnosti kao psihološka pozadina političkih orijentacija i etnocentrizma: komparacija različitih sociodemografskih skupina u Vojvodini. *Migracijske i etničke teme*, 4, 353-375. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
- Šram, Z. (2002). Dimenzije etnocentrizma i nacionalna pripadnost. *Društvena istraživanja*, 1, 1-22. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Šram, Z., Runje, D., Kopunović, D., Šimić, J., Vujačić, V. (1998). Sociopatska agresivnost: pokušaj merenja i latentna struktura na predškolskom uzrastu. *Nastava i vaspitanje*, 5, 845-860. Beograd: Pedagoško društvo Srbije.
- Vujčić, V. (1997). Pojam političke kulture. *Politička misao*, 4, 109-128. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Vujčić, V. (2001). *Politička kultura demokracije*. Osijek-Zagreb-Split: Panliber.
- Vujčić, V. (2005). Politička kultura. *Opća hrvatska enciklopedija*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Tekst u rukopisu.
- Wolf, B. (1989). Relacije primarnih konativnih faktora i stavova prema religiji i naciji. Novi Sad: Filozofski fakultet.

VERA MARKOVIĆ,
Institut društvenih nauka, Beograd

Promene vrednosnih orijentacija

„Kao da se *anciene regime* još nije udobno smestio u muzeju istorijskih starina, već i odatle nastoji da remeti smer post socijalističke ‘tranzicije’ prema tržišno-demokratskom društvu.”

Stjepan Gredelj, 1994.

Šta se zaista dogodilo petog oktobra 2000. godine? Da li ovaj datum označava simboličnu tačku vrednosnog raskida sa starim režimom, njegovom ideologijom, akterima, mehanizmima vladanja, njegovim formalnim i neformalnim centrima moći?

Petooktobarska građanska revolucija, masovna pobuna građana Srbije, rešenih da po svaku cenu izbere priznavanje svoje političke volje, imala je nesumljivo veoma prepoznatljiva vrednosna obeležja. Ona je kulminacija višegodišnjeg rasta, širenja i oblikovanja građanske kulture otpora nasilju i bezakonju režima. Surovog režima koji je ratovima, represijom i ekonomskom devastacijom razorio zemlju, obesmislio njene institucije i uništio njen ugled, moralne i ljudske standarde, čak i vrednost ljudskog života.

Rast i konsolidacija građanske kulture otpora nasilju mogu se analizirati i kao specifično *socijalno učenje kolektivnog ponašanja sa političkim ciljem* koje, kroz lokalne stranačke i vanstranačke inicijative – proteste rodbine rezervista i samih rezervista, građanske forume i parlamente, odbore za odbranu ljudskih prava i sloboda i brojne druge inicijative – daje antirežimskoj političkoj aktivnosti sve jasnija obeležja *decentralizacije* i *demonopolizacije* (Pavićević i Spasić, 2001: 145).

Uprkos broju učesnika, odlučnosti u namerama i ogromnoj ispoljenoj energiji, pobuna nije imala nasilan karakter¹, što takođe jasno vrednosno

---

1 Paljenje Savezne skupštine i „osvajanje” policijske stanice posledice su neželjenog spontanog izliva besa demonstranata, na koje su policajci pucali i zasipali ih dimnim bombama. Nasilje nije bilo planirano, niti podsticano od političkih predvodnika protesta, naprotiv – politički lideri nastojali su da zaštite i policajce i imovinu.

određuje prirodu protesta. Pri tom ne treba potcenjivati važnost *latentne sile*, koja nije bila tek uzgredan i nevažan fenomen – bez nje bi autoritarni poredak (sa „jednom nogom” u sultanizmu) najverovatnije i dalje ignorisao izborne rezultate (Goati, 2001: 53).

Vratimo se korak unazad, u period rasta i sturkturisanja podrške opoziciji. Obimna empirijska evidencija pokazuje značajne razlike u vrednosnim orijentacijama birača koji su podržavali režim i onih koji su mu se suprotstavljali, tokom čitavog perioda devedesetih. Već u vreme prvih višestranačkih izbora registrovane su značajne razlike između izbornih pristalica vladajuće i dve najveće opozicione partije – uzimajući u obzir samo tačke diferencijacije, iz ovog istraživanja proizilazi da je vrednosni profil birača Demokratske stranke obeležen *antiautoritarnošću*, birača Srpskog pokreta obnove „*tvrdom*” *nacionalnom orijentacijom*, a birača Socijalističke partije Srbije *autoritarnošću i orijentacijom prema društvenoj svojini* (Mihailović, 1991: 121). I sva kasnija istraživanja registruju značajne razlike u autoritarnosti birača. Kuzmanović (1997: 241) u ponovljenom ispitivanju nalazi naglašenu autoritarnost birača Socijalističke partije Srbije (62% autoritarnih i samo 16% neautoritarnih) i naglašenu neautoritarnost birača Demokratske stranke (22% autoritarnih i čak 56% neautoritarnih).

• Tabela 1: *Vrednosne orijentacije i izborna opredeljenja (u %)*

	SPS	SRS	DS	DEPOS	Prosek
Tradicionalizam ²	32	48	7	5	21
Modernizam ³	13	9	67	68	37
Ksenofobija ⁴	87	84	64	49	67
Hiperpatriotizam ⁵	94	96	45	25	67
Tolerantnost – Netolerantnost ⁶	3 – 71	7 – 82	39 – 37	46 – 38	22 53
Radikalizam - Antiradikalizam ⁷	64 – 7	97 – 0	25 – 57	16 – 56	38 – 31
Liberalizam - Konzervativizam ⁸	17 – 83	32 – 68	18 – 22	84 – 16	47 – 53

(Prema: Pantić, 1997)

Postoje značajne razlike u čitavoj lepezi različitih vrednosnih orijentacija, koje su povezane ne samo sa izbornim preferencijama (posebno sa

2 Golubović, Kuzmanović, Vasović, 1995

3 IDN, 1993.

4 IDN, 1992.

5 IDN, 1993.

bezrezervnom podrškom „vođi”), već su i međusobno povezane, stvarajući (održavajući) sindrom otpora promenama, odnosno, podrške regresivnim procesima retraditionalizacije. Kao centralna karakteristika sindroma, autoritarnost otežava utemeljenje modernog demokratskog društva i olakšava opstajanje raznih formi autoritarne vlasti, čak i ako jedna ideologija bude zamenjena drugom (Kuzmanović, 1994: 169).

Ako bi se vrednosne orijentacije predstavile u koordinatnom sistemu, u kome jedna osa predstavlja *tradicionalizam – modernizam* a druga *radikalizam – neradikalizam*, dobili bismo suprotstavljene kvadrante koji odražavaju dve suprotstavljene ideje. Jedna je ideja nedemokratske, represivne i etnocentrične zajednice, sa homogenizovanom populacijom, sklona sakralizaciji, organskoj solidarnosti, tradicionalizmu i ekonomiji opstanka; druga je otvorena prema svetu i prema promenama, koje se ostvaruju mirnim i evolutivnim sredstvima. U tradicionalno-radikalnom kvadrantu nalaze se pristalice Socijalističke partije Srbije i Srpske radikalne stranke, u suprotnom pristalice opozicionih stranaka (Pantić, 1997: 138).

Razlike u vrednosnim orijentacijama birača u velikoj meri odražavaju razlike u nekim od najdiskriminativnijih „tvrdih” varijabli, kao što su generacijska pripadnost, obrazovni nivo, profesionalni i maretijalni status, ili dimenzija ruralno – urbano. Birači režimskih stranaka po pravilu su stariji, nižeg obrazovanja, nižeg materijalnog i profesionalnog statusa, iz manjih mesta i privredno nerazvijenih krajeva. Obrnuto: birači naklonjeni opoziciji su po pravilu mlađi, obrazovaniji, višeg materijalnog i profesionalnog statusa, iz gradova i privredno razvijenijih regiona.

Međutim, vrednosni rascep između pristalica dva bloka stranaka, u ovom slučaju, izrazitiji je od razlika između odgovarajućih socijalno-ekonomskih grupacija. Političke stranke, naime, nisu samo pogodno sredstvo organizovane borbe za nametanje interesa društvenih grupa u političkom odlučivanju. One su istovremeno i stecište delovanja mnogih izvora varijacija vrednosti, ali i samostalan činilac diferencijacije vrednosti. Političke stranke okupljaju birače oko deklariranih programskih ciljeva-vrednosti, i u tom smislu one su svojevrsne *socijalne zajednice*, kroz koje se prelama niz činilaca vrednosti. Istovremeno, one su i *samostalni činilac diferenciranja vrednosti*, čak i onih najsloženijih, delujući kao *sekundarni agensi političke socijalizacije* (Pantić, 2004: 113).

6 IDN, 1992.

7 IDN, 1993.

8 IDN, 1992.

Da li je, posle građanske revolucije, počela da se menja politička klima u skladu sa očekivanjima demokratski orijentisanih građana? Preuzimanjem vlasti, politički akteri i akteri građanskog društva dobili su priliku da temeljno rekonstituišu državu i njene institucije. Ova prilika nije iskorišćena. Najveći deo sopstvenog razočarenja posle promene vlasti građani, ali i mnogi neposredni politički (stranački i nestranački) akteri pe-tooktobarskih događaja, često formulišu kao „izostanak šestog oktobra”, odnosno kao iznevereno očekivanje da će Srbija biti temeljno preuređena. O tome veoma upečatljivo svedoče rezultati istraživanja o kojima je, na onom skupu, izvestila Zagorka Golubović.

Izostao je očekivani proces *konstitucionalizacije revolucije*. Ovakvi konstitucionalni momenti odlučujući su za život političke zajednice, za način na koji ona definiše fundamentalne vrednosti na kojima počiva i za redefiniciju zajedničkog identiteta (Podunavac, 2004: 81).

Način na koji neka politička zajednica raspolaže svojom prošlošću određuje formu njenog identiteta. I to ne samo u trivijalnom, temporalnom smislu, u kome nesputano ophođenje sa tradicijom predstavlja uslov za uravnoteženo oblikovanje sadašnjosti i realistično planiranje budućnosti (Đinđić, 1988: 177). Ako je to tačno, onda nije neobično što je proces konstitucionalizacije revolucije izostao, a politička zajednica još uvek traga za svojim identitetom. Suočavanje sa prošlošću odvija se, pre bi se moglo reći, *nasuprot državi* nego *uz podršku države*, posebno od kada vlada realizuje projekat „dobrovoljne predaje” haških begunaca, uz zvanične počasti, izdašno materijalno obezbeđenje i odgovarajuću patriotsku retoriku.

Ubrzo posle preuzimanja vlasti, izdvajaju se dve prepoznatljivo različite politike. Prva je politika *uzvišenosti, zamišljenosti i srpske uvređenosti*, „umereno nacionalistička” i „legalistička”. Druga politika je *brza, pragmatična i pod hipotekom da je „kriminogena”* – sklona ličnim interesima (Pešić, 2001: 179). Do podele među političkim akterima dolazi upravo oko pitanja odnosa prema neposrednoj prošlosti – događajima, akterima i institucijama – na zagovornike kontinuiteta (”legaliste”) i zagovornike diskontinuiteta (”reformiste”). Ne osporavajući potrebu za reformom, „legalisti” su kritikovali brzinu i metode kojima se ona sprovodi. Tako se u kritici „revolucionarne pravde” pripisuje diskriminacija i protivpravno izopštavanje pripadnika bivšeg režima iz političke zajednice, navodno, *samo zato što su u „političkoj manjini”* (uporediti: Vasović, 2001: 91).

Protiveći se lustraciji, saradnji sa Hagom, personalnim promenama u vojsci, policiji i bezbednosnim službama, zalažući se za ustavni konti-

nuitet, istovremeno su prećutno preuzeli odgovornost za održavanje *kontinuiteta sa moralno kompromitovanim praksama i vrednostima prethodnog perioda* (Dimitrijević, 2004: 64).

Svi ovi, ali i brojni drugi podaci ukazuju na evidentnu *napetost i asimetriju* između vrednosti i tvorevina građanske revolucije i nasleđenih okvira predmoderne i nedovršene države, praktično već od dana preuzimanja vlasti. Kao negativan učinak dualizma između *demokratske legitimnosti i fasadne legalnosti* izostaju procesi *konstitucionalizacije moći*, a zbog niskih konstitucionalnih učinaka demokratske legitimnosti nastaje strategija *decizionizma*, koja razara potku demokratske legitimnosti (Podunavac, 2004).

Vrednosni rascep, registrovan pre oktobarskih promena, i dalje je prisutan. Promenili su se donekle politički akteri koje birači prepoznaju kao nosioce ciljeva-vrednosti, u skladu sa ulogom koju su odigrali. Najveća promena dogodila se među pristalicama Demokratske stranke Srbije – stranke koja je bila okosnica „legalističke” opcije. U periodu pre promena, vrednosne orijentacije pristalica ove stranke i Demokratske stranke nisu se značajnije razlikovale. Postajući garant očuvanja kontinuiteta⁹, kako podaci pokazuju, Demokratska stranka Srbije preuzima i očuvanje vrednosti na kojima je počivao poraženi režim. Nagli rast stranke posle Oktobra, u uslovima naglašene distance prema DOS-u i njegovoj politici diskontinuiteta, promenio je (i vrednosno i personalno) članstvo i upravljačku strukturu stranke, tako da su osnivači ostali u manjini. Odgovarajuće pomeranje dogodilo se i u strukturi birača koji podržavaju stranku, prelivanjem znatnog dela birača Socijalističke partije Srbije i Srpske radikalne stranke. Bliskost vrednostima, idejama i ličnostima iz bivšeg režima još je izrazitija posle formiranja nove vlade, u kojoj Demokratska stranka Srbije ima vodeće mesto.

Važno je upozoriti na nacionalizam kao legitimišuću ideologiju starog režima. Da li je i koliko nacionalistička ideologija istovremeno vrednosno bojila opozicionu politiku? Ideologija nacionalnog ekskluzivizma i prihvatanje „preventivnog” nasilja kao uslova opstanka nacije, uoči rata, nisu bile strane ni vodećim opozicionim strankama. Rezultati nekoliko uzastopnih ispitivanja obima nacionalizma među stranačkim pristalicama (Pantić, 1997: 136) pokazuju da je nacionalizam izbornih pristalica opozicionih stranaka opadao od izbijanja ratnih sukoba.

9 Insistirajući na zadržavanju miloševićevih kadrova na ključnim mestima u sektoru bezbednosti (Radomir Marković, general Pavković), podržavajući oružanu pobunu „crvenih beretki” deklarirajući se protiv lustracije, protivajući se saradnji sa tribunalom u Hagu...

Nažalost, sve do NATO bombardovanja 1999. godine, opozicija nije pokušala da konzistentno delegitimiše režim otklonom prema nacionalističkoj ideologiji, izuzimajući nekoliko manjih opozicionih stranaka (GSS, SDU) koje su bile dosledne u svom antimilitarizmu i antinacionalizmu. Isticanje antimilitarizma, kao jednog od ideoloških zajedničkih uporišta posle NATO bombardovanja, omogućilo je strankama udruživanje na prepoznatljivo drugačijoj poziciji od režimske. Ipak, i dalje je Milošević češće neodređeno optuživan za „ono što nam se dogodilo”, nego kao najodgovorniji za počinjene ratne zločine, ili je isticano da je „najveće zločine počinio prema sopstvenom narodu” – nije načinjen jasan otklon prema nacionalističkoj ideologiji i njenim pogubnim posledicama.

Posle preuzimanja vlasti i izručivanja Miloševića Hagu, vlada je bila izložena snažnom pritisku ne samo stranaka bivšeg režima, nego i značajnog koalicionog partnera – Demokratske stranke Srbije. Dalji koraci u stvaranju otklona prema ideologiji bivšeg režima bili su limitirani. Poziv na strogo poštovanje legaliteta imao je ishodište u zadržavanju nacionalističke ideologije i zajedničke „patriotske” bliske prošlosti (Jovanović, 2001: 113).

Odluka da se podrška manjinskoj vladi zatraži od Socijalističke partije Srbije, umesto da se pruiustupi pregovorima sa Demokratskom strankom oko formiranja zajedničke demokratske vlade, dodatno približava Demokratsku stranku Srbije strankama poraženog režima. Nije stoga neobično što članstvo ove stranke ima snažniju distancu prema demokratama nego prema socijalistima ili radikalima.

Posle oktobarskih promena postoji jedna faza u kojoj je vrednosni profil pristalica Demokratske stranke Srbije najmanje istaknut (u smislu prosečne proširenosti dominantnih orijentacija), što znači da su *vrednosne razlike između samih pristalica DSS veće nego što je to slučaj sa drugim strankama* (Pantić, 2002: 110). Na osnovu rang korelacija formirana je interkorelacijska matrica koja daje neočekivane, ali objašnjive rezultate. Vrednosni profil pristalica DSS sličan je profilu simpatizera SPO, apstinentna i neodlučnih, *pozitivno korelira sa vrednosnim profilom stranaka bivšeg režima* i nije povezan sa vrednosnim profilom pristalica DS. Istovremeno, vrednosni profil pristalica DS, osim što nije povezan sa profilima pristalica DSS i SPO, visoko je *negativno povezan sa profilima pristalica stranaka bivšeg režima* (Pantić, 2002: 109).

Najizrazitija promena vrednosne strukture podrške može se uočiti na dimenziji tradicionalizam – modernizam. Pristalice Demokratske stranke Srbije bile su u vreme opozicionog delovanja, kao i pristalice ostalih demo-

kratskih stranaka, dominantno orijentisane prema modernizmu. Nakon promena, među njima preovlađuju tradicionalno orijentisani. Pristalice Demokratske stranke Srbije pokazuju natprosečno nepoverenje u druge, stavljaju patriotizam na prvo mesto, skloni su da centralizam vide kao uslov razvoja (Pantić, 2002: 111). Među pristalicama Demokratske stranke Srbije registrovan je, takođe, i *najveći obim najjače antireformske orijentacije*, veći nego među pristalicama Socijalističke partije Srbije ili Srpske radikalne stranke (Pantić, 2003: 117).

Vraćajući se na ranije pomenutu idealnotipsku podelu na stranke čiji je vrednosni profil okrenut *zajednici*, organskoj solidarnosti, tradiciji i naciji i na stranke čiji je vrednosni profil okrenut *društvu*, promeni, otvorenosti prema svetu – uočavamo da su oba profila, kao i u vreme bivšeg režima, prisutna na javnoj sceni. Promenilo se, i to drastično, mesto vodeće stranke u danas vladajućoj koaliciji na koordinantnom sistemu čije ose čine tradicionalizam-modernizam i radikalizam-neradikalizam.

Kao posledica izostanka procesa „konstitucionalizacije revolucije”, ostaje duboka i nepomirljiva ideološka i vrednosna podela u društvu i nedovršena država, koja ne može biti jasan oslonac i okvir političkoj zajednici. Država još uvek nema jasne granice, grb i himnu, nema jasan odnos prema bivšem režimu i njegovim najistaknutijim eksponentima, prema ratnoj prošlosti i ratnim zločinima, niti prema akterima „ekonomije destrukcije”. Nerešena su i ne rešavaju se ni osnovna pitanja unutrašnjeg ustrojstva države – da li je Srbija sekularna ili teokratska država, da li je građanska ili nacionalna. Razlika između parola o evropskoj budućnosti Srbije i svakodnevne političke prakse pokazuje isto toliku ambivalenciju i prema evropskim vrednostima koje podrazumevaju antifašizam, nenasilje, priznavanje i poštovanje različitosti, jednakopravnost, solidarnost i zaštitu ranjivih kategorija.

Posle oktobarskih promena Srbija ostaje „nedovršena” država, za koju se ne zna da li će biti „dovršena” tek pod pritiskom predstojećih, traumatičnih iskustava odvajanja Kosova i Crne Gore (bez prethodnog javnog, racionalnog i argumentovanog promišljanja političke zajednice o realnim, održivim opcijama zajedništva Srbije i Kosova, ili Srbije i Crne Gore), pod pritiskom međunarodnih institucija i organizacija po čijem se diktatu nevoljno unose izmene u pravosudni, bezbednosni, ekonomski, prosvetni ili medijski sistem.

Današnji trenutak, obeležen početkom pregovora o Kosovu, može postati uvod u nova traumatična iskustva gubitka, ali i tačka početka novog

vrednosnog promišljanja nedavne prošlosti, u zavisnosti od spremnosti političke elite, ali i samih građana, da *raspoložu svojom prošlošću*. Čini se da građani, pre nego što je počela politička kampanja podrške planu vlade da se izbori za puni suverenitet Srbije na Kosovu, ne očekuju uspeh u ostvarivanju ovog cilja. Ako političkom kampanjom građani budu ohrabreni da poveruju u iluziju o povratku suvereniteta, trauma je neizbežna. Uzgred, oko ideje apsolutnog i ograničenog suvereniteta su i same pristalice Demokratske stranke Srbije bile potpuno podeljene (41% : 41%), dok su pristalice ostalih demokratskih stranaka prihvatale realnost ograničenog suvereniteta (Pantić, 2002: 111).

Vlada, postavljajući platformu za pregovore, ipak insistira na apsolutnom suverenitetu, ili „suverenitetu po svaku cenu”, koji ne samo da pripada arhaičnom govoru prošlih vekova, nego nije ni utemeljen u realnosti, budući da je faktički suverenitet Srbije nad Kosovom izgubljen militantnom politikom bivšeg režima.

Srbija, nažalost, nije postala država koja političkoj zajednici daje siguran i stabilan oslonac, ili jasne repere za vrednosno promišljanje prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Zato je sasvim razumljivo da preovlađujuća anomija, koja je pratila raspad komunističkog poretka, nije još počela da ustupa pred novim sistemom vrednosti.

LITERATURA

- Dimitrijević, Nenad, 2004. Srbija kao nedovršena država, u: Vujadinović, Dragica i drugi (ur.) *Između autoritarizma i demokratije, Knjiga II, Civilno društvo i politička kultura*, CEDET: Beograd, CEDEM: Podgorica, CTCSR: Zagreb
- Đinđić, Zoran, 1988. *Jugoslavija kao nedovršena država*, Književna zajednica Novog Sada: Novi Sad
- Goati, Vladimir, 2001. Priroda poretka i oktobarski prevrat u Srbiji, u: Pavićević i Spasić (ur.) *Revolucija i poredak*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju: Beograd
- Gredelj, Stjepan, 1994. Dominantne vrednosne orijentacije, u: Lazić, Mladen (ur.) *Razaranje društva*, Filip Višnjić: Beograd
- Jovanović, Đokica, 2001. Legalitet ili diskretna odbrana nacionalizma, u: Pavićević i Spasić (ur.) *Revolucija i poredak*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju: Beograd
- Komšić, J. Pantić, D. i Slavujević, Z. 2003. *Osnovne linije partijskih podela*, Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung: Beograd
- Kuzmanović, Bora, 1994. Autoritarnost, u Lazić, Mladen (ur.) *Razaranje društva*, Filip Višnjić: Beograd
- Kuzmanović, Bora, 1997. Stepeni i činioci autoritarnosti, u: Mihailović, Srećko (ur.) *Između osporavanja i podrške*, Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung: Beograd
- Mihailović, Srećko, 1991. Izbori 1990: mnjenje građana Srbije, u: Mihailović, Srećko i drugi, *Od izbornih rituala do slobodnih izbora*, Institut društvenih nauka: Beograd
- Pantić, Dragomir, 1997. Vrednosti birača u Srbiji, u: Goati, Vladimir (ur.) *Partijski mozaik u Srbiji 1990 – 1996*, Beogradski krug i AKAPIT: Beograd
- Pantić, Dragomir, 2002. Vrednosti birača pre i posle demokratskog preokreta 2000. godine, u: Goati, Vladimir (ur.) *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000*. Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung: Beograd
- Pavićević, Đ. i Spasić, I. 2001. Prelazna ocena: promene u Srbiji kao oblik socijalnog učenja, u: Pavićević i Spasić (ur.) *Revolucija i poredak*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju: Beograd
- Pešić, Vesna, 2001. Dometi promena u Srbiji nakon Oktobarske revolucije, u: Pavićević i Spasić (ur.) *Revolucija i poredak*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju: Beograd
- Podunavac, Milan, 2004. Srpski put u građansku normalnost/normalnu državnost, u: Vujadinović, D. i drugi (ur.) *Između autoritarizma i demokratije, Srbija, Crna Gora, Hrvatska, Knjiga II, Civilno društvo i politička kultura*, CEDET: Beograd, CEDEM: Podgorica, CTCSR: Zagreb
- Vasović, Mirjana, 2001. Promene u Srbiji – promene predznaka, u: Pavićević i Spasić (ur.) *Revolucija i poredak*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju: Beograd.

MIKLOŠ BIRO

Filozofski fakultet, Novi Sad

Stavovi prema zakonitosti u tranzicionoj Srbiji

---

*Ako se povlađuje neredu, – on se povećava;
ako se povlađuje moralnoj raspuštenosti – ona se širi.*

Zapis iz knjige vladara Šan

Raspad komunizma nije značio samo pad režima širom Istočne Evrope i bivšeg Sovjetskog Saveza. Nije značio samo redistribuciju klasa, centara moći i centara kapitala. On je značio temeljnu promenu vrednosnih sistema građana koji su u komunizmu živeli. On je značio preispitivanje ideje egalitarizma, prihvatanje ideje o privatnom vlasništvu i neprikosnovenosti privatnog vlasništva, navikavanje na toleranciju drugačijeg mišljenja i spremnost na kompromise, usvajanje društvenog uređenja koje će biti zasnovano na punoj slobodi pojedinca, ograničenoj isključivo slobodom drugih članova društva i zaštitom njihovog integriteta.

Period između loma prethodnog i potpunog usvajanja novog vrednosnog sistema je, u suštini, period trajanja same tranzicije jednog društva. Dužina trajanja tranzicije i dubina destrukcije društvenih normi tokom perioda promene direktno zavisi od stepena do kojeg su tokom tranzicije uništene institucije države, odnosno od njihove stabilnosti pre tranzicije i brzine kojom su vaspostavljene nakon promena. Ne treba posebno naglašavati da ratno stanje koje je bilo karakteristika naše tranzicije dodatno doprinosi podrivanju i institucija i osnovnih moralnih normi i, samim tim, neumitno usporava proces usvajanja demokratskih institucija.

U celoj Istočnoj Evropi tranzicija je izazvala društvene potrebe i malformacije. U Poljskoj, je na primer, privatizacija sprovedena uz silne optužbe za zloupotrebe (o tome šta se sve dešavalo najbolje govori podatak da je prvi direktor državne Agencije za privatizaciju nađen mrtav u nerazjaš-

njenim okolnostima, a drugi je nestao bez traga!). U Rusiji su najveći dobitnici tranzicije kasnije zaglavljivali u zatvoru. Ali, naša situacija je, ipak, specifična. Prvo, zbog toga što je rat uneo mnogo više haosa, a drugo, što najveći deo naših problema u stvaranju demokratskih institucija nisu proizvod društvenih promena, već činjenice da je naša vladajuća struktura sama rušila institucije i proizvodila kaos. Počev od upada u platni sistem Jugoslavije¹, preko razaranja jugoslovenskog karaktera JNA i saveznog MUP, pa sve do formiranja paravojnih formacija koje su bile zlosrećni pokušaj nadomešćavanja regularnih snaga, ali i način stvaranja plaćeničke vojske koja nije marila za smisao rata, za ratne ciljeve i za ratno pravo.

Ogromna količina oružja koje se pojavilo kao posledica rata, te otvaranje breša za kriminalce koji su bili „neophodni” za vođenje tog rata, nije moglo ostati bez posledica po društvo u celini. Bašibozuci koji su sami naplaćivali svoje vojne aktivnosti smatrali su da je sasvim prirodno da svoje „patriotske zasluge” mogu nastaviti da naplaćuju i kod kuće – na taj način što će se ponašati kao da zakon za njih više ne važi.

Kada tome pridodamo činjenicu da ratna privreda (pogotovo ako je još iskomplikovana sankcijama međunarodne zajednice) sama po sebi proizvodi neregularnosti i da ratno stanje predstavlja idealan teren za međunarodni kriminal (trgovina oružjem, pranje novca, droge, i sl.), teškoće sa kojima se naše društvo suočavalo i sa kojima će se dugoročno suočavati postaju više nego jasne. Alarmantno povećanje količine droge na našim ulicama i podatak da se pojavio LSD (koji se izuzetno retko mogao sresti u Jugoslaviji pre 1990), dovoljan su dokaz za ovu tvrdnju.

Odnos prema zakonima

Upoređujući čoveka iz zapadne sa čovekom iz istočne Evrope, Đerđ Konrad u jednom eseju kaže: „Demokratija je prisutna i u njihovim međusobnim odnosima. Spokojniji su, strpljiviji, ljubazniji, samosvesniji i osetljiviji na vlastito dostojanstvo, nego što smo to mi... Demokratija je opšta pravna svest, neprestana spremnost građana da razlikuju pravno od protivpravnog, da povlače granicu između pravičnog i nepravičnog”².

Demokratsko uređenje odnosa u društvu, tj. demokratska pravna država podrazumeva prethodno dostignuti nivo „demokratske svesti”, odno-

1 Narodna banka Srbije je 1990, po nalogu Miloševića, stampala veliku količinu dinara čime je podriila stabilnost dinara i time, indirektno, vladu Ante Markovića.

2 Konrad, G. (1991). *Iskušenja autonomije*. Sarajevo: Svetlost.

sno sklonost poštovanju zakona i društvenih pravila, pre svega, a potom sklonost za kompromise i dijaloge, spremnost na toleranciju drugačijeg mišljenja i različite ideologije, vere, nacije...

I u ovom slučaju, društveno-istorijske okolnosti nisu bez značaja. Pravnu državu na Balkanu, na primer, treba uspostavljati na terenu na kojem se vlast i njene institucije vekovima nisu uzimale ozbiljno, gde je izvrđavanje zakona stotinama godina značilo otpor tuđinskoj vlasti, te je proizvelo sistem vrednosti u kome se sposobnost za nalaženje rupa u zakonu vrednuje više od spremnosti da se pravila poštuju, gde je hajdučija bila specifični oblik privređivanja isuviše dugo da bi se doživljavala kao čin neugodan bogu i ljudima, gde se nadmudrivanje vlasti smatra važnijim od izbora najboljih ljudi u vlast, gde su se međunacionalne i međukonfesionalne zađevice isuviše često završavale krvavim sukobima.

Ali, doprinos komunizma takođe je očigledan. Jednopartijska država i njen tretman zakonitosti učinio je da se zakoni ne doživljavaju kao sredstvo zaštite građana, već kao instrument za njihovo potčinjavanje, doprineo je da se zakoni doživljavaju kao forma koja nikad ne odražava suštinu, kao norma koja važi samo onda kada strana koja je tu normu i propisala to smatra za shodno. Doneo je ideju da je „socijalistička pravda” starija od slova zakona, proizveo je atmosferu u kojoj je bilo sigurnije poznavati sudiju, nego biti na strani zakona. Uspostavio je pravnu nesigurnost.

U istraživanju koje smo sproveli 1997 godine, svega oko 20% ispitanika je iskazivalo poverenje u postojeće zakone, dok je poverenje u samu sudsku praksu bilo još niže! Tako se, na primer, sa tvrdnjom „Verujem da mnogi kriminalci u našoj zemlji prolaze nekažnjeno” slaže čak 94% ispitanika!³

Pored toga, jugoslovenski komunizam iznedrio je još jednu, u svetu jedinstvenu karakteristiku: „samoupravljачku” psihologiju. Ideja koja je u svom prapočetku imala demokratsku osnovu, u praksi se izvitoperila u kvazi-demokratski koncept koji je demokratiju izjednačio sa anarhijom, koji je pravo na suodlučivanje radnika pretvorio u slobodu da svako radi šta hoće, a ne slobodu koja podrazumeva poštovanje opšteusvojenih **pravila ponašanja**.

Analizirajući teškoće uvođenja demokratije u Srbiji, Predrag Zdravković⁴ je dao jednu zanimljivu taksonomiju razlika u tretiranju različitih političkih pojmova kod nas i u svetu koja se može generalizovati na razli-

3 Biro, M. (1998). Poverenje građana Srbije u zakonsku praksu i pravne institucije. *Glasnik Advokatske komore Vojvodine*, Vol. LVIII, str. 191-196.

4 *Borba*, 13.07.1993.

čitosti političke svesti između post-komunističkog i čoveka iz zemalja sa demokratskom tradicijom:

POJAM	KOD NAS	U SVETU
Narod	Zajednica kojoj vlast proglašava interese	Zajednica koja određuje svoje interese
Vlast	Ovlašćenje za raspolaganje sudbinom naroda	Ovlašćenje za sprovođenje volje naroda
Stranke	Interesne grupe koje se bore za vlast	Grupe koje zastupaju političke programe
Parlament	Institucija za potvrdu ponašanja vlasti	Institucija za kontrolu ponašanja vlasti
Država	Aparat za sprovođenje i zaštitu vlasti	Aparat za zaštitu interesa građana
Sudstvo	Sprovođenje pravde u funkciji vlasti	Sprovođenje pravde je starije od vlasti

Kao i mnogi drugi pojmovi (kao i sam pojam demokratije, na žalost) i pojam pravne države bio je više nego često zloupotrebljavan na ovim prostorima. Pod tom etiketom vođene su razne hajke i lovovi na lopove, najčešće u svrhe jeftinih političko-marketinških poteza pranja ruku od evidentnih zloupotreba vlasti ili, pak, oslobadjanja od „kužnih” saradnika.

Klatno koje se kretalo od boljševičke diktature, preko samoupravnog *laissez faire*, do anarhije koja je kulminirala u raspadu države, uvek se ponovo vraćalo u tačku apsolutizma. U prvoj fazi, zakone su propisivali pobednici da bi bili primenjivani isključivo nad pobeđenima. U drugoj, ideja o samoupravljanju, sasvim bliska demokratskoj, izvitoperena je u sredstvo za manipulaciju radnika, učinivši ih, pritom, dugoročno korumpiranim nepoštovanjem reda i rada. Potom, pod okriljem „nacionalnih interesa” država je bila sve samo ne pravna, tj. jednaka za sve građane. Voluntarizam partije, bio je zamenjen voluntarizmom dominantne grupe („Radnički” i slični Saveti), da bi ovaj bio zamenjen voluntarizmom naciona (tj. vladajuće klike koja je sebe proglasila za reprezententa nacije). Za čitavo to vreme, svi su se pridržavali Brozove preporuke da se „zakona ne treba držati kao pijan plota”. Za čitavo to vreme, nije bilo važno šta piše u zakonu, već, prvo – da li si član partije, zatim – da li poznaješ sudiju (ili, recimo, člana Komisije za prijem radnika) i, najzad – da li si pripadnik Klana. Za čitavo to vreme, ovaj narod negovan je da misli kako forma ne mora da odražava suštinu i učen je da se ponaša kako je „suština” važnija od forme. A, forma – to je pravna država.

Osnov pravne države, tj. demokratske države, tj. civilizovane države čine **pravila** ponašanja. I **svest gradjanina da se pravila moraju poštovati**, čak i onda kada se kose sa našim subjektivnim doživljajem „pravde”. Jer, kada se zbog „pravde” učini izuzetak od pravila, onda pravila više nema.

Svi naši „ratovi protiv kriminala” odvijali su se po ho-ruk principu. Dolazili su i prolazili. I stvarali psihološki utisak da je poštovanje zakona

pitanje lepog vaspitanja, a ne osnov međuljudskog opstojanja; da su sankcije za prekršioce pitanje malera („nisam se zaustavio na vreme”), manjka protekcije ili nespretnosti, a ne ishod koji se ne može izbeći.

Podatak da je srpska privatizacija karakteristična po najvećem broju poništenih ugovora o privatizaciji zato što se kupci preduzeća nisu pridržavali ugovornih obaveza, najbolja je ilustracija gore iznetih teza. Kupci su se ugovorom obavezali (na dodatno investiranje, na socijalni program, i sl.), ali su po principu „ko ga šiša” i ”neće to niko posle kontrolisati”, hladno „zaboravili” da svoje obaveze i ispoštuju. Jednostavno zato što su planirali da u zakonu pronađu „rupu” ili da kod sudije pronađu vezu ili zato što su računali da zakonske obaveze niko ni neće poštovati, pa se, samim tim, neće ni sankcionisati.

Po istraživanju Svetske banke u 26 zemalja u tranziciji⁵ rast društvenog proizvoda u ovim zemljama umanjen je za više od 15% zbog neefikasnog pravosudnog sistema. Pravna nesigurnost, nemogućnost realizacije obligacionih odnosa, korupcija – sve to užasno usporava ulaz kapitala i time proces privredne transformacije. Tako, na primer (prema pomenutom istraživanju), u zemljama istočne Evrope treba više od 200 dana da bi se naplatili dugovi, dok u Srbiji taj rok može biti i veći od tri godine!

Značaj lustracije

Za izgradnju novih demokratskih institucija u periodu tranzicije neophodno je uspostaviti i jasan prekid sa starim vrednosnim sistemom – prekid sa svakom praksom po kojoj je bilo ko, na bilo koji način bio privilegovan. Samo se po sebi razume da to podrazumeva i prekid sa praksom koja u sebi nosi elemente kriminaliteta. Da bi protežiranja i zločini prethodnih režima bili jasno inkriminirani, da bi se građanima jasno pokazalo da se zločin nije isplatio i da se ne može nikad isplatiti, neophodno je sprovesti lustraciju.

Pojam lustracije, naravno, ne podrazumeva revanšistički linč. Kako zbog demokratskog shvatanja pravnih sankcija kao korektiva društvenog ponašanja (a ne odmazde), tako i zbog istorijske činjenice da nasilje pobjednika ostavlja iza sebe seme buduće osvete i, na taj način, stvara dugotrajne tenzije između raličitih pripadnika društvene zajednice. Setimo se da su se, nakon Francuske revolucije i njenog terora, monarhisti i republikanci krvavo borili za vlast još čitavih 150 godina!

5 *Danas*, 21.06.2005, str. 11.

U različitim postkomunističkim zemljama istočne Evrope različit je bio stepen i tempo sprovođenja lustracije nad pripadnicima bivših komunističkih režima. Tako je, na primer, lustracija u Poljskoj započeta još 90-tih godina, da bi na univezitetima bila sprovedena tek 2005. godine⁶.

Situacija u Srbiji je potpuno drugačija od svih drugih postkomunističkih država. Različita u odnosu na okolnosti i još više različita po činjenici da nikakva lustracija nije ni sprovedena, uprkos činjenici da je režim bio ogrezao u mnogo više, mnogo strašnijih zločina.

U Srbiji se pre svega postavlja pitanje – lustracija koga? Komunisti iz perioda pre 1988, kao što je to učinjeno u drugim postkomunističkim zemljama ili članova režima u periodu 1988-2000. koji je naša tužna specifičnost?

Kada se sa ove distance posmatraju razlozi za gnev prema prethodnom komunističkom režimu – raznorazne privilegije, stanovi na Dedinju i sl. – oni deluju potpuno naivno u poređenju sa obimom krimena i broja žrtava Miloševićevog režima. Ako zbog vremenske distance zaboravimo na pogrome političkih neprijatelja 1945. i 1948, konstatovaćemo da komunisti u Jugoslaviji (a, možemo slobodno reći – pogotovo u Srbiji) nisu bili prinuđeni da zavode klasičan režim „gvozdene zaveses“. Za razliku od ostatka Istočne Evrope, naš režim je bio „domaći“, a ne režim ruskih kvilsinga. Sa uvođenjem samoupravljanja, obmana masa da je na delu režim koji omogućava vladavinu „radnika, seljaka i poštene inteligencije“ – kompletirana je. U samoupravnoj Jugoslaviji svi su bili korumpirani: neko vlašću, neko privilegijama, neko platom, neko neradom. Uz tako moćan i efikasan mehanizam vladanja, komunisti su bili daleko od „nenarodnog“ režima. A, što je za temu lustracije još bitnije, veliki broj ljudi je imao doživljaj da u režimu saučestvuje.

Da li to znači da u komunističkom režimu pre 1988. godine nema krivaca i, samim tim, nema potrebe za lustracijom? Možda i ne bi bilo kada ne bi bilo onog *magnum crimena* – proizvodnje režima Slobodana Miloševića. A, za krivicu(e) ovog potonjeg verujem da nema dileme.

Pa, zašto, onda, u Srbiji nije sprovedena lustracija?

Kakvu pouku građanin Srbije može izvući gledajući kako ratni huškači i dalje vode TV programe ili političke stranke, kako ratni zločinci stvaraju poslovne imperije kupujući sve živo po Srbiji, kako narko dileri sa „patriotskim zaslugama“ voze ferarije, kako politički stratezi etničkog

---

6 *Danas*, 29.07.2005, str. 2.

čišćenja postaju biznismeni, kako SPS-ovi privilegovani uvoznici (čitaj: mega-šverceri) postaju uvaženi ekonomski konsultanti – i svi zajedno se grohotom smeju našoj naivnosti, našem poštenju i našoj nadi da će zločin kad-tad biti kažnjen? Kako da vaspitamo decu? Na kojim vrednostima mi to gradimo buduće društvo u Srbiji?

U Srbiji nije bilo uslova za lustraciju, izgovaraju se lideri DOS-a. Instucionalni vakuum, vojska i policija preostala iz starog režima, trulo sudstvo, sve su to (mora se priznati ubedljivi) argumenti. Sasvim je verovatno da je period od nekoliko meseci „prelazne vlade” do stupanja na vlast DOS-a (oktobar 2000 – januar 2001) bio dovoljan da se unište mnogi dokazi i zatru tragovi. Da li je to, međutim, jedino objašnjenje ili treba poverovati sumnjama? Sumnji da je, umesto lustracije, sproveden svojevrsni „otkup indulgencije” – da su potencijalni krivci jednostavno reketirani? Ili, sumnji da su lideri DOS-a imali dosijeje koji su bili dovoljna pretnja da se zaustavi bilo kakav progon druge strane? I, šta se uostalom desilo sa dosijeima tajne službe – zašto oni nikada nisu postali dostupni⁷. Ako su tragovi zatrti, zašto i ko je dozvolio takvo zatiranje? Kako se moglo dogoditi, na primer (a sličnih primera ima sijaset), da Švajcarska vlada drži dve godine blokirani milionski račun bivšeg lidera JUL-a, Milovana Bojića, čekajući zvaničnu inkriminaciju srpske vlade i da ga na kraju odblokira, jer takva akcija uopšte ne usledi?

Kao posmatraču javnog mnjenja, piscu ovih redova mnogo je interesantnije jedno drugo pitanje: da li je za lustraciju postojalo raspoloženje među građanima Srbije? U istraživanju koje je rađeno aprila 2005. godine⁸, svega 38% ispitanika ima pozitivan stav prema lustraciji, od čega 21% smatra da za lustraciju još uvek nije kasno. Ovi procenti još su manji ako se posmatra samo populacija Srba u Srbiji. Ako se sada prisetimo da je režim Slobodana Miloševića imao u svom početku gotovo plebiscitarnu podršku za ono što mu mi danas najviše prebacujemo – za širenje agresivnog nacionalizma i izazivanje rata, onda i nije neobično što se većina njegovih bivših glasača i navijača oseća saučesnicima i nije sasvim sigurna da li u toj lustraciji neće i sami biti zakačeni.

7 Tokom 2000. godine dosijeji su bili na kratko dostupni javnosti, ali se ispostavilo da su to samo dosijeji ljudi od pre 1988. godine, dok dosijeji protivnika Miloševićevog režima navodno nisu postojali. (Tražeći svoj dosije bio sam prisutan kada je vođama „Otpora” rečeno da nemaju dosije! Ako bi to bilo tačno, to bi značilo da DB nije znao svoj posao – što je, naravno, daleko od istine.) U isto vreme, neki političari insinuirali su da znaju više od drugih o svojim političkim protivnicima, što je u javnosti stvorilo utisak da neko te dosijeje ima u posedu i manipuliše njima.

8 Mihailović, S. (2005). *Javno mnjenje Srbije*. Beograd: CESID.

Kako, dakle, sprovesti lustraciju u zemlji u kojoj većina u dnu duše još uvek ne vidi krivicu onih koji treba da budu lustrirani? Sa pitanjem masovnosti zločina suočavala su se i druga društva. Posle masovnog zločina Huta nad Tutsima, zatvori u Ruandi nisu mogli da prime sve ubice. Problem je rešen na tri nivoa: organizatori i huškači optuženi su pred Tribunalom u Aruši, oni koji su skrivili više od pet ubistava osuđeni su pred lokalnim sudovima i zatvoreni, a oni koji su imali na duši manje od pet ljudi su suđeni pred tradicionalnim sudovima (tzv. Gačače) i osuđeni na javne radove, uz vidljive (narandžaste) oznake.

Lustracija u Srbiji sasvim sigurno ne treba da zahvati takve razmere da bi je bilo nemoguće sprovesti. I, takođe je sasvim sigurno da istinskog moralnog izlečenja društva i realne šanse za izgradnju demokratske pravne države neće i ne može biti bez jasnog obeležavanja i kažnjavanja zločina. Jer, ako se lustracija sprovede, ako se istraži i inkriminiše kriminal (čak i sa pet ili više godina zakašnjenja) neće biti moguće ono što se u Srbiji aktuelno dešava – da se uhapsi član Vrhovnog suda sa optužbom za korupciju, da se prljavi novac zločinaca bivšeg režima vraća u zemlju preko of-shore kompanija i legalizuje kupovinom na privatizacionim aukcijama, da profiteri bivšeg režima mirno peru svoj novac u svojim bankama, kontrolišu medije sa jasnom namerom da kontrolišu političku scenu i korak po korak zavedu svoju oligarhiju u Srbiji. Kako reče Nebojša Medojević⁹, u Srbiji nema pošteno zarađenog kapitala – ima samo glupavih tajkuna i onih pametnijih koji su svoj kapital (za svaki slučaj) prodali stranim kompanijama.

Psihologija pravne države

Stojeći u koloni vozila na graničnom prelazu prema Mađarskoj, zapanio sam jedan zeleni Mercedes koji nas je bezobzirno obilazio. Sticaj okolnosti doveo me je u situaciju da se sa tim istim vozačem nađem u sličnoj koloni na mađarsko-austrijskoj granici. Na pitanje kako to da sada tako strpljivo čeka u redu i ni ne pokušava sličnu avanturu, prvo me je zgranuto pogledao, a zatim odgovorio: „E, moj brale, pa nije ovo Srbija!”

Brzo prilagođavanje naših gastarbajtera u inostranstvu i spremnost na pokorno poštovanje tamošnjih zakona jasno pokazuje da sklonost ka izvrđavanju zakona kod kuće nije posledica nikakvog mentaliteta ili „genetske malformacije montanjara”, već čista posledica socijalnog učenja. Društve-

9 U emisiji RTS-a *Ključ*, 7.11.2005.

ne okolnosti i snaga i postojanost društvenih institucija (plus domaće vaspitanje) čine čoveka sklonim ili manje sklonim poštovanju socijalnih normi, kao i sklonim ili manje sklonim demokratskim pravilima ponašanja.

Iako je priča o pravnoj državi, naravno, pre svega pravna, ona je umnogome i psihološka. Postoji nekoliko (psiholoških) preduslova za uspostavljanje pravne države.

Prvi se odnosi na **primenjivost i prihvatljivost** zakona od strane većine. Kada su norveški carinici registrovali naglo povećanje šverca butera iz Danske, norveška vlada izmenila je zakon. Ali ne tako kako ste sigurno pomislili – pooštavanjem kazni za carinske prekršaje, već oslobađanjem butera od carine! Kada zakon postane opterećenje za narod, a ne služi tom narodu, pravna država menja zakone (a ne narod, naravno). U državama koje nisu pravne, pak, zakonski akti su – kao što se to kod nas već decenijama dešava – čista forma, mrtvo slovo na papiru. Oni su, kao na primer zakon o prometu deviza, najčešće bili u neskladu sa realnošću i potrebama stanovništva, pa se čak dešavalo da i samoj državi (ili određenom krugu državnih funkcionera) odgovara postojanje polulegalnog stanja u kome se zakon krši. Ali, toj istoj državi ni najmanje ne smeta da taj zakon ipak strogo primeni u nekim „posebnim” slučajevima – kad joj to treba.

Naši gashtarbajteri na radu u Švajcarskoj pričavali su u čudu svoja iskustva sa susedima Švajcercima koji ih „otkucavaju” policiji za pogrešno parkiranje ili za „takve sitnice” kao što je ubacivanje limenke u prostor predviđen za papirni otpad. Naš čovek, vaspitan da zakoni služe za zaštitu vlasti od građana i izdresiran da traži rupe u zakonu, ne može uopšte da pojmi da Švajcarac zakone doživljava kao svojevrsni egzo-skelet koji organizovana društvena zajednica nudi pojedincu. I, da kršenje tih pravila doživljava kao direktni atak na svoju ličnu sigurnost i ličnu dobrobit.

Prvi uslov koji, dakle, mora biti ostvaren da bi narod prihvatio zakonitost kao model življenja i da bi prestao da traži rupe u zakonu je da zakoni odražavaju potrebe i osećanje pravde većine stanovništva. To je jedini način da se u društvu stvori opšta atmosfera da je kršenje zakona društveno nepoželjan čin.

Drugi uslov je postojanje **jednakosti pred zakonom**. Država koja stavlja bilo kakav „viši” državni ili nacionalni interes ispred zakona – nije pravna država. U tome je osnovna razlika između nedemokratske države i demokratske pravne države. Hans Frank¹⁰, nacistički pravnik, pisao je

10 Shirer, W. L. (1960). *The Rise and Fall of the Third Reich*. London: Secker and Warburg.

1938: „Da li Firer vlada ili ne vlada po pisanom Ustavu, nije temeljno pravno pitanje. Jedino je pitanje – da li Firer svojom delatnošću obezbeđuje život nacije?”. Nasuprot tome, pravna država podrazumeva ono za šta se još Tomas Mor zalagao: da vladalac ne može biti iznad zakona; da se u zakonu ne sme praviti rupa ni zbog kakve „uzvišene” pravde – ni zbog koga, pa ma on bio i sam bezgrešni anđeo – jer će se kroz tu rupu potom moći provući i svi đavoli sveta. (Tomas Mor platio je, doduše, glavom svoju pravničku tvrdoglavost, ali je, zato danas, britanski suveren bez vlasti, a prvi ministar podložan je sudskoj istrazi).

Da bi, dakle, građanin doživljavao zakone kao svoje, kao instrument sopstvene zaštite, on mora biti apsolutno siguran da će oni biti podjednako primenjeni na svakog.

Treći uslov je **stabilnost** pravnog sistema. U uslovima kada se zakoni menjaju brže nego vreme, ne može se očekivati čak ni da građanin zna šta oni propisuju, a kamoli da ih on doživljava kao nešto korisno po njega i kao nešto prema čemu se mora odnositi s dužnim poštovanjem. I, što je najbitnije, ne može se očekivati ni da će ih on videti kao faktor sigurnosti, stabilnosti i mogućnosti da sopstveni život isplanira za iole dalju budućnost.

I, najzad, četvrti uslov je **izvesnost sankcije**. Singapur je bila jedna od najprljavijih luka Azije pre nego što su uvedene drastične kazne – 500 dolara za bačeni opušak ili nepokupljen izmet kućnog ljubimca, na primer. Danas je Singapur biljur Dalekog istoka. Zvuči gotovo kao anegdota da policija u jednoj državi istočne Afrike kažnjava vozače za pogrešno parkiranje tako što – razbije vetrobransko staklo na njihovom automobilu! Samo se po sebi razume da je pogrešno parkiranje u ovoj zemlji nestalo sa spiska inkriminiranih radnji. No, ni drakonske kazne nisu rešenje za sve probleme. Mnogo važnije za osećanje snage zakonske norme i doživljaj obaveze da se ona mora poštovati jeste sigurnost da će sankcija za njeno nepridržavanje neizostavno uslediti.

Ustav kao društveni konsenzus

Osnovni pravni akt pravne države i njen temelj je ustav. Ali, ustav nije samo „nadzakon”. On ima itekako značajnu socio-političku i psihološku dimenziju. Jer, ustav mora predstavljati konsenzus svih relevantnih političkih opcija u zemlji o tome koji su osnovni temelji uređenja društva. Kada je ustav „ugovoren” i legitimno donesen, onda o onome šta piše u ustavu nema više političkih rasprava i političke borbe. Onda se oni koji se zalažu za političke opcije suprotne ustavu proglašavaju državnim neprijate-

ljima. Iz tih razloga, važno je da ustav zaista bude donesen konsenzusom i legitimno. U suprotnom, ustav će biti samo mrtvo slovo na papiru, kao što je bio, na primer, Ustav iz 1992. godine koji je doneo režim Slobodana Miloševića. Iako po svojoj sadržini izrazito demokratski, taj Ustav niko nije shvatao ozbiljno, niti ga se pridržavao¹¹. U istraživanju iz 1976. godine sprovedenom na postdiplomcima prava srpskih univerziteta¹², čak više od dve trećine ispitanih studenata nije znalo za postojanje nekih odredbi u Ustavu koje su regulisale zaštitu ljudskih prava!

Naravno, teško je očekivati da običan građanin shvata značaj ustava, a još više značaj Ustavotvorne skupštine kao legitimnog načina da se ustav donese. Ilustrativna je anegdota iz Dekabrističkog ustanka u Rusiji 1825, kada su demonstranti nosili transparent na kome je pisalo: „Konstantin i Konstituenta¹³”. Kada su ih pitali šta to znači, njihovo obašnje je bilo da je Konstantin veliki knez, a Konstituenta velika kneginja! No, ako običan narod i ne može da shvati značaj konsenzualnog pravnog uređenja društva, politička elita može i mora.

---

11 U tom Ustavu je, na primer, postojala odredba da policija, prilikom hapšenja, mora uhapšeniku pročitati njegova prava (kao u američkim filmovima), ali, po svemu sudeći, o tome nije bila obavestena i policija!

12 *Vreme*, 20.04.1996, str. 20-21.

13 Konstituenta = Ustavotvorna skupština

DRAGOLJUB B. ĐORĐEVIĆ,
Mašinski fakultet, Niš

Religijsko-crkveni kompleks u postoktobarskom periodu (2000-2005)¹

„Niti jednoj verskoj strukturi nisu zagarantovana prava na uspeh u civilnom društvu, jer njegova pravila, a time i tržišne utakmice, sve više nalažu kretanje od religije sudbine prema religiji izbora. Ako to primenimo na crkvu kao instituciju, onda stvar izlazi na sledeće: crkva se bira, ali ne mora biti izabrana.”

Kao što nije teorijsko-metodološki ispravno posmatrati pet godina tranzicije u Srbiji, tj. osvetliti ekonomsko-političke dosegne demokratskih promena u postoktobarskom periodu (2000-2005), bez bacanja malčice svetla na dešavanja u rasponu od Drugog svetskog rata do pada Miloševićeve klike, tako nije preporučljivo ni raspravljati o religijsko-crkvenom kompleksu u vreme koje su obeležile dve republičke vlade – Zorana Đinđića i Vojislava Koštunice – ako se delimično ne uzme u obzir taj isti istorijski odsečak.

Da li se iz razloga analize položaja i postupanja religijskih zajednica pomenuto istorijsko doba može shvatiti kao nešto kontinuirano i uniformno po toku, ili je na delu bilo i značajnih neravnomernosti? Mnogi misle da se, što se tiče odnosa komunističkog režima prema religijsko-crkvenom kompleksu, čitav period njegove vladavine – 1945-1987 – ima posmatrati

---

1 Spremljeno u okviru projekta *Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije* (149014), koji se izvodi na Filozofskom fakultetu u Nišu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine RS.

jedinstveno. Manjina, a u njoj i Tomislav Branković (2005)², drži do toga da je ipak negde od šezdesetih godina, posebno od ulaska u nesvrstani pokret, nastupilo postepeno otopljanje između države i crkve. Onda nadolazi era Slobodana Miloševićeva (1987-2000), na početku koje se i u redovima Srpske pravoslavne crkve (nadalje: SPC) činilo da je napokon odstupio „komunistički mrak a počela i veru da obasjava demokratija”³, da bi DOS 5. oktobra 2000. godine otvorio novu stranicu za religiju i crkvu. Stoga se iz vizure stava prema religijsko-crkvenom kompleksu posleratno vreme deli na tri etape:

- Socijalistički režim 1945-1987:
  - 1945-1960.
  - 1960-1987;
- Miloševićev režim 1987-2000;
- Demokratski režim 2000-2005.⁴

Moj bi zadatak u ovom napisu bio da, uopšteno predstavljajući stanje religijsko-crkvenog kompleksa u prve dve etape, daleko detaljnije obrazložim šta se s njim događalo i događa u trećoj, te posebno osvrnem na ulogu i odgovornost SPC u tranzicijsko vreme i u izgradnji civilnog društva.

Socijalistički režim (1945-1987): od otvorene ateizacije do spoljašnje sekularizacije

U prvom periodu socijalističkog režima, onom do početka šezdesetih godina, država i jednumna politička stranka (KPJ) držale su oštar kurs prema religijsko-crkvenom kompleksu (Radić, 1995). Ono što se nije stiglo obaviti za vreme Drugog svetskog rata, nastavilo se u vreme tzv. obnove i izgradnje⁵. Verske zajednice i religiozni ljudi bili su proterani sa javne scene u privatnu sferu. Vršila se *otvorena ateizacija* duhovnog, obrazovnog, kulturnog, medijskog i političkog prostora. Na sreću, borba protiv religije nikada nije poprimila razmere jedne Enver Hodžine ateizacije Albanije i

-
- 2 Sveži doktor sociologije religije i istraživač posleratnog perioda toga odnosa na primeru protestantizma i protestantskih verskih zajednica.
  - 3 Izričaj gospodina Milutina Timotijevića, rektora Prizrenske bogoslovije SPC u Nišu.
  - 4 Možda bi se dosadašnja demokratska vladavina dala razdeliti na dve potceline – 2000-2003; 2003-2005 – obeležene Đinđićevim i Koštuničinim premijerstvom.
  - 5 Istine radi, ni u ratu, a ni posle njega, stradanje nije ravnopravno razdeljeno ključnim verskim zajednicama: SPC je gore prošla spram Rimokatoličke crkve i Islamske zajednice.

oktroisanog ukidanja vere ili sistematskog ateiziranja „sovjetskog čoveka” uz pomoć naučnog ateizma i ateističkog vaspitanja.

Rečju, politika režima (1945-1960) svodila se i dovela je do:

- stroge kontrole religijsko-crkvenog kompleksa;
- proterivanja religijsko-crkvenog kompleksa u privatnu sferu;
- otvorene ateizacije duhovnog, obrazovnog, kulturnog, medijskog i političkog prostora;
- preovladavanja marginalnog tipičnog verništva; i
- izraženog bega od crkve i vere većine stanovništva.

U drugoj etapi istoga režima, onoj do stupanja S. Miloševića na tron, produžilo se naturanje ateističke ideologije, ali sada u olabavljenom vidu i sa protežiranjem marksističkog pogleda na svet. Marksizacija sveg društvenog bića, u čijoj je osnovi ležao koncept marksističkog ateizma, bila je znatno mekša varijanta (Đorđević, 1989; Blagojević, 2005). Ona je omogućavala neku vrstu društvenog angažmana religijsko-crkvenog kompleksa i obezbeđivala koliko-toliko podnošljiv položaj verskim zajednicama i verujućim građanima. Kontrola verskog polja od strane države i ekskluzivne partije (sada kao SKJ) jeste ostala kao princip, no, kazano rečnikom sociologije religije, proces ateizacije počeo se preobražavati u tzv. spoljašnju sekularizaciju.

In summa, politika režima (1960-1987) svodila se i dovela je do:

- blaže kontrole religijsko-crkvenog kompleksa;
- propuštanja religijsko-crkvenog kompleksa i u javnu sferu po dihotomnom modelu;
- procesa preobražavanja ateizacije (marksizacije pogleda na svet) u spoljašnju sekularizaciju;
- zadržavanja marginalizacije tipičnog verništva; i
- usporenijeg bega od crkve i vere većine stanovništva.

Dakako, pošto ugrožava vlast, za tadašnje socijalističko ustrojstvo ipak je centralni problem bio političko delovanje religijsko-crkvenog kompleksa. Dok se u prvoj etapi ono resko sprečavalo, u drugoj – jer takvo odnošenje više nije bilo poželjno iz inostranih i unutrašnjih razloga – trebalo je smisliti formulu da se, izostaje li odstranjivanje, bar kanališe na svoju polzu. Rešenje se našlo u popularnoj floskuli o pozitivnoj/negativnoj angažovanosti religijsko-crkvenog kompleksa i posebno SPC. Tada se o aktivnosti najveće crkve i ostalih verskih zajednica govorilo u terminima znane dihotomije: moguća je *pozitivna i negativna politizacija crkve* kao ovostra-

nog poslanja, pa su onda oni na vrhu ondašnjeg jednopartijskog sistema arbitrarno odlučivali i delili pohvale i pokude. Ako im je ponašanje crkve išlo u prilog, što jeste pozitivna politizacija, onda su to vlastodršci dozvoljavali – kada je nešto bilo usmereno protiv vladajuće partije i državne nomenklature, onda je to negativna politizacija i tada se vrlo oštro istupalo.

Miloševićev režim (1987-2000): od „komunističkog mraka“ do „tračka svetla“

U Miloševićevoj i eri njegovih satrapa napokon se odustaje od nametanja ateizacije, ubrzo i marksizacije. Raspadom socijalističkog sistema i liberalizacijom političkih odnosa omogućeno je razmrzavanje i vere: religijsko se slobodno ispoljava na opštem, grupnom i individualnom planu. Religijsko-crkveni kompleks na velika vrata ulazi u društvenu arenu; on nije prosti učesnik među mnogim akterima – on je ravnopravni saradnik „onih gore“. Komunistički mrak je odstupio i kao da je „počela i veru da obasjava demokratija“.

Promenio se nabolje i položaj SPC. Odonda je zakočena tendencija odvajanja srpskopравoslavnog stanovništva od svoje vere i crkve. Nadošlo je vreme desekularizacije, preciznije – deateizacije Srba, pobuđeno nekolicim uzrocima opšte i posebne naravi. Najpre, *desekularizacija čitave istočne Evrope*, u čijoj pozadini leži urušavanje socijalističkih sistema, imala je uticaja na srpsko društvo. Jačanje rimokatoličanstva i islama u okruženju doprinosi snaženju pravoslavlja i SPC. Potom, u toj je deceniji jugoslovenska zajednica zapala u najdublju *moralnu, političku i ekonomsku krizu* kada su se, tražeći moguća rešenja, ljudi masovnije okrenuli religiji i crkvi. Srbi su, nalik drugim jugoslovenskim narodima, smatrali da su najveći gubitnici u beznadežnoj društvenoj krizi. Najzad, istovremeno se dešavaju neki događaji koji izričito pogađaju svest i podsvest Srba i podstiču povratak pravoslavlja i SPC. Tu se ističu poznati *sukobi sa Albancima* na Kosovu, „svetoj srpskoj zemlji“. Tako su radikalna previranja u trima koncentričnim krugovima – u zemljama istočne Evrope, u samoj Jugoslaviji i u Republici Srbiji – presudno opredelila obnovu srpskog pravoslavlja i SPC.

S druge strane, pojedini kritički nastrojani sociolozi, uvažavajući spomenute razloge kao širu ambijentalnu pozadinu, obnovu religioznosti ipak svode na jedan jedini uzrok – na *ekstremni rast nacionalizma*. Dejvid Martin (Martin) (1994) pokrete religiozne obnove u postsocijalističkim zemljama jugoistočne i istočne Evrope ocenjuje kao u suštini incidentno verske i nacionalističke, pa se u tom kontekstu i „strastna hodočašća Srba

na monaška svetišta na Kosovu” mogu podvesti pod rubriku „nacionalizam”. Pod diktatom društveno-političke situacije dogodilo se da je nacionalizam promovisao religiju i crkvu, pa i preokrenuo religioznu panoramu stanovništva. Nema spora, nacionalizam je prouzrokovao da se ljudi prepoznaju i u religijskim terminima, da prigrle istorijsku, kulturnu i socijalnu pozadinu koja je i religijski osenčena. Tako je u Trećoj Jugoslaviji, osobito u Miloševićevoj Srbiji, SPC polako i sigurno vraćao stari sjaj.

Slovom, politika Miloševićevog režima (1987-2000) svodila se i dovela je do:

- još blaže kontrole religijsko-crkvenog kompleksa naspram prethodne vlasti;
- partnerskog učešća religijsko-crkvenog kompleksa u društvenom, političkom i kulturnom životu;
- procesa napuštanja ateizacije (marksizacije pogleda na svet) i preobražaja spoljašnje sekularizacije u deateizaciju i „meku” desekularizaciju;
- demarginalizacije tipičnog verništva; i
- približavanja crkvi i veri natpolovične većine stanovništva.

Očividno protežirajući SPC, politika Miloševićevog režima (1987-2000) dovela je do toga da:

- ona postaje nezaobilazan učesnik u društvenom, političkom i kulturnom životu, pokatkad, kao u slučaju rata u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i na Kosovu, i nacionalni arbitar uz čije odluke pristaje veliki deo etnosa⁶;
- njeni sve brojniji hramovi – obnovljeni i novoizgrađeni – budu puniji verništva nego u bilo kom periodu druge polovine veka na izmaku⁷;
- materijalno jača⁸ i duhovno se bogati tako da su njene srednje i visoke bogoslovske škole premalene da prime zainteresovane polaznike;

6 Ali, problematizuje se i veoma rano kritički vrednuje njeno ponašanje u celini, ili pojedinih vladika i sveštenika, za vreme ratova na tlu bivše SFR Jugoslavije (Martini, 1994; Janjić, 1994; Mojzes, 1998).

7 Ali, mnogo je neukosti, kičerske ikonografije i religiozne ispraznosti bilo u tome.

8 Ali, Miloševićeva vlast neopravdano joj ne vraća ogromnu, za vreme komunizma, konfiskovanu imovinu, premda je zakon o tome bio izglasan u Narodnoj skupštini. Želim da podsetim na podatak da je on jedan od dva koje nije potpisao Slobodan Milošević kao predsednik Srbije; kada ga ne overi predsednik, zakon se vraća Skupštini Srbije. Zakon o povraćaju imovine verskim zajednicama nikada više nije ušao u skupštinsku proceduru.

- joj još nije bilo dozvoljeno veroučenje u državnim školama, ali je to donekle nadomeštala приметnim prisustvom u medijima i razgranatom izdavačkom delatnošću⁹.

Da se ne zavaravamo, Miloševićev režim je na drumu od „komunističkog mraka” do „tračka svetla” svojstvenom veštinom prema religijsko-crkvenom kompleksu i dalje primenjivao skiciran dihotomni model: jeste bio darežljiv kada se radilo o tzv. pozitivnoj politizaciji, ali neprijatan, u najmanju ruku s nipodaštavajućim stavom, u slučaju negativne politizacije. Srpska pravoslavna crkva, žudeći za tim da i „veru obasja demokratija”, i njen narod, nadajući se razrešenju svih nagomilanih muka, majstorski su bili, najpre, *izmanipulisani i*, potom, *instrumentalizovani*¹⁰.

Demokratski režim (2000-2005): od Zorana do Vojislava

Demokratski režim po definiciji obezbeđuje ravnopravne uslove za delovanje svih učesnika zajednice prema njihovoj prirodi postojanja. On nije advokat ni države, ni privrede, niti civilnog društva, a u okviru njega ne favorizuje, primera radi, nevladin sektor, sindikate ili religijsko-crkveni kompleks. Svako ima mesto u civilnom društvu u skladu sa sopstvenim poslanjem i dužan je da doprinosi njegovom blagostanju. Iskakanja se dešavaju – u smislu da se pojedini akteri zapute van granica omeđenog polja – ali se ustrojenim mehanizmima stvar ubrzo vrati u poželjan balans.

Danas je u takvom društvu dihotomni model – negativna/pozitivna politizacija – odnosa prema religijsko-crkvenom kompleksu prevaziđena “priča”. To nije usmereno protiv toga da se postupanje bilo koje verske organizacije kritički ne vrednuje i ne odredi kada je u skladu ili neskladu sa građanskim društvom; kada je ono saobraženo savremenom dobu, ili u grubo koliziji s njim.

Iz tog ugla gledano, trebalo bi da je sa petooktobarskom „revolucijom” i ustoličenjem demokratskog režima otišla u istorijsku starinarnicu svaka vrsta političke manipulacije i instrumentalizacije religijsko-crkvenog

9 Ali, kao da ju je vlast sračunato brukala dozvoljavajući da se u sredstvima masovnog komuniciranja, poglavito elektronskim, pojavljuju njeni nedolični predstavnici – poput ondašnjeg manastirskog nastojitelja a sadašnjeg vladike Filareta. Primera radi, pročitati jedan od njegovih poslednjih „bisera”, odnosno govor održan 19. maja u Zrenjaninu (Lukić i Vuković, 2005a: 224).

10 Detaljnije sam o tome pisao u poslednjem tekstu *Nekoliko razmišljanja o našoj crkvi* (Đorđević, 2005a: 120-139).

kompleksa, s jedne strane, i istovremeno da je za svagda napuštena svaka vrsta pokušaja klerikalizacije društvenog prostora, s druge. *To se ipak nije zbililo, jer demokratski režim pokatkad nastoji da instrumentalizuje religijsko-crkveni kompleks zarad političkog čara, a ovaj se češće napinje da prekrije sve društvene pore i bude apsolutni arbitar.* Stoga se period demokratskog režima zbog odnosa prema religijsko-crkvenom kompleksu uslovno može razdvojiti na:

- vreme političkog pragmatizma obojeno Đinđićevim predsednikovanjem (2000-2003); i
- vreme (samo)nametanja crkve i vere obeleženo Koštuničinom vladavinom (2003-2005).

Premda se, u celini uzev, politika demokratskog režima (2000-2005) svodila na isto, tj. dovela je do:

- izostanka bilo kakve kontrole religijsko-crkvenog kompleksa naspram prethodnih vlasti;
- više no partnerskog učešćavanja religijsko-crkvenog kompleksa u društvenom, političkom i kulturnom životu;
- istovremenog procesa preobražaja spoljašnje sekularizacije u „meku” desekularizaciju i u unutrašnju sekularizaciju;
- dalje demarginalizacije tipičnog verništva; i
- približavanja crkvi i veri natpolovične većine stanovništva.

Na petogodišnjem putu, nazovimo ga – „Od Zorana do Vojislava”, puno toga se zbililo u religijsko-crkvenom kompleksu. Otvorila su se, među mnoštvom, i sledeća pitanja:

- uvođenje veronauke u javno školstvo¹¹;
- povratak Bogoslovskog fakulteta SPC na Univerzitet u Beogradu¹²;
- vraćanje imovine Srpskoj pravoslavnoj i Rimokatoličkoj crkvi (Islamskoj zajednici i inim religijskim organizacijama);
- donošenje Zakona o verskim slobodama (verskim zajednicama)¹³;
- zaštita kulturnih dobara – crkava i manastira – na Kosovu;
- ponašanje prema tzv. Makedonskoj pravoslavnoj crkvi (i zatvaranju vladike Jovana)¹⁴;

11 Mnogo pre drugih sam se odsečno odredio prema uvođenju konfesionalne verske pouke (Đorđević i Todorović, 2000). Pročitati i uspešnu analizu dometa veronauke (Aleksov, 2004).

12 Moj stav u: Đorđević, 2005a.

13 Moj stav u: Đorđević, 2005a.

14 Videti stanovište Bogdana Đurovića (2004).

- stav spram tzv. Crnogorske pravoslavne crkve (i odnosa crnogorskih vlastodržaca)¹⁵; i
- poseta novoustoličenog pape¹⁶.

Iz takvog, razume se nepotpuno, inventara zahteva nešto je zapalo Zoranu, ponešto ostavljeno Vojislavu da zaokruži, a većina je problema tek odjednom i svom silinom izbila na površinu. Oni su postupali malkice različno, što ću pokazati nekim primerima.

Dihotomni model – negativna/pozitivna politizacija – odnosa prema religijsko-crkvenom kompleksu ne bi trebalo da važi od vremena demokratske promene, jer se po definiciji takva crno-bela optika ne primenjuje u demokratskim državama. Ispada da se od 2000. godine ne može više tako arbitrarno i crno-belo ocenjivati delovanje Srpske pravoslavne crkve i jedne druge verske zajednice, bez obzira da li ono odgovara trenutnim, glavnim igračima u politici, bilo da su na vlasti ili su u opoziciji. A nije tako, *nije došlo do promene* skiciranog modela i dan-današnji svaka politička partija (pa i sve političke kombinacije koje su na vlasti ili u opoziciji) meri poslanje Srpske pravoslavne crkve upravo po tom modelu i to prilagođava svojim golim političkim interesima, što naravno nije u skladu sa onim za šta se zalažemo. U vezi s tim ima dosta nejasnog u stavu i takozvane demokratske opozicije (dosovska vlast) i takozvanog demokratskog bloka (aktuelna vlast). Ta nejasnoća proishodi iz nekonsekventnog odnosa prema Srpskoj pravoslavnoj crkvi, koja tu sama po sebi i ne snosi krivicu. Crkva se može prilagođavati tome ili ne – problemi nadolaze iz političke sfere (Đorđević, 2005a).

Zoran Đinđić, tragično nastradali predsednik vlade Republike Srbije, nesumnjivo najača alka u niski onih koji su doprineli demisioniranju režima socijalista, do osvajanja vlasti nije se u javnosti predstavljao kao posvećeni pravoslavni vernik. Vele da je uvažavao religijsko-crkveni kompleks, poštujući njegovu političku „težinu” i svagda imajući na umu cilj svoga projekta. No, bio je pragmatičan, u odnosu prema crkvi i suviše, što mu se vratilo jednovremeno na paradoksalan i necivilizacijski način: ne može se na jednoj strani navrat-nanos – upotrebimo kolokvijalni izraz – nekom uredbom, nekim pragmatičnim paktom sa Srpskom pravoslavnom crkvom i drugim velikim verskim zajednicama, uprkos argumentovanom

15 Kao u prethodnoj fusnoti.

16 Pogledati moju crticu – *Od Karola do Jozefa* – o počivšem i novoizabranom papi, Jovanu Pavlu II i Benediktu XVI, i mišljenje o dolasku poglavara Rimokatoličke crkve u Srbiju (Đorđević, 2005b).

otporu kulturne elite i velikog dela stanovništva, uvesti verska nastava u javno školstvo, a na drugoj se iznenađivati i *post festum* kritikovati govor mitropolita Amfilohija Radovića na opelu ubijenog premijera. Ne može se zbog trenutnog čara odustati od svoje političke odrednice i, zbog toga, zanevek pridobiti partnera, tražiti da se svagda ponaša onako kako ste vi zamislili... morate biti dosledni.¹⁷

Opet je na stazi „od Zorana do Vojislava”, Đinđić iz razloga političke dobiti dosta nesrećno omogućio osnivanje Univerziteta u Novom Pazaru koji je faktički pod ingerencijom Islamske zajednice, sandžačkog muftijstva. I gle incidenta – blago rečeno – na čelu mu stoji kao rektor gospodin Zukorlić, sandžački muftija¹⁸. Tako li se odigra „politička igra”, tada nema povike iz demokratskog kruga na očekivane posledice, primerice – muftijino mnogoženstvo, a time i instaliranje šerijatskog prava u civilno društvo u nastajanju.

Vojislav Koštunica, aktuelni predsednik vlade Republike Srbije, čija je popularnost iskorišćena da bi se na predsedničkim izborima regularno pobedio Slobodan Milošević – kasnije je rušenje režima socijalista bilo samo „podražavanje revolucije” – deceniju-dve se dosledno ispoljava kao posvećeni pravoslavni vernik. On od 2000-te nije morao poput brojnih novodemokrata da koketira sa SPC niti da joj se ulaguje; on joj je iskreno odan i, kako mnोजना njegovih osporavatelja ne bi volela da jeste, gaji uravnotežen odnos prema religijsko-crkvenom kompleksu. Taj bivši, od strane komunističkih vlastodržaca proterani, asistent Pravnog fakulteta u Beogradu, primera radi, već je tri puta hodočastio Hilandar od DOS-ovog osvajanja vlasti. Premijer izistinski brine o obnovi teško stradale srpske svetinje, što je demonstrirao i prilikom skorašnje posete (Pešić, 2005a: 2):

„Došao sam i da sa bratstvom manastira razgovaram kako da posao koji je započet bude uspešno priveden kraju, odnosno da se pojedine administrativne i proceduralne teškoće, koje se javljaju u

17 Čemu je sklon Čedomir Jovanović (2005: 8), najbliži Zoranov saradnik: „Crvena boja je super! Lično sam levičar i mislim da i u ovom vremenu u kome živimo i nismo puno izbora: ili levo ili desno. *Ili ćemo pod patrijarhovu suknju, s kandilom u ruci* (potcrtao D.B.Đ.), ili ćemo modernizovati ovu zemlju sklanjajući gvozdenu zavesu koja nas je odvojila od sveg normalnog, između ostalog, i crvene boje.”

18 Da ne bude nesporazuma, propust je veliki i onog socijalističkog sistema, omaška je golema i kasnijeg Miloševićevog režima, a zatim i demokratskih vlasti, što toliki niz godina ništa od visokog obrazovanja nije postojalo u tom kraju, zvali ga mi sandžačka ili raška oblast, manje je važno. Bolje bi bilo da se tamo na vreme začelo neko jezgro budućeg laičkog univerziteta. Niko onda ne brani svakoj verskoj zajednici da osnuje svoje fakultete.

rekonstrukciji kompleksa, što pre otklone. Kao što znate, vlada je svoje već učinila, donela je odluku da za rekonstrukciju ove naše svetinje izdvaža godišnje po milion evra', objasnio je Koštunica.”

Sve bi bilo kako dolikuje državničkom angažovanju, da, poput žurnaliste Milenka Pešića (2005b: 10), ljubitelji „političara legaliste” ne idealizuju njegovu religijsku korektnost i pretvaraju je u suprotnost, u nešto već viđeno u Srba – preteranu hvalu vođe:

„Iz dubokog poštovanja prema ovoj svetinji predsednik vlade se nije dovezao do samog ulaza u manastirsku portu. Džipovi su se zaustavili nekoliko stotina metara niže i Koštunica je s članovima vlade peške došao do portirnice gde se srdačno pozdravio sa ocem Metodijem i članovima manastirskog bratstva.”¹⁹

Uz pozdrav takvom V. Koštuničinom civilizovanom odnosu prema crkvi i religiji, ipak se većina njegovih privrženika čudom čudi i pita: „Kako to da u njegovo vreme ne može da ‘prođe’ ni jedan običan Zakon o religiji i verskim zajednicama kojim bi Srpska pravoslavna crkva i naše ‘slatko’ pravoslavlje postali povlašćeni?” E, ne ide to lako, zna legalista da je oblast religijskih prava i sloboda skliski teren; teško je mnogom objasniti da bi nam stranci pre oprostili koju desetinu miliona dolara duga nego što bi „progurali” diskriminatorni zakon u stvarima vere. Koje je rešenje na pomolu, kako onda udovoljiti zovu srca, tj. pravoslavlja i SPC, na jednoj strani, i pragmatičnom nalogu državničke uloge, odnosno međunarodnoj zajednici, na drugoj? Pa, rešenja nema i ima: nema ga – nema usvojenog zakona još od „našeg” 5. oktobra jer ni savezna, ni Z. Đinđićeva, niti Vojislavljeva vlada nisu uspele da ga „proguraju”; ima ga – zadovoljava se zov srca i državničko poslanje jer se zakon pola decenije „krčka” u bezbroj izdanja.²⁰ I biće izglasan u Skupštini Srbije kad nas dovoljno „pritisne” međunarodna zajednica i kada se iz njega izbrišu svi diskriminatorni članovi.

19 Istine radi, podsećam na S. Miloševićev čuveni „helikopterski” obilazak zadužbine Svetog Simeona i Svetog Save, koji je nipodaštavajućim stavom začas skandalizovao i sjedinio hilendarske monahe, svu crkvu i vernike. I sâm skitajući Atosom, mogao sam se neposredno uveriti u količinu i jačinu animoziteta koji bratstvenici razvijaju spram bivšeg predsednika. SPC i „nebeski narod” brzo su mu oprostili.

20 Prema izveštaju (str. 19), citiranom u 20. fusnoti, već je u opticaju peta verzija *Zakona o verskoj slobodi i pravnom položaju crkava*: „O sadržini Prednacrtu Zakona o verskoj slobodi i pravnom položaju crkava se takođe možemo obavestiti samo posredno (Večernje novosti, 10. 09. 2005). U članku se navodi da je reč o petoj verziji zakonskog teksta koji ‘ovih dana ide u bazu na razmatranje’, s pretenzijom da dobije podršku crkava i ocenu da se uklapa u evropske standarde. Uočava se nekoliko razlika

Država, tj. vlada, u civilnom društvu ne sme biti advokat niti jedne verske zajednice, radilo se i o crkvi većinskog naroda, već mora da štiti svagda i svugde ama baš svako versko telo bez obzira na njegovo poreklo, starinu i veličinu. Stoga bi najnovija, u posleoktobarskom periodu tako retka, reakcija Ministarstva vera Republike Srbije trebalo da postane pravilo. Ono je hitro osudilo poslednje, a veoma često,²¹ skrnavljenje protestantskih molitvenih hramova (Tanjug, 2005: 10).

„Ministarstvo vera Srbije izrazilo je juče spremnost da naknadi pričinjenu štetu na ulaznim vratima Hrišćanske adventističke crkve u Beogradu, na kojoj su nepoznati počinioci sinoć kamenicama razbili staklo.

Uz najoštriju osudu tog incidenta, Ministarstvo je izrazilo očekivanje da će nadležni organi otkriti, privesti i primereno kazniti učesnike tog huliganskog čina.”

Sva je prilika da, milom ili silom gonjen, demokratski režim prilagođava odnos prema religijsko-crkvenom kompleksu na način primeren zapadnim državama.²² Da će mu se na tom mukotrpnom putu isprečiti mnogobrojne prepreke po sebi je jasno, ali je i jasnije da bez valjanog uređenja toga prostora nema napretka ni za koga: državu i verske zajednice, politiku i religiju, civilno društvo i građanstvo, vernike i one koji to nisu...

Religijsko-crkveni kompleks i SPC u tranziciji i civilnom društvu: od kočničara do pospešivača. Bilo kako bilo, i posle svodne diskusije dijalektike odnosa dosadašnjih režima i religijsko-crkvenog kompleksa, odsudna upitnost jeste: da li Srpska pravoslavna crkva može biti važan akter

---

u poređenju sa prethodnim predlogom Ministarstva vera. Potrebno je najmanje 500 potpisa da bi Ministarstvo vera Srbije upisalo u registar novu versku organizaciju, s tim da je pravo nadležnog organa da o prijavi za registraciju zatraži mišljenje već registrovanih crkava, verskih zajednica i organizacija. Izbrisana je odredba na koju je bilo dosta primedbi, a po kojoj se Srpskoj pravoslavnoj crkvi deklarativno priznaje počasnno prvenstvo. Takođe je uklonjena odredba po kojoj su crkve obavezne da formiraju cenovnike svojih usluga, a koja u crkvama nije naišla na podršku.”

21 Da se u nas s vremenom demokratskih promena nije smanjilo kršenje verskih sloboda svedoče neumitni podaci skupljeni u analizi *Izveštaj o Zakonu o verskoj slobodi*, spremljenoj za okrugli sto *Zakonsko regulisanje položaja verskih zajednica*, koji je, u organizaciji *Centra za razvoj civilnog društva*, održan u Zrenjaninu 8. oktobra ove godine (tekst se može dobiti na E-mail adrese: cdcsweb@sezampro.yu; zrcentar@yahoo.com, kao i na sajtu za verske slobode <http://www.forum18.org/> (Forum 18 News Service, Oslo, Norway).

22 Zato on mora odbiti sve pokušaje klerikalizacije javnog prostora, kojih je više u periodu pod Koštuničinom vladom.

tranzicije i izgradnje civilnog društva, tj. čime treba da se zaokupi da bi to postala? Spora nema, ona može biti učesnik civilnog društva – što i jeste u zapadnim društvima, tamo gde već postoji učvršćeno demokratsko uređenje – pod uslovom da:

- poštuje njegova stroga pravila ponašanja;
- skrajne tradicionalno-patrijarhalnu vertikalnu;
- izgradi savremen odnos prema političkom polju;
- gaji civilizovan stav prema svakome manjinstvu;
- zastupa borbu za zaštitu prirode; i
- formuliše plansku socijalnu politiku i zalaže se za nju²³.

Da bi SPC bila aktivni sudionik civilnog društva, što važi i za ostale verske strukture, ona mora da poštuje stroga pravila ponašanja koja vladaju u njemu: da ceni činjenicu „bačenosti” na tržište, da je u svojevrsnoj utakmici sa drugim akterima i da u tom oštrom takmičenju neko u jednom trenutku dobije dok ini, u tom istom trenu, gube. Svakako da se ovo klatno pomera: nema unapred zagaranovanog prava na uspeh; pravila civilnog društva, a time i tržišne utakmice, sve više nalažu *kretanje od religije sudbine prema religiji izbora*. Ako to primenimo na crkvu kao instituciju, tada stvar izlazi na sledeće: *crkva se bira ali ne mora biti izabrana*.

SPC neće biti učesnik civilnog društva ukoliko se bude pridržavala vertikale koju promovise i po kojoj naša zajednica treba da bude ustrojena prema trojstvu: *Bog na nebu, pomazani kralj u državi a domaćin u porodici*. To jeste negda bila vertikala srpskog naroda, ali ona ne može funkcionisati u građanskom društvu, jer po definiciji odbacuje mnoge. Ako veli „Isus Hristos na nebu”, onda to ne važi za sve ljude, ne samo po sistemu opozicije – vernike i one koji to nisu – nego i po tome što to ne simbolizuje boga svih građana u državi: on može biti i Alah i Buda, na primer. Favorizuje li pomazanog kralja u državi, tada eliminiše one koji nisu za monarhiju, jer su za republiku, a ni deo stanovništva, možda, nije za konkretnu lozu iz koje bi poticao suveren. Tek je domaćin u kući prevaziđen model – naprosto neobnovljiv.

Dakle, da bi SPC bila bitan činilac, saobrazno uzusima koji opredeljuju građansko društvo, treba da prekrije i oblasti koje do sada nije pokrivalo ni svekoliko pravoslavlje (Anastasije, 2002). Prvo, uopšte ne postoji arti-

23 Moj popis nije iscrpan i treba ga dopunjavati, što nije svrha ovoga eseja. Taj sam problem raspravljao u napisima – *Crkveno-religijski kompleks kao akter civilnog društva* (Đorđević, 2004); *Nekoliko razmišljanja o našoj crkvi* (Đorđević, 2005a) – pa ovde većma ponavljam argumentaciju.

kulisan stav SPC i njenih najviših zvaničnika prema *ideji civilnog društva*. Istovetno, odnos prema demokratiji je vrlo problematičan, zatim odnos prema političkim partijama, pa i mogućnosti, koja postoji na Zapadu, da se profilišu veoma uticajne demohrišćanske partije. Dakle, na staromodan način se komunicira sa sferom *politike* u najširem smislu toga pojma; odatle i najžustrija povika na SPC. Drugo, SPC nema izgrađeno stanovište prema osnovnim ljudskim pravima, a još manje prema manjinskim pravima, pri čemu ovde ne želim da ih svedem na *etničko manjinstvo*, nego ističem značaj i *religijskog, političkog, kulturnog, rodnog, seksualnog manjinstva*. Verske zajednice u drugim državama i te kako potcrtavaju prostor posebnih ljudskih prava. I kada smo svedoci reagovanja nekog ko možda samostalno, ne zastupajući zvaničan stav SPC, iznosi gledište o ovome – uglavnom se to svede na prevaziđenu retoriku. Čak se i ne razvija mnjenje koje pravoslavno učenje gaji povodom manjinskih prava. Treća oblast, važna za civilno društvo, a istovremeno je i svetski problem, jeste *ekologija*. Ona je u pravoslavlju, specijalno u SPC, zaista zanemareno područje, dok Rimokatolička crkva već dugo ima čak i ekološkog sveca.

I na kraju, oblast *socijalne politike* jeste ono što je, pored spomenutih korpusa prava, u direktnoj vezi sa civilnim društvom. Uopšte u pravoslavlju, a time i u SPC, ne postoji definisan koncept socijalne politike. Nemate referisanje na problem tranzicije i privatizacije; imate isključivo zalaganje za povraćaj crkvene imovine (i Rimokatoličkoj crkvi i Islamskoj zajednici). SPC uopšte nema stav prema radništvu, sindikatima, pravu na rad; ona, u tom socijalnom paketu, ne razmatra problem bede, siromaštva, poniženih i marginalizovanih ljudi. Ima tu humanitarnog rada, ali ne u smislu izgrađene politike koja bi se nametnula civilnom društvu i samoj državi, kao što je to slučaj na Zapadu u katoličkim i protestantskim zemljama. U okviru socijalnog prostora nije postavljen ni odnos prema osobama sa posebnim potrebama, ni delinkventima, ni trgovini ljudima, narkomaniji i alkoholizmu.

Elem, kao sociolog religije u pobrojanim područjima i vidim šansu za religije, veroispovesti i verske zajednice koje deluju kod nas. Posebno bi aktivnost u njima godila *afirmaciji* Srpske pravoslavne crkve i njenoj mogućnosti da *pospeši* srpsko društvo u tranziciji, a time i potpomogne pastvi i narodu koje zastupa.

LITERATURA

- Aleksov, Bojan. 2004. *Veronauka u Srbiji*. Niš: Jugoslovensko udruženje za naučno istraživanje religije i Sven.
- Anastasije (arhiepiskop Tirane i cele Albanije). 2002. *Globalizam i pravoslavlje*. Beograd: Hilendarski fond pri Bogoslovskom fakultetu SPC i Hrišćanski kulturni centar.
- Blagojević, Mirko. 2005. *Crkva i religija u transformacijama društva*. Beograd: IFDT i Filip Višnjic.
- Branković, Tomislav. 2005. „Delovanje protestantskih verskih zajednica u Jugoslaviji 1945-1991.” *Doktorska disertacija*, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, N. Sad, Srbija.
- Davie, Grace. 2000. *Religion in Modern Europe: A Memory Mutates*. Oxford: Oxford University Press.
- Dejzings, Ger. 2005. *Religija i identitet na Kosovu*. Beograd: Biblioteka XX vek i knjižara Krug.
- Đorđević, Dragoljub B. 1989. „On Marxist Atheism Again.” *Syntesis Philosophica* 1:141-150.
- . 2004. „Crkveno-religijski kompleks kao akter civilnog društva.” Str. 35-37 u *Civilno društvo i multikulturalizam na Balkanu*, priredili Lj. Mitrović, D.B. Đorđević i D. Todorović. Niš: Sven i Filozofski fakultet – Institut za sociologiju.
- . 2005a. „Nekoliko razmišljanja o našoj crkvi.” Str.120-139 u *Peščanik FM: Zašto se u crkvi šapuće?*, knj. 3, uredile S. Lukić i S. Vuković. Beograd: Fabrika knjiga.
- . 2005b. „Od Karola do Jozefa”. Str. 185-189 u *Religija u multikulturnom društvu*, priredio M. Tripković. N. Sad i Beograd: Filozofski fakulte i Sociološko društvo Srbije.
- . 2006c. U štampi. „Prema sociologiji religije verskog života Roma.” U *Društvene nauke o Romima*. Beograd: SANU.
- Đorđević, Dragoljub B. i Dragan Todorović. 2000. *Mladi, religija, veronauka*. Beograd: Agena.
- Đurović, Bogdan. 2004. „Disputes or Clerical-political Proselytism: Relations between Serbian, Macedonian and Montenegrin Orthodox Churches.” Pp. 54-59 in *Evangelization, Conversion, Prozelytism*, edited by D. Todorović. Niš: YSSSR and Sven.
- Janjić, Dušan (uredio). 1994. *Religion and War*. Belgrade: IKV and European Movement in Serbia.
- Jovanović, Čedomir. 2005. „Crveno”. *Politika*, 13. novembar, str. 8.
- Lukić, Svetlana i Svetlana Vuković (uredile). 2005a. *Peščanik FM, knj. 2*. Beograd: Fabrika knjiga.

- , 2005b. *Peščanik FM: Zašto se u crkvi šapuće?, knj. 3*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Mandzaridis, Georgije. I. 2004. *Sociologija hrišćanstva*. Beograd: Hrišćanski kulturni centar.
- Martin, Dejvid. 1994. „Pitanje sekularizacije. Perspektive i retrospektive.” Str. 123-128 u *Povratak svetog?*, priredio D.B. Đorđević. Niš: Gradina.
- Martini, Luciano (uredio). 1994. *Mare di guerra, mare di religioni*. Firenze: Cultura della Pace.
- Mojzes, Paul (uredio). 1998. *Religion and the War in Bosnia*. Atlanta: Scholars Press.
- Onfre, Mišel. 2005. *Ateološka rasprava*. Beograd: Rad.
- Pešić, Milenko. 2005a. „Predsednik vlade Srbije posetio Hilandar.” *Politika*, 2. novembar, str. 1-2.
- , 2005b. „Reporter ‘Politike’ u Hilandaru.” *Politika*, 3. novembar, str. 10.
- Hrišćanstvo i evropske integracije*. 2003. Beograd: Hrišćanski kulturni centar.
- Radić, Radmila. 1995. *Verom protiv vere (država i verske zajednice u Srbiji 1945-1953)*. Beograd: INIS.
- Tanjug. 2005. „Osuda incidenta.” *Politika*, 2. novembar, str. 10.
- Vrcan, Srđan. 2001. *Vjera u vrtlozima tranzicije*. Split: Glas Dalmacije i Revija dalmatinske akcije.

RADE VELJANOVSKI

Fakultet političkih nauka, Beograd

Osujećena medijska tranzicija

Trenutak demokratskih promena u Srbiji očekivan je i u medijskoj sferi, kao i u društvu u celini, sa mnogo nada i konkretnih pitanja. Znatno više nego u većini drugih oblasti, iz samog medijskog okruženja nuđeni su, mnogo pre konačne pobede demokratskih snaga, odgovori i predlozi koji su mogli da pomognu da se nagomilani problemi brže rešavaju. Nekoliko medijskih udruženja i institucija sledilo je višegodišnju inicijativu i radilo na konceptu budućih promena u medijskom sistemu, kada za to dođe vreme, odnosno kada se stvore društveno-pravni uslovi. U tom važnom poslu prednjačili su: Nezavisno udruženje novinara Srbije (NUNS), Asocijacija nezavisnih elektronskih medija (ANEM) i Medija centar¹. Inicijativama su prethodile analize tadašnjeg stanja medija, njihovih zloupotreba, političkih pritisaka, otpora, neregulisane situacije. Na osnovu tih analiza i saznanja o razvoju medijskih sistema u razvijenim demokratskim zemljama, nuđena su rešenja za koja je bilo jasno da neće biti prihvaćena dok traje vlast Slobodana Miloševića i njegovog režima, ali se očekivalo da će toj vlasti doći kraj i da taj momenat treba dočekati spremno. Težina situacije, represija režima, potreba da se pronađu, koliko je moguće, otvoreni kanali za protok objektivnih informacija i slobodno izražavanje kritičkog mišljenja, učinili su onaj deo medijske sfere koji je bio u sastavu pokreta za demokratske promene, izvorom ozbiljnih i konstruktivnih zalaganja. Posle pobede demokratske opozicije, započeta je realizacija nekih inicijativa koje su sazrevale tokom decenije krize. Ipak, može se konstatovati da je petogodišnji period posle pada Miloševićevog režima i obnavljanja višestranačja doneo razočaravajuće rezultate u ovoj oblasti.

---

1 Autor ovog teksta je, u ime NUNS-a, 1996. godine napravio Predlog platforme za demokratsku transformaciju medijskog sistema, koju su tada prihvatile i sve stranke demokratske opozicije.

Sumrak i obnova novinarske profesije

Neophodno je podsetiti da su senke destruktivnih uticaja na medije, još u nekadašnjoj Jugoslaviji, počele jasnije da se javljaju već sredinom osamdesetih godina prošlog veka. Napetost koja je rasla u posustalom sistemu socijalističkog samoupravljanja, u javnim glasilima reperkutovala se u traženju većeg prostora za objektivno i kritičko novinarstvo. Međutim, u uslovima još postojećeg ideologiziranog i politički kontrolisanog društvenog ambijenta, ti naponi rezultirali su otkrivanjem afera, promašenih investicija, neprincipijelnog ponašanja rukovodećih kadrova, po pravilu, ne u sopstvenoj nego u nekoj drugoj republici. Tako su se mediji polako svrstavali uz svoja nacionalna i republička rukovodstva, a pojačanim kritičkim angažmanom, hotomice ili ne, doprinosili zaoštavanju političke krize i raspirivanju međunacionalne netrpeljivosti. Poznato je da je Kosovo, sa incidentima koji su se u to vreme u ovoj pokrajini događali, bilo neposredan povod, ali je neadekvatan odgovor političkog rukovodstva Srbije, pa u određenoj meri i Jugoslavije, doprineo eskalaciji. Već tada, dakle u drugoj polovini osamdesetih, u Srbiji se javlja podela na one koji podržavaju političku liniju pobjednika na Osmoj sednici CK SK Srbije i one koji se toj liniji suprotstavljaju. Do kraja ove decenije skoro se potpuno iskristalisao rascep koji je razdvojio i medije i poslanike javne reči. Vlast je činila sve da najuticajniji mediji budu u njenim rukama i da bezrezervno podržavaju njenu politiku, što je doprinelo stvaranju neregularnih okolnosti u kojima su pripremani izbori. No tek nakon pobjede Socijalističke partije Srbije na prvim višestranačkim izborima posle Drugog svetskog rata, u decembru 1990. godine, novi/stari režim je učvrstio svoje pozicije i započeo okrutnije da se razračunava sa neposlušnima u javnim glasilima.

Na prvi pogled, ovoj oceni protivreći činjenica da se na samom početku „legitimne” vladavine Miloševićevog režima dogodio momenat u kome je taj režim pokazao mnoge svoje slabosti iako je upotrebio svu silu vojske i policije da se zaštiti. Bio je to deveti mart 1991. godine, kada su Beogradom tutnjale velike demonstracije izazvane upravo zloupotrebom velikih državnih informativnih kuća, pre svega Televizije Beograd. Iako je javno morao da prizna da je državna televizija, za razliku od tadašnjeg Radio Beograda, bila pristrasna u odnosu na pobjedničku partiju, režim nije dopustio da ga gromoglasni protest demonstranata i tek konstituisane opozicije, omete u ratnim planovima disciplinovanja ostalih republika i svih političkih neistomišljenika.

Do kraja istog meseca u kome su se dogodile demonstracije i zvanično prihvaćena kritika „TV Bastilje”, Vlada je predložila, a Narodna skupština

usvojila, Zakon o javnom informisanju, koji je imao izvesne naznake demokratskih ustupaka zahtevima opozicije. Član pet ovog zakona, nalagao je, na primer, medijima koji se finansiraju iz javnih prihoda, nestranačku uređivačku koncepciju. To je trebalo da znači da državna Radio Televizija Beograd, Radio Televizija Novi Sad i Radio Televizija Priština, ali i agencija Tanjug, pa i medijske kuće Borbe i Politike, treba da imaju politički uravnoteženu, nepristrasnu, objektivnu uređivačku koncepciju. Ovakva odredba trebalo je da se odnosi i na veliki broj opštinskih listova i radio televizijskih stanica, koji su takođe finansirani iz javnih prihoda, skoro isključivo iz budžeta lokalnih zajednica. Poznato je da od ovog zahetva nije bilo ništa, već da je režim nastavio sa zloupotrebom najvećih i najuticajnijih medijskih kuća, ali i ostalih koje su bile pod njegovom kontrolom.

Poslednjeg dana jula 1991. godine usvojen je Zakon o radio televiziji, koji je trebalo da bude prvi zakon o radiodifuziji u Srbiji, ali to ipak nije bio. To je, zapravo, bio osnivački akt kojim je od tri RTV centra, dva pokrajinska i jednog republičkog, stvorena Radio Televizija Srbije, glomazan medijski kolektiv, centralizovan i potpuno podređen tadašnjoj jednostranačkoj Vladi. U RTS su kasnije integrisane i mnoge lokalne radio-televizije ili opštinska informativna preduzeća koja su, ne retko, u svom sastavu imala i štampane medije. Bila je očigledna namera da se stvori jedinstven informativno-propagnadni mehanizam, kojim će režim upravljati preko svojih ljudi postavljenih na rukovodeća mesta.

U okolnostima u kojima je politička oligarhija jačala svoju manipulativnu transmisiju sačinjenu od velikih državnih medija, proizvođači tako iskrivljenu svest o stvarnosti i društvenom okruženju i raspirujući mržnju, osvetničke strasti i ratnu politiku, uz mnoge teškoće, rađali su se i mediji koji su hteli nešto drugo. Nastajali su pod opštim nazivom *nezavisni*, što je trebalo da znači njihov otklon od zvanične politike režima i njemu naklonjenih medija i nastojanje da se javnosti donese istinita, objektivna informacija, ali i omogući prostor za izražavanje kritičkog mišljenja. Istovremeno, nastajali su nezavisni novinarski sindikati (UGS Nezavisnost), novinarska udruženja (NUNS), udruženja elektronskih medija (ANEM), koji su okupljali one medijske radnike koji su hteli da zaštite integritet profesije, ugrožavajući na taj način, često, sopstvenu egzistenciju i egzistenciju svojih porodica. Nezavisni mediji osetili su, tokom devedestih, svu surovost režima, na najrazličitije načine. Sudski procesi, novčane i zatvorske kazne, zabrana distribucije novina, isključivanje predajnika elektronskim medijima, zaplena opreme i emisione tehnike, zatvaranje redakcija, čak i ubistva dva novinara, sve se to dešavalo nezavisnim medijima u periodu

Miloševićeve vlasti. Režim je manipulisao i dozvolama za rad, tako što su miljenici vlasti, oni koji su podržavali zvaničnu politiku ili su se, jednostavno, uzdržavali od informativnog servisa, dobijali zvanične dozvole i materijalnu pomoć. Ostali su proganjani, često uz objašnjenje da nemaju dozvolu ili licencu za korišćenje frekvencije.

Vrhunac obračuna sa neposlušnim medijima koji su bili informativni ventil opozicije i otpora civilnog društva, bio je Zakon o javnom informisanju iz 1998. godine, na osnovu koga su pojačani sudski progoni novinara i redakcija, do te mere da su se neki mediji ugasili.

Šta je, dakle, sve bilo nedemokratski talog perioda Miloševićeve vlasti kada je reč o medijskom sistemu?

- *Loši, nedemokratski zakoni,*
- *Paternalistički odnos prema režimskim medijima sa direktnim političkim uticajem,*
- *Represivni odnos prema nezavisnim medijima,*
- *Sprečavanje slobodnog protoka informacija,*
- *Raspirivanje ratne propagande i međunacionalne mržnje,*
- *Onemogućavanje razvoja medijskog tržišta,*
- *Favorizovanje medijskih radnika-istomišljenika i proskribovanje drugih,*
- *Haos u etru sa oko 1.200 elektronskih medija i velikim brojem stampanih glasila.*

Sve je to bilo prisutno u momentu kada je demokratska opozicija Srbije, krajem 2000. godine, konačno uspela da, najpre skine lično Miloševića sa položaja predsednika države i pobeđi na lokalnim izborima, a dva meseca kasnije pobeđi i na republičkim izborima.

Očekivanja i inicijative

Kao što je na početku teksta napomenuto, u medijskim udruženjima i organizacijama, koji su bili sastavni deo otpora nedemokratskiom režimu, permanentno je trajala aktivnost koja je trebalo da pomogne konstituisanju novog medijskog sistema, posle promene vlasti. U tome je bilo podrške i saradnje naučnih i stručnih krugova, nevladinih organizacija i samih medija. Tako se tkala osnova za buduću, demokratsku, na evropskim standardima zasnovanu, medijsku politiku. Očekivalo se da će radikalnim reformskim pristupom biti reformisan medijski prostor i time stvoreno važno uporište i ostalih društvenih reformi. Činjenica da se konkretna

društva i politički sistemi, njihova demokratskičnost i afinitet ka progresu i afirmaciji svih oblika slobode, prepoznaju pre svega kroz sferu javnosti i odnos političkih aktera prema njoj, davala je za pravo onima koji su očekivali dosledno uklanjanje svih posledica nastalih petnaestogodišnjom nedemokratskom vladavinom.

Šta je trebalo da bude urađeno, što je očekivala i demokratska javnost i demokratski deo medijskog sistema?

- *Lustracija,*
- *Priprema i donošenje nove medijske regulative,*
- *Primena savremenih evropskih standarda,*
- *Regulisanje haosa u etru i svođenje broja medija na realne mogućnosti i potrebe,*
- *Pretvaranje državne radio-televizije u javni servis,*
- *Povratak imovine i materijalna satisfakcija medijima i novinarima koji su bili žrtve režima,*
- *Podsticanje razvoja medijskog tržišta,*
- *Vlasnička transformacija medija,*
- *Jačanje medijskih udruženja i njihovog doprinosa profesionalnosti i poštovanju etičkih standarda.*

Bili su to ozbiljni zahtevi, bez čijeg ostvarivanja nije bilo moguće očekivati da se otklone posledice prethodnih godina, kao što se nije mogla praviti projekcija hvatanja koraka sa razvijenim evropskim zemljama ili bar onim koje su takođe zakoračile u tranziciju.

Pobednička euforija posle decenije i po krize, ratova, sankcija, bombardovanja, straha, nemaštine, davala je svima za pravo da se nadaju i od nove demokratske vlasti očekuju da će nadanja ispuniti.

Već u interesnumu između saveznih predsedničkih i lokalnih izbora i kasnijih republičkih, Nezavisno udruženje novinara Srbije, Asocijacija nezavisnih elektronskih medija, Jugoslovenski komitet pravnika za ljudska prava i Medija centar, pokrenuli su, novembra 2000. godine, inicijativu za izradu medijskih zakona. Osnovana je radna grupa od medijskih i pravnih eksperata koja je trebalo da pripremi tekstove Zakona o radiodifuziji i Zakona o javnom informisanju. Iz savezne vlade, a posle republičkih izbora i iz republičke, stigle su podrške ovoj inicijativi. To je bio jedinstven primer među bivšim socijalističkim zemljama, da je priprema ovih zakona inicirana iz civilnog sektora, van institucija sistema i da je skoro ceo posao izrade zakonskih tekstova obavljen van nadležnih organa vlasti.

U tim trenucima entuzijazma, zanemareno je veoma značajno pitanje na koje nemamo odgovor nedostaje praktično sve vreme – od petog oktobra do danas. To je pitanje društvenog konsenzusa o vrsti, kvalitetu i načinu promena u medijskom sistemu. Taj dogovor među novim političkim snagama na vlasti, kao ni između njih i samih medijskih aktera, nikada nije postignut. Pretpostavljena saglasnost nove vlasti da se želi primena najviših standarda i najboljih rešenja do kojih su došle demokratske zemlje u sferi javnih komunikacija i reforme medijskog sistema, pokazala se kao zabluda onih koji su se prihvatili posla pripreme medijskih zakona, ali i ostalih koji su očekivali rešenja svih otvorenih pitanja.

Brze greške i spora rešenja

Prve odluke nove, DOS-ove vlasti, početkom 2001. godine, u medijskoj sferi, pokazale su nedovoljnu promišljenost i nepripremljenost za novu situaciju. Odmah po konstituisanju nove vlasti, ukinuto je Ministarstvo za informacije u republičkoj Vladi i Srbija je tako ostala bez ijednog državnog organa koji je trebalo autoritetom vlasti da pomogne reforme medijskog sistema. U trenutku kada je trebalo doneti čitav niz zakona kojima bi bio omogućen diskontinuitet sa prošlim vremenima i stvoren osnov za drugačiji razvoj, niko se u vrhu vlasti time nije sistematično bavio. *Ad hoc* zaduženja koja su povremeno dobijali pojedini funkcioneri DOS-a više su unosila pometnju, nego što su doprinosila rešavanju problema. Članovi radnih grupa koji su pripremali nove zakone nisu imali s kim da razmene mišljenja o krucijalnim pitanjima, kao što su: obim i suština regulacije, uvođenje principa delovanja nezavisnih regulatornih tela, dinamika i način privatizacije medija, medijska koncentracija, transformacija državne radio-televizije u javni servis, primena standarda u reklamiranju i oglašavanju. U relativno kratkom periodu posle konstituisanja nove vlasti uspostavljena je solidna saradnja sa saveznim Ministarstvom za telekomunikacije sa kojim je razrađivana strategija pripreme frekventnog plana i buduće raspodele frekvencija. Posle ukidanja ovog ministarstva i prebacivanja ingerencija na republiku, ova saradnja je zamrla. Kada je posle više od godinu dana Vlada Srbije uvidela grešku ukidanja Ministarstva za informacije i Ministarstvu kulture pridodala ovaj resor, u ovom ministarstvu nije bilo nijedne osobe koja se razumela u medijski sistem.

Druga pogrešna odluka, doneta odmah po stupanju nove koalicije na vlast, bilo je ukidanje takse na električno brojilo za finansiranje RTS-a, bez pravog rešenja kako će se ovaj veliki sistem ubuduće održavati. Bio je

to momenat kada se očekivala odluka da li uopšte treba da opstane RTS, posle perioda tako očiglednog neprofesionalnog delovanja i bezrezervnog služenja nedemokratskom režimu. Da je doneta odluka da se taj kolektiv rasformira, ona bi se mogla razumeti. Da je odlučeno da neko drugi preuzme ulogu i funkcije javnog servisa i to bi bilo razumljivo. Takvih odluka, međutim nije bilo, a finansiranje je dovedeno u pitanje i taj odnos prema državnoj radio-televiziji i posle pet godina otežava njen rad. Finansiranje iz budžeta, zapravo iz budžetske rezerve, koje se inače smatra najlošijim načinom, bilo je samo obezbeđivanje pukog preživljavanja bez jasne koncepcije o budućem razvoju. Uz jednu pogrešnu procenu obično ide i druga. Osam meseci, nakon demokratskih promena, RTS je ostavljen bez novog rukovodstva, sa raznim v.d. stanjima i iz sumnjive kadrovske rezerve izvučenim privremenim rešenjima. To je, s jedne strane, otežalo i u velikoj meri onemogućilo lustraciju, jer su se neki programski kadrovi, eksponirani u vreme Miloševićeve vlasti, zadržali i do danas i to na vrlo vidljivim programskim mestima. S druge strane, taj predugi period omogućio je uklanjanje tragova o nezakonitom poslovanju, korupciji, krađama i drugim zloupotrebama i olakšao konsolidaciju onih koji su za takve prestupe bili odgovorni. Mnogo puta ponavljana floskula o izostanku „šestog oktobra”, u velikoj meri se odnosi na medijsku sferu, s tim što bi se s pravom moglo konstatovati da je, sa stanovišta odnosa DOS-a prema ovom problemu, zapravo, izostao i peti oktobar. Treba se setiti da je u jeku demonstracija koje su toga dana prohujale Beogradom, već u popodnevnim časovima jedan broj medija, ranije režimski kontrolisanih, bio napušten i da je u njima mogao da se nađe tek po koji tehničar. Lideri DOS-a, kao ni politička rukovodstva ove koalicije, nisu imali nikakav plan šta s medijima u takvom trenutku.

Grupa za pripremu Zakona o radiodifuziji i Zakona o javnom informisanju radila je svoj posao. Kasnije su bile osnovane i radne grupe za izradu Zakona o dostupnosti informacija i Zakona o oglašavanju. Sve su to bile inicijative civilnog sektora.

Prvo je bio pripremljen Predlog zakona o radiodifuziji. To je bilo logično zbog veoma nepovoljnih okolnosti u kojima većina elektronskih medija nije imala dozvole za rad. Radio i televizijske stanice su se međusobno ometale u emitovanju, mnogi su radili sa neprofesionalnom opremom i nestručnim kadrom, a programi su vrlo često bili amaterski, sa promocijom provincijalnog ukusa i turbofolk kulture. Paradoks je što o tim pojavama može da se govori i danas, jer su se u međuvremenu namnožile, povećanjem broja elektronskih medija u neregulisanoj i pravno nesređenom prostoru.

Zakon o radiodifuziji pripreman je dve godine uz veliko interesovanje i stalnu saradnju Organizacije za evropsku bezbednost i saradnju i Saveta Evrope. Ove dve organizacije obezbedile su konsultacije sa jednim brojem eminentnih evropskih stručnjaka čiji su saveti bili od velike koristi. Održano je i nekoliko stručnih seminara i konferencija u kojima su učestvovali i inostrani eksperti. Odnos Vlade prema ovim skupovima i uopšte prema radu na zakonu ogledao se u tome što bi po neki predstavnik vlasti došao nakratko, najviše na pola sata i zatim napuštao skup. Da je sa predstavnicima vlasti bilo ozbiljnije saradnje, rad na zakonu je mogao da bude brže završen. Videlo se, međutim, da Vlada nije ozbiljno zainteresovana za ovaj posao i da joj nije stalo da se on brže obavi. Nekako je u junu 2002. došlo do razgovora između predsednika vlade Zorana Đinđića, potpredsednika Žarka Koraća, šefa misije OEBS-a u Beogradu Stefana Sanina i predstavnika radne grupe o stavljanju Nacrta zakona o radiodifuziji u proceduru usvajanja. Zakon je konačno usvojen 18. jula, te godine, ali sa izmenama u tekstu koji je predložila radna grupa. Sastav Saveta Republičke radiodifuzne agencije smanjen je sa 15 na devet članova, ali mnogo je važnije što je izmenjena njegova struktura. Vladin predlog izbrisao je mogućnost da većinu kandidata za Savet agencije predlažu akteri civilnog društva, što je zemljama u tranziciji izričito sugerisano, a što je posebno bilo dobro rešenje za Srbiju koja je prolazila kroz period kompleksne društvene krize. Usvojeno je rešenje po kome četiri kandidata predlažu organi vlasti, četiri akteri civilnog društva, a devetog člana predlažu osam prethodno izabranih predlažu, uz obavezu da on bude sa Kosova. Sumnje u ovakvo rešenje, koje su se u tom momentu javile u potpunosti su se obistinile u momentu kada je došlo do predlaganja budućih članova Saveta agencije. Bilo je potpuno jasno da je iskorišćena mogućnost da se uz polovinu kandidata koje predlažu organi vlasti i kandidata koga predlaže crkva, može imati i šesti član Saveta i tako obezbediti dvotrećinska većina u donošenju odluka. Činjenica da su upravo od predstavnika vlasti nezakonito predložena tri člana Saveta, koji su pri tom i od strane onog dela medijskog sistema koji je godinama promovisao demokratske ideje i slobodu informisanja, bili smatrani lošim izborom, dokazuje nameru vlasti da svesno napravi neprincipijelni izbor. Zbog toga su dva evidentna stručnjaka za medije i pravo, prof. Snježana Milivojević i prof. Vladimir Vodinelić, podneli ostavje na članstvo u Savetu. Od tog momenta postaje jasno koliko je bila dalekosežna izjava tadašnjeg predsednika vlade: „Za zasluge medalje, a frekvencije – videćemo”. To je bio prvi žestok raskol između nove vlasti, nekadašnje demokratske opozicije, i medija koji su tu opoziciju godinama podržavali.

Postala je savim ogoljena namera novog političkog vrha da se odupre medijima koji su bili spremni da se i dalje kritički odnose prema vlasti, a da podrži one koji su lojalni, makar oni bili i iz korpusa medija koji je nastajao uz podršku bivšeg režima i u njegovom okrilju. Distanca u odnosu na B 92 i saradnja sa televizijom „Pink” to najbolje dokazuju.

Već prve godine posle demokratskih promena donele su u samoj medijskoj ponudi mnogo toga što je neželjen i opterećujući, ali nikako neočekivani produkt tek započete tranzicije. Pad vlasti bivšeg režima dočekan je kao vreme oslobađanja i vrlo brzo su pokrenute nove inicijative i nastala nova glasila. Neka od njih bila su od samog starta sumnjive uređivačke koncepcije, nejasnog porekla, netransparentnog osnivačkog kapitala. Iz tekstova u njima moglo se nazreti da ostaci bivše vlasti ili još postojećih sivih zona kapitala i mafijaških poslova, progovaraju na javnoj sceni. Neprincipijelna kritika, afirmacija ljudi iz sfere kriminala i ratnog profiterstva, veličanje vrednosti suprotnih reformskom, demokratskom kursu, postala su obeležja jednog broja tabloidnih glasila koja su se pojavila u tom periodu. U ovakvim novinama često su bili na tapetu upravo nosioci javnih, političkih funkcija. Političari, međutim, uvereni nekim starim obrascima ponašanja medija, da oni ne mogu da budu meta javnih napada ni kritike i njihova prevelika osetljivost na pojedine, često izmišljene i zaista netačne napise, pojačali su, svojim reakcijama, interesovanje za tabloide i nehotice povećali njihov tiraž. U takvim okolnostima, a posle tragične pogibije predsednika vlade, Đinđića, lansirana je neodmerena izjava da su „mediji stvorili uslove u kojima je bilo moguće ubistvo premijera”. Staviti sve medije na stranu onih koji su priželjkivali i organizovali atentat, zaista je bilo preterano i u tako problematičnoj medijskoj situaciji kakva je ona bila. No ni tada se ljudi u vlasti nisu zapitali da li postoji i njihova odgovornost što se zakoni brže ne donose, što se ova oblast ne reguliše nego ostaje zapuštena, da i dalje buja medijski korov koji je začet još u vreme bivšeg režima. Tabloidi nastajali tada, a koji većinom opstaju i do danas, jesu javni odraz političkog podzemlja. Ali političko podzemlje ne konstitušu nikada samo mediji. To bez podrške, interesa ili neposredne inicijative političkih aktera nije moguće.

U vreme vanrednog stanja, posle ubistva premijera Đinđića, vlada predlaže, a Narodna skupština Srbije usvaja Zakon o javnom informisanju, u koji se, mimo znanja radne grupe koja je pripremila tekst, unose nedemokratske odredbe. Devet članova govori o mogućnosti zabrane distribucije glasila ako se u njima nazre informacija za koju nadležni organ može da posumnja da je nezakonita. Činjenice da iskustvo pokazuje da takve infor-

macije najbrže stižu u javnost, da posle sudskog spora u kome se, na primer, dokaže da informacija nije sporna, nema nikakvog smisla distribuirati novinu sa zakašnjenjem od nekoliko dana ili da je odredba neprimenjiva na elektronske medije – nisu sprečile vlast da ovakav zakon usvoji.

Mada je stručna i opšta javnost kritički reagovala na izbor prvog saziva Saveta republičke radiodifuzne agencije zbog nezakonitog izbora tri člana, vlast je posle više od godinu dana odlukom skupštine još jednom potvrdila njihov izbor. Taj ponovni izbor protumačen je kao konačna legitimizacija sastava Saveta, a zapravo je javnosti još jednom dokazano da uticajni krugovi ne odustaju od namere da radiodifuznu sferu imaju pod svojom kontrolom. Javno je deklarativno podržan osnovni princip demokratskog sveta – da ceo medijski sistem, a posebno radio i televizija, treba da budu izvan kontrole i uticaja političkih i ostalih centara moći. U stvarnosti, nisu uočeni potezi i odluke aktuelne vlasti koji vode ka tome.

Iako je Zakon o radiodifuziji predvideo privatizaciju opštinskih radio i televizijskih centara, niko u organima vlasti na tome nije učinio ništa. Kasnije je i Zakon o javnom informisanju predvideo privatizaciju novina čiji su osnivači lokalne samouprave. Sudbina ovih odredaba bila je ista kao i u slučaju prethodnog zakona. One su ušle u zakon takođe kao standard demokratskog sveta po kome organi vlasti ne mogu biti osnivači medija, ni štampanih ni elektronskih. Naši su zakoni predvideli da, lokalni mediji u periodu dok se ne privatizuju, treba da funkcionišu po principima javnog servisa, što znači da političke ličnosti ne mogu da budu imenovane u upravne odbore, a pogotovo ne na mesta direktora i glavnih urednika. Ovaj zahtev nijednog momenta nije poštovan.

Još jednu karakteristiku ovog perioda treba pomenuti: u prve tri godine posle petooktobarskih promena pokrenuto je oko 200 tužbi protiv novinara i medija, često od strane političkih funkcionara i organizacija, i da vlast nije prihvatila inicijativu domaćih i stranih medijskih organizacija za izbacivanje odredbe o kriminalizaciji klevete iz Krivičnog zakona.

Promena vlasti ne donosi promenu prema medijskom sistemu

Posle parlamentarnih izbora na kojima DOS gubi vlast, a umesto njega dolazi koalicija nekadašnjih članova demokratske opozicije koji su se u međuvremenu izdvojili iz DOS-a i, uglavnom, okrenuli protiv njega, ali i pojedinih stranaka ove nekadašnje stranačke grupacije, odnos prema medijima ne menja se bitno. Doduše, jedna od prvih odluka vlade Vojislava Koštunice, već posle nekoliko dana od konstituisanja, nagoveštava

još sumorniju medijsku atmosferu. Posle samo nedelju dana, nova vlada smenjuje generalnog direktora RTS Aleksandra Crkvenjakova i imenuje bivšeg savetnika Vojislava Koštunice, Aleksandra Tijanića, na tu dužnost. Time je drastično prekršen Zakon o radiodifuziji koji izričito predviđa da Savet republičke radiodifuzne agencije bira Upravni odbor budućeg javnog servisa, a odbor, putem javnog konkursa, imenuje generalnog direktora. Objašnjenje po kome je ovakva odluka doneta, budući da državna radio-televizija još nije transformisana u javni servis je obična tautološka dosetka, jer se veliki medijski sistem i ne može transformisati u bilo šta, bez konkretne akcije koju treba da iniciraju nadležni organi. Drugo obrazloženje vlasti, da je smena bila nužna zbog neadekvatnog informisanja televizije RTS o martovskim događajima 2004. godine na Kosovu, najavila je da će težište uređivačke koncepcije ove informativne kuće biti vraćeno na tematiku koja je dominirala i u poslednjoj deceniji prošlog veka. Ne treba obrazlagati da je način imenovanja generalnog direktora RTS i izbor ličnosti koja je postavljena na to mesto, zaustavio i unazadio proces transformacije ove medijske kuće u javni servis, koji treba pod jednakim uslovima da služi svim građanima. Inicijativa koja je pokrenuta sredinom 2005. godine da se za finansiranje budućeg javnog servisa uvede pretplata, dočekan je sa negodovanjem u velikom delu javnosti. Uzroke ovih reakcija treba tražiti kako u nezakonitom izboru rukovodstva RTS od strane vlade Vojislava Koštunice, tako i u hipoteci koju je ovaj kolektiv stekao u vreme Miloševićevog režima, a koja nije u dovoljnoj meri otklonjena ni u vreme vlade DOS-a.

Nova vlada nastavila je dosledno u pravcu ružiranja zakonske regulative, koja je, uprkos svemu, insistirala na standardima savremenog sveta.

Izmenjen je Zakon o radiodifuziji i to u njegovom najosteljivijem delu: u odredbama koje treba da budu osnova demokratske, pravne reforme ove oblasti medijskog sistema. Naime, najznačajnije dostignuće savremene Evrope u regulisanju radiodifuzije jeste uvođenje nezavisnih regulatornih tela kao najviših autoriteta u ovoj oblasti. Ni vlada ni parlament, nego ta tela treba da odlučuju ko će dobiti dozvolu za emitvanje programa, a ko ne. To su institucije koje brinu o strategiji radiodifuzije, uvođenju novih tehnologija, obezbeđivanju javnog interesa, koje insistiraju na podizanju kvaliteta i raznovrsnosti ponude radio i televizijskih programa i koje imaju posebne ingerencije u odnosu na javne servise. Radi se o velikom iskustvu demokratskih zemalja pretočenom u način odlučivanja koji maksimalno isključuje uticaj vlasti. Ali takva namera se ne može ostvariti ako se ne pronađu mehanizmi koji maksimalno garantuju samostalnost. Među

tim mehanizmima, uz kandidovanje iz najširih krugova društva, odavno se primenjuju takozvani asimetrični mandati i njihovo trajanje je različito od mandata članova parlamenta. Da se članovi nezavisnih regulatornih tela ne bi birali istovremeno kada i članovi parlamenta i da ne bi sa smenom određene političke opcije dolazilo i do smene članova ovih tela, u zemljama gde su uvedena nezavisna regulatorna tela, mandati njihovih članova obično traju duže nego mandati poslanika u parlamentu. To je jedan od mehanizama nezavisnosti. Drugi je, da se ne smenjuju istovremeno svi članovi regulatornog tela, već posle određenih perioda po jedna trećina. Da bi takav princip startovao, u slučaju prvog saziva nezavisnog regulatornog tela, neophodno je da neki članovi imaju kraći, a neki duži mandat i o tome se uvek odlučuje žrebom. Naš Zakon o radiodifuziji primenio je ova pravila, nastala na osnovu iskustva. Bilo je predviđeno da mandat članova Saveta Republičke radiodifuzne agencije traje šest godina, s tim da se svake dve godine menja jedna trećina Saveta. Zbog toga je bilo nužno da se, kao na lutriji, izvuku imena po troje članova Saveta koji će, samo u prvom sastavu, imati dve, četiri i šest godina mandata. Vlada Vojislava Koštunice predložila je izmenu i skupština je prihvatila predlog da se u zakonski tekst unese odredba koja izbacuje žreb. Po ovoj izmeni, članovi koji se biraju na predlog nadležnog odbora Skupštine Srbije, u prvom sazivu imaju mandat od šest godina, oni koji se biraju na predlog Skupštine Vojvodine, univerziteta i verskih zajednica, pet, a članovi koje predlažu stručna, medijska udruženja i nevladine organizacije, četiri godine. Time je osiguran najveći uticaj članova Saveta koje predlažu organi vlasti. U izmenama zakona napravljeno je još jedno grubo ogrešenje o princip samostalnosti i smenjivosti članova Saveta. Izbrisan je stav 4. člana 27. Zakona o radiodifuziji, po kome „Isto lice ne može biti dva puta uzastopno birano za člana Saveta”. Pošto nema ni ograničenja u pogledu broja mandata, to praktično znači da jednom izabrani članovi Saveta mogu u njemu da ostanu doživotno.

Zašto je bitan prvi sastav Saveta Republičke regulatorne agencije? Zato što će u prvih nekoliko godina, dakle u njegovom mandatu, morati da budu donete dalekosežne, suštinske odluke. Radi se o strategiji radiodifuzije, o izradi frekventnog plana i raspodeli frekvencija korisnicima i o uticaju na transformaciju državne radio-televizije u javni servis. Kasniji sastavi Saveta moći će samo da održavaju i neznatno menjaju zatečeno stanje. Tada će godišnje biti donošene jedna ili dve odluke o dodeli dozvole za korišćenje frekvencija, jer će prvi saziv obaviti raspodelu svih postojećih frekvencija. Radi se o velikoj materijalnoj vrednosti i mogućnosti ogrom-

nog društvenog uticaja. Zbog toga je imperativ da u Savetu budu nezavisne, integralne ličnosti koje su spremne da rade za javni interes, a ne za parcijalne, stranačke ili komercijalne interese.

Izbor novog Saveta, obavljeno posle izmene zakona, nažalost, potvrđuje namere i nove vlasti da ne odustane od uticaja na radiodifuziju. Paradoksalno je da su u novi saziv ponovo izabrana dva člana koji su bili sporni prilikom prethodna dva izbora, a ogroman broj poslanika koji je glasao za ovu odluku dokazuje da je postignuta saglasnost između stranaka nekadašnje DOS-ove i nove vlasti. Neverovatna je činjenica da je najveće jedinstvo pri glasanju poslanika u Narodnoj skupštini Srbije postignuto u dva slučaja: kada se odlučivalo o političkoj platformi o Kosovu i o izboru člana Saveta radiodifuzne agencije. A u novom sastavu Saveta dogodilo se da od devet članova, četiri imaju zajedničko iskustvo iz jedne beogradske radio stanice. Radi se o Radio Indeksu čiji su nekadašnji glavni urednik, njegov zamenik, predsednik Upravnog odbora i jedan član upravnog odbora postali članovi Saveta. Da se tako nešto dogodi u okolnostima kada u Srbiji ima oko 900 radio stanica i nekoliko stotina televizija, to nikako ne može biti slučajno. Neprincipijelan je i izbor dotadašnjeg činovnika, sekretara Saveta, za člana Saveta iako je jasno da on zastupa interese jedne konkretne medijske grupacije, udruženja elektronskih medija „Spektar”.

Posle poslednjih opštinskih izbora, nove lokalne samouprave su se ponovo oglušile o medijske zakone i umesto da pokrenu privatizaciju lokalnih medija, nova politička rukovodstva su, po starom običaju, odredila kojoj političkoj opciji pripada mesto direktora, kojoj mesto glavnog urednika i tako su imenovani novi izvršioc i ovih dužnosti. Time je, nezakonito i potpuno neprikriveno obezbeđen kontinuitet političkog uticaja na lokalne medije, koji su i dalje sredstva promocije određenih ideologija i političkih stavova, a ne sredstva uravnotežene društvene komunikacije.

Profesionalne greške i propusti

Većina onoga što je posle demokratskih promena u Srbiji trebalo da bude urađeno u medijskom sistemu, a što se odnosi na donošenje nove pravne regulative i postupanje po njoj, spada u okvir demokratske transformacije medijskog sistema. Za tu oblast je pretežno odgovorna država, odnosno vlast. Za drugi, ne manje važan deo promena, odgovorna je sama medijska sfera, njeni akteri: novinarska udruženja, mediji, novinari. Taj deo reforme medijskog sistema odnosi se na samu profesiju i njene standarde, na izradu i primenu dokumenata deregulacije, pre svega novinarskih kodeksa. Prime-

na profesionalnih standarda i pravila i, što je posebno važno, etičkih normi ponašanja, nezaobilazna je stavka u modernizaciji i osavremenjavanju medijskog sistema. To je sama srž novinarstva koja je utoliko značajnija što je definišu, ostvaruju i štite sami poslenici javne reči.

Podela koje su u medijskoj ravni nastale još sredinom osamdesetih godina prošlog veka, a pojačale se i izrazito zaoštrile devedesetih, nisu mogle da budu izbrisane odmah posle političkih promena. Kao što je u javnom životu i političkoj sferi i dalje bilo protivstavljanja o ključnim pitanjima razvoja: odnosu prema Evropi, saradnji sa Haškim tribunalom, pitanjima odgovornosti i krivice, privrednim, i drugim društvenim reformama, tako je i među medijima trajala podela, uglavnom na one koji više prostora daju akterima koji se bore za progresivne društvene reforme i medije koji su naklonjeni suprotnim zalaganjima. To je bilo osnovni razlog zbog koga nije mogao, i izgleda još ne može, da bude izgrađen jedinstven stav profesije prema propustima koji se u njoj javljaju. Ono što postoji u mnogim demokratskim zemljama, najčešće u obliku saveta za štampu ili saveta za medije, kod nas nije moglo da nastane zbog pomenutih podela koje još traju. Zato nemamo autoritet koji u drugim zemljama javno izriče stavove i mišljenja o ponašanju medija i novinara, kritikuje i ukazuje na neprofesionalna ponašanja i oglašivanja o novinarsku etiku. A da je takvo telo zaista potrebno dokazuje obilje neproverenih informacija, tendencioznih napisa, namerno lansiranih neistina i insinucija, javna promocija retrogradnih zalaganja, karakterističnih za period bivšeg režima. Pokušaj koji je učinjen osnivanjem Saveta za štampu Medija centra u Beogradu, jeste dobra inicijativa, ali iza koje, nažalost, ne stoji širi profesionalni konsenzus. Jednomesečne analize koje priprema ovaj Savet ukazuju na razne anomalije na stranicama novina i u programima radija i televizija, ali nemaju dovoljno uporišta u novinarskom svetu i zato ostaju bez uticaja.

U Srbiji postoje dva velika udruženja novinara: Udruženje novinara Srbije i Nezavisno udruženje novinara Srbije, kao i više strukovnih organizacija koje okupljaju srodne medije (ANEM, Lokal Pres i drugi). UNS i NUNS, kao i ANEM imaju svoje kodekse koji definišu pravila profesionalnog i etičkog ponašanja novinara. Među tim dokumentima nema neke veće, suštinske razlike, ali su se, uprkos tome, novinari veoma različito ponašali u godinama najvećih konflikata. Ono što je jednima bilo profesionalno i etički prihvatljivo, drugima nije, i obrnuto. I danas često izostaju reakcije profesionalnih udruženja na medijska iskrivljavanja stvarnosti, zloupotrebe javne reči i očigledne manipulacije. U svemu tome postoji i problem stručnog osposobljavanja i obrazovanja novinara. Vidljivo je ne-

dovoljno znanje mnogih koji rade u štampi, na radiju i televiziji, što je neminovna posledica prevelikog broja medija za koje nema dovoljno osposobljenih profesionalaca. Mnogi kratkotrajni, alternativni oblici stručnog usavršavanja novinara, koje organizuju sami mediji i novinarska udruženja, ponekad daju dobre rezultate, ali često doprinose još većoj konfuziji. Sve to otežava profesionalnu transformaciju medijskog sistema, usporava obnavljanje poverenja javnosti u glasila i često poništava razliku između onih koji se trude da kvalitetno i odgovorno obavljaju svoj posao i onih drugih koji to ne čine.

Zastoj u tranziciji i mogući razvoj

Nije teško zaključiti da je reforma medijskog sistema u Srbiji, i demokratska i profesionalna, zaustavljena ili toliko usporena da se osećaju samo blage promene. S druge strane, nije moguće ne konstatovati da je situacija drugačija nego u vreme Miloševićevog režima, da mediji i novinari imaju više slobode, da nema onako grube represije kakva je postojala do petog oktobra 2000. godine. Isto je tako jasno da ni pet godina posle političkih promena nema društvenog konsenzusa o poželjnim pravcima razvoja medijskog sistema, te da zalaganja koja teže promociji i primeni najviših demokratskih i profesionalnih standarda nemaju dovoljnu podršku.

Šta su posledice svega toga?

Najvažnija posledica je izostanak nedovoljno konstituisane demokratske komunikacione ravni u kojoj se svi građani i sve društvene grupe mogu osećati kao slobodni i ravnopravni komunikatori. Komunikacione potrebe su samo delimično zadovoljene, a publika, kao ni ranijih godina, ne može pouzdano da konzumira, skoro nijedan medij.

I dalje su vidljive sprege politike i kapitala sa medijima i nastojanja da se zadrže uticaji koji su u interesu pojedinaca, grupa, političkih stranaka, novih bogataša.

Produžavanje haosa u etru rezultira međusobnim ometanjem programa, što ugrožava i programe državne radio-televizije, a i ambicioznijih privatnih emitera. S druge strane, zbog neprimenjivanja zakona, emiteri ne plaćaju nadoknadu za frekvencije što u jednu ruku šteti državi, au drugu, većinu emitera održava u uverenju da mogu da opstanu u ovom poslu iako to nije realno.

Medijsko tržište je tek u nastajanju, obaveze aktera nisu dovoljno precizirane, a i kad jesu, zakoni i pravila se ne poštuju. Najbolji primer su odredbe o oglašavanju, odnosno reklamiranju. Iako je Zakon o radiodifuziji predvideo pravila za sve elektronske medije, što znači i ograničenja i zabrane koje se odnose na reklamiranje pojedinih vrsta proizvoda i usluga, o njihovoj primeni niko nije vodio računa. I kada je donet poseban Zakon o oglašavanju, okolnosti se nisu promenile. Niko se ne pridržava dozvoljene minutaže koja se može izdvojiti za reklame na televizijskim programima, reklame se ubacuju i u informativne emisije koje traju do trideset minuta iako je to zabranjeno, a prekidi filmova i serija premašuju sve poznate standarde. Ukupno tržišno okruženje i dalje je nepovoljno za vlasničku transformaciju medija, a postoji i ozbiljna opasnost od medijske koncentracije, koja se u ujedinjenoj Evropi smatra nepovoljnom za demokratski razvoj. I dalje su netransparentni izvori novca kojim je osnovan jedan broj medija, što omogućava neloyalnu konkurenciju i opstanak prljavog kapitala i njegov javni uticaj.

U okolnostima u kojima postoji gotovo dve hiljade medija – štampanih, elektronskih i ostalih – veliki broj zaposlenih u njima živi na ivici egzistencije. Nema nikakve sumnje da bi neminovno gašenje jednog broja medija, zaposlene u njima dovelo u još neopovoljniju situaciju. To, međutim, ne može da bude opravdanje da se ne započne sa reformama koje su neophodne i koje bi u dogledno vreme poboljšale celokupnu medijsku situaciju, pa i položaj zaposlenih u javnim glasilima.

Transformacija državne radio-televizije u javni servis je jako usporena. Klima u javnosti je nepovoljna kada je o ovoj obavezi reč, i to nije teško objasniti. No pošto se i do sada, iz budžetskih sredstava ili pretplate, RTS ipak finansirao sredstvima građana i pošto je to kuća u koju je decenijama ulagano jako mnogo sredstava, u kojoj je akumuliran deo umetničkog, istorijskog, duhovnog i nacionalnog blaga, ova institucija zaslužuje ozbiljnu društvenu pažnju. Zakonom je predviđeno da bude podeljena na republički i pokrajinski javni servis i to treba što pre obaviti. Treba imati u vidu da pokrajinski javni servis ima veoma važnu obavezu informisanja na jezicima nacionalnih manjina, koje su većinom skoncentrisane u Vojvodini. Ni republički javni servis neće biti bez te obaveze, jer pojedine etničke grupe (na primer, Romi) žive širom Srbije. U svojoj programskoj koncepciji budući javni servis mora da obezbedi jasne naznake da proizvodi objektivan, politički uravnotežen, demokratskim razvojem inspirisan informativni program, kvalitetan i raznovrstan obrazovni, dečji, kulturni program i takođe kvalitetne zabavne, muzičke, sportske sadržaje. Takav

uređivački put biće najbolji razlog da pretplatnici bezrezervno podrže medijski kolektiv koji je u službi građana.

U budućoj reformi medijskog sistema važno pitanje je i opstanak ili osnivanje medija koji informišu na jezicima etničkih grupa, a koji postoje izvan velikih medijskih organizacija, kao samostalna glasila. Nekoliko evropskih konvencija i preporuka Saveta bezbednosti, kao i naši zakoni, utvrđuju obavezu država da vode brigu o ostvarenju ovog zahteva. To je potreba za ostvarivanjem čitave lepeze osnovnih ljudskih, pojedinačnih i kolektivnih prava, u čijoj je osnovi očuvanje sopstvenog identiteta, kulturne baštine i tradicije. Ostvarivanje ovih prava povećava integrativnost unutar pojedinih etničkih grupa, kao i njihovu integraciju u društvo u celini. U ovom trenutku postoji opravdan strah manjinskih naroda da će ostati bez svojih glasila, jer kompletna konfuzija u medijskom sistemu pogađa i njih. Prebacivanje osnivačkih prava ovih, uglavnom lokalnih glasila, na nacionalne savete, povećava uticaj nacionalnih političkih stranaka na njihovu uređivačku koncepciju. Pokušaji privatizacije nekih od manjinskih glasila nagoveštavaju da i ona nisu imuna od padanja u ruke tajkuna iz sopstvene etničke grupe, što otvara pitanje nepovoljnih uticaja, kao i u slučaju svih ostalih medija.

Medijska udruženja i zaposleni u medijima još nisu pronašli prave puteve sopstvenog doprinosa većoj profesionalizaciji i doslednijoj primeni etičkih standarda. Takođe nisu uspostavljeni adekvatni oblici strukovnog organizovanja i rešavanja profesionalnih, sindikalnih i socijalnih problema.

Medijski sistem u Srbiji je, dakle, na ozbiljnoj prekretnici. Njegovom bržom sveukupnom transformacijom može da bude obezbeđen značajan podsticaj društvenom razvoju. Za to su potrebni saglasnost volja i konkretna aktivnost političkih krugova, civilnog društva i svih medijskih činilaca.

LITERATURA:

- Grupa autora, (1997): *Mediji, demokratija, tranzicija*, Radio B 92, Beograd.
- Plavšić, P. Radojković, M. Veljanovski, R. (1993): *Ka demokratskoj radiodifuziji*, Fondacija Soros, Beograd.
- Radojković, M. (2004): *Pravo na izražavanje mišljenja i odgovornost za javnu reč, u zborniku: Etika javne reči u medijima i politici*, CLDS, Beograd.
- Veljanovski, R. (1996): „Zaokret elektronskih medija”, u zborniku: *Srpska strana rata*, Republika, Beograd.
- Veljanovski, R. (2004): „Demokratska i profesionalna transformacija medija”, u zborniku: *Uslovi strategije demokratizacije*, Jugoslovensko udruženje za političke nauke, FPN, Beograd.
- Veljanovski, R. (2005): „Demokratizacija medijskih sistema u demokratskom društvu”, u zborniku: *Programski identiteti socijaldemokratskih partija*, SD klub i Fridrih Ebert Stiftung, Beograd.
- Veljanovski, R. (2005): *Javni RTV servis u službi građana*, Clio, Beograd (u pripremi).

SNJEŽANA MILIVOJEVIĆ,
Fakultet političkih nauka, Beograd

Televizija u tranziciji: Od državne kontrole do divljeg tržišta

Od početka demokratskih promena u Srbiji, medijska politika vođena je u senci dva mita.¹ Dok je prva demokratska vlada (2001–2003) podsticala uverenje da će se medijska tranzicija završiti brže od ostalih zemalja u regionu, naredna vlada, formirana početkom 2004. godine, ponaša se kao da je tranzicija uglavnom završena i pokušava da nepostojanje jasne politike predstavi kao delovanje slobodnog tržišta. U realnosti, Srbija ima jednu od najmanje uređenih i najgore regulisanih medijskih industrija u Evropi.

Demokratska vlast je odmah posle 5. oktobra 2000. godine reagovala na goruće medijske probleme, bez formulisanja doslede javne politike. Kao pokazatelj dobre volje prema medijima, ukinula je nepopularno Ministarstvo informisanja i stavila van snage Zakon o javnom informisanju iz 1998. godine. To je stvorilo regulativnu prazninu u kojoj se država oglašila nenadležnom za medijske promene. Tadašnje savezno Ministarstvo za telekomunikacije proglasilo je moratorijum na dodelu novih dozvola što je trebalo da kao privremena mera spreči pojavu novih emitera i dalje zaugušenje radiodifuznog prostora. Ipak, osnivanje novih stanica nije zaustavljeno, a prema nedavno saopštenim podacima, 172 radio stanice, 10 televizijskih i 39 radio i televizijskih stanica počele su da rade *nakon* odluke

---

1 Ovaj tekst je sažeti deo obimnijeg izveštaja o televiziji u Srbiji urađenog u okviru velikog komparativnog istraživanja televizije u 20 evropskih zemalja, sprovedenog tokom 2004-2005. kao zajednički projekat OSI, EUMAP i NMP. Pregled rezultata sa preporukama i izveštaji za svaku od zemalja objavljeni su u okviru čititi toma studije: *Television Across Europe: Regulation, Policy, Independence*, OSI/EUMAP, Budapest, 2005.

o moratorijumu.² U roku od nekoliko meseci najavljeno je vraćanje novca nezavisnim medijima koji su kažnjavani na osnovu strogih presuda po ovom zakonu. Mnogi mediji i dalje upozoravaju da još nisu obeštećeni u odgovarajućem iznosu, i da je ovo bio samo jedan od simboličkih gestova nove vlasti. Kada se opredelila za nečinjenje i pojedinačne političke dogovore sa medijima, vlast je u stvari legalizovala postojeće stanje i blokirala medijski razvoj.

Očekivanja javnosti bila su, međutim, sasvim drugačija budući da su mediji bili propagandni stub autoritarnog režima. Očekivalo se uspostavljanje novog normativnog okvira koji će sprečiti da se takav medijski sunovrat ikada više ponovi u budućnosti. Ali, pre svega se očekivalo da jasan raskid sa prošlošću uključi i neku vrstu odložene pravde protiv onih koji su gušili medije tokom devedesetih i protiv onih koji su komandovali tim medijima u najgorim periodima. Vlast je izbegla da obavi ovaj težak zadatak, a njen najveći uspeh u medijskoj sferi bilo je usvajanje tri medijska zakona od kojih nijedan nije u celosti primenjen.³ I sledeća vlada, formirana posle prevremenih izbora, nizom poteza potvrdila je da joj reregulisanje medijske oblasti nije prioritet.

Polu decenije je prošlo od početka tranzicije, a nijedan od osnovnih ciljeva medijskih reformi nije uspešno ostvaren. Iskustva drugih zemalja centralne i istočne Evrope pokazuju da su najveća dostignuća prvog talasa promena: **depolitizacija** – ukidanje političke kontrole nad medijima uspostavljanjem nezavisnog regulatornog tela; **demonopolizacija** – ukidanje državnog monopola i uređenje dualnog radiodifuznog sistema, i **uspostavljanje medijskog tržišta** privlačenjem svežeg kapitala u ovu oblast.⁴ Nijedan od ovih ciljeva u Srbiji nije ni formulisan ni ostvaren a javna vlast je učinila sve da očuva postojeće stanje pa i svoju dominaciju u medijima.

Srbija je poslednja zemlja u Evropi u kojoj je formirano nezavisno regulatorno telo. Upornim izbegavanjem da se regulativna ovlašćenja prenesu u nadležnost nove nezavisne institucije u stvari se čuva politička kontrola nad

2 „U Srbiji ima 755 emitera”, „Politika”, 2. jul 2005, str. A9.

3 Zakon o radiodifuziji, „Službeni glasnik Republike Srbije”, broj 42/02.
Zakon o javnom informisanju, „Službeni glasnik Republike Srbije”, broj 43/03.
Zakon o telekomunikacijama, „Službeni glasnik Republike Srbije”, broj 44/03.

4 Uporedi: Miklos Sukosd and Peter Bajomi-Lazar (eds.), *Reinventing Media: Media Policy Reform in East-Central Europe*, CEU Press, Budapest, 2000.; Colin Sparks and Anna Reading, *Understanding the Media Change in East Central Europe*, u *Media, Culture and Society*, 16: 243-70.; Karol Jakubowicz, *Media and Democracy*, u *Media and Democracy*, Council of Europe Publishing, Strasbourg, 1998.

medijima. S druge strane kontinenta, Velika Britanija kao zemlja sa najdužom tradicijom nezavisnih regulatora, Zakonom o komunikacijama (2003) objedinila je pet različitih institucija kako bi novi regulator, Ofkom (Ofcom), spremno usmeravao razvoj radiodifuzije.⁵ Tako je završen čitav razvojni ciklus u regulativnoj istoriji a da je ovde njen osnovni institut još ostao nepoznat i čak sistematski diskreditovan pre nego što je i počeo da radi.

Istinska demonopolizacija elektronskih medija i uspostavljanje efikasnog dualnog sistema sprečava se blokiranjem transformacije državne televizije u javni servis. Umesto da se ubrza ovaj proces, krše se ili zaobilaze zakoni i toleriše postojanje državne televizije koja se finansira iz budžeta i čijeg direktora je imenovala Vlada. Uz to se umesto formiranja odgovorne javne televizije šire iluzije o formiranju nekakve „nacionalne televizije”. Uspješnim odlaganjem da privatizuje lokalne medije, Srbija ostaje jedina zemlja u Evropi u kojoj je ogroman broj radio i TV stanica u državnom vlasništvu. Država naravno nije naročito zainteresovana da njihovu budućnost, ali je još manje zainteresovana da oni postanu autonomne stanice izvan njene kontrole. Lokalne vlasti se prema ovim medijima još ponšaju kao prema važnom instrumentu političkog uticaja.

Medijsko tržište u pravom smislu ne postoji, a ogroman broj medija svedoči o paradoksu da najsiromašnija zemlja u Evropi ima najveći broj medija po glavi stanovnika. Broj radio i televizija je posle liberalizacije u većini evropskih država eksplodirao i smatra se da ih danas u Evropi ima oko 4000. U Srbiji se licitira brojem od oko 1500 i to nastalih u deceniji društvenog razaranja. Naravno da je regulatorna praznina pogodovala ilegalnoj pojavi medija, ali nije jasno iz kojih se izvora oni danas finansiraju. Neuređena država, ratovi i embargo međunarodne zajednice svako su olakšali ilegalni rad i ulazak novca ali odlaganje javnog konkursa za dodelu dozvola za emitovanje produžava to stanje. Jedina zemlja EU koja je konstantno pod kritikom evropskih insntitucija zbog kršenja medijskih sloboda je Italija u kojoj godine regulatornog haosa tokom osamdesetih i dalje onemogućavaju kvalitetno funkcionisanje medija.⁶

---

5 Kako Ofkom strateški razmatra tehnološke izazove, konkurenciju u razvojne potrebe u procesu digitalizacije uporediti, na primer: Ofcom: *Review of Public Service Broadcasting, Phase2– Meeting the Digital Challenge*, septembar 2004, dostupno na: <http://www.ofcom.org.uk/consult/condocs/psb2/execsum>.

Videti, takođe, izveštaj za Veliku Britaniju u EUMAP istraživanju.

6 Videti, na primer: European Parliament, Resolution, 22. April 2004, o rizicima kršenja slobode izražavanja i informisanja u EU, a posebno u Italiji. Takođe, videti izveštaj za Italiju u EUMAP istraživanju.

U svakoj od tri pobrojane oblasti očigledno je da transformaciju blokira vlast – bilo da je nespremna bilo nedorasla da odgovori izazovima u radiodifuziji. Sporost ovdašnjih medijskih reformi utoliko je uobičajeno stanje, a ne privremeni zaostatak.

Blokirani Savet

Zakon o radiodifuziji, prvi u nizu zakona usvojenih posle 2000. godine, predvideo je osnivanje nezavisnog regulatornog tela – Republičke radiodifuzne agencije (RRA). Uspostavljanje Agencije postalo je simbol ukidanja političke kontrole nad elektronskim medijima i trebalo je da bude oslonac medijske reforme u Srbiji. Zbog duge i komplikovane izborne istorije njenog glavnog organa, Saveta RRA, ni tri godine posle donošenja Zakona, ona ne obavlja sva svoja ovlašćenja.

Uprkos zakonskim rokovima, izbor prvog Saveta RRA kasnio je osam meseci, nakon čega je proces iznenada ubrzan pred očekivani prijem Srbije u Savet Evrope u aprilu 2003. godine. Tokom ovog perioda, Skupština i Vlada javno su objavile svoje kandidate za članove, ali su na samoj izbornoj sednici Skupštine predložile sasvim nove. Time je prekršena zakonska procedura koja predviđa da biografije kandidata moraju biti predstavljene javnosti najmanje 30 dana pre glasanja u Skupštini. Ovaj proceduralni propust ubrzo se pretvorio u suštinski problem, izazvao ozbiljne kritike javnosti i ostavku člana Saveta koga su predložile profesionalne asocijacije, već na samoj konstitutivnoj sednici Saveta.⁷

Tokom te prve sednice, Savet je za devetog člana predložio kandidata u istinitost čijih biografskih podataka je već bila izneta sumnja. Iako je ovo jedan od mogućih razloga za razrešenje, Savet nije želeo čak ni da razmotri osporavanja koja su već bila izneta u javnosti. Zbog toga je i član Saveta koga su predložile nevladine organizacije podneo ostavku. Nepotpuni Savet nastavio je rad, a dva člana čiji je izbor bio problematičan od samog početka, izabrani su za predsednika i potpredsednika Saveta. Profesionalna udruženja i javnost ovaj potez protumačili su kao podršku osporavanim članovima i dalje kršenje Zakona. Dva upražnjena mesta u Savetu nikada nisu popunjena, a kasniji višemesečni politički sporovi oko izbora Saveta, nepovratno su doveli u pitanje nezavisnost ovog tela.⁸

7 Autorka ovog izveštaja je članica Saveta koja je podnela ostavku.

8 Opširnije informacije o sporovima oko izbora Saveta dostupne su na <http://www.b92.net/specijal/rds>.

Rasprava o Savetu prouzrokovala je i reakcije međunarodnih organizacija koje su podržavale i pomagale izradu Zakona o radiodifuziji. Evropska agencija za rekonstrukciju je suspendovala pomoć od 300.000 evra namenjenih za rad Agencije u prvoj godini. Kada je Skupština pod pritiskom javnosti konačno stavila na dnevni red problem Saveta u avgustu 2003, samo je potvrdila prethodno usvojenu odluku, uz isticanje da je zakonska odredba o razdoblju od 30 dana za javno predstavljanje kandidata besmislena posle toliko vremena. Nekompletan Savet se nikada nije oporavio od prvobitnog gubitka verodostojnosti. Savet nije doneo nijedan pravno obavezujući dokument, niti je to bilo moguće s obzirom na činjenicu da Skupština nikada nije odobrila Statut Agencije kako je propisano zakonom.

Nezakonit izbor Saveta prerastao je u najozbiljniju medijsku krizu nakon 2000. godine, a primena Zakona o radiodifuziji bila je blokirana. Na neodređeno vreme je odložena dodela dozvola za emitovanje, a budući javni servis ostao je bez novih upravljačkih organa. Proces transformacije državne televizije u javni servis zaustavljen je pre nego što je i započeo. Mediji su nastavili da rade bez nadzora, jer nemaju važeće dozvole pa samim tim nema ni uslova propisanih dozvolom za emitovanje kojih bi morali da se pridržavaju. S druge strane, Savet nije uživao neophodan kredibilitet da bi mogao obavljati poslove nadzora. Diskreditovan je institut regulatora koji je trebalo da uvede red na medijskoj sceni i smiri uporne medijske sukobe koji su godinama opterećivali društvo.

U nastojanju da reši krizu Saveta, nova vlada je ubrzo pošto je izabrana predložila manje izmene Zakona o radiodifuziji koje su usvojene u avgustu 2004. Izmene su, potom, iskorišćenje kao opravdanje za izbor novog Saveta, pre isteka mandata postojećeg, uprkos nezakonitosti takvog postupka. Izmenama je, u stvari, korigovana postojeća lista ovlašćenih predlagača, pa je skupštinskom Odboru za kulturu i informisanje dato ovlašćenje da predlaže šest kandidata za tri člana.¹⁰ U izvesnom smislu to je kandidature predstavnika državnih institucija objedinilo u jednu instituciju. Kako se u Skupštini glasa u skladu sa snagom parlamentarnih partija, ova izmena Zakona je u stvari potvrdila dominantan uticaj političkih partija na sastav Saveta. Na listi je za sve predloge pisalo koja ih partija kandiduje, pa je bilo jasno da je u Odboru već bio postignut dogovor između partija.

Pri izboru članova Saveta, država kao predlagač ima povlašćeni status u odnosu na institucije civilnog društva, ne samo po broju članova već i

po mogućnosti uticaja na izbor člana koga predlažu crkve i verske zajednice, kao i na izbor člana sa Kosova. Kako zakon ne predviđa da različite verske zajednice naizmenično predlažu svog predstavnika, za očekivati je da će Srpska pravoslavna crkva, koja je u bližim odnosima sa državom nego katolička, islamska ili bilo koja druga verska zajednica u Srbiji, uvek biti u povoljnijem položaju. U slučaju člana sa Kosova, mogućnosti političkog uticaja su još i veće, budući da je u sadašnjim okolnostima vlast u prilici da više održava tešnje kontakte sa zainteresovanim stranama i na razne načine utiče na izbor.

Tako su Vlada i Skupština izbegli prihvatanje odgovornosti za kršenje zakonske procedure prilikom izbora prvog Saveta 2003. godine. Umesto toga otvoren je prostor za veći partijski uticaj na izbor i rad Saveta. Postalo je jasno da je već dvogodišnje kašnjenje bilo posledica otpora vladajućih političkih partija da prihvate zaista nezavisnog regulatora. Ova odluka je čak predstavljena kao jedino moguće rešenje krize, iako je ovakav manevar dodatno ugrozio nezavisnost Saveta i potvrdio njegovu podređenost političkim interesima. Pokušaj da se deblokada Saveta reši promenom zakona, stvorio je opasan presedan za svaku buduću vladu koja bude želela da razreši Savet pre isteka mandata. Na ovaj način, poljuljani su pravna sigurnost i autoritet institucije, a politička vlast je demonstrirala moć nad novouspostavljenim regulatorom.

U leto 2005. vlada je još jednom predložila izmene Zakona o radiodifuziji i ponovo zbog korigovanja procedure izbora Saveta. Amandmani su predvideli da se utvrđivanje dužine trajanja mandata u prvom Savetu ne obavlja žrebom, kao što je ranije predviđeno, već da se oni unapred definišu tako što će najduži, šestogodišnji mandat, imati kandidati koje predloži Odbor za kulturu i informisanje. Vlada je obrazložila da su ovi kandidati značajniji sa stanovišta javnog interesa nego oni koje predlažu drugi ovlašćeni predlagači. Sem što stavlja u neravnopravan položaj sve predlagače, ova odredba omogućava da političke partije, koje se već prethodno usaglasile oko kandidatura u skupštinskom Odboru, u stvari mogu presudno da utiču na rad Saveta. Kako je istovremeno predloženo da se ukine ograničenje ponavljanja mandata, isti izabrani kandidati mogu taj partijski interes da ostvaruju u okviru dugogodišnjeg članstva u Savetu.⁹ I ovaj predlog izazvao je glasne ali neuvažene kritike medija i civilnog društva. Budući da

9 Kritike predloženih izmena Zakona mogu se videti na <http://www.nuns.org.yu/saopštenje>.

je oko ponuđenih rešenja postojala politička saglasnost u okviru vladajuće koalicije, Zakon je u avgustu 2005. drugi put izmenjen.

Tako je i drugi pokušaj izbora prvog Saveta samo nastavio javne sporeve oko nezavisnosti ovog tela. Ponovo nisu poštovani zakonom propisani rokovi za izbor, što je potvrdilo rešenost vlasti da se izbor Saveta što je moguće više odloži.¹⁰ Izbor je okončan u maju 2005. godine, gotovo tri godine posle donošenja Zakona kada je nepovratno propuštena prilika da nova institucija svoju buduću poziciju zasnuje na neokrnjeom ugledu u javnosti.

Od Saveta za radiodifuziju javnost je najpre očekivala da sprovede prvu fer proceduru za izdavanje dozvola za emitovanje. Mnogi protivnici prethodnog režima videli su ovaj posao kao istorijsku obaveznu Saveta da postavi standarde za licenciranje emitera i uvede red u radiodifuzni kaos koji je petnaest godina bio stimulisan u Srbiji. Očekivalo se da početak rada Saveta uvede ne samo racionalnu i efikasnu upotrebu radiodifuznog spektra već i da donese ocenu rada postojećih emitera u prošlosti, pogotovo onih koji su bili stubovi prethodnog režima. Formiranje Saveta podrazumevalo je i otvaranje debate o ulozi medija za vreme Miloševićevog režima. Predstavnici slobodnih medija, ali i šire javnosti, delili su uverenje da mediji koji su služili bivšem režimu ili profitirali podržavajući ga treba da zbog toga snose posledice. Zakon takvu mogućnost i predviđa, navodeći da će Agencija prilikom donošenja odluke, u slučaju emitera koji već rade uzeti u obzir i „doprinos tog podnosioca prijave ostvarivanju načela uređenja odnosa u oblasti radiodifuzije, utvrđenih članom 3.ovog Zakona, u prethodnom periodu emitovanja.”¹¹ – Imajući u vidu odlaganje javnog konkursa za dodelu dozvola, ova zakonska odredba gubi smisao i sve je manje verovatno da će ikada biti primenjena.

Nacionalna umesto javne televizija

Zakon o radiodifuziji predvideo je transformaciju RTS-a u Radiodifuznu ustanovu Srbije i Radiodifuznu ustanovu Vojvodine najkasnije do 30. januara 2003. godine. Pokazalo se da je ovaj rok neostvariv: Vlada nije uradila neophodni deobeni bilans, a kako Savet RRA do tada nije bio

10 Prema usvojenim izmenama Zakona, izbor Radiodifuznog saveta trebalo je da bude okončan najkasnije u roku od pet meseci, ali je procedura trajala devet meseci, a završena je izborom devetog člana Saveta na sednici Skupštine Srbije 23. maja 2005.

11 Zakon o radiodifuziji, član 53.

ni izabran nije mogao ni da imenuje novi upravni odbor RTS-a čime je blokirano donošenje čitavog niza neophodnih odluka. Od februara 2003. RTS posluje u pravnoj praznini: on *de facto* nije postao javni servis, ali nije više ni sasvim državna, kontrolisana radio-televizija. Njegova istinska transformacija neće ni biti moguća bez pravno valjano uspostavljenog i funkcionalnog saveta RRA i zakonito izabranog upravnog odbora i direktora RTS-a.

Ministarstvo kulture i medija reagovalo je na ovu ambivalentnost u leto 2005. godine kada je predložilo produženje roka sa transformaciju RTS-a do 30. aprila 2006, dajući mu istovremeno pravo da odmah počne sa naplatom televizijske prtlplate. Upravo izabrani Radiodifuzni savet snažno je podržao početak naplate i pre nego što se RTS transformiše u javnu televiziju. Drugim rečima, RTS će početi da naplaćuje pretplatu i pre nego što postane javna radiodifuzna ustanova i ispuni zakonski uslov za ovaj način finansiranja. Jedan od osnovnih poslova novouspostavljenog Radiodifuznog saveta, međutim, trebalo je da bude stimulisanje transformacije RTS-a sa osnovnim ciljem da se u Srbiji razvije snažna i nezavisna javna radio-televizija. Umesto da deluje u skladu sa zakonskim obavezama i doprinese promenama u jednoj od najznačajnijih oblasti u tranziciji autoritarnog režima, RRA je podržala očuvanje postojećeg stanja, zadržavajući RTS u statusu u kome, kako mnogi kritičari veruju, vlast i dalje ima veliki uticaj na njegov rad. Za uzvrat, novo rukovodstvo na čelu sa generalnim direktorom, insistira na ulozi RTS kao *nacionalne televizije*, koja ne proizlazi iz zakonske definicije javne radio-televizije, ali je ideološka konstrukcija koja veoma podseća na koncept državne televizije.

Iako se RTS finansira novcem poreskih obveznika, način i struktura trošenja novca u ovoj kompaniji nikada nisu bile teme javne rasprave i nikakva procedura javne provere troškova ne postoji. Prema izveštaju revizora za 2003. godinu, finansijski izveštaji RTS-a nisu realno odražavali prihode i troškove ove kompanije te stoga nisu dobili pozitivnu ocenu, ali o ovom i sličnim izveštajima u javnosti nikada nije bilo rasprava.¹² Planirani budžet RTS-a za 2005. godinu bio je 2,8 milijardi dinara, ali je tokom leta Ministarstvo finansija ovaj iznos smanjilo na 2,3 milijarde dinara. Ovo je izazvalo burne reakcije RTS-a, a njegov direktor je čak predvideo bankrot kuće ukoliko se ovakva odluka primeni. Istovremeno, RRA je odgovorio predlogom za ponovno uvođenje pretplate kao osnovnog sredstva finansiranja, ukoliko je moguće već od septembra 2005. godine. Ovo je

---

12 Revizorski izveštaj, 30. jun 2004, interni dokument.

odmah izazvalo javne debate o pravu RTS-a da obnovi naplatu pretplate pre nego što je transformisan u javni servis. Javno je ispoljena bojazan da će ovim potezom transformacija, ako već ne bude zaustavljena, svakako početi sa pogrešnog kraja.¹³ Debata je takođe pokazala spremnost vlasti da otpiše dug RTS-u od skoro 30 miliona evra, shodno stavu da je RTS-u neophodna inicijalna finansijska pomoć od dodatnih 10 miliona evra za uspešnu transformaciju. Prema procenama generalnog direktora, RTS-u je neophodno najmanje 60 miliona evra prihoda godišnje da bi funkcionisao normalno.¹⁴ Vlada je uz to predložila i formiranje posebnog tranzicionog fonda za transformaciju RTS i mada je on izmenama Zakona predviđen o njegovom radu se još ništa ne zna.

Organi upravljanja buduće javne radio-televizije, prema Zakonu o radiodifuziji, biće upravni odbor i generalni direktor, uz programski odbor kao savetodavno telo. Iako je Zakon detaljno propisao proces izbora nove upravljačke strukture i utvrdio rokove u kojima bi ovi izbori trebalo da se obave, to se još nije dogodilo. Međutim, samo dve nedelje nakon formiranja, Vlada je u proleće 2004. smenila dotadašnjeg i postavila novog generalnog direktora RTS-a, a kasnije i Upravni odbor, pozivajući se na Zakon o javnim preduzećima.¹⁵ Vlada je na ovaj način zaobišla Zakon o radiodifuziji i njegove odredbe, smatrajući ga, očito, neprimenljivim dok Savet RRA i Agencija za telekomunikacije ne počnu da rade svoj posao. Imenovanje je usledilo samo nekoliko sati posle izbijanja masovnog nasilja protiv Srba na Kosovu 17. marta 2004. godine, a pošto je Vlada izrazila svoje nezadovoljstvo izveštavanjem RTS-a.¹⁶ To nezadovoljstvo iskoristila je da opravda svoju intervenciju u tako delikatnoj situaciji kao što je masovno etnički motivisano nasilje, čime je potvrdila da su za državnu radio-televiziju „nacionalne obaveze” važnije od profesionalnih standarda. Imenovanjem novog direktora Vlada se odlučila za personalne, a ne za institucionalne promene u državnoj televiziji, potvrđujući da je zanima

---

13 Od sredine jula, kada je Ministarstvo finansija predložilo smanjenje budžetskih prihoda i RRA odgovorio inicijativom za početak naplate pretplate, finansiranje RTS-a postalo je značajna javna tema a podaci o troškovima i finansijama RTS-a prvi put dostupni široj javnosti. Više informacija o različitim stanovištima na http://www.mediacycenter.org.yu/code/navigate.asp?Id=6&from_date=1/1/2000&to_date=8/22/20.

14 „Tijanić: Mogu da posumnjam da neko želi da budemo bedna mala TV”, „Blic”, 18. jul 2005.

15 Zakon o javnim preduzećima i obavljanju delatnosti od opšteg interesa, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 25/2000.

16 Izjava ministra za kulturu Dragana Kojadinovića objavljena u „Blicu” 20. marta 2004.

prvenstveno kontrola programskog sadržaja a ne njena organizaciona transformacija.

Vlada je u ovom slučaju iskoristila zakonsku prazninu, u kojoj RTS još deluje kao javno preduzeće, i ignorisala činjenicu da su zbog posebne uloge koju radiodifuzna preduzeća imaju u društvu, ona i predmet posebne zakonske zaštite. Potpuno u suprotnosti sa proklamovanim namerama da obezbedi zakonski okvir za javni servis koji jasno predviđa njegovu uređivačku nezavisnost i institucionalnu autonomiju. Kada je iskoristila priliku da direktno imenuje njegovo rukovodstvo, Vlada je, umesto da se uzdrži od političkog uticaja na javni servis, vratila RTS u ulogu državnog emitera. Sa rukovodstvom koje je imenovala Vlada, i sa budžetskim finansiranjem, RTS i politički i finansijski zavisi od vlasti.

Ovaj potez pokazuje fundamentalno nerazumevanje pozicije javnog servisa koja treba da bude ostvarena kroz zakonsku reformu. Umesto suštinske transformacije, RTS je pod mandatom novog generalnog direktora ubrzo počeo da se menja tako što se upustio u estradne transfere televizijskih zvezda sa drugih medija. Odsustvo institucionalnih rešenja maskirano je nastojanjem da se kredibilitet traži kroz kupovinu uspešnih programa ili lica drugih televizija.

Kada se uz veliku reklamu, nekoliko novinara BK Televizije pridružilo RTS-u, to se dogodilo uz odobrenje vlasnika, Bogoljuba Karića, koji je ustupio svoje najbolje novinare da pomognu jačanje *nacionalne televizije*. Vlada je sa svoje strane podržala RTS tako što je odredila budžetska davanja za RTS, skoro do veličine ukupnog budžeta Ministarstva kulture i medija. Ova koordinisana akcija navodi na zaključak da postoji politički dogovor da se podrži nešto što se u javnom govoru sve češće zove *nacionalna televizija*. Ova odrednica potpuno je zamenila pojam javnog servisa, što je ogolilo bojazan Vlade od gubitka kontrole nad državnom radio-televizijom. Pored dubokog nerazumevanja samog koncepta javni servis, takvi postupci pokazuju i suštinsko nepoštovanje javne uloge i odgovornosti medija. Ovakva fascinacija značajem televizije kao *nacionalne* a ne *javne* institucije, doprinosi očuvanju fantazije o „nacionalnoj veličini” sa svim opasnostima koje iz toga mogu proistići.

Divlje tržište

Kao političko nasleđe iz devedesetih, mediji se i danas se doživljavaju uglavnom kao sredstvo političkog uticaja, a ne kao industrija. Važno mesto koje mediji zauzimaju u svakodnevnom političkom životu proističe iz

ovakvog tumačenja njihove uloge. Komercijalni aspekti njihovog poslovanja, po nepisanom pravilu, smatraju se privatnim pitanjem vlasnika, a ne pitanjem od javnog interesa koje podrazumeva odgovarajuću transparentnost.

Zbog pravne nesigurnosti i političke nestabilnosti, izuzev nekoliko štampanih medija, elektronski mediji do sada nisu bili interesantni za inostrane investitore. U očekivanju privatizacije, veliki broj lokalnih medija još je u vlasništvu ili pod direktnom kontrolom lokalnih vlasti. Većinu ovih medija osnovale su opštine, a mnogi se i dalje finansiraju uglavnom iz lokalnog budžeta.¹⁷ Zakon o radiodifuziji propisao je četvorogodišnji rok za privatizaciju elektronskih medija u državnom vlasništvu (leto 2006). Proces, međutim, nije ni počeo pa je izmenama Zakona u avgustu 2005. rok pomeren na kraj 2007. godine.¹⁸ Prema Zakonu o javnom informisanju, privatizacija štampanih medija trebalo je da se završi još brže – do aprila 2005. godine.¹⁹ Kad je već bilo očigledno da je rok neostvariv, u februaru 2005, Vlada je predložila amandmane kojima se završetak privatizacije produžava za dodatnih godinu dana. Ali tada je već bilo prekasno da Skupština usvoji amandmane pre isteka prvobitnog roka.²⁰ Rok je produžen do leta 2006, izmenama Zakona u julu 2005, par meseci nakon što je proces već trebalo da bude završen. Lokalni mediji stalno su izloženi pritiscima lokalnih vlasti i nastavljaju da rade u uslovima potpune neizvesnosti koju samo pojačava dalje odlaganje zakonskog roka za njihovu privatizaciju.

Izuzetno velik broj ovdašnjih medija odraz je regulatornog haosa, a ne pokazatelj bogatstva medijskog tržišta. Tržište oglašavanja procenjuje se na oko 80 miliona evra i relativno je siromašnije nego u ostalim zemljama regiona. Reklamno tržište uvećava se svake godine za 15 miliona evra, ali se svi ovi iznosi moraju uzeti sa rezervom jer ne postoje pouzdani podaci a manjkav poreski sistem ne omogućava uvid u poslovanje kom-

17 Više informacija o lokalnim medijima u: Snježana Milivojević i Srećko Mihajlović, *Lokalni mediji i razvoj lokalne zajednice*, Fondacija Friedrich Ebert, Beograd, 2004; IREX, *Privatizacija medija u Srbiji*, Beograd, 2004; *Privatizacija medija na jezicima manjina*, transkript sa Okruglog stola u organizaciji IREX i Novosadske novinarske škole, održanom u Novom Sadu 2. juna 2004.

18 Zakon o izmenama i dopunama Zakona o radiodifuziji, „Službeni glasnik Republike Srbije”, broj 76/05.

19 Zakon o javnom informisanju, član 101.

20 Zakon o javnom informisanju, izmene od 15. jula 2005, „Službeni glasnik Republike Srbije”, broj 61/05. Dostupno na http://www.parlament.sr.gov.yu/content/cir/akta/akta_detalji.asp?Id=236&t=Z.

panija.²¹ Oko 65% ovog iznosa odlazi na TV oglašavanje, svega 4% na radio, a 19% na štampane medije. Tržišno najuspešnija je RTV Pink, sa više od 40% ukupnog prihoda sa reklamnog tržišta.²² Sva tri kanala Radio-televizije Srbije ostvaruju oko polovine ovog iznosa. Preostale dve televizije sa nacionalnim pokrivanjem imaju otprilike isto toliki udeo – BK između 12 i 15% i B92 oko 7%, što znači da za ostalih nekoliko stotina emitera na tržištu ostaje veoma malo novca.

Nakon početne nesigurnosti posle promene vlasti 2000. godine, velike privatne medijske kuće koje su se razvile tokom devedesetih, učvrstile su svoje političke i tržišne pozicije. Izvori njihovog velikog bogatstva, koje im omogućava i veliku moć, nikada nisu utvrđeni. Ovo se takođe odnosi i na oblasti povezane sa medijskom industrijom, posebno na mobilnu telefoniju. Nova demokratska vlast nije ispunila očekivanja javnosti: sklapala je političke aranžmane sa velikim medijskim kućama umesto da podstakne javnu raspravu o njihovoj nečasnoj ulozi u prošlosti i profiterstvu Miloševićevom režimu. Najveće medijske kompanije koje su osnovane tokom devedesetih koriste svoje tržišne privilegije da učvrste pozicije za budućnost.

U slučaju najuspešnijeg elektronskog medija, RTV Pink, to izgleda ovako: od 1997. do 2000. godine prihod kompanije se postepeno povećavao do 5 miliona dolara godišnje, dok je u 2004. dostigao nivo od 20 miliona dolara.²³ Tako nagli rast prihoda pokazuje da je pravi dobitnik demokratskih promena u medijskom svetu u stvari vodeća televizija koja je uspostavila svoju poziciju za vreme i zahvaljujući starom režimu, ali čini se da je najviše napredovala tek kada je taj isti režim smenjen.

Kako piše u jednom internom dokumentu, od nastanka televizije „sadržaj programa – bez vesti, bez sporta, samo zabava – proizveo je brzi uspeh”.²⁴ S obzirom na to da je napredovao u vreme ratova u bivšoj Jugoslaviji, narastajućeg nacionalizma i ekonomske razgradnje države, uspeh

21 Podaci o tržištu uglavnom su izračunati na osnovu informacija o monitoringu reklamne potrošnje kao deo marketinških istraživanja i indirektno računati u odnosu na cenovnike određenih medija. Ovaj monitoring sistematski se radi tek od 2001. godine. Za više informacija uporediti godišnje preglede medijske scene AGB Nielsen Media Research, dostupne na <http://www.agbnielsen.co.yu/srpski/vesti/index.shtml#37>.

22 AGB Nielsen Media Research, *Medijska scena u Srbiji 2004*, prezentacija na Sajmu medija u Novom Sadu, 3. 3. 2005. dostupno na <http://www.agbnielsen.co.yu/srpski/vesti/index.shtml#37>.

23 Pink International, *Godišnjak kompanije*, 2003, str. 11.

24 Isto.

TV Pink u pravljenju profita na jeftinoj zabavi i „turbo folk” muzici, napravio je ovu televiziju jednim od glavnih baštinika pa čak i kulturnih simbola bivšeg režima.

Druga velika komercijalna televizija, BK Telekom, sve očiglednije uređivačku politiku stavlja u funkciju porodičnih, poslovnih ali političkih interesa svog vlasnika Bogoljuba Karića. Vlasnik televizije je ista kompanija koja je i većinski vlasnik Mobtela, vodećeg operatera mobilne telefonij, EUneta, velikog internet provajdera i nekolicine magazina. Država odnedavno osporava i pred međunarodnom arbitražom pokušava da reši vlasnički spor nad Mobtelom, a u javnosti je otvoreno pitanje jakih veza između medija i političke moći nakon što se vlasnik kompanije kandidovao na predsedničkim izborima. Istraživanja pokazuju da je Karić očito bio favorizovan kroz programe TV BK koja uporno odbija ove optužbe, ali je problem moguće „berluskonizacije” medija postao tema. Iako zakon zabranjuje da političke partije osnivaju TV stanice, ispostavilo se da njegove odredbe nisu izričite kada je vlasnik medija ujedno i vlasnik političke partije.

Pored oglašivača i veći deo publike opredeljuje se između državne televizije i najveće komercijalne stanice RTV Pink. RTV Pink i Prvi program RTS-a imali su tokom 2005. gotovo isti prosečni udeo u gledanosti (22,5% TV Pink a 22,4% RTS), i bili su daleko ispred ostale dve komercijalne televizije sa nacionalnim pokrivanjem, BK sa 11,2% i B92 sa 6,8%.²⁵ U tom očiglednom nadmetanju za publiku, zabavni sadržaji postaju sve značajniji za RTS koji uvodi velik broj „sapunica”, kvizova i „reality show” programa. Naglašeno konkurentsko ponašanje državne televizije i sve izraženije takmičenje sa najvećom komercijalnom televizijom relativizuje značaj razlika u uređivačkim politikama javnih i komercijalnih stanica.

Nedefinisana uloga i odsustvo javne kontrole nad javnom televizijom čine da gledanost bude jedini kriterijum njene uspešnosti što vodi zanemarivanju kvaliteta programa. Utoliko divlji tržišni odnosi ustvari diktiraju kvalitet javne komunikacije.

Zaključak

Učinak prve faze medijskih reformi daleko je od zadovoljavajućeg. Umesto osmišljenih i suštinskih promena, reforme su spore i delimične. Novi regulativni okvir je nedosledan, paket medijskih zakona nekomple-

25 AGB Nielsen Media Research, *Pregled TV scene u Srbiji 2005 godine*, dostupno na <http://www.cs.agbnmr.com/Uploads/Serbia/2005.pdf>.

---

tan, nema aktivne medijske politike, a nove institucije još nisu formirane. Pojedine istaknute ličnosti starog režima u ovoj oblasti ponovo su na značajnim pozicijama u medijima. Istinske medijske reforme nisu moguće bez nezavisnih regulatora u oblasti radiodifuzije i telekomunikacija. Dok oni ne počnu odgovorno da funkcionišu, medijska budućnost u Srbiji neće biti bolja.

Dva uzastopna ciklusa izmena i dopuna Zakona o radiodifuziji (u leto 2004. i 2005), pre nego što je Zakon i primenjen, pokazuju političku nespornost da se uspostavi nezavisna regulatorna struktura i depolitizuje ova oblast. Nove demokratske vlasti izbegle su da preispitaju problematičnu praksu nastajanja i delovanja medija u vreme Miloševićevog režima. Umesto toga, pokušavaju da očuvaju uticaj nad medijima održavanjem nasleđenih problematičnih pravnih i tržišnih odnosa.

Transformacija i državnih i komercijalnih medija u emitere sa definisanim javnim obavezama i dalje je najveći normativni, institucionalni i profesionalni izazov.

SIMEON POBULIĆ,
Socijaldemokratski klub, Beograd

Peti oktobar i pravci socijalno-ekonomskog razvoja

U razmatranjima o tome šta je postignuto u promenama koje je inicirao *Peti oktobar*, pored uvođenja, stvarne, pluralne demokratije i stvaranja pravne države, ne smemo izostaviti socijalno-ekonomski plan. Naime, sa stanovišta boljeg života pluralna demokratija i pravna država same po sebi nisu dovoljan uslov. Demokratsko odlučivanje na sadašnjem nivou razumevanja ljudskog dostojanstva mora da sadrži unapređivanje kvaliteta života. Vrednost takvog suda u Srbiji nije teško dokazati. Mnoga istraživanja javnog mnjenja proteklih godina nesumnjivo pokazuju da je u registru interesa ipak za većinu bio i ostao najvažniji kvalitet života.

Obaranje Miloševića u neposrednoj vezi je sa socijalnim pitanjima, to jest sa nemaštinom i bedom. Režim je oboren tek onda kada je narodu postalo jasno da zemlja nezadrživo tone u privredno beznađe, a vladajuća elita postaje sve bogatija i bezobzirnija. U takvim okolnostima socijalna pravda i jednakost su se iskazali kao jedan od pokretačkih motiva političke akcije. Mnogi građani ne bi izašli na ulice Beograda da nisu verovali da mora da postoji bolji život iz kojeg niko nepravdom ne može biti isključen. Ni rudari u Kolubari ne bi štrajkovali da nisu u to verovali. Upravo takva sprega nezadovoljstva srednje klase i radnika iz centara visoke industrijske koncentracije omogućila je da se stvori kritična masa potrebna za obaranje diktatorskog poretka. Pored toga, ta sprega je strankama demokratske orijentacije pružila legitimaciju da kao organizacioni faktor zamene vlast. Srednja klasa, budući izložena dubokom padu, takoreći do potpunog imovinskog i statusnog uništenja, odigrala je ulogu fermenta promena, što joj u savremenim demokratskim društvima inače pripada. Tako su radnici, pošto su izgubili svaku svaku nadu da će im postojeći režim obezbediti egzistenciju, svojim brojnim učešćem nepovratno potvrdili apsurdnost predašnjeg stanja. Na taj način je bunt svojim sastavom

i povodom postavio socijalnu potku novom poretku koji istina u tim danima niko nije javno obrazložio, ali se ona podrazumevala. Taj zahtev se zbog duboke i sveopšte zaostalosti zemlje kao „vrela” konstanta političkog života zadržao sve do danas. Iz toga se može izvući zaključak da je pristup socijalno-ekonomskim pitanjima i u zakonodavnom i u izvršnom smislu od presudne važnosti za današnji politički život. To je razlog zašto valja povodom jubileja razmotriti u kome pravcu ide socijalno-ekonomski razvoj. Izostavljanjem te komponente, *Peti oktobar* bi ličio na najobičniji pad vlade proistekao iz povremenog menjanja upravljačke strukture, ali ne i suštine vladanja.

U tim razmatranjima kao obrazac mogle bi da posluže potvrđene socijalne vrednosti Evropske unije, onako kako su formulisane u principima unutrašnje kohezije, deljivog prosperiteta i socijalne stabilnosti. Standardi koji su tamo postignuti najviši su domet svetske upravljačke prakse, koji, razume se, nije bez nedostataka. Međutim, nikome vrata nisu zatvorena za vlastito usavršavanje. Proces pridruživanja ovoj organizaciji bi trebalo da olakša približavanje Srbije takvim standardima¹.

Nova vlast dovela je van svake sumnje do poboljšanja kvaliteta života na širokom planu: zaustavljena je inflacija, uspostavljena je preko potrebna makro ekonomska stabilnost, pre svega monetarna, infrastruktura je počela koliko-toliko da normalno funkcioniše, isplata penzija i dečijeg dodatka je postala redovna, socijalna zaštita i pored skromnog obima svoje intervencije je sanirala najdrastičnije slučajeve, usvojena je i strategija za suzbijanje siromaštva, a nezaposleni su počeli da primaju pomoć. Povrh svega, povećali su se u značajnom procentu prihodi stanovništva. Od posebnog značaja je i to što su se sredili odnosi sa međunarodnom zajednicom. S jedne strane, uklonjene su mnogobrojne spoljne blokade od najneposrednijeg uticaja na socijalno stanje, a s druge, putem donacija pružena je hitna finansijska pomoć kako bi se uklonili najteži slučajevi bede i nemaštine. U tim početnim koracima možda je najvažnije to što se običnom čoveku povratila vera u poštenu državu, što je za osiromašenu zajednicu pretpostavljalo i socijalno pravedno uređenje. Taj optimizam nije bio ni od koga programski dosledno definisan, ali je u javnom mnjenju izrastao

---

1 Donatorske konferencije u decembru 2000, junu 2001. i novembru 2003. godine pružile su humanitarnu pomoć i kredite pod povoljnim uslovima. Bespovratna pomoć je iznosila 1907 milijardi evra, a visina koncesionalnih kredita 1252 milijardi evra (Goran Nikolić, 2005. *Ostvareni rezultati na planu ekonomskih odnosa sa inostranstvom u postmiloševićevskom vremenu*. Beograd: Centar za istraživački rad i ekonomske analize PKS).

u jasnu poruku politici. Kasnije, kada se uočilo da sve ne ide kako valja, ta vera se preobrazila u pritisak na vlast da ova bude inventivnija, aktivnija i odgovornija na rešavanju socijalno-ekonomskih pitanja. Nažalost, zarad veoma uskih interesa malih grupa, taj se pritisak u praktičnoj politici nije revnosno prevodio u inicijativu i dela koja bi bila lišena demagoških obećanja bez pokrića.

Tokom vremena se pokazalo, a naročito posle ubistva premijera Zorana Đinđića, da reforme ne idu tokom koji bi išao u susret očekivanjima građana. Nije bila samo u pitanju brzina reformskih procesa već i odraz tih procesa na dobrobit većine stanovništva. Naročito težak udar nanela je privatizacija povećanjem broja nezaposlenih. Uz sve to, *Peti oktobar* kao politički obrt, po svojoj logici borbe dobra protiv zla, uzdigao je očekivanja toliko visoko da su ona premašila stvarne mogućnosti. Pojavio se opasan raskorak između htenja i stvarnosti, nagoveštavajući političku nestabilnost i sve ono šta ona za sobom povlači. Taj raskorak nije se predstavio kao prolazna teškoća, tipična za svaku novu vlast, već se kao strašni usud čvrsto ukotvio u političku situaciju. Da li je taj raskorak mogao biti manji da je reformski kurs sa stanovišta znanja i odgovornosti bio veštije trasi-ran? Da li smo mogli proći bolje?

Tražnju odgovora na ova pitanja morala bi da prethodi rasprava o kvalitetu upravljanja. Jer mnogo zavisi od toga kako će se graditi država, to jest kako će stvarati nove državne institucije i jačati postojeće. A to zavisi, u krajnjoj liniji, od ponašanja onih koji vode državu, od političkih stranaka i njihovih rukovodećih jezgara. Razume se, od vladajućih stranaka koje pripadaju demokratskom bloku. „*Petooktobarska*” odgovornost je samo njihova i nikog drugog. Ono što se u njihovom ponašanju lako može uočiti je pomanjkanje odgovarajuće komunikacije sa građanima. Izvestan napredak u poređenju sa Miloševićevim vremenom u tom pogledu nije toliki da bi predstavljao potpun prekid sa ranijom praksom. Raspoloženja građana i njihovi zahtevi ukazuju da bi te komunikacije u smislu ravnopravnog dijaloga moralo biti mnogo više. Da je ta komunikacija bila bolja, razumljivija, ubedljivija i, pre svega, dvosmerna, verovatno bi uspela da umiri krajnosti u zahtevima i pronađe manje bolna rešenja. Na primer, tvrdnja da se tranzicija ne može sprovesti bez tegoba za one koji pate nije nikakva uteha. Uteha, kad su izvori oskudni, mogla bi da potekne iz neposrednijeg objašnjavanja svih elemenata nepovoljne situacije uz uključivanje u odlučivanje svih onih kojih se to tiče. Isključivanje ugroženih iz društvenih tokova na širokoj skali, svuda pa i u Srbiji, dovodi samo do još većeg besa, očajanja i još težih posledica. Nasuprot tome, urbanizacija, po-

rast obrazovanja i proširene komunikacije uvećali su političku svest, pa su načini odlučivanja u politici postali veoma važni.

Zbog toga je sučeljavanje različitih socijalnih interesa i njihova sinteza u okviru otvorenog demokratskog postupka put kojim treba ići da bi se mirno uredio život u društvu rastuće međuzavisnosti. U siromašnim zemljama, kakva je danas Srbija, to je još zahtevniji aksiom, jer se u kratkom vremenu mora mnogo toga uraditi, bilo zbunjujućom prečicom, bilo iscrpljujućim zaobilaznim putevima. Osim toga, u mnogo čemu mora se poći od nule. Odsustvo otvorenog, ali i uređenog sučeljavanja i zajedničkog razmišljanja, dovodi do sumnje u prave namere i najčešće do biračke apstinencije. Takva osećanja su pogubna za demokratiju, jer prete prelivanjem političke rasprave iz sistema prava u stanje u kojem je ideal moći bez priziva odlučujući arbitrar.

Kad je reč o tome kako neko živi ili bi želeo da živi, jedna od pretpostavki za političku podršku, posebno u siromašnoj zemlji, jeste visoki moral vodećih ljudi. Takvom zahtevu se u Srbiji niko nije otvoreno usprotivio; svi to prihvataju, ali moralna suprematija nasuprot uskogrudom pragmatizmu nije našla svoje mesto u ponašanju mnogih političara. Zbog toga je Srbiji, slikovito rečeno, potrebniji Gandi nego Berlusconi. Međutim, političke stranake, njihove vođe i svite mahom su se zatvorile u svet borbe za međustranačku prevlast, koja baš nije uvek podudarna sa onim što bi se nazvalo nesebičnim zalaganjem u korist drugih – u korist naroda.

Čini se da se u nekim situacijama pouzdano ne zna šta je to korist naroda; više je to pretpostavka nego utvrđena činjenica. Da bi se to zaista utvrdilo morali bi da postoje odgovarajući načini pre svega u radu stranaکا. Nažalost, unutar njih ne postoje stalni mehanizmi koji bi se time bavili. Povremeni obilasci terena od strane stranačkih rukovodstava više služe za promociju pojedinaca, a manje da se dođe do informacija o pravom stanju stvari. Stranački opštinski odbori koji su najviše u dodiru sa biračima mogli bi, kao konsultant, da posluže u te svrhe. Međutim, postojeći klijentelizam ne podstiče negovanje takve uloge, jer se prioriteti grade na nekoj drugoj vrednosnoj skali. Ni rasprave na zasedanjima glavnih odbora ne vode se na osnovu „zapažanja sa terena”, već se ovi po pravilu izjašnjavaju o onome što predlažu predsedništva.

Izuzetak u ovoj praksi su organizacije civilnog društva čiji je posao da brane interese pojedinih grupa ili afirmišu neka od prava koja pripadaju pojedincima. Ali, one nisu glavni „igrači”. Njihovi dometi nisu od presudne važnosti, pošto kao organizacije uglavnom nemaju impresivnu masu u

članstvu, pa teško mogu dokazati da izražavaju mišljenja množine. Dok mudrost ljudi koji su im na čelu zbog konkurentskih razloga nije kod političara na visokoj ceni. Zbog toga se politika u svojim razmatranjima mnogo na njih ne obazire (ako ih potpuno ne zanemari, onda ih „stiska” u šeme svojih interesa). U vezi s utvrđivanjem korisnosti odluka ne bi se smeli zaboraviti mediji. Primećujemo: njihova istraživačka uloga u celini mogla bi biti prodornija, a time i značajnija, kad bi uspeali da se sasvim ili bar donekle otrgnu od uticaja vladajućeg političkog establišmenta.

Posledica nedovoljnog demokratskog sučeljavanja i otvorenosti u odlučivanju su kratkoročnost, površnost i kontradiktornost. Srećna okolnost je ta što se svi na državnim funkcijama ne osećaju nezamenljivi, pa razmere tih posledica nisu van svake kontrole. Ipak, ispravke je teško sprovesti. Ispravke su uslovljene ostavkom pojedinca, što se ponekad i čini ili temeljnom promenom politike u pojedinim oblastima, što mora sačekati sledeće skupštinske izbore. A dotle, šteta je učinjena i to možda nepopravljivo. U vezi s ovim valja reći da moguća nedelotvornost demokratije u Srbiji proističe i iz proporcionalnog izbornog sistema kakav danas postoji na osnovu postojećeg Ustava. Budući da su poslanici izabrani na stranačkim listama, ne postoji način koji bi ih prisilio da se osećaju odgovorni za svoj rad prvenstveno građanima. Odgovornost se usmerava ka stranačkim vođstvima koja su u krajnjoj liniji i sastavila poslanička liste. Prema tome, poslanik za svoje ponašanje odgovara samo toj grupi, a ne biračima. Poslanik istini za volju i nema svoje posebno biračko telo, niti biračko telo zna ko je njegov poslanik. Samo pojedinci koji su veoma vezani za svoj kraj nekako tu vezu održavaju, ali je ona po pravilu stvar njihovog nahođenja. Na taj način naročito su ugroženi lokalni interesi, jer je sužena transmisija koja ih prenosi od dole ka gore. Pored toga, poslanička pitanja vladi na sednicama Skupštine praktično ne postoje, pa specifične potrebe time još više gube na važnosti. Kako onda da se gradi sinteza specifičnih zahteva proisteklih iz autentičnih interesa građana i ova pretvara u jedinstvenu, prihvatljivu, politiku? Takvo od građana udaljeno odlučivanje svakako ne pogoduje osetljivoj upravljačkoj sferi kao što je socijalno-ekonomski razvoj.

Važnu koplementarnu ulogu u utvrđivanju socijalno-ekonomskog politike trebalo bi da igraju sindikati, jer oni su jedina organizacija koja je u neposrednom kontaktu sa zaposlenim, pa je po svom položaju najbolji prenosnik njihovih interesa, i pojedinačnih i kolektivnih. Pošto su zaposleni zbog svoje tržišne imobilnosti u odnosu na poslodavce slabija strana, valja u tom kontekstu istaći značaj kolektivnog pregovaranja o visini zarada, radnim uslovima i drugim beneficijama vezanim za posao. Učešće radnika

u savremenoj privredi, izloženih oštroj tržišnoj utakmici i nesigurnosti posla, nameće uređenu zaštitu radničkih prava i uvažavanje uloge sindikata. U suprotnom, to bi imalo negativan efekat na porast produktivnosti koja se ne može postići bez volje slobodnog čoveka. Pored toga, kolektivno pregovaranje obezbeđuje stabilnost tržišta rada – važan element privrednog rasta i efikasnog proizvodnog i tržišnog planiranja. U mnogim demokratiskim zemljama pravo građanstva su odavno stekli razni oblici socijalnog dijaloga, kao dopunjujući način u odlučivanju na nivou vlasti. Svetska praksa je potvrdila da je ovaj oblik učesća postao važna komponenta dobrog upravljanja i odgovornosti, tim više što nije u sukobu sa globalnim privrednim sistemima pod uslovom da se ne ponašaju monopolski. Da nije tako kolektivno pregovaranje ne bi bilo opšte prihvaćeno, podržano od MOR-a, Evropske unije i OECD-a. Srbiji koja se otvara prema inostranstvu mora biti u interesu da ovakvim metodama odlučivanja posveti punu pažnju. Već uspostavljeni Socijalni savet jeste takva institucija. Na osnovu dosadašnjeg skromnog iskustva primećujemo da će od Saveta biti koristi samo ako se njegove preporuke brižljivo ugrađuju u razmatranja vlade i skupštine. Ustavne garancije za takav postupak ne postoje. Nadajmo se da će novi ustav i to pitanje urediti.

Elementima nepodudarnosti političkog uređenja i suvereniteta građana treba dodati izvesnu ideološku zbrku koja postoji oko puteva napretka. Jedan deo državnog aparata prostim kopiranjem neoliberalnih postulata bogatih zemalja težište previše šematski stavlja na slobodnu privatnu inicijativu u očekivanju da ova bude svemogući motor razvoja. Međutim, zanemaruje se činjenica da u zemlji nedovoljne zakonske regulative i neizgrađenih demokratskih institucija još ne postoji pravo slobodno tržište koje bi garantovalo ravnopravnost svim učesnicima. Tako se preduzetnička sloboda izvrgava u situaciju koja je daleko od proklamovanih namera. Uz neuređenost tržišta javlja se i izvesna selektivnost u podržavanju privatne inicijative. Mnogo bolje prolaze krupni od malih preduzetnika, uslužni sektor nego proizvodnja, trgovina hranom od poljoprivrednih proizvođača. U takvoj kontradikciji – tipičnih sloboda ekonomski razvijene sredina i nepostojanja odgovarajućeg pravnog okruženja – trebalo bi ubrzati privredni rast koji bi povećavao zaposlenost i kvalitet života. Iskustva mnogih pokazuju da se to u takvom okruženju ne događa. Ili, ako se i dogodi, biće toliko usporeno da neće za većinu predstavljati opipljiv pomak nabolje.

Prevelik naglasak na tržišne slobode bez ograda je dopustio izrastanje moćnih monopola u distribuciji/trgovini i u nekim granama prehrambene industrije. Na primer, monopli u trgovini svojim ucenjivačkim uslovima

nametnutih proizvođačima podižu cene i podstiču zaduživanje i inflaciju. Nešto nalik na monopolsko ponašanje jeste i velika razlika između najviše kamate koju daju banke – 6% na godišnjem nivou – i kamate koju banke uzimaju za svoje kredite – najniža je bez državnih garancija 12%. Alokacija monopolskog kapitala je takođe nepovoljna. Novac se usmerava ka oblastima uglavnom van proizvodnje – na kupovinu nekretnina, građenje poslovnog prostora i usluge koje daju brzu dobit, uključujući televiziju. Primena antimonopolskog zakona koji je nedavno donet još se ne oseća. Nadajmo se da će vlada temeljno sprovoditi te mere, ako ni zbog čega drugog onda zbog toga što to traže propisi Evropske unije.

Kada je reč o privatnim monopolima treba spomenuti i postojanje državnih monopola. Njihova štetnost verovatno najviše dolazi do izražaja u niskoj produktivnosti. Ipak, postojanje javnih preduzeća samo po sebi ne mora biti loše po socijalno-ekonomski razvoj. Zависи kako se sa njima upravlja. Ako se sa njima upravlja na sličan način kao i privatnim korporacijama, neće se dogoditi ništa štetno. Osim toga, posebni ciljevi javnih preduzeća ne moraju biti u suprotnosti sa efikasnim odnosno profitabilnim poslovanjem. Nezgoda je kod nas što državni monopoli obezbeđuju sredstva „zaslužnim” pojedincima i partijskim kasama, a ujedno predstavljaju i političku bazu koju čine zaposleni u takvim preduzećima garantujući im posao. Otvoreno je pitanje da li takav pristup upravljanju nudi potrebnu profesionalnost, odgovornost i usklađenost sa javnim interesom.

Od procesa monopolizacije ne može se razdvojiti pojava tajkuna – ljudi koji su takoreći preko noći stekli ogromno bogatstvo. Imetak, stečen u vreme Miloševićevog režima, kada je nacija užasno osiromašila, potiče ne od nekog velikog rada, već iz burazerske privatizacije i privilegija na uvoz deficitarne robe uz povlašćeni kurs nemačke marke. Pomogla im je delimično i privatizacija posle *Petog oktobra*, jer im u mnogim slučajevima u procesu otkupa niko nije mogao da konkuriše. A akcija oko oduzimanja ekstraprofita posle *Petog oktobra* je dala mršave rezultate. Tako je ostao netaknut kapital čije je poreklo izvan granica morala, prava i opšte prihvaćene poslovne prakse. Štaviše, kapital te vrste se nezadrživo uvećava, stvarajući klasu oddvojenu od naroda, ali koja se ne odriče uticaja na politiku. Naprotiv, politika im je potrebna jer njihovi poslovi veoma zavise od bliske veze s vlašću. Možda oduzimanjem ili smanjivanjem tajkunskog kapitala građani ne bi mnogo dobili, ali bi se stvorila sasvim druga društvena klima, mnogo povoljnija za razvoj demokratije. Brzo bogaćenje uskog sloja svojom asocijalnošću i uz to protkano nedozvoljenim radnjama ne može da predstavlja stvaralački motiv za one koji nemaju, izuzev da

bude poziv na sveopšti kriminal. Tajkunska akumulacija kapitala kao obrazac ponašanja nanosi teške udarce moralnom društvenom tkivu, a svojim izborom poslovnih prioriteta se suprotstavlja politici održivog razvoja. A kao jedan od izvora korupcije čini zemlju nepodobnom za integraciju sa sistemima socijalne kohezije i deljivog prosperiteta. Da se u slučajevima tajkunizacije ranije odgovornije postupilo, uspešnije bi se prekinulo i sa prethodnom diktatorskom vladavinom. To bi onima koji žive od svog rada, zajedno sa izgradnjom države prava, na nesumnjiv način označilo početak novog vremena i mogućnosti. Ostaje da se vidi: da li je odnos prema tajkunima posledica doktrine ili postoje neki drugi razlozi koji proističu iz preovlađujućeg vrednosnog manira na političkoj sceni. Biće da je u pitanju ovo drugo.

Korupcija kao društveno zlo sasvim jasne asocijalne prirode uporno se javlja i posle *Petog oktobra*, ne napuštajući vlast i javne službe. Korupcija najviše pogađa slabe, jer oni ili nemaju para da dodatno plaćaju za usluge ili nemaju načina da se suprotstave zahtevu za mito. Stoga, preraspodela ovim putem u korist moćnih je u direktnoj suprotnosti sa svakim pojmom pravde, pa i socijalne. Pored toga, socijalno ekonomski razvoj ne može glatko da teče ukoliko je takva praksa postala svakodnevna pojava širokih razmera. Korupcija svojim pljačkaškim upijanjem prihoda ugrožava građanima životni standard, a smanjujući ukupne prihode smanjuje i izdatke za unapređenje ljudskog kapitala i socijalne programe.

Svrishodnost politike socijalno-ekonomskog razvoja najtačnije se ogleda u smanjivanju siromaštva. Posle *Petog oktobra* proces siromašenja je usporen, ali ne i zaustavljen. Faktička nezaposlenost kao glavni generator siromaštva je na nivou od oko 33%, dok se računa da je broj građana koji se nalaze ispod nivoa preživljavanja odnosno sa prihodom manjim od tri dolara dnevno iznosi 11,6%². Iz zone pukog preživljavanja naspornije se izvlače najsiromašniji građani. Socijalne razlike su u porastu, a produbljuje se jaz između bogatih gradova i regiona i siromašnog juga Republike³. Što se tiče socijalno-ekonomske politike treba imati u vidu i da 60% stanovništva nije zadovoljno svojim prihodima, jer jedva pokrivaju elementarne potrebe. To praktično znači da razvoj uporedo sa otvaranjem novih poslova mora povećati i prihode. Da bi se postiglo i jedno i drugo, osposobljavnje pojedinaca je ispravan put koji može da obezbedi odgovarajuće znanje i veštine, pove-

2 Prema navodima prof. Ljubodraga Savića u članku „Siromaštvo i nezaposlenost”, „Politika”, 18 novembar 2005.

3 Zaključak prema članku „Spor izlazak iz siromaštva”, „Politika”, 16. novembar 2005.

ća produktivnost i inventivnost, koji se danas u preovlađujućim tendencijama svetske ekonomije znanja toliko mnogo traže. Uostalom, to je jedan od uslova za ulazak stranog kapitala u zemlju. Onaj koji je osposobljen biće i mnogo aktivniji i odgovorniji u traženju posla od onoga koji to nije. Takođe, savremeno osposobljen biće spremniji da neprekidno prihvata nova znanja, što sve više postaje imperativ ličnog blagostanja. Primećujemo da se na tom planu prethodnih godina izgubilo mnogo vremena, verovatno stoga što se u reformi preveliki značaj dao makroekonomskoj stabilizaciji, a premali mikroekonomskom unapređenju. Mora se priznati da je ograničenost finansijskih izvora takođe razlog zašto se u osposobljavanju išlo sporo. Podrška stranih organizacija u pokretačkom i instruktivnom smislu je pomogla. Međutim, ona nije mogla da do kraja zameni domaće faktore. Očigledno da je nedostajalo domaće znanje, pa i politička volja, za prihvatanje takvog pristupa. Otuda na tim poslovima treba angažovati najsposobnije, kako bi se iz oskudnih izvora izvukla maksimalna korist. Nažalost, sadašnja organizacija vlasti po stranačkim feudima svakako neće doprineti koncentraciji umeća u ovoj oblasti koja ni u javnosti nije dobro oglašena.

Strategija za suzbijanje siromaštva koja je usvojena pre dve godine, što se tiče načina, zadovoljava racionalni pristup i savremene modele. Njen ispravan naglasak na zapošljavanje putem osposobljavanja slabi nedovoljna ugrađenost u privredne tokove, što bi trebalo da obezbedi odgovarajuća nacionalna strategija privrednog razvoja. Takav dokument postoji samo kao vladin nacrt, ali ne kao skupštinski dokument. Postojeće usvojene parcijalne razvojne strategije mogu da budu od koristi novom zapošljavanju kao indikacija o tome kako se raspoređuju resursi u pojedinim privrednim sektorima, što bi u daljoj obradi poslužilo kao korisna informacija u građenju jedinstvenog programa za zapošljavanje. Prema tome, taj jedinstven program morao bi biti usaglašen sa nacionalnom strategijom razvoja, što podrazumeva i stabilno finansiranje.

Pored toga, mora postojati jasno opredeljenje ili jasan odnos između politike visokih zarada na osnovu unapređenog obrazovanja i produktivnosti i politike visoke zaposlenosti preko niskih zarada⁴. Verovatno, politika niskih zarada i ako se primeni mora biti privremena i ograničena samo na neke oblasti privređivanja, gde visoka obučenost nije od posebne koristi.

---

4 Prema Ekonomskom savetu Radničkog pokreta u članak „Cooperation pays” (Saradnja se isplati) od 15. marta 2005, strategija visokih nadnica („working rich”) vodi ka većem prosperitetu i većoj socijalnoj koheziji, dok strategija niskih nadnica („working poor”) vodi nižem prosperitetu i većoj nejednakosti.

Kad je reč o finansiranju treba reći da je zaista važno da izvori budu stabilni, što ne traži da budu i veoma obimni. Mnogo para ne bi bilo od velike pomoći ako projekti nisu dobri, odnosno usklađeni sa socijalnim i tržišnim okolnostima. Premda je zapošljavanje prevashodna briga države, pa deo finansija za te svrhe mora da potekne iz državnog budžeta, ipak bi privredni subjekti kotizacijama morali da u tome učestvuju zbog vlastite koristi.

Da efikasnu politiku zapošljavanja neće biti lako izvesti između ostalog govori nejasnoća pristupa. Ne zna se koliko je to ekonomski a koliko socijalni problem. Ta izvesna zbunjenost ogleda se u činjenici da je razvojna agencija u nadležnosti ministarstva rada i socijalnog staranja, umesto da bude posebno vladino telo koje bi povezalo sve razvojne razloge u koherentan, sveobuhvatni, nacionalni plan. Time bi se uklonili usporavajući efekti „sektorisanja” u materiji koja je višeslojna i u osmišljavanju i u ostvarivanju. Jer je razvoj, pre svega, ekonomska kategorija i odatle se mora poći.

Postoji opšta saglasnost da je jedan od pogodnih načina za povećanje zaposlenosti pokretanje male privrede. Strukturalno, ova vrsta privredne aktivnosti se relativno lako ugrađuje u promenljive zahteve domaće i svet-ske tržišne privrede. Reformski kurs je od samog početka razumeo vrednost ovog privrednog sektora. Ipak, želje i stvarnost nisu se lako poklopile. Fondovi za razvoj male privrede i poljoprivrede, mada značajna prednost sa finansijske tačke gledišta, samo su delom pružili ono što je potrebno. Za male preduzetnike i dalje je teško da dođu do tržišnih i tehnoloških informacija i pojedinih ekspertiza, dok je zaštita interesa preko sudova skupa i spora. Centri za pomoć maloj privredi takođe nisu bili od neke velike koristi. Obučavali su nove privrednike znanjima o poslovnoj administraciji i kako se pravi „biznis plan”, što je korisno ali ni približno ne zadovoljava potrebe. Ni poreska politika ne ide im na ruku, jer ih opterećuje preko njihovih mogućnosti. Slično je sa efektima iscrpljujućih administrativnih zahteva državnih organa. Bankarska diskriminacija i visina kamata, usled povećane konkurencije, možda će se u dogledno vreme smanjiti. Ali to zavisi i od ponašanja države. Bankarska podrška maloj privredi danas je nedaekvatna. Istovremeno, državne kreditne garancije sporo deluju i nisu postale promoter ubrzanijeg rasta male privrede. Treba reći i to: preduzeća koja su proistekla iz privatizacije po nekoj čudnoj logici teško da mogu da se domognu statusa male privrede, iako po svim karakteristikama pripadaju tom sektoru.

Za socijalno-ekonomski razvoj u tranzicionoj zemlji privatizacija je od ključnog značaja. Od toga kako se sprovodi privatizacija zavisi šta će se dogoditi sa zapošljavanjem i povećanjem prihoda i potrošnje zaposlenih. Naime, da li će stvoriti pogodni uslovi za razvoj privrede i socijalnu stabilnost. Zbog usmeravanja na sticanje budžetskih prihoda, oživljavanje proizvodnje je prepušteno izvesnom automatizmu. Oslonilo se na logiku da će sama promena vlasnika, podvrgnuta stvaranju profita neizostavno podići produktivnost, inventivost i poslovnost. To se u mnogim slučajevima nije dogodilo. Izostao je rast efikasnosti, konkurentnosti, kao i oporavak proizvodnje. Ako svemu tome dodamo još i slučajeve korupcije i flagrantnog neispunjavanja ugovora, slika je još manje ružičasta. Pored toga, privatizacija nije uspešno sprečila pretvaranje državnih monopola u privatne. I ono što je najnegativnije, privatizacija i dalje stvara novu nezaposlenost za koju ne postoji spasonosni lek. Razloge za takav ishod treba potražiti u politici koja zakonsku regulaciju i praksu nije postavila u odgovarajući razvojni okvir. Na primer, nisu se kao organski nerazdvojni deo celokupnog poduhvata formirali mehanizmi koji bi privatizacioni postupak i sve što iza njega sledi uputili nedvosmisleno ka privrednom rastu. Za takav postupak je pored dovoljne zakonske regulative privrednog ambijenta nedostajala i pomenuta nacionalna strategija razvoja. Takav dokument bi po racionalizaciji raspoloživog i sažimanja namera morao biti oslonac za uspešan proces privatizacije.

Neki momenti privatizacije sa jasnim socijalnim implikacijama takođe su zanemareni. Nije se, na primer, posvetilo dovoljno pažnje institutu „radničkih akcija”, bilo da su one stečene u prethodnoj privatizaciji ili je postojala želja da se one steknu pri otkupu preko konzorcijuma zaposlenih. U prvoj šemi otkup akcija bivao je često žrtva neobaveštenosti o pravima i mogućnostima. Država se nije potrudila da tu ogromnu asimetriju u obaveštenosti ispravi. U drugoj šemi otkup preko konzorcijuma zaposlenih bio je pravi hod po mukama. A kad se prodajom akcija i došlo do novca, niko odgovoran se nije potrudio da ga putem odgovarajuće ekspertske pouke i podrške bankarskog sistema usmeri u produktivne svrhe. Dobar deo kapitala tako je otišao na renoviranje ili kupovinu stanova, završetak kuća, isplatu dugova, kupovinu automobila i školovanje dece.

Slična situacija se dogodila i sa otpremninama nakon otkupa preduzeća. Oni koji su i pokušali da pokrenu neke poslove bili su prepušteni svojoj pameti i obaveštenosti o tržišnim okolnostima. Pomoć države je izostala, iako to ne bi bio skup poduhvat. I na ovom malom primeru izostao je *de facto* ekonomski pristup preduzetničkoj delatnosti „malih” ljudi.

U postupku privatizacije propuštene su i neke „male stvari” koje ukupnu socijalnu sliku ne bi mnogo izmenili, ali bi u pojedinim sredinama zaista nešto predstavljale. Reč je o predaji zaposlenim malih lokalnih preduzeća na upravljanje, i to onih koja imaju nekakve šanse za preživljavanje. Razume se, da bi se to učinilo pod utvrđenim ugovornim uslovima sa izgledom da zaposleni tokom vremena steknu puno vlasništvo. Bilo je bolje i pokloniti, nego prodati imovinu u bescenje i povrh svega uvećati broj korisnika socijalne pomoći.

Socijalno-politički razvoj sa stanovišta političkog rizika je veoma klizav teren. Promene u privredi su brze i toliko nepredvidljive da i najbolje pripremljena politika može u trenu doživeti veliki fijasko. Tranzicione reforme su nužda, ali je njihovo sprovođenje tegoban posao, jer stvaraju gubitnike i dobitnike. Pored ekspertski dobro projektovanih mera, fino podešavanje reformi, koje se često odnosi na socijalna pitanja, nije ni najmanje zahvalan posao. Lako se desi da ni fino podešavanje ne može da ublaži grube efekte. Mere koje se tiču garantovanja jednakih šansi u nedovoljno izgrađenom pravnom poretku mogu biti bez ikakvog upozorenja poništene uzurpacijama ekonomskih moćnika. Stoga je teško uspostaviti ravnotežu između potreba za ubrzanim razvojem i socijalnih potreba. Gotovi obrasci za takav postupak skoro da ne postoje. Pored toga, za kompromise takve vrste potreban je širok konsenzus koji pretpostavlja vladu sa jakim narodnim mandatom.

Navešćemo samo neke nedoumice u politici socijalno-ekonomskog razvoja. Liberalizovati trgovinu znači otvoriti se svetu i povećati konkurentsku sposobnost vlastite proizvodnje, ali i pretrpeti štetu od konkurencije stranih korporacija, kapitalno i tehnološki daleko spremnijih od domaćih preduzeća. Lišiti se uvoza značilo bi i lišiti se izvoza – najefikasnijeg stvaranja novih vrednosti. Kako ravnomerno i pravedno rasporediti poreska opterećenja da bi se sprečilo enormno i brzo bogaćenje pojedinaca koje je po svojoj društvenoj biti za većinu ekonomski neproduktivno, jer drugima veoma malo pruža a veoma mnogo uzima? Šta je to prava mera poreskog opterećenja, a da se u uslovima brzih ekonomskih promena ne povredi stvaralački poriv i produktivnost? Intervencija države da bi se odbranio pravni poredak je neophodna, što ne povlači za sobom zaključak da država treba da se meša u vlasništvo i preduzetništvo van očuvanja poretka. Bez države nema tržišta, regulacija je nužna, no država ne sme da određuje cene proizvoda i usluga. Država ne upravlja privredom, ona treba da je podstiče da bude produktivnija i da pored toga što koristi pojedincima koristi i javnom dobru. Država pri tome mora da štiti slabe, jer joj to na-

laže priroda zaštite ljudskih prava. Država je najodgovornija za suzbijanje siromaštva i povećanje zaposlenosti. Privatne kompanije time se ne bave, izuzev što učestvuju u dobročiniteljskim akcijama. Snažan privredni rast lako može da nanese štetu prirodnoj sredini. Država je ta koja mora da odredi granice koje su radi ekoloških razloga ne mogu preći. Budžetska ravnoteža države je, kao i nulta inflacija, u principu dobar politički cilj, ali su u zemljama u razvoju i opasne po privredni rast, a time i zaposlenost. Nekada je ciljna inflacija najbolje rešenje. Penzije, iako nekad zarađene, sada se moraju finansirati iz rada novih generacija, što u sadašnjim prilikama znači umanjiti obrazovanje i zdravstvenu zaštitu. Ako se tako nešto izvede do kraja, nove generacije će stradati na račun starih generacija čije bi opet uništavanje bio nepopravljiv moralni debakl celokupnog društva. Usklađivanje potrošnje i proizvodnje je racionalan čin, dok smanjivanje javne potrošnje na račun onih na donjoj polovini socijalne lestvice vodi u nove nevolje. Otuda je preraspodela važna ne samo da bi oni koji imaju davali onima koji nemaju, već je to i način da najdinamičniji u sticanju novih vrednosti plate „troškove proizvodnje”, tj. da namire svoj deo ulaganja u ljudski kapital. Korporacijska socijalna odgovornost nije prazna fraza, ona ima praktičnu sadržinu svuda u svetu pa bi morala i kod nas. Za jednakost u prihodima i bogatstvu svakako su potrebna sredstva koja će se zadržati u prihvatljivim granicama tako da se ojača, a ne oslabi socijalna kohezija. Većina socijalnih problema se ne može rešiti kroz povećavanje poreza. Nekada je suprotno od toga ispravno, jer pažljivo smanjenje poreza može podstaći investicije i potrošnju koja bi podstakla proizvodnju. Nekad je bolje oporezovati progresivno potrošnju nego samo prihode, jer će to podstaći štednju.

Kao što se iz ovih nabravanja vidi, utvrđivanje pravaca socijalno-ekonomskog razvoja je izuzetno složeno, rešenja su podložna mnogim neizvesnostima, a uzevši ih zajedno zavise i od spoljnih faktora koji se ne mogu kontrolisati. Zbog toga, celokupna konstrukcija mora biti podređena jasno definisanom glavnom cilju. Smatramo, da bi na današnjoj civilizacijskoj ravni to trebalo da bude uspostavljanje ravnoteže između raznih interesnih grupa unutar civilnog društva, koje bi počivalo na uzajamnosti uspeha i međuzavisnosti rešenja. Odluka o tome je prevashodno politička, jer pored države još uvek ne postoji neka druga snaga koja bi svojom organizacijom bila kadra da to postigne, tim više što se politička i socijalna prava moraju posmatrati kao celina. Opšte priznato načelo jednakog uvažavanja prema svakom zahteva da država svojom intervencijom umanjuje socijalne i ekonomske nejednakosti. Nejednakosti koje ne dopuštaju

da do izraza dođu potencijali i vrednosti pojedinca. Socijalno-ekonomski razvoj upravo iz tih razloga ne može biti prepušten nečijoj dobroj volji, pa ni onda kada je ova obojena doktrinarnim razlozima. Da bi u tom nastojanju vlasti u Srbiji bile ne samo efikasne već i zaista pravdane, moraju znati kakvim snagama raspolažu i kako žele da ostvare taj poduhvat. Socijalno održiv razvoj je razvoj ekonomskog specifikuma na određenoj teritoriji, a ne matematičko pravilo koje važi za sve. Prema tome, potrebna je strategija razvoja koja bi obavezno na savremenim principima socijalne ravnoteže sadržavala model socijalnog razvoja, to jest unutrašnje kohezije i stabilnosti. Srbija to danas još nema.⁵

LITERATURA

- Anthony Giddens, 2001.: *The Global Third Way Debate*, James Midgley: *Redistribution, and Welfare: Toward Social Investment*, Cambridge, UK, Polity Press
- David Held, 2004.: *Global Covenant*, Cambridge, UK, Polity Press
- International Labor Organization, 2004.: *Globalization for People: A Vision for Change*, Geneva
- Deepa Narayan, 2002.: *Empowerment and Poverty Reduction*, Washington, DC, The World Bank
- Party of European Socialist, 2004.: *Developing Europe: 2005 – 2009*, Brussels
- Socialist International, 2005.: *Financial and Economic Issues, the Bretton Woods Institutions and Global Economic Governanace*, Meeting of the Council of the Socialist International, Tel Aviv and Ramallah
- Dubravka Stajić, 2004.: *Tegobna tranzicija*, Beograd, Nezavisna izdanja Slobodan Mašić
- Imanuel Valerštajn, 2005.: *Posle Liberalizma*, Beograd, Službeni glasnik
- Verner Vajdenfeld i Wolfgang Vesels (izdavači), 2003.: *Evropa od A do Š*, Beograd, Fondacija Konrad Adenauer
- Zoran Vidojević, 2005.: *Kuda vodi globalizacija*, Beograd, Filip Višnjić.

---

5 Najveću pažnju socijalno ekonomskom razvoju u savremenim političkim strujanjima doktrinarno i praktično pruža socijaldemokratija. Prema dokumentu Partije evropskih socijalista pod nazivom „Developing Europe: 2005 – 2009” (Razvoj Evrope 2005 – 2009) model društva za koji će se zalagati evropske socijaldemokrate biće zasnovan na održivom razvoju, kombinujući ekonomske, socijalne i ekološke kvalitete, to jest na jakom rastu radi veće i bolje zaposlenosti, zdravoj prirodnoj sredini, jednakosti rodova i jednakim mogućnosti za sve. U skladu s tim, evropska socijaldemokratija se protivi rasturanju modela socijalnih potreba a da bi se podstakao ekonomski razvoj. Smatraju, da socijalni model treba osavremeniti, a ne odbaciti.

GORAN NIKOLIĆ,
Centar za naučno-istraživački rad
i ekonomske analize PKS, Beograd

Ostvareni rezultati na planu ekonomskih odnosa sa inostranstvom u postmiloševićevskom periodu

Posle petooktobarskih demokratskih promena došlo je do trenutnog „otvaranja” zemlje i njenog ubrzanog prijema u mnoge međunarodne organizacije. Srbija je vrlo brzo dobila značajnu finansijsku pomoć i političku i savetodavnu podršku od EU i drugih zemalja kao i od glavnih svetskih finansijskih institucija. Korenite društvene promene počele su praktično već uoči petog oktobra sa osvajanjem, do tada prigušene, slobode govora i one su nastavljene reformskim potezima s jeseni 2000, i posebno od početka 2001. nakon izbora demokratske vlade.

Ovaj rad ima za cilj da pruži kritički osvrt na ostvarene rezultate na planu ekonomskih odnosa sa inostranstvom 2000-05, odnosno u periodu posle zbacivanja režima Slobodana Miloševića. Posebno će biti akcentovan razvoj odnosa sa EU i glavnim međunarodnim finansijskim institucijama (i Svetskom trgovinskom organizacijom); potom, tendencije spoljnotrgovinske razmene i održivost eksterne pozicije Srbije (stanje platnog bilansa, kurs, zaduženost). Na kraju rada, posle kratke kvalitativne ocene postignutog, naglasak će biti stavljen na perspektive i pravce unapredjenja ekonomske saradnje sa svetom.

Odnosi sa EU, STO i glavnim međunarodnim finansijskim institucijama od 2000. godine

Saradnja sa Evropskom unijom počinje već 9. oktobra 2000. godine kada Savet ministara EU ukida dotadašnje sankcije prema SRJ. Već u novembru iste godine zemlja je uključena u *Proces stabilizacije i asocijacije* koji je razrađena i inovirana forma regionalnog pristupa, definisana posle

„Dejtona” za Zapadni Balkan, i koji podrazumeva niz jednostranih i bilateralnih mera prema ovim zemljama pod uslovom da usvoje određene političke i ekonomske mere. Prvog decembra 2000. dobijamo od strane EU *Autonomni preferencijalni tretman* koji je najveći deo domaćeg izvoza u ovu integraciju stavio na bezcarinski režim. Od tada imamo snažan rast razmene sa EU i to, pre svega, rast uvoza iz ove integracije i pored asimetričnog sporazuma u korist Srbije (SCG)¹. Treba naglasiti i to da je EU je od velike važnosti za Srbiju kao najveći kotributor pomoći koja je u periodu 2000-04. godine iznosila 1.074 miliona evra (bespovratna pomoć i koncesionalni krediti) i koja je bila značajan faktor finansiranja neophodnih budžetskih izdataka zemlje².

Od kraja 2000. godine naša zemlja je napravila značajan pomak u ispunjenju tzv. Konpenhagenskih kriterijuma za pristupanje EU, koji podrazumevaju izgradnju demokratskog društva i tržišne privrede, vladavinu zakona i poštovanje ljudskih prava³. I pored velikog pomaka, proces približavanja EU praktično je zaustavljen problemima „saradnje sa Hagom” i odnosima sa Crnom Gorom. Odlučniji koraci ka prevazilaženju ovih problema učinjeni su oktobra 2004. sa modelom dvostrukog koloseka kao i inteziviranjem saradnje sa Haškim tribunalom početkom 2005. Srbija je ponovo dobila olakšice za izvoz šećera kao i slobodan izvoz tekstila u EU i, što je najvažnije, odobrena je pozitivna *Studija o izvodljivosti* u aprilu 2005. koja je put ka punoj evropskoj integraciji i značajan faktor rasta poverenja potencijalnih investitora. U oktobru 2005. godine EU je odobrila početak pregovora o *Sporazumu o stabilizaciji i asocijaciji sa EU*⁴ (konkretni pregovori počeli su u novembru) posle čijeg bi potpisivanja (verovatno

-
- 1 U periodu 2000-04. izvoz u EU (u dolarima) je kumulativno porastao 2,4 puta, dok je uvoz čak učtverostručen. U prvih osam meseci 2005. došlo je ubrzanja rasta izvoza u EU (za 59%) dok je uvoz pao za 5%. I pored solidnog rasta izvoz Srbije u EU (po stanovniku) je jedan od najnižih od svih zemalja u tranziciji.
  - 2 Donacije EU se mogu svrstati u dve grupe: makrofinansijska pomoć koja ide direktno u budžet bez kontrole namenskog trošenja i program CARDS koji se sastoji iz čitavog niza investicionih projekata i finansiranja tehničke pomoći. Pomoć SAD se realizuje preko američke državne agencije USAID.
  - 3 Postali smo i „faktor stabilnosti u regionu”, uspostavljena je makroekonomska stabilnost.
  - 4 Sporazumi o asocijaciji i stabilizaciji podrazumevaju sveobuhvatan pravni okvir koji će biti vodič za ekonomske i političke odnose EU i ovih zemalja. Sporazum naglašava uspostavljanje zone slobodne trgovine između EU i ovih zemalja kao i između ovih zemalja međusobno. Sporazum je mnogo širi od zone slobodne trgovine jer obuhvata i investicije, konkurenciju, standardizaciju, okruženje. Bazični cilj je izgradnja institucija, odnosno zakonodavstva sličnog evropskom.

u drugoj polovini 2006), kroz nekoliko godina, trebalo da usledi dobijanje statusa kandidata za članstvo u ovoj integraciji i u doglednoj budućnosti punopravno mesto u evropskoj porodici.

Zahtev za prijem u Svetsku trgovinsku organizaciju datira od januara 2001, a potom je podnet *Memorandum o spoljnotrgovinskom režimu*. Zbog problema postojanja dva spoljnotrgovinska režima tek je posle usvajanja načela *dvostrukog koloseka* Republika Srbija (u svojstvu autonomne carinske teritorije) podnela zahtev za članstvo u STO (7. 12. 2004). Generalni savet STO je februara 2005. doneo odluku o početku procedure odvojenog ulaska Srbije i Crne Gore u članstvo STO nakon čega je Srbija podnela Memorandum o trgovinskoj politici (osnove trgovinske politike i određeni aspekti ekonomske politike, kao i regulativa u vezi sa trgovinom robama, uslugama i intelektualnom svojinom), koji je pozitivno ocenjen. Već u oktobru 2005. delegacija Republike Srbije je prusustvovala prvom sastanku Radne grupe za pristupanje STO, dok su naredni pregovori, posle „ponude” sa kojom ćemo izaći do kraja godine, planirani za prvu polovinu 2006. godine (2008. bi, prema procenama, trebalo bude godina prijema)⁵.

Članstvo u STO podrazumeva prihvatanje određenih obaveza, ali su koristi za privredu u celini mnogo veće nego alternativa permanentne zaštite pojedinih delatnosti. Bez članstva u STO ne može se obezbediti stabilan, otvoren i nediskriminatoran pristup za domaću robu i usluge na tržištu zemalja članica STO kao i ravnopravan tretman u sporovima sa većim i bogatim zemljama. Pristupom u STO, našoj zemlji će se otvoriti vrata jednog bogatijeg tržišta po multilateralno ugovorenim carinskim stopama i ukazati nove mogućnosti za priliv SDI i modernizaciju privrede. Zaštita domaće ekonomije biće limitirana, ali ipak dozvoljena kroz kompenzatorne mere, antidamping carine, „mere zaštite tržišta” kao i određene van-carinske mere (tehnička regulativa, sertifikati, očuvanje životne sredine). Step en liberalizacije koji zahteva STO niži je od onog koji zahteva EU tako da ispunjavanje standarda STO predstavlja i ubrzavanje puta ka EU.

Odbor izvršnih direktora MMF-a je 20. decembra 2000. godine doneo odluku da je SRJ ispunila uslove za članstvo u toj instituciji i odobrio joj 116,9 miliona specijalnih prava vučenja (SDR) u okviru „hitne postkonfliktne pomoći”, kao podršku programu ekonomske stabilizacije i

---

5 Zemlje koje su zainteresovane da „dobiju ustupke” odazvaće se na „javni poziv” i zatražiće koncesije, pre svega, u sniženju carinskih stopa Srbije. Očekuje se da će to, pre svega, biti SAD, Hrvatska, ali i zemlje EU (Nemačka, Slovenija, Mađarska), dakle države koje su zainteresovane za izvoz na naše tržište.

obnavljanju institucija i administracije SRJ, što je bilo uslovljeno određenim elementima ekonomske politike (ukidanje dvojnog deviznog kursa, eliminisanje kvazifiskalnog deficita, regulisanje zaostalih obaveza prema fondu). Sadašnja kvota SCG u MMF-u iznosi 467,7 miliona SDR.

Junu 2001. odobren je prvi *stand by* aranžman od 136 mil. dol. (MMF je posebno insistirao na strukturnim reformama u finansijskom sektoru)⁶. Zahvaljujući dobrim rezultatima sprovođenja ekonomskog programa i strukturnih reformi utvrđenih *stand by* aranžmanom juna 2001. godine, kao i zadovoljavajućim ekonomskim programom stabilizacije i reformi SRJ, odbor izvršnih direktora MMF-a odobrio je SRJ, maja 2002. godine, trogodišnji finansijski aranžman, tzv. aranžman za produženo finansiranje (*Extended Fund Facility*), u iznosu od 650 miliona specijalnih prava vučenja (tada oko 829 miliona dolara), kao podršku ekonomskom programu stabilizacije i reformi za period 2002-2005. Predviđeno je da se finansijska sredstva MMF-a u okviru novog aranžmana koriste u 13 tranši od po 50 miliona SDR i da će vučenja tih sredstava biti uslovljena ostvarivanjem zadovoljavajućih rezultata utvrđenog ekonomskog programa i strukturnih reformi, kao i da se ocena sprovođenja programa i ostvarenih rezultata vrši polugodišnje.⁷ U toku ovog aranžmana MMF je posebno insistirao na smanjenju budžeta za 2004. kao i na restrukturiranju realnog sektora u toku 2005. I pored određenih problema i produženja okončanja aranžmana, očekuje se da bi aranžman SCG sa MMF trebalo da bude uspešno okončan do kraja 2005.

SRJ je primljena u Svetsku banku 8. maja 2001. Povratak u članstvo Svetske banke bio je otežan nužnošću isplate dospelih obaveza, što je učinjeno konsolidacionim zajmom od strane same Svetske banke⁸. Pored toga, bio je sporan i status u grupi Svetske banke (IDA ili IBRD), koji je rešen na taj način što je u prvom aranžmanu (2001-04) predviđeno da se pozajmi 540 mil. dol. pod IDA uslovima (koji važe za najsiromašnije zemlje) a

6 MMF je praktično bio zastupnik Srbije na međunarodnim finansijskim pregovorima: davao je verodostojne ocene makroekonomske stabilnosti što je imalo veliki uticaj na odluke na donatorskim konferencijama. Pored toga, MMF je napravio projekcije održivosti spoljnog duga, odnosno njegovog servisiranja, što je bilo od značaja za otpis duga kod Pariskog kluba.

7 Korišćenje prve tranše novog finansijskog aranžmana u iznosu od 50 miliona SDR stavljeno je na raspolaganje Jugoslaviji odmah nakon aktiviranja novog aranžmana maja 2002. godine.

8 Dugovi su iznosili 1.706 mln. dol. pa je Svetska banka odobrila SRJ konsolidacioni zajam kojim su rokovi izvršenja tih obaveza regulisani na 30 godina.

u tekućem trogodišnjem aranžmanu (od početka 2005) pod IDA uslovima deo (225 mil. dol; rok otplate 20 god.) a ostatak (325 mil. dol.) pod IBRD uslovima⁹. Treba reći da je angažman banke bio i savetodavni i tehnički. Praktično finansijska pomoć Svetske banke svodi se na odobravanje budžetske podrške našoj zemlji kroz zajmove za strukturno prilagođavanje.

Kod pregovora sa Pariskim klubom (vlade poverioci) jedan od osnovnih ciljeva državne politike bio je dobijanje tzv. Napuljskih uslova (otpis 67%). Dobijena je i podrška SAD (posle izručenja Miloševića) kao i dobrih finansijskih i pravnih savetnika. Na kraju je postignut nestandardni ugovor koji je podrazumevao trenutni otpis od 51% uz dodatni otpis od 15% posle uspešnog aranžmana sa MMF (22 godine otplate, 5 godina poček). Sporazum se može smatrati uspehom, mada su najveći deo duga činile pripisane kamate devedesetih. Na osnovu usaglašenog zapisnika o konsolidaciji duga SRJ prema poveriocima Pariskog kluba, koji je potpisan u Parizu decembra 2001, pristupilo se se bilateralnim pregovorima sa državama članicama Pariskog kluba pojedinačno, što je rezultiralo potpisivanjem sporazuma sa 16 zemalja.

Nakon dugih pregovora sa stranim komercijalnim bankama (2002–2004), koji su počeli neposredno posle uspešnog aranžmana sa Pariskim klubom, i koji su intenzivirani početkom 2004, potpisan je 7. jula 2004, okvirni sporazum sa poveriocima Londonskog kluba koji predviđa otpis duga od oko 62% i otplatu u periodu od 20 godina sa pet godina počeka. U skladu sa odredbama tog okvirnog sporazuma, početkom aprila 2005, posle potpisivanja pratećih pravnih dokumenata, izvršena je zamena duga Republike Srbije za obveznice u iznosu od oko 1.020 miliona USD i njihova kotizacija na Luksemburškoj berzi. Potpisivanjem sporazuma sa poveriocima Londonskog kluba koji se može smatrati uspešnim, Srbija je prvi put postigla dogovor o otpisu duga sa ovom kategorijom poverilaca i dobila kreditni rejting.

Relativno brzo su obnovljeni odnosi sa Evropskom bankom za obnovu i razvoj – EBRD, koja aktivno učestvuje u finansiranju malih privatnih poslovnih poduhvata (pre svega preko Pro-Credit banke) i Evropskom investicionom bankom-EIB, koja je anagažovana na finansiranju energetike i izgradnji saobraćajne infrastrukture¹⁰. Važno je napomenuti da je SRJ

9 Približno 60% ukupne sume od 550 mln. dol. zajma namenjeno je za strukturno prilagođavanje, a 40% za investiciono ulaganje.

10 SRJ je 10. juna 2001. godine ponovo postala članica Banke za međunarodne obračune (BIS).

vrlo brzo primljena u OUN (1. novembar 2000) i OEBS (10. novembar 2000) a dve i po godine kasnije (26. marta 2003) u Savet Evrope. Sporazum o pitanjima sukcesije bivše SFRJ stupio je na snagu 2. juna 2004, nakon njegove ratifikacije od strane svih država sukcesora¹¹.

Do sada su održane tri donatorske konferencije, sa osnovnom orijentacijom na pružanje humanitarne pomoći i obnovu privrede SCG, i to u decembru 2000, junu 2001. i novembru 2003. godine. Poslednji koordinacioni sastanak međunarodnih donatora za SCG, održan 18. novembra 2003. g. u Briselu završen je uspešno, uz obećanje da će pomoć i u narednim godinama ostati na istom nivou. Prema podacima Ministarstva za ekonomske veze sa inostranstvom, struktura realizovanih sredstava iz donatorske pomoći se, tokom prethodnih godina, menjala. Krajem 2000. godine, humanitarna pomoć je bila dominantna, da bi već od trećeg tromesečja 2001. razvojna pomoć (krediti pod povoljnim uslovima) premašila humanitarnu. I tokom narednih godina bilo je zabeleženo smanjeno učešće poklona i povećano učešće tzv. mekih kredita. U periodu 2000-04. realizovana je bespovratna pomoć u iznosu od 1.907 mil. evra i 1.252 mil. evra koncesionalnih kredita, ukupno 3.160 mil. evra.

Tendencije spoljnotrgovinske razmene Srbije 2000-2005. godine

Uzimajući u obzir snažan rast robnog izvoza u toku 2005. godine¹² realno je očekivati da bi on ove godine mogao biti najmanje trostruko veći od njegove dolarske vrednosti iz 2000. ali je i, pored toga, ostvareni rezultat još uvek skroman, posebno u poređenju sa izvozom naprednijih zemalja u tranziciji kao i sa većinom zemalja u okruženju¹³. Uvoz, koji je

11 Regulisan je i klirinški dug Ruske Federacije prema bivšim jugoslovenskim republikama u ukupnom iznosu od oko 1,3 milijarde klirinških dolara. Predstavnici država sukcesora odlučili su da se mehanizam i metodologija podele monetarnog zlata u BIS-u (Bazel) primene i na podelu preostalog monetarnog zlata Narodne banke bivše SFRJ u skladu s procentima predviđenim Sporazumom (SCG pripada 38%), o čemu je postignuta saglasnost maja 2005. U julu 2005. predstavnici država sukcesora postigli su dogovor o podeli deviznih sredstava u iznosu od oko 221 milion dolara zamrznutih na računima Narodne banke bivše SFRJ kod banaka u inostranstvu (SCG 38% ili oko 84 miliona dolara).

12 U prvih osam meseci 2005. srpski izvoz beleži snažno povećanje (45%) dok je uvoz blago porastao (4%).

13 Izuzetno mala vrednost domaćeg robnog izvoza, koji je po stanovniku 2004. bio preko deset puta niži od mađarskog ili češkog, oko dva i po puta manji od bugarskog, dvostruko niži od rumunskog i 70% manji od makedonskog.

prethodne godine bio trostruko veći do izvoza, već je 2004. bio 3,3 puta viši u odnosu na 2000, ali je očekivano da bi njegov rast u toku 2005, usled redukcije domaće tražnje, trebalo da bude znatno manji u odnosu na prethodne godine. Evidentna je vrlo niska pokrivenost uvoza izvozom (mada je došlo do značajnog poboljšanja ove godine, na oko 44%), odnosno visok spoljnotrgovinski deficit, koji je 2004. prešao 7 milijardi dolara, dok bi 2005. godine trebalo da bude nešto niži. U razmeni usluga, koja je znatno skromnijeg obima, u poslednjih pet godina zemlja beleži suficit. Najviši pozitivni bilansi ostvareni su 2001. i 2004 (izvoz od 1.487 i suficit od 405 mln. dol.) dok će 2005. godine, po dosadašnjim tendencijama, pozitivni saldo biti znatno manji¹⁴.

Struktura robne razmene Srbije podseća na strukturu zemlje u razvoju i daleko je od strukture naprednijih zemalja u tranziciji. Osnovu izvoza Srbije čine sirovine i reprodukcioni materijali, što je karakteristika izvozne ponude nedovoljno razvijenih zemalja. Jezgro robnih tokova koji čine okosnicu izvoza nije se bitnije promenilo tokom devedesetih godina dvadesetog veka i početkom prve decenije dvadeset prvog veka. To su, pre svega: prehrambeni proizvodi, poljoprivredne sirovine, osnovni metali, hemijski proizvodi, tekstil i odeća; dakle, uglavnom proizvodi sve manjeg značaja u međunarodnim okvirima. Domaća uvozna struktura, iako manje nepovoljna od izvozne, takođe ukazuje na loše privredne performanse.

Izvozna struktura se od 2003. blago pogoršava, što se može uvideti na osnovu pada udela industrijskih proizvoda intenzivnih kvalifikovanim radom (tabela 1) kao i proizvoda intenzivnih ljudskim i fizičkim kapitalom¹⁵, koji zajedno sa prethodnom grupacijom najbolje odlikavaju sumarni kvalitet izvoza i uvoza. Udeo industrijskih proizvoda sa kvalifikovanim radom je od 2000. konstantno tek nešto preko petine ukupnog izvoza, što je od dva do tri puta manje od istog pokazatelja kod naprednijih zemalja u tranziciji ili EU. S druge strane, učešće proizvoda intenzivnih nisko kvalifikovanim radom (43,5% 2005) i posebno primarnih proizvoda (oko

14 U prvih sedam meseci 2005. izvoz usluga iznosio je 911 mil. dol, a uvoz 863 mil. dol, te je suficit iznosio 48 mil. dol. što je preko tri puta manje od suficita u istom periodu prethodne godine. Smanjenje suficita je posledica povećanog uvoza usluga, dok izvoz takođe beleži blaži porast (15%). Inače, u razmeni usluga u 2004. godini zabeležen je rast u odnosu na 2003. godinu, i to izvoza usluga za 47,7%, a uvoza za 50,7%.

15 Sa 22,6% 2000. ostvaren je, prvo, rast na 28,6% 2003. pa potom pad na 17,8% 2005 (prvih osam meseci).

trećine) je daleko više nego kod posmatranih zemalja (primarni proizvodi čine tek oko desetine izvoza tih država) što ukazuje na nepromenjenu nepovoljnu strukturu domaćeg izvoza i praktično odsustvo proizvoda sa visokom dodatom vrednošću. Povećava se i udeo resursno intenzivnih proizvoda (koji su sa 48% 2000. pali na 44,6% 2003, da bi porasli na 57,1% u 2005) što, imajući u vidu postignute relativno značajne stope rasta izvoza ukazuje na tzv. „forsiranje izvoza” (izvoz po svaku cenu). Komparirajući dobijene indikatore sa istim pokazateljima kod izabranih zemalja vidljivo je da razvijene zemlje, kao i naprednije države u tranziciji, imaju daleko manje učešće resursno intenzivnih proizvoda u izvozu i uvozu, kao i viši udeo proizvoda intenzivnih ljudskim i fizičkim kapitalom i proizvoda intenzivnih kvalifikovanim radom u izvozu i uvozu¹⁶.

Na uvoznjoj strani u periodu 2000-2004. došlo je do izvesnih promena strukture u pravcu porasta udela proizvoda sa višim stepenom finalizacije¹⁷, da bi u 2005. beležili inverzne tendencije (došlo je do pada učešća industrijskih proizvoda intenzivnih kvalifikovanim radom uz smanjenje udela proizvoda intenzivnih ljudskim i fizičkim kapitalom¹⁸). U poređenju sa naprednijim zemljama u tranziciji, i posebno razvijenim zemljama, Srbija još uvek uvozi veći procenat proizvoda nižih faza prerade¹⁹.

16 Udeo resursno intenzivnih proizvoda u izvozu 2003: EU15 – 35,5%, Slovenija 26,3%, SAD 23,5%, Bugarska 48%. Učešće proizvoda intenzivnih ljudskim i fizičkim kapitalom u izvozu 2003: EU15 44,2%, Slovenija 47,8%, SAD 61,8%, Češka 55,8%. Udeo proizvoda intenzivnih kvalifikovanim radom u izvozu 2003: EU15 63,5%, SAD 59,8%, Rumunija 21,2%, Bugarska 19,5%, BiH 21,4%, Slovenija 48,2%. Indikativno je da je Srbija 1990. godine imala učešće proizvoda intenzivnih kvalifikovanim radom u izvozu od čak 34,5%. Izvor: Konjunktorni trendovi Srbije, 2005, broj 1, Privredna komora Srbije.

17 Od 2000. prisutna je pozitivna tendencija porasta udela industrijskih proizvoda i oni su 2004. činili preko 70% ukupnog uvoza, što je još uvek ispod nivoa za razvijene zemlje kod kojih je taj udeo u proseku oko 85%. Udeo industrijskih proizvoda sa kvalifikovanim radom je od 2000. porastao sa 37,5% ukupnog uvoza na 45,9% 2004. Učešće radno intenzivnih proizvoda je blago opalo u periodu 2000-04 (sa 27,2% na 24,9%). Udeo primarnih proizvoda je znatnije pao 2000-04 (sa 35,8% na 27,9%), ali je i dalje daleko viši nego kod razvijenih država ili pak naprednijih zemalja u tranziciji (SAD 15,6%, Nemačka 21,1%, Slovenija 20,5%).

18 Posle rasta udela ljudskim i fizičkim kapitalom intenzivnih proizvoda sa 35% 2000. na 43,9% 2004. došlo je do pada na 38,8 % 2005. Razloge za ovo nepovoljno kretanje, dobrim delom, treba tražiti u snažnom uvozu opreme krajem 2004. g. i činjenici da su se uvozne fakture najlakše naduvavale kada su u pitanju investiciona sredstva.

19 Udeo proizvoda intenzivnih kvalifikovanim radom u uvozu 2003: EU15 – 46,2%, Nemačka 53,1%, Italija 48,5%, Slovenija 45,1%, SAD (2002) 53,2%, Bugarska 35,9%, Rumunija 37,2%, BiH 38,5%.

• Tabela 1. Udeo primarnih i industrijskih proizvoda u razmeni Srbije

Grupacije:	Izvoz					
	2000 (I-XII)		2003 (I-XII)		2005 (I-VIII)	
Primarni proizvodi	32,4	35,8	31,3	27,8	35,3	34,5
Industrijski proizvodi	64,8	63,7	67,1	71,4	63,6	63,9
Intenzivni kvalifikovanim radom	22,5	37,5	20,2	44,2	20,1	39,8
Intenzivni niskokvalifikovanim radom	42,3	27,2	46,9	27,2	43,5	24,1

Izvor: podaci RSZ.

Posmatrajući srpsku razmenu po ekonomskoj nameni vidljivo je da na strani izvoza nije došlo do bitnijih promena od 2000, dok je na uvoznj strani, koju inače karakteriše dominacija proizvoda za reprodukciju, došlo do pozitivne tendencije porasta udela proizvoda za investicije u ukupnom uvozu sa 16% 2000. na 21,4% 2004 (u 2005. došlo je do pada udela proizvoda za investicije na 15,3%), ali i do nepovoljnog trenda porasta udela proizvoda za široku potrošnju (sa 14% u 2000. na 22,3% 2005).²⁰ Imajući u vidu visoku uvoznju zavisnost domaće industrije pozitivno je da se najveći deo robnog uvoza zasniva na repromaterijalima, sirovinama, komponentama i opremi (skoro četiri petine) koji su u dobroj meri ugrađeni u izvozne proizvode ili su sastavni deo proizvoda industrije koji se realizuju na domaćem tržištu. S druge strane, dominacija materijala za reprodukciju (oko dve trećine prosečno) u izvozu je odraz nepovoljne strukture domaće proizvodnje.

Ako posmatramo izvoz po industrijskim granama, možemo konstatovati porast udela vodeće četiri industrijske grane (osnovni metali, prehrambena, proizvodnja proizvoda od gume i plastike, hemija) koje čine oko polovine ukupne industrijske produkcije i preko tri petine domaćeg izvo-

20 Ako bi tretirali strukturu uvoza na osnovu „izjave uvoznika”, onda bi udeo opreme u 2004. bio 13,8%, što je rast u odnosu na 2000 (7,7%), te se svakako može smatrati pozitivnom tendencijom (koja je prekinuta u 2005. kada je udeo opreme iznosio samo 8,7%). Istovremeno, udeo robe široke potrošnje 2005. iznosi 45,5% isto kao i 2000.

21 Ove su grane i u prvih osam meseci 2005. imale natprosečan porast produkcije (osnovni metali 23%, proizvodnja gume i plastike 13%, prehrambena industrija 4%, hemija 2%), dok su u 2004. snažan rast imali osnovni metali 41% i hemija 18%, a sporiji rast proizvodnja gume i plastike 4,7% i prehrambena industrija 3%.

22 Porast izvoza 2004: osnovni metali 105%, proizvodnja gume i plastike 21%, prehrambena industrija 26%, hemija 49%. Porast izvoza 2005 (prvih osam meseci): osnovni metali 73%, proizvodnja gume i plastike 37%, prehrambena industrija 56%, hemija 25%.

za. Indikativno je da su kod ovih industrija privatizacioni procesi daleko odmakli i da se njihovo povećanje proizvodnje u poslednjih dve godine²¹ dobrim delom zasniva na stranim porudžbinama. Ove industrijske grane imaju natprosečni rast izvoza poslednjih godina, što ukazuje da se polako kristalizuje zdravi deo industrije²².

Vrlo mali rast intraindustrijske razmene²³ ukazuje na odsustvo značajnijih strukturnih promena srpskog izvoza, kao i na tendencije koeficijenta koncentracije robnog izvoza, koji se, i pored očekivanog solidnog rasta u 2005. godini, ipak nije značajnije promenio. Od 2000. kada je iznosio 0,088, došlo je pada Modifikovanog Gini-Hiršmanovog koeficijenta koncentracije robnog izvoza Srbije (2002. bio je manji za oko desetinu) da bi 2003. isti koeficijent beležio značajan rast (0,098). U narednoj godini isti koeficijent ostvaruje blagi pad (0,094) da bi prema preliminarnim rezultatima i projekcijama za 2005. trebalo da bude zabeležen znatan rast ovog indeksa (na oko 0,110), što ukazuje da se izvoz lagano koncentriše na određene robne grupe koje su uglavnom radno i resursno intenzivne. Inače, relativno niska vrednost ovog koeficijenta, slično kao i kod razvijanih zemalja, ne ukazuje na široku ponudu naše izvozne privrede i njenu povoljnu strukturu već, pre svega, na „svaštarenje” i nedostatak određenih konkurentnih proizvoda²⁴. Istovremeno, došlo je do značajnog pada koncentracije uvoza (sa 0,128 u 2000. na 0,068 u 2004. godini) što je očekivana tendencija ako se ima u vidu otvaranje zemlje i snažan rast uvoza.

Regionalna struktura razmene pokazuje da su najznačajniji spoljnotrgovinski partneri Srbije u periodu 2000-05. zemlje EU25 sa natpolovičnim udelom u razmeni zemlje (učešće EU se nije bitnije menjalo proteklih pet godina, izuzimajući proširenje u maju 2004)²⁵. Značajni izvozni partneri su još i susedne zemlje, posebno BiH i Makedonija, dok je Rusija najvažniji uvozni partner.

23 Standardni Grubel-Lojdrov indeks je porastao sa 34,6% 2000. na 35% 2004.

24 Praktično, postoji samo nekoliko robnih grupa u domaćem izvozu koje imaju značajniji udeo, i to su po pravilu proizvodi niže faze finalizacije, odnosno proizvodi agroindustrijskog kompleksa (voće, šećer), proizvodi industrije osnovnih metala (čelični limovi, bakar, aluminijum) ili pak gume za automobile i obuća. Rast koncentracije izvoza u poslednje tri godine, dobrim delom je uzrokovan snažnim porastom udela (na oko desetinu ukupnog izvoza) robne grupe valjani neplatirani proizvodi (odsek gvožđe i čelik), što je posledica uspešne privatizacije smederevske železare, ali i porasta svetskih cena metala.

25 Udeo EU25 u izvozu je porastao je sa 49% 2003. na 52,2% 2004, dok je učešće u uvozu ostalo praktično nepromenjeno (između 54% i 55%). U 2005. g. raste udeo EU25 u izvozu na 55%, dok opada učešće u uvozu na 49,2%.

Tendencije koeficijenata sličnosti spoljnotrgovinskih struktura

Na iste kvalitativne tendencije domaće spoljnotrgovinske razmene ukazuju i koeficijenti sličnosti kojima se meri podudarnost spoljnotrgovinske strukture Srbije i datih zemalja, odnosno kvantifikuje mobilnost (perzistentnost) struktura izvoza ili uvoza u periodu 1990-2005. godina²⁶. Poredeći stepen sličnosti strukture srpskog izvoza i uvoza sa strukturom razmene EU i SAD (čije su strukture izvoza i uvoza uzete kao referentne i koje predstavljaju "zemlje" sa višim kvalitetom strukture izvoza i uvoza u odnosu na Srbiju) istražuje se da li je došlo do unapređenja strukture srpske spoljne trgovine (odnosno da li je ona postala sličnija strukturi izvoza i uvoza EU, odnosno SAD)²⁷.

Kada je u pitanju poredenje izvozne strukture Srbije sa izvoznim strukturama razvijenih zemalja (EU, SAD itd.) ili eksternom uvoznom tražnjom EU na osnovu recentnih nalaza (videti Nikolić, 2005: 145) vidi se da je 2000. u odnosu na 1990. došlo do značajnog pada sličnosti datih struktura, što je i očekivano imajući u vidu izolaciju zemlje, odnosno propadanje domaće industrijske baze i posebno izvozno orijentisane privrede. Već 2001. došlo je do blagog porasta podudarnosti da bi ovi procesi bili prekinuti već u sledećoj godini, kada je došlo do pada sličnosti posmatranih struktura. U 2003. opet je ostvaren rast koeficijenata sličnosti. Rezultati za 2004. pokazuju da je zabeleženo izraženo smanjenje sličnosti struktura i da su apsolutne vrednosti koeficijenata čak niže od njihovih vrednosti iz 2000. Preliminarni rezultati za 2005. ukazuju na dalji pad sličnosti.

Vrednost indikatora sličnosti srpske i referentnih izvoznih struktura pokazuje da je zadržana nepovoljna izvozna struktura, što je posebno upečatljivo ako se indikator sličnosti Srbija/EU uporedi sa istim pokazateljom (npr. za 2003) za sličnost izvoznih struktura SAD/EU, SAD/Slovenija, EU/Češka itd. koji pokazuju daleko veću podudarnost struktura (vrednost indikatora sličnosti izvoznih struktura Srbija/SAD su još niži i

26 Izračunavani su Bray-Curtisov indeks, koeficijent komplementarnosti, inverzni integrisani indikator sličnosti i cosinusni indeks. Podaci za 2005. su dodatno izračunavani.

27 U analizu su zatim uvedene i uspešne zemlje u tranziciji, jer tendencije koeficijenta sličnosti koje pokazuju kvalitativne promene srpskog robnog izvoza (i uvoza), treba posmatrati i u širem kontekstu, poredeći ih sa istim indikatorima za zemlje u tranziciji od kojih su mnoge ostvarile znatne pomake na planu unapređenja izvoza kroz njegovo strukturalno poboljšanje i apsolutni rast, što bi moglo da ukaže na poželjan budući pravac domaćeg robnog izvoza.

pokazuju iste tendencije). Vrednosti indikatora sličnosti strukture izvoza Srbije sa Slovenijom i Češkom (2003), zemljama čija je izvozna struktura kvalitativno bliska nivou razvijenih zemalja usled velikih tranzicionih pomaka²⁸, takođe su obeshrabrujuće niske.

Uzroke ovome svakako treba tražiti u potrebi srpske privrede da, skoro po svaku cenu, ostvari porast svog izvoza, što je povećavalo udeo resursno intenzivnih pr
znoj) strukturi razvijenih zemalja znatno manje zastupljeni (radi se, pre svega, o porastu učešća agro-industrijskog kompleksa i osnovnih metala gde Srbija ima komparativne prednosti)²⁹.

S druge strane, ohrabrujuće su tendencije na uvoznj strani do kraja 2004. Posmatrajući sličnost uvozne strukture Srbije sa uvoznim strukturama razvijenih zemalja (posebno EU), posle pada sličnosti u 2000. u odnosu na 1990. (usled smanjivanja sofisticiranosti domaće uvozne tražnje uz istovremeno kontinuirano kretanje ka tehnološki intezivnijoj uvoznj tražnji EU ili SAD) prisutna je tendencija kontinuiranog rasta podudarnosti struktura (iz
(konvergencije) srpske izvozne tražnje strukturi uvozne tražnje razvijenijih zemalja³⁰. Postavlja se pitanje da li je to ohrabrujuća tendencija koja nagoveštava i promenu srpske izvozne strukture? Glavni faktori konvergencije uvozne strukture su rast udela proizvoda za investicije, ali i snažan porast udela proizvoda široke potrošnje u ukupnom uvozu Srbije (što je nepovoljno kretanje³¹). Ukupno gledano, pomeranja u uvoznj strukturi

28 Tranzicione zemlje centralne Evrope su beležile rast koeficijenta sličnosti od potpisivanja evropskih sporazuma početkom devedesetih (a i nešto ranije, sa prvim olakšicama EU), i danas, posle znatnog rasta ovih indeksa, imaju znatno veću podudarnost svojih izvoznih struktura sa EU uvoznj tražnjom, čime pokazuju put kojim bi Srbija trebalo da ide.

29 Ako se uporedi struktura srpskog izvoza na jednocifrenom i dvocifrenom nivou SITC sa istom strukturom kod EU, SAD, Slovenije i Češke mogu se jasno uvideti razlozi relativno niske vrednosti indikatora sličnosti. Naime, dok kod Srbije znatan udeo imaju robni odseci koji pripadaju sektorima 0 i 6 (pre svega prerađevine), dotle kod pomenutih zemalja vrlo izražen udeo imaju odseci sektora 7, koji uglavnom čine tehnološki intezivni proizvodi (zbirno skoro četiri puta u proseku viši udeo od srpskog) što, i samo po sebi, govori o ogromnoj kvalitativnoj razlici posmatranih struktura.

30 Takođe, vrednost ovog koeficijenta daleko manje odstupa od vrednosti istog koeficijenta kod npr. uvoznih struktura SAD/EU nego kada su u pitanju izvozne strukture istih zemalja.

31 Porast udela većine robnih odseka sektora 8 (razni gotovi proizvodi) i odseka 78 (drumska vozila), koji su u dobroj meri „odgovorni” za povećanje sličnosti srpske uvozne strukture sa uvoznim strukturama razvijenih zemalja, nisu povoljne tendencije za privredu koja vapi za uvozom kapitalnih sredstava.

kojom se ona približava strukturama razvijenih zemalja (do 2005), mogu se pozitivno okarakterisati i to svakako, pored ostalog, svedoči i o naporima domaće privrede da se restrukturira, odnosno da zameni dotrajalu tehnologiju. Očekivano je da, i ne tako veliki, pomaci koji su učinjeni na planu investicija u poslednje četiri godine indukuju povećan uvoz savremene opreme i samim tim povećaju udeo određenih robnih odseka sektora 7-mašine i transportni uređaji – čije je relativno visoko učešće karakteristično za robnu strukturu razvijenih zemalja. Pored toga, nerealno je očekivati da se preduzete investicije tako brzo odslikaju na izvoznoj strukturi, posebno imajući u vidu da je znatnije povećanje izvoza kratkoročno moguće, pre svega, kroz radno i resurno intenzivne proizvode u kojima smo konkurentni na razvijenim tržištima. U tom smislu i znatan pad sličnosti izvoznih struktura 2004. i 2005. posledica je „forsiranja izvoza”, tj. postizanja solidnog rasta izvoza i po cenu povećanja udela proizvoda nižih faza finalizacije.

Eksterna pozicija Srbije 2000-2005. (platni bilans, kurs, zaduženost)

I pored toga što je u prvih osam meseci ove godine, usled ograničenja rasta agregatne tražnje, uvođenja PDV-a i rasta izvoza, došlo do značajnog pada spoljnotrgovinskog i deficita tekućih plaćanja, oni još uvek čine relativno visok procenat GDP, posebno ako ih uporedimo sa istim indikatorima za razvijene zemlje, ali i zemlje u tranziciji. Izuzimajući 2004, kada je prema zvaničnim podacima deficit tekućeg računa platnog bilansa iznosio 13,2% (uključujući grantove) prethodne dve godine (2003. i 2002) on je bio nešto ispod 10% GDP-a, koliko bi prema trenutnim tendencijama (u prvih osam meseci 2005. je za oko 40% manji nego u istom periodu prethodne godine) i projekcijama trebalo da iznosi i ove godine (tabela 2).

• Tabela 2. *Tekući račun i saldo platnog bilansa Srbije 2000-2005. godine*

	2000.	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.
Tekući račun platnog bilansa (% GDP-a)	-4,7	-3,3	-9,9	-9,3	-13,2	-10,0
Saldo platnog bilansa (mil. dol.)	227	491	1111	1270	694	825

Izvor: oficijelni sajt NBS.

Procena za 2005. za udeo deficita tekućih plaćanja u GDP-u. Saldo platnog bilansa za kraj septembra 2005.

Kada su u pitanju zemlje oskudne kapitalom, kao Srbija, spoljnotrgovinski deficit je, svakako, poželjan jer on, pored ostalog, ukazuje na uvoz kapitalne opreme (i repromaterijala) koji su neophodni za pokretanje in-

vesticione aktivnosti (povećan uvoz je i faktor suzbijanja inflacionih pritisaka). Pitanje je samo koliki je nivo deficita koji bi bio održiv, odnosno koji ne bi u perspektivi vodio zemlju u dužničku krizu (ili nepoželjni reprogram dugova), ugrozio domaću valutu i doveo do gubljenja, ionako niskog, međunarodnog kreditnog rejtinga³². Anuiteti po osnovu spoljnih dugova (naravno, zajedno sa obavezama domaćih pravnih lica) će za tri godine dostići dve milijarde dolara (realno je da će se budući koncesioni zajmovi i donacije znatno smanjiti) te se javlja bojazan da visok spoljnotrgovinski deficit, a samim tim i deficit tekućih plaćanja, ne bi mogli biti „pokriveni” suficitom u kapitalnom bilansu te bi moglo doći do snažnog odliva deviznih rezervi i negativnog scenarija koji sa tim ide³³.

Deficit tekućih plaćanja Srbije viši je nego kod susednih zemalja [kod Bugarske, Rumunije ili Hrvatske ovaj indikator je 2004. iznosio 7,5%; 8,5%; 5,7% respektivno (EBRD, 2005: 22)] ali, svakako, ne i neodrživ (prema EBRD kritična tačka srednjoročno održivog deficita tekućih plaćanja je 10%). Naime, uzimajući u obzir tendencije u platnom bilansu (tabela 2), koji poslednjih godina konstantno beleži suficit (samo u prvih devet meseci 2005. devizne rezerve NBS su ostvarile prirast od 19,3%³⁴), koji se, posebno 2003. i ove godine, u dobroj meri zasniva na SDI, koje neće opterećivati buduće servisiranje duga, čini se da bi za domaću ekonomiju uz nastavak sadašnjih tendencija (povećanje priliva SDI, značajan rast

32 Ili bi pak zemlja mogla biti primorana da naglo i radikalno smanji uvoz neophodnih sirovina, investicione opreme i posegne za određenim protekcionističkim merama.

33 Posmatrajući stepen servisiranja duga (otplata duga prema izvozu roba i usluga) situacija je još uvek podnošljiva, jer je kritična tačka 25% (Srbija 17,5%; Rumunija 19,2%; Hrvatska 16%; Bugarska 14,4%; Poljska 25,5%, Slovenija 5,5%; Mađarska 14,4%), ali će tu narednih godina doći do snažnog porasta što će, svakako, bizi težak izazov za kreatora domaće ekonomske politike. Pored toga, jasno da će se i indikator koji pokazuje udeo servisiranja duga u GDP-u (Srbija 2004 samo 4,1%; Mađarska 9,5%; Hrvatska 8,2%; Bugarska 8,4%, Rumunija 7,1%) značajno pogoršati. Procene za 2005. govore da će ovi indikatori iznositi 18,8%, odnosno 5,1% (NBS, 2005: 87).

34 Pozitivna je tendencija porasta pokrivenosti novčane mase (M1) deviznim rezervama; krajem septembra 2005. čak 263% (na kraju decembra 2004. g. 220%). Prema pokrivenosti novčane mase deviznim rezervama Srbija se dobro pozicionira, jer je isti pokazatelj 2004. iznosio kod Hrvatske 143%, kod Bugarske 129% ali je bio povoljniji kod Rumunije 308%. Međutim, uzrok je vrlo niska monetizacija domaće privrede (8,7% 2004) koja je jedna od najnižih u regionu, što je posledica visoke evroizacije (zbog nepoverenja u domaću valutu). Pozitino je to što se u 2005. (prvih devet meseci) deviznim rezervama može finansirati više nego šestomesečni uvoz, što je znatan porast u odnosu na stanje u 2004. (4,2 meseca). Inače, devizne rezerve su krajem 2000. iznosile 524 mil. dolara i od tada su konstantno rasle, posebno ubrzano tokom 2005. (početkom oktobra iznose 5.070 mil. dolara).

izvoza i GDP-a) ovakav udeo deficita tekućih plaćanja, srednjoročno bio održiv. Kod dugoročnog i srednjoročnog zaduživanja, koje je uz SDI glavna suficitna stavka kapitalnog bilansa, od krucijalnog je značaja da iznos kredita dobijenih po nepreferencijalnim (dakle, komercijalnim) uslovima bude ograničen (što NBS od ove godine i čini, uvođenjem i povećavanjem obaveznih rezervi na ino-kreditne linije). Spoljnotrgovinski deficit je daleko viši ali snažni prilivi po osnovu tekućih transfera (pre svega, doznaka naših iseljenika, koje su u prethodnoj godini činile preko 14% GDP-a), donacija i blag suficit po osnovu razmene usluga su činiooci koji ublažavaju debalans u „faktorskoj” razmeni sa inostranstvom.

Nije sporno da previsok deficit tekućih plaćanja može produkovati rast ino-potraživanja koja bi u jednom trenutku mogla postati neodrživa kao i da snažan uvoz potiskuje domaću ponudu, ali, treba reći, samo onu koja nije konkurentna od čega korist imaju potrošači (dobra strana uvoza je i to što su rezidentna preduzeća prisiljena da se bore za realizaciju na stranim tržištima). Pored toga, visok deficit povećava protekcionističke pritiske, što je jedan od izazova sa kojim se trenutno suočava SAD (i mnoge druge države), ali i naša zemlja, u kojoj se često mogu čuti pozivi za više subvencija i zaštite domaćeg tržišta. Dakle, priča o visokom deficitu, iako najčešće dobronamerna, može biti i kontraproduktivna, i voditi usporavanju dalje trgovinske liberalizacije koja je neminovna sa daljim približavanjem EU i STO (početak dalje liberalizacije trgovinskog režima već dolazi na red sledeće godine)³⁵.

Jasno je da je visok spoljnotrgovinski deficit i deficit tekućeg računa platnog bilansa posledica nepovoljnog stanja u realnom sektoru privrede (niska produktivnost, sporo restrukturiranje) i znatnog porasta domaće tražnje usled relativno brzog rasta plata i kredita.³⁶ Dakle, izražen deficit

35 Indikativni su nalazi (za period 1980-2004) Danijela Griswolda, direktora Centra za studije trgovinske politike na čuvenom američkom Kejto (Cato) Univerzitetu (koji je libertarijanske, neokonzervativne orijentacije) koji pokazuju da je sa rastom deficita tekućeg računa platnog bilansa (kao % od GDP) dolazilo do rasta GDP, industrijske proizvodnje i zaposlenosti u SAD (Griswold, 2005: 13). Mada je teško povlačiti paralele između SAD i Srbije, indikativno je da je naša zemlja ostvarila najveću stopu rasta GDP-a i industrijske proizvodnje u poslednjih četvrt veka upravo u godini kada je imala najveći deficit tekućih plaćanja (misli se naravno na prethodnu godinu) mada je iz toga, svakako, nezahvalno izvlačiti validne zaključke.

36 Privredna aktivnost u Srbiji tokom proteklih nekoliko godina bila je određena, pre svega, rastom tekuće potrošnje, što je bilo omogućeno prilivom značajnih sredstava iz inostranstva, a to je zajedno sa rastom realnih plata (uz veliku realnu apresijaciju kursa) doveo je do snažnog rasta uvoza i u manjem obimu do rasta proizvodnje.

tekućih plaćanja je posledica ogromne potrošnje i niskog nivoa štednje; da je deficit uzrokovan velikim investicijama to praktično ne bi ni bio problem (deficit u razmeni roba i usluga je praktično ono što trošimo više nego što proizvodimo, kada se on redukuje to mora da ide ili na teret investicija ili potrošnje³⁷). Ozbiljan problem visokog spoljnotrgovinskog deficita (koji je posledica niskog izvoza a ne visokog uvoza) treba rešavati, pre svega, nastavkom reformskih zahvata, odnosno restrukturiranjem privrede koje bi dovelo do povećanja produktivnosti, novih investicija i nastavka započetog značajnog rasta, za sada nedopustivo niskog, izvoza.

Postojeće platnobilansne tendencije aktuelizuju **problem uravnoteženja kursa dinara** koji je pod pritiskom apresijacije usled povećanih konverzija deviznih sredstava u dinare koje NBS, i pored restriktivne monetarne politike (koja je došla do granice efikasnosti), ne može u potpunosti da sterilise („napumpavanje” likvidnosti, prirodno, povećava pritisak na rast cena). Već od 2001. postoji pritisak jednog dela javnosti da se koriguje devizni kurs, kako bi se podstakao rast izvoza, uz glavni argument da precejnena vrednost dinara obezvređuje devizne prihode izvoznika. Monetarne vlasti su istrajale na relativnoj stabilnosti deviznog kursa, jer se čvrst kurs čini razumnim rešenjem uzimajući u obzir evroizaciju i pritiske na inflaciju, ali se postavlja pitanje njegovog negativnog uticaja na tekući račun platnog bilansa i domaću produkciju. Naime, postoje i ekonometrijski potvrđeni nalazi da bi fleksibilnija kursna politika uslovila u kratkom i srednjem roku manju apsorpciju domaćeg tržišta i povećala ponudu uz manje „prelivanje” u rast cena; slabiji dinar bi delimično umanjio uvoznu glad dajući podstrek domaćoj produkciji, istovremeno podstičući izvoz konkurentnijim cenama. Naravno, veliki je problem, sa socijalnog stanovišta, oboriti potrošnju (mada i dodatno „pritezanje” fiskalnih izdataka bez laganog slabljenja dinara ima recesione efekte) i uzdrmati poverenje u makroekonomsku politiku (usled nešto više inflacije i depresirajućeg dinara)³⁸.

Inače, realni bilateralni kurs dinar-evro i realni efektivni kurs dinara je do sredine 2003. apresirao (blizu 50%)³⁹ kada je počela njegova blaga

37 U 2004. ta razlika je iznosila čak blizu 30%.

38 Kada su plate u pitanju, treba reći da je njihov rast znatno usporen (realan rast od 6,2% u 2005. i 10,4% u 2004) što je znatno manje povećanje u poređenju sa prethodnih nekoliko godina.

39 U toku 2001. 30%, u toku 2002. 16,8% u toku 2003. 1,9%. dok je depresirao 2004. 1,1%. Danas se skoro svi slažu da je tokom 2002. i 2003. trebalo depresirati dinar i po cenu nešto višeg rasta cena (i druge zemlje su tokom prve faze tranzicije imale dvocifrenu inflaciju, kao npr. Poljska, Mađarska, Slovenija).

realna depresijacija⁴⁰, koja je prekinuta u 2005 (prvih osam meseci) kada realni bilateralni kurs dinar-evro opet apresira i to za 2,1% (NBS, 2005: 26). Treba naglasiti da empirijske analize pokazuju da je kod zemalja koje su se približavale EU dolazilo do realne apresijacije nacionalnih valuta⁴¹.

Zahvaljujući otpisima **spoljnog duga** u prethodnim godinama i skorašnjeg ograničenja na komercijalna ino-zaduživanja (koja su prethodnih godina, pored ostalog, zbog odsustva kreditnog rejtinga bila relativno mala) deficit tekućeg bilansa nije doveo do značajnijeg kumuliranja inostranog duga poslednjih godina⁴². Pozitivna tendencija je i pad udela duga u GDP-u i u izvozu (roba i usluga); po udelu duga u GDP-u Srbija (62,8%) se 2004. bolje kotirala od Hrvatske, nešto bolje od Bugarske i znatno lošije od Rumunije, Slovačke ili Poljske kao što se vidi na grafikonu 1. (NBS, 2005: 87)⁴³. Ako bi bila ostvarena projektovana stopa rasta GDP-a od 4,6% (što je prema sadašnjem polugodišnjem rastu od 6,1% realno) uz pretpostavku da visina duga ostane nepromenjena (jer je realno da bi, i pored dodatnog privatnog zaduživanja, dug mogao ostati na oko 14 milijardi dolara usled očekivanog otpisa od strane Pariskog kluba od 700 miliona dolara i dodatnih otpisa, pre svega, nekih arapskih zemalja i Kine) onda bi beležili blag pad udela duga u GDP-u, na 59% (srednje zadužena zemlja). Po učešću duga u izvozu roba i usluga Srbija je jedna najslabije kotiranih zemalja u okruženju, jer je spoljni dug 2004. bio 2,6 puta veći od godišnjeg izvoza (grafikon 1). Uzimajući u obzir snažan rast izvoza roba i očekivan blag porast izvoza usluga (ukupno oko 6,5 milijardi dolara 2005) onda bi dug mogao biti dvostruko (ili blago više) veći od domaćeg izvoza (Srbija bi bila kategorisana kao srednje zadužena zemlja). Pozitivna je okolnost relativno nizak udeo kratkoročnog duga u ukupnom dugu (7,8%)⁴⁴.

40 Depresijacija realnog bilateralnog kursa dinar-evro iznosila je 3,7% 2004. To znači da je toliko smanjena poslednjih godina kumulirana precenjenost dinara, odnosno u tom iznosu je potencijalno povećana cenovna konkurentnost izvoza i destimulisana cenovna konkurentnost uvoza Srbije (i to onog, većinskog, dela koji se realizuje na tržištu evro-zone zajedno sa ostalom razmenom koja se obračunava u evrima).

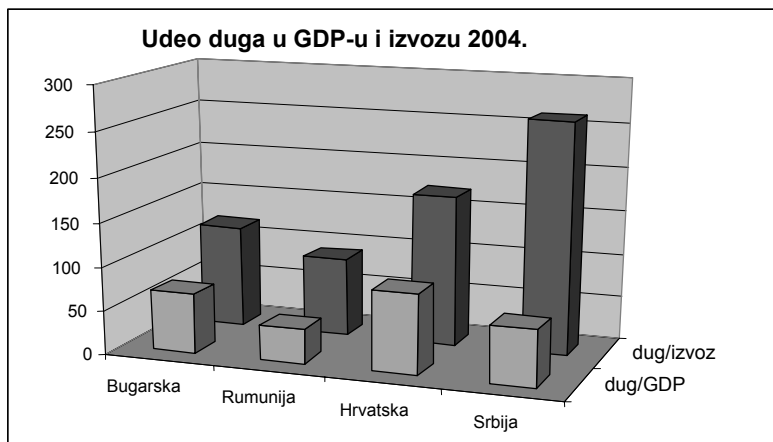
41 Kod Češke, Mađarske, Poljske i Slovenije (u proseku) su realni devizni kursevi, između 1992. i 2003. godine, apresirali za 3,3% godišnje. Kod zemalja koje su se pridružile Evropskoj uniji osamdesetih godina (Grčka 1981, Portugal i Španija 1986. g.) realni devizni kursevi su apresirali u proseku za 0,5% godišnje u periodu od 10 godina pre pridruživanja EMU.

42 Dug je 31.8.2005. iznosio 14.506 mln. dolara.

43 Ovde, kao otežavajuću okolnost, svakako, treba imati u vidu vrlo nizak nivo srpskog GDP-a po stanovniku, koji je jedan od najnižih u regionu.

44 Povoljna okolnost je i to da su devizne rezerve NBS četiri i po puta veće od vrednosti kratkoročnog duga što eliminiše rizik nagle finansijske krize.

Grafikon 1

Kod „održivosti duga” u periodu 2006 – 2010. godina ključno pitanje je komercijalno, odnosno zaduživanje privatnih pravnih lica i njihov udeo u ukupnim srpskim investicijama (poželjno 30%). Investicije bi trebalo da u narednih pet godina dostignu četvrtinski udeo u GDP-u (za šta je veoma značajno usporavanje potrošnje, koja bi na kraju perioda trebalo da bude za 7% manja od GDP-a). Pored toga, potrebno je da GDP raste po stopi od 5% godišnje, a da dolarski rast izvoza bude 16%. Sve ovo bi omogućilo da stopa servisiranja duga ostane u prihvatljivoj zoni do 23% prihoda od izvoza roba i usluga i do 10% GDP-a. Pesimistična varijanta sa rastom GDP od 3% i sa dolarskim rastom izvoza od 10% dovela bi stopu servisiranja duga na najmanje 30%, što bi zahtevalo negativne stope rasta potrošnje koje bi bile socijalno neodržive i odrazile bi se na pad investicija (te bi čak i rast GDP-a od 3% postao neodrživ).

Spoljni dug kao i deficit tekućih plaćanja, iako dostižu, relativno visoke vrednosti, ne moraju biti brana razvoju. Ako se prilivi kapitala profitabilno investiraju (npr. u propulzivne sektore), odnosno ako donose veći prinos nego što je kamatna stopa (cena kredita), zemlja može ostvarivati dinamičan razvoj koji bi stvorio neophodne pretpostavke za uredno servisiranje inostranih obaveza.

Perspektive i pravci unapređenja ekonomske saradnje sa svetom

Sumirajući postignute rezultate na planu ekonomskih odnosa sa inostranstvom, može se konstatovati da je ostvarena ponovna integracija zemlje u glavne međunarodne finansijske institucije i da je pokrenut, a u

poslednje vreme intenziviran, proces približavanja EU i STO. Platnobilansna situacija nije povoljna, ali projekcije govore da će ove godine, usled ograničenja rasta agregatne tražnje, uvođenja PDV-a i rasta izvoza doći do značajnog pada, inače i dalje ogromnog, deficita u tekućim plaćanjima (sa čak 13,2% 2004. na ispod 10% GDP-a). Od 2000. zemlja je beležila platnobilansni suficit, te je, posebno 2002, 2003. i ove godine, dolazilo do značajnog prirasta deviznih rezervi NBS. Spoljni dug Srbije, zahvaljujući otpisima i relativno malim komercijalnim zaduživanjima prethodnih godina nije bitnije porastao od 2000, ali će servisiranje duga za dve godine, sa pristizanjem većih otplatnih rata i smanjivanjem priticanja donacija i koncesionih kredita, već predstavljati značajan budžetski izdatak. Ohrabrujući je porast priliva SDI koje su ključne za održiv rast, povećanje izvoza, smanjivanje nezaposlenosti i makroekonomsku stabilnost. Od 2000. se održava relativna stabilnost kursa na prećenom nivou.

Nastavljen je trend porasta otvorenosti domaće ekonomije; koeficijent trgovinske otvorenosti Srbije 2004. iznosio je 78,8% (2003: 63,1%) i, ako bi bile ostvarene projekcije (koje će verovatno biti i premašene) o rastu izvoza, GDP-a i uvoza, koeficijent bi 2005. porastao na 87%, ali je posmatrani indeks znatno viši kod većine zemalja regiona⁴⁵. I pored ostvarenih visokih stopa rasta spoljnotrgovinske razmene apsolutni nivo izvoza je i dalje izrazito nizak i zemlja beleži ogroman spoljnotrgovinski deficit. Nalazi ukazuju da je posebno 2004. i 2005. (kao i 2002) solidan rast izvoza ostvaren uz pogoršanje njegove strukture, odnosno da dolazi do "forsiranja izvoza", što znači da se on sve većim delom zasniva na proizvodima niže faze finalizacije, jer domaća privreda nije krakatoročno u stanju da unapredi svoj izvozni sektor.

Postavlja se pitanje kakve su perspektive izvoza Srbije, odnosno šta bi trebalo uraditi da dođe do ubrzanja izvoza i njegovog strukturnog unapređenja, što bi olakšalo punu integraciju zemlje u međunarodnu podelu rada, omogućilo iskorišćavanje komparativnih prednosti, stimulisalo specijalizaciju i postizanje ekonomije obima. Ključno pitanje je kako realizovati, korako po korak, izvoznu diversifikaciju od radno intenzivnih ka kapitalnim i na znanju baziranim, odnosno tehnološki intenzivnim proizvodima⁴⁶.

45 Koeficijent spoljnotrgovinske otvorenosti 2004: Slovačka (160%), Bugarska (126%), Makedonija (102%), Hrvatska (115%), Albanija (57%).

46 Zemlje sa značajnim udelom tehnološki intenzivnih proizvoda u izvozu imaju dobre ekonomske perspektive zbog brzorastuće globalne tražnje za ovim proizvodima, odnosno zbog velike dodatne vrednosti koja se ostvaruje njihovom prodajom. Pored toga, ovi sektori sa svojom višom produktivnošću imaju pozitivne efekte i na neizvozne sektore u vidu „spilovera” znanja i olakšavanja „dolaska” do proizvodnih i procesnih inovacija.

Treba naglasiti da je Srbija u poslednjim godinama imala komparativne prednosti, pre svega, kod proizvoda poljoprivrede i prehrambene industrije, osnovnih metala, gume i određenih odevnih predmeta, što je u skladu sa raspoloživošću prirodnih resursa i cenom radne snage. Zasnivanje izvoza na ovim proizvodima, koji u međunarodnim okvirima imaju sve manji značaj, svakako nije dugoročno rešenje, ali imajući u vidu vrlo nizak izvoz i visok spoljnotrgovinski debalans kao i relativno kratak period da bi preduzeti reformski zahvati dali efekta, čini se da Srbija i nema drugu mogućnost.

Jasno je, dakle, da se bez ozbiljnog restrukturiranja domaće privrede, koja bi na tržište mogla da izbací sofisticiranije proizvode koji bi bili kompatibilni sa uvoznom tražnjom, pre svega, razvijenih zemalja – nije moguće ostvariti dobre izvozne rezultate. Pored toga, potrebna je pojačana uloga države radi ublažavanja tržišnih imperfektnosti (npr. zaštita intelektualne svojine), izgradnje neohodne infrastrukture (npr. finansiranje istraživačkih jedinica), kao i zbog preduzimanja napora za minimiziranje prisutne prakse da se, inače skromne, inovativne aktivnosti koncentrišu na tehnološki stagnantne industrije⁴⁷. Pored formulisanja strategije unapređenja izvoza pri čemu bi bili identifikovani proizvodi u kojima je zemlja konkurentna, neophodan je nastavak ubrzane privatizacije uz priliv kapitala i transfer savremene tehnologije, usvajanje evropskih i svetskih standarda, ali i poboljšanje edukacije⁴⁸, dalja liberalizacija, odnosno puna integracija u svetsku ekonomiju.

47 UCTAD-ova studija (2005) ukazuje da glavni pravac realizovanja koristi od međunarodne trgovine, odnosno korišćenja trgovine kao „mašine” razvoja ZUR, je povećavanje učešća ovih zemalja u dinamičnim i novim sektorima svetske razmene (proizvodi koji ostvaruju visok prosečni godišnji rast ili pak porast udela u svetskoj trgovini). Uslovi za participaciju u svetkoj razmeni pretpostavljaju velike i fleksibilne kapacite za „odgovor” na promene tražnje i preference potrošača, visok nivo produktivnosti i konkurentnosti u relevantnim sektorima, kao i povoljan tržišni pristup i slobodu ulaska na tržište. Za Srbiju u ZUR je od značaja da, za neke primarne proizvode dohodovna elastičnost niska tako da rast svetskog GDP neće povećati tražnju za datim proizvodima i izvoz istih. Vrlo je bitno naći način za smanjenje „value added trap-a”; iskustva istočnoazijskih zemalja koje su prošle put od „sklapanja” ka kompleksnim operacijama (npr. kod odeće) je od velikog značaja.

48 Tehnološka unapređenja igraju ključnu ulogu u prevazilaženju niske konkurentnosti, ali treba imati u vidu i da korišćenje uvezenih savremenih tehnologija, bez angažovanja na tzv. tehnološkom obučavanju (treningu), može biti neefikasno. I pored toga što ima neadekvatnu obrazovnu strukturu, odnosno nizak inicijalni tehnološki nivo, birokratizovanu regulativu i slabu istraživačku infrastrukturu, Srbija ima potencijale i to u vidu relativno niskih troškova vezanih za finansiranje stručne radne snage, očekivanog porasta stranih direktnih investicija kao i zbog mogućnosti za korišćenje znanja na „zapadu” obučanih domaćih iseljenika.

Željeno članstvo u EU predstavlja najznačajniji pokretački mehanizam tranzicije u Srbiji i vrlo je ohrabrujuće ubrzavanje približavanja EU, ne samo zato što se preko polovine ukupnog izvoza i uvoza Srbije obavlja sa ovom integracijom već i zbog ogromnog globalnog, ekonomskog, tehnološkog i političkog značaja EU⁴⁹. Dalja integracija u EU, sa čijih prostora su oduvek dolazili modernizacijski procesi, nema alternativu.

Zabeležena je aforistična Kejnsova sentenca: „Kada se menjaju podaci, ja menjam mišljenje”. To bi verovatno trebalo da urade i oni koji ne vide suštinske ekonomske (i društvene) pomake posle petog oktobra 2000, datuma koji bi po svom istorijskom značaju mogao biti stavljen odmah posle tri najveća događaja novovekovne državnosti: Prvog srpskog ustanka (1804), Drugog srpskog ustanka (1815) i stvaranja zajedničke države (1918).

LITERATURA:

- EBRD, 2005, *Transition Report UpDate*, May 2005.
- Economic Survey of Europe, 2005, No.1, UN.
- External and intra-European Union Trade-Monthly Statistics 7-2005. EUROSTAT.
- Griswold, Daniel, 2005, Financial Times, 25. februar.
- Kandogan, Yener, 2005, *Trade Creation i Diversion Effects of Europe's Regional Liberalization Agreements*, William Davidson Institute, Working Paper Number 746.
- Jovičić Milena i saradnici, 2002. *Merenje komparativnih prednosti i strategija unapređenja spoljnotrgovinske razmene Srbije*, Ekonomski fakultet, Beograd.
- Konjunktorni trendovi Srbije, 2005, broj 1, Privredna komora Srbije.
- Mijatović, Boško; Begović, Boris, 2005, *Četiri godine tranzicije u Srbiji*, CLDS.
- NBS, 2005, *Ekonomski pregled*, Centar za istraživanje NBS.
- Nikolić, Goran, 2005, Strukturne promene srpske razmene i uticaj spoljnotrgovinske strukture na ekonomski rast, *Savetovanje ekonomista SCG*, Budva, jun 2005.
- UNCTAD, 2005, *Strengthening Participation of Developing Countries in Dynamic and New Sectors of World Trade: Trends, Issues and Policies*.
- Worz, Julia, 2004, *Skill Intensity in Foreign Trade and Economic Growth*, The Vienna Institute for International Economic Studies and Tinbergen Institute.

49 Iako smo bili prva zemlja sa kojom je EU potpisala sporazum na osnovu njene zajedničke trgovinske politike (još davne 1967) pred Srbijom (SCG) stoji relativno dug put ka punoj evropskoj integraciji. Odnosi EU i SCG (SFRJ) prošli su kroz više faza, od obećavajućeg početka krajem 60-ih i 70-ih, povoljnog trgovinskog statusa na osnovu ugovora iz 1980, do teškog perioda sankcija 90-ih i konačne obnove ugovornih odnosa od 2000.

Five years of transition in Serbia

Abstracts

ZORAN VIDOJEVIĆ,
Institute of Social Sciences, Belgrade

RESTORATION AND INOVATION

There is a number of transition types in the world. The most important are the ones unfolding in the leading countries of the world. The transitions in ex-socialist countries do not hold that rank. Predominantly, they unfold as a mixture of original capital accumulation restoration and certain elements of systemic innovation, above all, when it comes to freeing from political autocracy and repression. However, the processes of restoration are dominant, not only in economic and social sphere but in terms of actual schemes of rule. The relation between restoration and innovation varies from country to country, and restoration itself is not just a mere copy of something from the past but represents a repetition of essentially the same social contents in their modified form.

The term „transition” cannot reflect the social essence of current historic transition. It does not account for the type of a society in emergence. The current system also does not have a deep legitimacy. It is being built against the interests and the will of the citizens, judging by the social status and life opportunities of the majority. Political dictatorship is substituted by a dictatorship of primitive and plundering capitalism. Widespread poverty jeopardizes newly acquired political freedoms and rights.

All afore-said characterizes the current situation in Serbia. The most important elements of innovation in Serbia are: significantly reduced possibilities of power concentration in one center; administratively unhindered development of a civil society, even though, in current systemic condi-

tions, it has no clear political identity; orientation towards European integrations. All these elements in their developmental course are being threatened by aggregated effects of mass social poverty, by strengthening of latent and open tendencies of authoritarian power, its privatization and interweaving with big business.

International leverage of power significantly exerts its influence over political and overall situation in Serbia. The resolution to „Kosovo issue” is to greatly influence the overall constellation of political forces in Serbia and its destiny as a state. The only sustainable and relatively just resolution to this issue is the agreed division of „south province” with all international safeguards.

The decision on acceding or not acceding to NATO, which has recently carried out an act of aggression against Serbia, has to be founded on explicit majority opinion of the citizens with a clear insight into what is to be gained by accession (if anything at all) and what is to be lost.

ĐOKICA JOVANOVIĆ,
Faculty of Philosophy , Belgrade

**TARDY ROMANTICISM AND HINDERED MODERNIZATION
AFTER OCTOBER 5TH, 2000**

– The past which is coming –

The change of power on October 5th, 2000, did not, at the same time, represent a radical change of order in Serbia. On one hand, the ex regime structures were not blocked completely, and on the other, new political nomenclature did not accept modernization as the platform for its political project. The dominant culture of renewed national romanticism has contributed to this, which, by its nature, is a blocking factor. The national romanticism, in times of revolutions (the breakdown of neo-Bolshevism, wars, the breakdown of a society at large) becomes a domineering ideology. Mono-party system was removed, but the tendency to con-

tinue with this mono-ideological position (now having altered ideological sign) was not removed and this position is being reproduced and reaffirmed by most influential protagonists. In such a situation the conflict of two fundamental ideological formations was quite visible – so called patriotic and so called mondialistic. Is a productive conjunction of traditional and modern conceivable at all in Serbia? If it ever comes to this historic understanding of «two Serbias», by which each of them would preserve identity and use to deny each other, then the overthrow of October 5th will acquire its historic character.

SREĆKO MIHAILOVIĆ,
Institute of Social Sciences, Belgrade

LONG JOURNEY TO CAPITALISM

– Democracy, far away on the horizon –

The underlying theme is so called »ordinary people« for three reasons. Firstly, they are – which is frequently forgotten – a part of civil society which is a prerequisite for consolidation of democracy; secondly, citizens rightfully perceive themselves as the ones evaluating the transition, they test it and award it passing or failing grade; and thirdly, we cannot avoid analyzing their responsibility for the results of transition, its dynamics, its consequences. In terms of the last thing said, we should recall that they were those who supported Milosevic at one point of time, they were those who voted against him some years later and by taking to streets defended electoral results, they were those who voted twice for democratic governments mandates, but today we can see in them social-national potential, relying on potentially non-democratic institutional arrangements (i.e. social-national parties: Serbian Radical Party and Socialist Party of Serbia) which can redirect the course of events in Serbia. Here I would like to emphasize that another topic of my paper is: why citizens (in such a large number) vote for social-national parties and why they are convinced that only these parties can drag them out of the »loser's position«.

VUKAŠIN PAVLOVIĆ,
Faculty of Political Sciences, Belgrade

ON LACK OF INSTITUTIONAL CAPACITIES IN SERBIA

*Introductory theoretical approach to the issue of renewal
and development of political institutions*

The key line of the paper is a serious deficit in renewal and development of political institutions political capacities in Serbia. The paper establishes that it is one of the most neglected aspects of democratic transition in our country. The first part of the paper offers general development overview of different theoretical approaches to studying political institutions. The second part of the paper compares classical and modern institutional approach, illustrating possible applications of neo-institutional approach in the process of analyzing the situation in Serbia. This comparative analysis points to the following significant traits of neo-institutionalism: (1) focusing attention on rules of institutional operation, rather than on their organization; (2) shifting focus from formal to informal concepts of institutions; (3) giving priority to dynamic over static perception of institutions; (4) moving from clandestine to open critical attitude to values; (5) turning from holistic to non-aggregated concepts of institutions; and (6) changes of the institution perception from independent to contextually fitted institutions.

DUŠAN PAVLOVIĆ,
Faculty of Political Sciences, Belgrade

FORLORN STATE

The paper defines Serbia as an imprisoned state during the rule of Vojislav Kostunica government in the 2004-2005 period. Section 2 analyzes the issue of social discontent and social potential to undermine consolidation of democracy using democratic means. Sections 2 and 3 more closely analyze the structure of economic system. They identify manners in which the tycoons and insiders, by exerting their influence over the state, prevent the development of market economy: no restructuring of public and real sectors at all, no protection of private property, privatization of small companies and limited liberalization of foreign trade regime.

SLAVIŠA ORLOVIĆ,
Faculty of Political Sciences, Belgrade

DEMOCRATIC CONSOLIDATION OF SERBIA – CHALLENGES OF CONSTITUTIONALIZATION AND INSTITUTIONALIZATION

This paper analyzes the problem of democratic consolidation in Serbia and points to the possibility of decrease of democracy and rise of radicalization. Certain issues have slowed down the democratic consolidation in Serbia. Primarily it is the relation between the nature of previous regime and the way it was removed as compared to the process of democratization in Serbia. Two huge mistakes of democratic authorities in 2000-2005 period were: first, interim «technical» government and, second, «peaceful revolution» in 2000 was not followed by the process of constitutionalization. Three major challenges of democratic authorities since October 5, 2000 have been and still are : the cooperation with ICTY in the Hague, resolution of the Kosovo and Metohija status and relations with Montenegro. Non-institutionalized party system and weaknesses in parliament functioning additionally hinder the process of democratization. All these issues, as well as the conflicts among the parties brought about by the 2000 changes, induce the radicalization and slowing down of democracy consolidation.

RADOVAN MARJANOVIĆ,
Advanced School of Economics, Valjevo

LEAVE „THE STATE AND ITS INSTITUTIONS” TO ENGLISHMEN. WE NEED SOCIAL INSTITUTIONS!

Five years after the changes we still do not have social institutions and all other elements pertaining to them, including so much desired rule of law. Their building anticipates reconciliation of significant interests of individuals and the society, but the only thing we are aware of are the positions the society is abandoning, but not where it is heading. «Silent majority», due to the influence of the past legacy and domineering type of personality and social character, favours individualistic orientation and «resourcefulness», giving way to the state and its institutions to express the interests of the society

And the state, being a legal and legitimate representative of the society is more particular-social rather than social institution, whereas our heterogenous political elite is primarily interested in reconciliation of its own interests and the power. Respective theory and intellectual elite legitimately expressing the interest of the society and individuals, who at the same time have the obligation to shape critical attitude toward the state and political elite, do not do enough and in the right way. Thus the apolitical stance strengthens, but also the role of those being politicized, which further slows down the building of social institutions.

NEBOJŠA ČOVIĆ,
Socialdemocratic Party, Belgrade

WE HAD OPPORTUNITIES, BUT USED THEM UP POORLY

In the nineties, the opposition parties had large membership, and yet they could not independently shake Milosevic's power. Every attempt aimed at uniting the forces in fight for democratic changes failed due to disagreements, vanity and putting personal interests of opposition party leaders in the lime light. After a decade of failed attempts of Serbian opposition, the international community started helping in toppling Milosevic's regime and in doing so it did not spare means.

In autumn 2000 and in the first half of 2001, the future seemed bright. However, DOS was composed of different parties and many of us had the only common point in toppling Milosevic, without clear strategy on how to proceed.

Even though in these first two years we enjoyed broad, but not fully unconditional, support of the world, the position of the international community assisted further divisions and some international factors were quick in using these divisions for the purpose of their own needs.

The expectations of the voters were let down. Maybe a lot has been achieved on the paper, but ordinary citizen could not see or feel that. Dissatisfied citizens seeking for new beam of salvation, became an easy prey to parties using populist rhetoric. Populism is not only the weapon of the Radicals, but the authorities themselves resort to it. We did not use the opportunities we were given due to our disagreements, vanity and internal political conflicts. It is said that that smart people draw lessons from other people's mistakes. It is high time we learnt something from our own.

NEVEN CVETIĆANIN,
Institute of Social Sciences, Belgrade

IN SEARCH FOR LOST CONSENSUS – DEMOCRATIC SERBIA FIVE YEARS LATER

The headway of Serbia is not possible without basic political consensus. The first important step would be to reach consensus inside the »democratic block«, and second to search for basic political consensus among all political forces. Analyzing the events of October 5, 2000 the author claims that

this political consensus was reached during the »democratic revolution«. It resulted from broad resistance to weakened Milosevic regime, which, in its last days, was deserted by almost all segments of the society. Thus these segments easily disobeyed the regime and provoked overthrow, which was not to be credited only to political forces, but it was a self-defense reflex of the whole society trying to protect itself from political autodestruction. The paper further elaborates on the »street« political consensus on that day which continued to fall off, thus significantly narrowing the manoeuvring space for implementation of necessary reforms. The paper also examines the consequences and performances of this event five years later and attempts to number won and lost battles of »democratic Serbia«. At the very end of the paper it is concluded that there is a slow emerging of new political model which is not ultraliberal like some early projects of democratic parties, but that it combines social awareness with the awareness of reforms and strikes a balance between these two requirements.

IRENA RISTIĆ
Institute of Social Sciences, Belgrade

SERBIAN RADICAL PARTY COMEBACK AFTER OCTOBER 5, 2000 – INEVITABILITY OR SURPRISE?

The second parliamentary elections in Serbia after October 5, 2000, held in December 2003, marked a comeback of Serbian Radical Party (SRP) to the political stage in Serbia as the strongest parliamentary par-

ty winning more than a quarter of the votes. The fact this was not accidental, was confirmed during the presidential elections in Serbia in June 2004. The arguments for this are given on three levels : on one hand, the cause is sought for in deep social rifts in Serbia, which – dividing the society among other things on «traditional» and «modern» – not only prevents reaching the basic consensus, but creates an atmosphere in which the potential SRP voters occupy wider space.

On the other hand, the causes for this comeback of SRP are sought for in fragmentation of their political opponents gathered around so called democratic block. Finally, the transition, which inevitably leads to the rise of so called transition losers as opposed to winners, results in the rise of SRP supporters, because this party presents itself as an advocate of the transition losers' interests.

ĐORĐE VUKOVIĆ

Center for Free elections and Democracy, Belgrade

HOW TO REACH THE MOST FAVOURABLE ELECTORAL SYSTEM IN SERBIA?

The rules regulating electoral process in all democratic societies are subject to disputes and debates. As it is the most significant phenomenon of modern society – power, that is to say procedures determining who is the winner of electoral race – it is no wonder that all relevant protagonists are very interested in it. The central aspect holding the essence of electoral regulations is the electoral system. Impartial and objective choice of electoral system, i.e. advocating certain solutions, has to consider at least three levels of factors. First of all, basic theoretical concepts in this area and practice so far, be it our own or comparative practices of other societies. Second analytical level must focus on key orientations of the society, democratic models which it aspires to and institutions it desires to create and maintain. The third level must elaborate in details the conditions for application of certain electoral systems. This primarily refers to a good knowledge about characteristics of the constituency and party system based on the constituency. Thus set procedures represent a proper path to optimal electoral system for one political order and society.

BOŠKO KOVAČEVIĆ,
Open University, Subotica

LJUBO ĐORĐEVIĆ,
Suboticke Novine weekly, Subotica

ETHNICAL (MIS)TRUST

Ethnic incidents are neither sporadic, passing nor can they be solved at the level of repressive state apparatus. They are only «a tip of the iceberg» and a product of wider, systemic social, political and historical constellations. The generator of conflicts, ethnic incidents lies in the attitude of the majority nation to the members of minority national communities, in the nature and structure of political system, in the nature of power and the state.

Within, for the most part, simulated transition, political and intellectual elites entered the project of installing a national state.

Due to the lack of contemporary answers to the question of state identity and defining its own development paradigm, political nomenclature relies on ethno-national substratum in profiling the state; the religious identity is also involved in this, serving as a proof to continuity and centuries-old Serbia.

Thus the interethnic mistrust became a constant factor of political and state system. That is why these are not only «incidents» but rather permanent generating of high-voltage among national collectivities, and then it relates to a wide range of abuses of this mistrust, some trying to minimize it others to over-dimension it. The second player in all of this are not the citizens of minority national communities but elites of minority ethno-centered parties trying to score from these incidents. This is all made to easy because the national councils of minority communities are established as an extended hand of political parties and not of citizens belonging to minority communities. The final product is a matrix of parallel living, mutual fears and abhorrence.

However, there is a whole range of specific measures and actions aimed at gradual decrease of the number of incidents, for building of interethnic trust based on the principles of civil society and civil approach to nation, within the context of creating a European Serbia, which is the key historical task to be accomplished and not to be simulated.

DRAGICA VUJADINOVIĆ,
Law Faculty, Belgrade

TRANSITION PROCESSES, POLITICAL CULTURE AND CIVIL SOCIETY – SERBIA, MONTENEGRO AND CROATIA

Serbia, Montenegro and Croatia entered the democratic processes of transition in different periods

and under different dynamics after the disintegration of joint state, with partially similar economic, political and cultural starting points; nevertheless, their heritage was historically, religiously and culturally different. They also had different positions in terms of their role in the war and the role of the war in their post-Yugoslav development, as well as in terms of different stance and acting of the international community towards them.

These communities are faced with many obstacles on their path to successful democratic transition and development of civil society, even though it is obvious that Croatia has gone a long way compared to Serbia and Montenegro, especially in institutional, political and nation-building sphere.

Special attention is paid to the problems of authoritarian political culture, the role of churches and religions in forming and promoting the logic of war and bloody disintegration, as well as in awakening of anti-modernization tendencies in a family, culture, public life.

Processes of returning to traditionalism, patriarchalism and clericalism are significant obstacle to the development of autonomous individualism of the citizens, for the development of equal gender relations, democratic family and public sphere, for instigating the development of civil society and for establishing of the rule of law. In other words, they are an obstacle to the development of modern secular state which protects individual and minority rights in multiethnic states like Serbia, Montenegro and Croatia; the state that respects and strictly implements separation of the state and the church, protecting religious rights and mutual tolerance among churches and religions on condition they are involved in democratic processes of developing politics, political culture, civil society characteristic for a modern era.

ZLATKO ŠRAM,
Croatian Academic Society, Subotica

SOCIAL OPINIONS AND PERSONALITY TRAITS AS COMPONENTS OF POLITICAL CULTURE

Are certain social opinions placed in such a relation to the personality traits so that in a latent phase they form recognizable or some «new» ideological patterns or «types» of political culture? The poll was conducted on a sample of clinically healthy population of citizens of Subotica (N=583). Social alienation, paranoia, aggression and an urge for power are the concepts which cover the set of these traits. Factor analysis was conducted in order to measure social opinions and personality traits. Canonic correlation analysis gave three statistically significant correlations i.e. three pairs of canonic factors. On the basis of knowledge about latent configuration of personality traits it is possible to account for as much as 49% variation of occurrence of certain ideological patterns or «types» of political culture. The results of this analysis point to existence of the following latent political and psychological dimensions: (1) social-nationalism and psychopathy, (2) ethno-nationalism and anxious-depressive sociopathy, (3) Socially alienated ethno-centricism and neuroticism, (4) state social ideology and authoritarian obedience.

Political and psychological structure of extracted canonic factors points to latent existence of political culture of (1) defense, (2) attack, (3) running away, and (4) ideological regression.

VERA MARKOVIĆ,
Institute of Social Sciences, Belgrade

CHANGES OF VALUE ORIENTATIONS

The paper compares value profiles of the voters who, over the nineties, opted for ruling parties, with value profile of the opposition parties voters. Empiric records point to deep value rift. After October changes there was no process of defining fundamental values which would be symbolic and actual support to value discontinuity with defeated non-

democratic regime. Recent empiric records further confirm the presence of the value rift, which existed before October changes. The roles of some political protagonists have changed, especially the role of Democratic Party of Serbia. According to the data, by preserving the constitutional continuity, the continuity of value orientation of the previous period was also preserved.

MIKLOŠ BIRO

Faculty of Philosophy, Novi Sad

POSITIONS ON LEGALITY IN TRANSITIONAL SERBIA

Democratic legal state understands respect of laws and social rules above all, then inclination to compromise and dialogue, readiness to show tolerance for different opinion and different ideology, religion, nation...

The legal state in the Balkans should be established in the area which the authority and its institutions have not taken seriously for centuries, where the circumventing the laws for centuries meant resistance to foreign rulers, and thus produced a system of values in which the ability to find the loop holes in the law was valued more than the readiness to respect the rules.

The contribution of communism to this is quite evident. One-party state and the way it treated legality resulted in the perception of the laws as not being the means of citizens protection, but as tools for their submission. In such an atmosphere it was more safe to be friends with a judge than to support the laws.

Rules of conduct create a foundation of one legal state. The awareness of citizens that the rules must be respected, even when they oppose our subjective perception of „justice”. Because when an exception from a rule is made for the sake of „justice” then there are no rules.

The author further writes about perception on lustration, psychology of legal state and the Constitution as a social consensus.

DRAGOLJUB B. ĐORĐEVIĆ,
Faculty of Machine Engineering, Niš

RELIGIOUS-CHURCH COMPLEX IN POST-OCTOBER PERIOD

The paper examines the position of political regime to religious complex in 1945-2005 period. For the purpose of analyzing it, this period is divided into three phases: socialist regime 1945-1987 (1945-1960; 1960-1987); Milosevic's regime 1987-2000 and democratic regime 2000-2005.

The period under the governments of Zoran Djindjic and Vojislav Kostunica is given in more details, pointing to an array of problems in the field of religious affairs: introduction of religious teaching in public schools, re-inclusion of Faculty of Theology in Belgrade University, restitution of property to Serbian Orthodox Church and Roman Catholic Church (Islamic Community and many other communities), adoption of the Law on religious freedoms (religious communities), protection of cultural goods – churches and monasteries – in Kosovo, position on so called Macedonian Orthodox Church (imprisoning of Bishop Jovan), position on Montenegrin Orthodox Church and the visit of newly enthroned Pope. The role of Serbian Orthodox Church in the period of transition and building of civil society in Serbia is especially elaborated.

RADE VELJANOVSKI,
Faculty of Political Sciences, Belgrade

HINDERED MEDIA TRANSITION

Chaotic media situation with pronounced repression, lack of democratic regulations, manipulation with media outlets, which was created during Milosevic regime, has changed over the five years to the extent that there is no repression, manipulations are less direct, there are regulations but they are not enforced. The single strategy of changing media system did not happen. The civil society protagonists who have initiated the reforms, experienced inadequate response from new authorities, which resulted in delayed implementation of most significant provisions prescribed by the new laws.

That is why the confusion in the broadcasting sector is more prominent now than it was at the moment of changes. New governments did not show readiness to cede some competences and decrease their influence over the media outlets. Because of that the media privatization and transformation of radio-television into public service are being constantly postponed. The most obvious example of the authorities not willing to let go of their influence is the manner in which the Council of Broadcasting Agency was elected. This Agency is to act as an independent regulatory body and to see that all European standards are being applied.

SNJEŽANA MILIVOJEVIĆ,
Faculty of Political Sciences, Belgrade

TELEVISION IN TRANSITION – FROM STATE CONTROL TO DISORDERLY MARKET

Two factors played a significant role in forming the current media stage in Serbia: a decade of overall destruction during the nineties and insufficient level of reforms after 2000. According to usual assessments there are still 1500 media outlets operating, majority of them being electronic, and all of them operating without valid permits. They represent one of the least and worst regulated media industries in Europe.

The performance effects of the first media reforms phase are far from being satisfactory. New regulations framework is not consistent, a package of media laws incomplete, there is no active media policy, and new institutions have not been formed yet. Political control over media outlets still exists – not in the form of direct interference with program contents, but its indirect interference is quite recognizable.

Without an adequate legal framework and new regulatory structures, the media outlets will face difficulties in their transformation into socially responsible and commercially sustainable institutions.

SIMEON POBULIĆ,
Socialdemocratic Club, Belgrade

THE FIFTH OF OCTOBER AND THE COURSE OF SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT

October 5, 2000 happened when it became clear that the country was irrepressibly sinking into economic hopelessness and that the ruling elite was constantly becoming richer. In such circumstances, social justice proved to be one of the motives for political action.

Social justice remained to be that motive five years later, so the approach to social and economic issues is of a crucial significance for political life. Rather slow economic recovery contributed to this even more.

Assumptions for successful solution to these issues lie in strong democratic institutions and development strategy which is to contain all elements of social development. This brings about the question whether the plural democracy in Serbia adequately shapes the process of managing the state. Serbia still has no strategy which would link interests and available knowledge into a coherent system of economic policy, provide for firm definition of social model and direct it optimally toward improvement of human capital which is indispensable for moving forward.

GORAN NIKOLIĆ,
Center for Scientific-Research Work and Economic
Analysis of the Serbian Chamber of Commerce, Belgrade

ACHIEVED RESULTS IN THE FIELD OF FOREIGN ECONOMIC RELATIONS IN POST-MILOSEVIC PERIOD

The period after toppling Milosevic is marked by reintegration of the country in main international financial institutions and launching, lately highly intensified, process of approaching EU and WTO.

Payments balance is not favourable, but some projections indicate that, this year, due to restrictions imposed on the aggregate demand growth, introduction of VAT and export increase we shall experience significant drop in, otherwise still huge, deficit in current payments. The foreign debt of Serbia, owing to debts written-off and relatively low com-

mercial debiting in previous years, did not significantly rise in 2000, but servicing of debts in two years, with maturing of high payment installments, and reduction in donations and concession loans, already stands for a significant budget expense. The encouraging factor is the inflow of FDIs which are of a crucial importance for sustainable growth, exports increase, reduction of unemployment rate and macro-economic stability.

The relatively stable exchange rate is being maintained from 2000, but still at an overrated level. Good export results will not be possible without radical restructuring of local economy, which would be able to place on the market more sophisticated products compatible to imports demands of, above of all, developed countries. It is necessary to continue with accelerated process of privatization with capital inflow and transfer of modern technologies, adoption of European and world standards, including improvements in education, further liberalization, i.e. full integration in the world economy.